

Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl

Henk te Velde

bron

Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/veld061stij01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Inleiding

De politiek draait tegenwoordig alleen maar om personen. Wie kent de klacht niet? En wie is er niet van overtuigd dat de politiek vroeger anders was, serieuzer, dieper, minder oppervlakkig? Voordat we naar oorzaken gaan zoeken, moeten we echter toch de stelling bekijken. Ze wordt namelijk niet alleen vandaag gehoord, men komt haar in de politiek van de afgelopen anderhalve eeuw voortdurend tegen. ‘Het blijkt, dat wij steeds door persoonlijke consideraties meer dan door politieke redenen worden bestuurd’, meende de liberaal Thorbecke in 1858. Baron van Welderen Rengers, de parlementaire geschiedschrijver van die tijd, klaagt over ‘het zeer persoonlijke karakter van den toenmaligen politieken strijd’ en noteert dat bij de eerste verkiezingen na de grondwetsherziening van 1848 ‘meer de persoonlijkheid der kandidaten dan eene politieke geloofsbelijdenis’ de doorslag gaf.¹

Maar was de ongegeneerde strijd om personen dan niet afgelopen toen in Nederland in 1917 het op individuen gerichte districtenstelsel plaatsmaakte voor evenredige vertegenwoordiging en voor het lijstenstelsel dat we nu nog kennen? In 1929 merkte *De Standaard*, het dagblad van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), op ‘dat de verkiezingshartstocht in ons land zich bij voorkeur toespitst op een persoon’. In zijn parlementaire geschiedenis van de jaren twintig en dertig concludeert P.J. Oud dat het verschijnsel in zekere zin zelfs toenam. Alles concentreerde zich nu op de lijsttrekker; in zijn kielzog trokken allerlei lieden de Tweede Kamer binnen op wie de kiezer helemaal niet bewust gestemd had. Niet alleen draaide het in de Kamer om personen, maar ook de verkiezingsstrijd werd geheel gericht op de persoon van de lijsttrekker. Oud verwijst dan naar een van de hoofdpersonen in dit boek, Colijn, maar zijn eerste voorbeeld is de liberaal gezinde Treub die in 1918 de Kamer binnenkwam met een lijst van verder onbekende figuren. Treub zelf geeft in zijn memoires achteraf wat zuur commentaar op de successen van zijn lijst: ‘Toen ik in 1921 bedankte voor het lidmaatschap van de Kamer werd ik opgevolgd door een politieagent uit Groningen, die door mijn kiezers waarschijnlijk niet als mijn meest geschikte plaatsvervanger zoude zijn aangewezen, indien zij het voor het zeggen hadden gehad. In het stelsel der evenredige vertegenwoordiging wordt onwillekeurig te veel

gelet op dengene, die aan het hoofd der lijst van een bepaalde partij is gesteld en werkt deze meer dan wenschelijk is als gangmaker voor de overige kandidaten op zijn lijst.²

Nog weer later schreef Drees, die de politiek meemaakte van het districtenstelsel tot aan het televisietijdperk, over het 'lijstenstelsel, dat in onevenredige mate het licht doet vallen op de lijstaanvoerders, ook omdat zij vooral voor de televisie verschijnen'.³ Drees zelf speelde als persoon bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1956 een grote rol. En dat was nog vóór het televisietijdperk. Er is dus niet veel nieuws onder de zon, zou men zeggen. In zekere zin is er zelfs verbetering opgetreden, want tegenwoordig gaat het dan wel om personen in de politiek, maar de persoonlijke gevoeligheden domineren niet meer zoals in de negentiende eeuw.

Personen hebben de politiek dus eigenlijk altijd beheerst. Hoe kan het ook anders? Thorbecke verweet de anti-revolutionaire Groen van Prinsterer dat die hem in het kamerdebat te veel als persoon aanviel, maar Groen antwoordde: 'is het mogelijk niet te letten op een *persoon*, die jaren achtereen zoo belangrijke en schitterende loopbaan gehad heeft?' En Thorbecke zelf wilde altijd personen van zaken scheiden maar schreef toch aan een vriend: 'Gij hebt wel voorleden jaar aan Uwe kiezers gezegd, dat gij wist zaken van personen te onderscheiden; maar in de politiek vertegenwoordigen personen zaken.' Een kiezersuitspraak, zegt Oud over het interbellum, bevat altijd een persoonlijk element. 'Van een bepaald beleid zijn bepaalde personen de meest uitgesproken vertegenwoordigers.'⁴

Drees meende dat in de beginnende partijpolitiek figuren als de antirevolutionair Kuyper en de sociaal-democraat Troelstra een cruciale rol hadden gespeeld. 'Elk van hen vertegenwoordigde en verpersoonlijkte sterker dan later mogelijk was een grote bevolkingsgroep.'⁵ Drees schreef dit in de jaren zeventig toen de verzuiling was afgebrokkeld en het politieke landschap zijn stabiliteit had verloren. Om de stabiliteit te bevorderen bepleitte hij niet minder maar juist meer aandacht voor personen. Politieke leiders moesten niet te snel wisselen. 'Voor kiezers is het ook van belang een partij gedurende een niet te korte tijd als het ware min of meer geconcentreerd, verpersoonlijkt, gesymboliseerd te zien in een figuur die hen aanspreekt.'

Drees zag scherp dat het enige tijd duurt voordat een politiek leider een symbool kan worden. Al meer dan tien jaar daarvoor, in 1964, had een commissie van de PvdA, toen nog zijn partij, een rapport gepubliceerd over de problemen van de parlementaire democratie. De 'onpersoonlijkheid' was volgens de commissie een van de grootste bezwaren tegen het bestaande kiesstelsel. Nadruk op 'het persoonlijk aspect zal het vele kiezers gemak-

kelijker maken zich met de politici te identificeren, hetgeen de politieke belangstelling ten goede kan komen', zo luidde de aanbeveling.⁶ In de jaren zestig werd voor het eerst vooral geklaagd over juist te weinig aandacht voor personen in de politiek. De huidige klachten zijn daar weer deels een reactie op; ze zijn ook een reactie op de vorm van verpersoonlijking van de politiek in het televisietijdperk. Verpersoonlijking is op zichzelf niets nieuws, maar iedere tijd vraagt opnieuw rekenschap over de manier waarop dat gebeurt.

Of het nu gaat om een parlementaire leider die zich uit principe weinig aantrekt van een achterban of om een leider die zich beschouwt als de dienaar van zijn partij, telkens balt zich de voorstelling van een bepaalde politiek samen in de persoon van de leider. Wie wil uitleggen wat het liberalisme van 1848 in Nederland inhield, kan niet om Thorbecke heen; het woord Thorbeckeanisme was dan ook heel gewoon. En wie de geschiedenis van de vroege Anti-Revolutionaire Partij schrijft, komt als vanzelf op Kuyper; zijn aanhang werd ook wel als Kuyperiaans betiteld. In deze laatste periode trad de identificatie van persoon en politiek wel erg duidelijk op zoals blijkt uit een herinnering van Kuypers geestverwant A.W.F. Idenburg: "Het persoonlijke trad in de gedachtengang van Dr. Kuyper zóó sterk op den voorgrond, dat ik hem in verband met deze zaken wel eens vroeg, of het wel werkelijk de zaak des Heeren was, die hij op politiek gebied wilde dienen en of het niet meer om zijn eigen zaak (eer, macht, glorie) ging." Het antwoord daarop was: "het kan zijn dat je gelijk hebt, maar ik geloof het niet. Je moet niet vergeten, als men zijn heele leven, al zijn tijd, al zijn krachten aan een zaak heeft gegeven, dan is men tenslotte met die zaak zóózeer samengegroeid, dat men niet precies meer kan onderscheiden wat geschiedt terwille van de zaak op zichzelf en wat geschiedt voor het eigen ik op zichzelf. Gemeenlijk zullen die twee ineenloopen."⁷

Dit is een van de extreemste voorbeelden van identificatie tussen zaak en persoon uit de Nederlandse politieke geschiedenis en het heeft betrekking op een periode waarin het politieke leiderschap een heel speciale betekenis had. Ook later werd de leider echter vaak voorgesteld als de samenvatting van zijn beweging. Onvermijdelijk volgde, zo zegt Drees, op de periode van de aartsvaders een periode van opbouw van de partij en van toenemende nuchterheid. 'Nolens was nuchterder dan Schaepman; Colijn zakelijker dan Kuyper. Ook bij Albarda, hoezeer nauw met Troelstra verbonden, lag het accent toch anders.' Het is een voorstelling die in de literatuur zo vaak is gegeven dat men wel van een cliché kan spreken.⁸

Over dit cliché zal het nog gaan in dit boek, maar voorlopig is de achtergrond ervan voldoende: er is een verband tussen politieke persoonlijkheid

en politieke periode, er zijn niet zozeer intrinsieke leiderskwaliteiten die altijd gelden, maar iedere tijd vraagt zijn eigen type leider. Een mooi voorbeeld daarvan biedt het contrast tussen de stugge jurist Thorbecke en de charismatische theoloog en volksleider Kuyper. Zij waren dominante politici in hun tijd, maar het is niet gemakkelijk voor te stellen dat ze van periode zouden wisselen. Leiders kunnen tot op zekere hoogte wel hun stijl aan de tijd aanpassen. De Den Uyl van de jaren vijftig was een andere publieke verschijning dan de Den Uyl van de jaren zeventig en de Kok van de jaren zeventig was niet de Kok van de jaren negentig. Er is een wisselwerking tussen persoon en periode. Zonder Colijn zou de Nederlandse politiek van de jaren dertig er anders hebben uitgezien, maar Colijn zou, niet alleen door zijn politieke opvattingen maar zeker ook door zijn mannetjesputters-imago, de plaats van Drees in de jaren vijftig niet hebben kunnen innemen. Iedere periode biedt ruimte voor een beperkt palet aan leiderskwaliteiten en omgekeerd boetseert de leider weer het beeld van de ideale politicus van zijn tijd.

Drees spreekt over de behoefte een partijleider te zien als een ‘geconcentreerd, verpersoonlijkt, gesymboliseerd’ beeld van de partij. Hij had ook kunnen zeggen dat de leider zijn aanhang ‘vertegenwoordigt’. In de politieke leiders concentreert zich het moderne proces van politieke vertegenwoordiging. De persoon wordt dan meer dan een individu en staat voor een bepaalde politiek en voor een bepaalde benadering van politiek. Drees voegt aan zijn beschrijving van de oudere partijfase toe dat dit ‘volstrekt niet betekent dat een dergelijke leider vroeger een onomstreden figuur was, die het alleen voor het zeggen had’. Hij had in Troelstra een mooi voorbeeld bij de hand. SDAP-prominent W.H. Vliegen merkte op dat ‘in hem de bewegingzelf sterker dan in iemand anders verpersoonlijkt is’, maar hij zei ook, met een understatement, dat zijn leiderschap lang niet altijd onbetwist was.⁹

Symboolwerking sluit kritiek en conflict niet uit. De lof voor de leider is nooit onbegrensd. De lof is ook vaak obligaat, maar in dit onderzoek zijn juist de gemeenplaatsen interessant. Hoe werd de leider toegezongen? Hoe presenteerde hij zichzelf? Welke voorstelling van politiek spreekt uit deze beelden? Dat zijn de vragen die hier aan de orde zijn. Uit de stereotypen en superlatieven die de volgelingen gebruiken om de meester te prijzen, of die zijn tegenstanders inzetten om hem te kritiseren, spreken de politieke idealen van een periode. Bestudering hiervan levert geen direct inzicht in de achterban (die valt als zodanig buiten het onderzoek), maar kan tonen welke thema's en vooronderstellingen het politieke leven op een bepaald moment domineren.

Dit boek wil de eigen aard van het politieke leiderschap in achtereenvolgende periodes schetsen. Iedere tijd biedt door de politieke constellatie en de maatschappelijke achtergrond een zekere ruimte maar, zoals gezegd, geen onbeperkte vrijheid aan politiek leiderschap. Succesvolle leiders zijn zij die als politieke persoonlijkheid die mogelijkheden weten uit te buiten, zodat zij hun stempel zetten op de politiek en het beeld van de persoon en de politiek van zijn tijd gaan samenvallen. Ze krijgen iets onontkoombaars; ook tegenstanders gaan hen als de norm beschouwen, al was het maar om zich tegen hen af te zetten. Het gaat in dit boek niet in de eerste plaats om hun beleid als wel om de manier waarop zij vormgaven aan het politieke leven en ook om hun reputatie en de publieke beeldvorming.

Het uitgangspunt is de canon van de bekendste politieke leiders van de afgelopen anderhalve eeuw: Thorbecke, Kuyper, Colijn, Drees en Den Uyl. Deze vijf leiders staan voor vijf achtereenvolgende perioden in de Nederlandse politieke geschiedenis - 1848 tot 1870; 1870 tot de Eerste Wereldoorlog; interbellum; wederopbouw; jaren zestig en zeventig - en ze zijn de basis van de vijf hoofdstukken van dit boek. Ik kies hen omdat zij, vaak in tegenstelling tot hun concurrenten, niet alleen leider van een groep maar ook van de regering zijn geweest, maar vooral omdat zij al in hun eigen tijd golden als de maatstaf van politiek leiderschap. Groen van Prinsterer mat zich af aan Thorbecke, niet omgekeerd, Troelstra werd de socialistische Kuyper genoemd, Kuyper niet de anti-revolutionaire Troelstra, Colijn en Drees waren in hun tijd de maatstaf waaraan anderen werden gemeten, Den Uyl was in een tijd waarin leiderschap verdacht was, toch de figuur waarom het draaide en tegen wie Van Agt en Wiegel zich afzetten.

Hoewel er meestal wel overeenstemming is geweest over wie de belangrijke of spraakmakende politieke leiders waren, zal ik me niet beperken tot een reeks portretten, maar de leden van de canon vergelijken met andere leiders uit hun tijd, in Nederland maar ook daarbuiten. In het buitenland heb ik gezocht naar de leidersfiguren die internationaal een voorbeeld waren - ook voor de leden van de Nederlandse canon zelf-, zoals de Franse doctrinaire parlementariër en kabinetsleider François Guizot in de tijd van Thorbecke, de Britse charismatische volksleider en Prime Minister William Ewart Gladstone in de tijd van Kuyper of de Duitse politieke vernieuwer en bondskanselier Willy Brandt in de tijd van Den Uyl.

Dit boek wil tonen hoe de publieke persoonlijkheid en ten dele ook de privé-persoon van de leider verbonden zijn met zijn politieke periode. De leiders dienen om vanuit een bepaalde invalshoek de geschiedenis van de Nederlandse politiek opnieuw te vertellen. Het gaat daarbij niet zozeer

om de politieke ideeën van de protagonisten, maar om hun optreden en hun opvatting van wat politiek is en hoe die bedreven moet worden. De aandacht is niet zozeer gericht op wat leiders uit een bepaalde periode verbond met geestverwante opvolgers of voorgangers, als wel op wat ze gemeen hadden met hun andersdenkende tijdgenoten: hier staat dus niet centraal wat Groen van Prinsterer met Kuyper verbond of Troelstra met Drees, maar wat Thorbecke en Groen gemeen hadden of Kuyper, Domela Nieuwenhuis en Troelstra. Het onderwerp van dit boek brengt met zich mee dat de nadruk ligt op de persoon van de leider, niet op de instituties of partijen waarmee hij te maken had, al is steeds de vooronderstelling dat zijn institutionele omgeving hem mogelijkheden bood maar ook zijn speelruimte en het arsenaal aan stijlmiddelen dat hij kon inzetten, beperkte.

Het verhaal begint bij Thorbecke en de grondwet van 1848. De liberalen van 1848 hebben het beeld van de geschiedenis naar hun hand kunnen zetten. De breuk van dat jaar is daardoor absoluut gaan lijken dan ze in werkelijkheid is geweest. Veel van de verlangens die in 1848 verwezenlijkt werden, waren in de voorafgaande periode in discussie gebracht en soms ook al in praktijk. Desalniettemin begint de moderne politieke jaartelling in 1848. Na die tijd beriep zich zelden meer iemand op politici uit de prehistorie van voor dat jaar. Geen politieke leider uit de eerste helft van de negentiende eeuw is tot de nationale canon doorgedrongen, al was het alleen maar omdat de politieke verhoudingen de ontwikkeling van een dergelijk leiderschap toen ook in de weg stonden. De belangrijkste kandidaat zou koning Willem I zijn geweest. Bij Thorbeckes dood stelde Groen van Prinsterer hem op één lijn met deze vorst: ‘Sedert aan onzen eersten Koning de regeerstaf ontviel, is Thorbecke zijn opvolger geweest.’¹⁰

Men zou kunnen vermoeden dat Thorbecke met deze typering niet heel tevreden zou zijn geweest, want hij had zich altijd kritisch uitgelaten over het paternalistische, onliberale bewind van Willem I. Maar zelfs een devote kroniekschrijver van de liberale heldendaden maakte de vergelijking. Hij verwees ook naar de schrijver van de eerste grondwet van het koninkrijk Van Hogendorp.¹¹ Van Hogendorp heeft echter niet de rol kunnen spelen van een Thorbecke, die er hoogstpersoonlijk in drie kabinetten op kon toezien dat de grondwet werkelijk effectief werd. En op Willem I heeft zich later ook amper een politicus beroepen. Nee, de canon van de moderne politieke leiders begint in 1848. Dit wil niet zeggen dat alles in dat jaar begon. Zoals duidelijk zal worden, werd er later het een en ander aan toegevoegd, zoals de partijtradities en de nieuwe elementen in het minister-presidentschap vanaf Drees.

De manier van kijken in dit boek veronderstelt enige afstand tot het politieke verleden, vandaar dat de laatste twee decennia nauwelijks aan bod komen. Een auteur is bij deze methode niet medespeler maar als het ware antropoloog die van een afstand maar wel gefascineerd gedrag patronen bekijkt. Een dergelijke benadering past misschien in het huidige politieke klimaat, waarin rotsvast engagement tot de uitzonderingen behoort, er meer ruimte is voor relativering en behoefte bestaat aan beschouwingen over de vraag wat politiek is. Nu politieke mobilisatie niet langer als een vrijwel automatisch gevolg van emancipatie of modernisering wordt beschouwd, verdient het leiderschap opnieuw de aandacht. Nu politieke bewegingen en ideologieën hun vanzelfsprekendheid hebben verloren, wordt het leiderschap op een nieuwe manier zichtbaar als zelfstandige factor en neemt de interesse voor het persoonlijke element in de politiek toe.

Het gaat er hier niet in de eerste plaats om leiders met een bepaalde sociale achtergrond te verbinden of de ontwikkeling van hun ideeën weer te geven. Hun optreden en imago vormen het uitgangspunt. Het begrip stijl in de titel is daarbij zonder al te veel pretenties gebruikt. Het wil zeggen dat ik de leiders wil onderzoeken zoals het publiek hen waarnam. Dit onderzoek concentreert zich op de publieke zijde van politiek leiderschap, niet allereerst op het werk achter de schermen. Het imago in de media is daarbij van groot belang, maar het is niet het enige: een succesvol imago staat niet los van de persoon zelf - met alleen aangeleerde kunstjes zijn politici nooit ver gekomen - en is nauw verbonden met de centrale politieke thema's van de leider en met zijn opvatting hoe politiek bedreven moet worden.

Dit is in zekere zin ook een onderzoek van Nederlandse politieke tradities. Het is niet de bedoeling de Nederlandse leider in het algemeen te beschrijven: het gaat immers vooral om de verschuivingen die er in de loop van de tijd optreden. Tegelijkertijd vallen al bij oppervlakkige vergelijking met de leiders van grote buitenlanden verschillen op. Voor een belangrijk deel omdat Nederland in de negentiende en twintigste eeuw een kleine mogendheid was, stond de buitenlandse politiek voor Nederlandse politieke leiders zelden voorop. De grote leiders waren zelden minister van Buitenlandse Zaken. En ook al speelden zaken van internationale (en zeker van koloniale) aard een rol in hun politieke leven, toch was het belang ervan voor Thorbecke, Kuyper of Den Uyl niet te vergelijken met dat voor hun tijdgenoten, de Fransman Guizot, de Brit Gladstone of de Duitser Brandt. Verder valt op dat de Nederlandse politici zich zelden uitvoerig vergelijken met voorgangers, behalve dan van de eigen richting. Drees spiegelde zich eventueel aan Troelstra of Albarda, niet aan Colijn (over wie hij wel schreef

en met wie hij ook regelmatig vergeleken werd), en Kuyper keek naar Groen, nauwelijks naar Thorbecke. Het minister-presidentschap is hier pas na de oorlog officieel ingevoerd, al functioneerde het al wel veel eerder in de praktijk, en glans heeft de positie als ambt nooit gehad vergeleken met de Prime Minister in Engeland, laat staan met de president in de Verenigde Staten. Het verbaast dan ook niet Gladstone te zien tellen hoe lang het nog zou duren voordat hij het lengtorecord als Prime Minister zou breken, al zou men misschien niet meteen verwachten dat Clinton zich niet alleen spiegelde aan Kennedy maar ook stapels biografieën van voorgangers verslond.¹² Kennedy op zijn beurt meende evenals Clinton dat het presidentsambt zo uniek was dat eigenlijk alleen zijn voorgangers hem zouden kunnen begrijpen en hij vergeleek zich graag met hen.¹³

Nu hield men ook in Nederland de lengtejubilea wel in de gaten, maar eigenlijk toch pas vanaf het interbellum, toen het opviel dat de katholieke Ruijs de Beerenbrouck wel erg lang kabinetsleider was. Heel bijzonder heeft men de leiding van de regering in Nederland nooit gevonden. Is dus een studie van politiek leiderschap in Nederland zoiets als een onderzoek naar Italiaanse generaals, zoals een buitenlandse collega eens opmerkte toen ik over mijn thema vertelde? De diskwalificatie van de Italiaanse generaals laat ik graag voor zijn rekening, maar het Nederlandse politiek leiderschap is een fascinerend onderwerp omdat zich in de wisselwerking van de leider en de politiek van zijn tijd de politieke geschiedenis als het ware samenbalt en in de politiek gaat het niet alleen om het wapengekletter van generaals; zoals zal blijken, heeft leiderschap vele gezichten.

Veel van het voorwerk voor een studie als deze ontbreekt nog. Zo bestaat er van Thorbecke geen moderne biografie, is er van Kuyper de laatste decennia alleen een onvoltooide verschenen, is van Colijn alleen deel één voorhanden, is over Drees wel een reeks boeken maar nog geen volledige biografie beschikbaar, en is aan een biografie van Den Uyl wel verscheidene malen begonnen, maar is er nog niet een in zicht. Er zijn in Nederland ook weinig voorbeelden van onderzoek naar (de stijl van) politiek leiderschap.¹⁴ Internationaal is het eveneens een naar verhouding verwaarloosd onderwerp. Er bestaan weliswaar veel boeken over leiderschap, maar die zijn veelal bedoeld voor managers. De algemene of theoretische literatuur over politiek leiderschap is uitgebreid maar heeft vaak betrekking op de meest opvallende variant daarvan, het charismatische leiderschap, en sluit vooral aan bij het pionierswerk op dit gebied van Max Weber.¹⁵ Verder is er - naast natuurlijk een onafzienbare hoeveelheid biografieën - literatuur over nationale tradities.¹⁶

Vanzelfsprekend is voor dit onderzoek de bestaande literatuur het uitgangspunt en valt er niet aan te denken met de biografen te concurreren in de kennis van het bronnenmateriaal over individuele politici. De archieven van een reeks politici hebben wel hun diensten bewezen, maar anders dan gewoonlijk: maar ten dele voor ongepubliceerde bronnen en veel meer voor krantenknipsels, gelegenheidsstukken en ander (semi-)openbaar materiaal. Een deel van het persmateriaal in de noten komt uit de archieven waar familieleden of de politici zelf stapels knipsels en plakboeken hebben verzameld. Vanaf het eind van de negentiende eeuw rukt dit materiaal in de archieven op om in de loop van de twintigste eeuw bijna onbeheersbaar te worden. De pers vormt hier niet zozeer op zichzelf een onderwerp van onderzoek - al komt ze wel aan de orde - maar is vooral een belangrijke bron. De onderzoeksgegevens bestaan ook uit materiaal over vieringen, herdenkingen en verkiezingen en uit egodocumenten van de hoofdrolspelers of van andere beschouwers die de band tussen persoon en politiek kunnen verhelderen. Hier gaat het nogal eens om terugblikken, vaak van medestanders, die de politieke held in roze tinten schilderen. Er is een risico de betekenis van individuen dan te overschatten - vandaar de vergelijkende methode - maar dit materiaal biedt ook duidelijke voordelen. Het maakt het mogelijk de opbouw van politieke tradities te volgen, het toont om welke redenen Nederlanders hun politieke leiders in achtereenvolgende periodes hebben geprezen en het laat zien hoe persoonlijk politiek altijd is geweest.

Eindnoten:

- 1 Thorbecke, *Briefwisselingen* VI, 308, vgl. 141; Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, o.a. I, 5 en 40.
- 2 *De Standaard* 15 juni 1929, die de lauwhoed van de verkiezingen wijt aan de afwezigheid van een dominante figuur als Colijn; Oud, *Jongste verleden* I, 47-48, 146; III, 2-3, 11-12, 55; V, 28; VI, 4; Treub, *Herinneringen*, 200.
- 3 Drees, *Nederlandse parlement*, 17-18.
- 4 Groen van Prinsterer, *Adviezen in de Tweede Kamer* I, 619; Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 101; Oud, *Jongste verleden* III, 55.
- 5 Deze en volgende citaten uit Drees, *Nederlandse parlement*, 43-49.
- 6 *Nederlandse kiesstelsel*, 14 en 36 (voorzitter was J.A.W. Burger, lid was o.a. J.M. den Uyl).
- 7 Idenburg, geciteerd in Voerman, *Kuyper-Heemskerk*, 119.
- 8 Een aantal voorbeelden in Te Velde, 'Aparte techniek', 211.
- 9 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* I, 210.
- 10 *Nederlandsche Gedachten* 14 juni 1872.
- 11 Kiehl, *Gouvernement représentatif en Néerlande*, 77: 'un pouvoir aussi fort que celui de Guillaume Ier s'apprêtait à réaliser plus que les aspirations de van Hogendorp'. Kiehl vroeg, blijkens Thorbecke, *Briefwisseling* VI, zijn held voortdurend om raad. Zie ook Tellegen, 'Thorbecke', 187: 'Laat beiden [Thorbecke en Van Hogendorp] van tijd en plaats veranderen, wat wordt er van den een, wat van den ander?'
- 12 Shannon, *Gladstone*, 312; Stephanopoulos, *All too human*, 164, die toevoegt: 'At times it seemed as if his predecessors were the only people who could understand him.'
- 13 Schlesinger, *Thousand days*, 674-676.
- 14 Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten*; Toonen, *Charisma*; zie ook De Bruijn, 'Politiek en charisma'.
- 15 Zie verder Te Velde, 'Ervaring en zingeving'.

- 16 Bijv. Clarke, *Question of leadership*; Miquel, *Rois de l'Elysée*; von Sternburg ed., *Die deutschen Kanzler*; Elgie, *Political leadership in liberal democracies*, biedt een politicologisch-historische introductie. De grootste hoeveelheid bestaat er over het prestigieuze Amerikaanse presidentschap. Beroemd is Barber, *Presidential character*, met een 'voorspellend' schema van de persoonlijkheden van de presidenten. Meer in de buurt van mijn onderzoek komen bijv. Henggeler, *Kennedy persuasion*, en Hellmann, *Kennedy obsession*, over de Kennedy-mythe. Overigens komt politicologisch opinieonderzoek op basis van andere methoden ook tot de conclusie dat de ideale leider met de tijd verandert.

Hoofdstuk 1

Leiderschap zonder partij. De tijd van Thorbecke

Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) was de grote man van de grondwetsherziening van 1848. Hij heeft bovendien drie kabinetten geleid: van 1849 tot 1853, van 1862 tot 1866 en van 1871 tot zijn dood. Toch heeft hij als politiek leider eigenlijk geen traditie gevestigd. Hij was een man van de staat, maar in de eeuw na zijn dood domineerden de volksleiders de voorstelling van politiek leiderschap. De ‘grote voorgangers van emancipatiebewegingen’ (Drees) zetten toen de toon. De anti-revolutionairen hadden Abraham Kuyper, de sociaal-democraten Pieter Jelles Troelstra, de katholieken Herman Schaepman. Zij stonden aan de wieg van een politieke en sociale indeling die bijna een eeuw heeft standgehouden. Ze werden geprezen als voormannen van een emancipatie, als de Mozes of Messias die de verbinding had weten te leggen tussen het politieke systeem en de sociale groepen die tot dan toe buiten de politiek hadden gestaan: de orthodoxe kleine luyden, de arbeiders, de eenvoudige katholieken.

Gecanoniseerd is deze sociaal-religieuze voorstelling in de *Erflaters van onze beschaving* van Jan en Annie Romein, waar Abraham Kuyper ‘de klokkenist der kleine luyden’ is en Ferdinand Domela Nieuwenhuis - die bij hen de voorkeur krijgt boven Troelstra - ‘de apostel der arbeiders’. Deze titels zijn veel bekender dan die van het hoofdstuk over Schaepman, ‘s Pausen Zwitser’. Dat is geen toeval. De Romeins hebben geen al te hoge dunk van Schaepman en hebben hem eigenlijk alleen in hun portrettenreeks opgenomen vanwege de ‘strijd om volwaardig medeburgerschap voor het katholieke volksdeel’ die hij ‘vertegenwoordigt’.¹ Hier blijkt hoe dwingend het model van de emancipator was: orthodoxe protestanten, katholieken en arbeiders organiseerden zich, en de politieke leiders moesten als de verpersoonlijking daarvan worden voorgesteld, ook als ze maar moeizaam in het model van geniale leider pasten. De emancipatieleiders hebben lange tijd de voorstelling van de ideale politicus bepaald. Telkens werd weliswaar opgemerkt dat de tijden veranderden en de politici met hen, maar het ideaal van de nauwe verbondenheid van politicus en sociale groep bleef bestaan. Op dit punt waren de grote politieke bewegingen eensgezind, zodat er weinig twijfel was aan het ideaal.

De periode van de ‘voorgangers’ heeft het moeilijk gemaakt de eraan voorafgaande tijd goed te beoordelen. De norm die aan het eind van de negentiende eeuw ontstond, werd met terugwerkende kracht van toepassing verklaard voor het midden van die eeuw. Als de voorgangers de emancipatie hadden bewerkt van kleine luyden en arbeiders, had het liberalisme van 1848 dan niet gezorgd voor de ontvoogding van, in de woorden van de Romeins, ‘de brede burgerij, die in 1848 blijvend het heft in handen neemt’?² De Romeins konden met deze voorstelling in feite voortbouwen op de woorden van de linkse liberaal C. van Vollenhoven in zijn ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van het koninkrijk in 1913 verschenen ode aan Nederland: ‘eerst heeft Thorbecke den koopman geleerd, op te kijken van zijn kantoorboek en zijn pijpenrek, en zijn staatkundige rechten en plichten te verstaan; toen hebben Schaepman en Kuyper den burgerman en den boer leeren opkijken van toonbank, beitel, koeien; Domela Nieuwenhuis en Troelstra hebben den geest van den fabrieker losgemaakt van zijn machine.’³ Hier blijkt hoe snel de nieuwe kijk op politiek van het einde van de negentiende eeuw gemeengoed was geworden. Van Vollenhoven was een geestverwant en zelfs biograaf van Thorbecke. Natuurlijk zou hij als Thorbeckes belangrijkste prestatie de grondwet van 1848 genoemd hebben, en zag hij in hem, zoals later ook de Romeins, allereerst de wetgever en niet de leider van een sociale beweging. Maar de gedachte van de politicus als representant van een sociale groep was onontkoombaar geworden.

Thorbecke had nog vreemd tegenover deze gedachte gestaan. Volgens hem moest de politicus zich richten op het algemeen belang; de leden van de Tweede Kamer vertegenwoordigden samen het land als geheel en het gaf geen pas een bepaalde groep voorop te stellen. Uit alles blijkt dat hij zijn identiteit als politicus juist zocht in een afstand tot maatschappelijke groepen. De vraag is dan hoe een persoon als hij, die niets had van een volksleider en ook geen enkele ambitie in die richting had, toch de belangrijkste politieke leider van zijn tijd kon worden. Het is een vraag die ook al bij zijn dood bestond. Hij vond ‘populariteit’ onbelangrijk en het najagen ervan voor een politicus ongepast. Zijn aanhangers maakten er meestal van dat hij desondanks een ‘zeldzame populariteit’ had bezeten, maar dan van de goede soort: niet van het ogenblik, maar ‘in de historie’.⁴ Thorbeckes necrologie in *De Gids* besloot met de bezwerende woorden: ‘nooit is een staatsman gestorven, zoo diep, zoo algemeen, zoo oprecht betreurd door zijn volk als THORBECKE.’⁵

De leiders van het einde van de negentiende eeuw zouden met veel fanfare gevierd, begraven en herdacht worden. Bij Thorbecke was dat een probleem. Volgens het liberale *Algemeen Handelsblad* van 9 juni 1872 waren

weliswaar zelden zoveel en zoveel belangrijke mensen verzameld op een begraafplaats als bij de dood van Thorbecke, maar was te weinig gebleken ‘dat niet enkel een *verdienstelijk* burger, maar een *geniaal*, een *éénig* man ten grave was gedaald’.⁶ Om dat toch duidelijk te maken besloten de vrienden van Thorbecke geld in te zamelen en een gedenkteken op te richten. Dat viel niet mee. Om te beginnen was er discussie hoe Thorbecke herinnerd moest worden. Uiteindelijk viel het besluit een standbeeld op te richten, maar Thorbeckes intus en geestverwant G.M. van der Linden betoogde dat een gedenksteen beter zou passen bij een man die zo weinig van uiterlijk vertoon hield. Toen Van der Linden zich had neergelegd bij de ambitieuzere meerderheid, sprak hij overigens wel de rede uit bij de onthulling van het standbeeld. Maar waar moest het door Ferdinand Leenhoff vervaardigde standbeeld staan? Liberalen in verantwoordelijke posities liepen niet hard en zijn tegenstanders pleegden obstructie, zodat het standbeeld niet op het Binnenhof kwam, ook niet bij de Gevangenpoort, zelfs niet ergens anders in Den Haag, maar op het Reguliersplein in Amsterdam dat sinds de onthulling van het beeld op 18 mei 1876 Thorbeckeplein heet. Het was de hoofdstad, maar glorieus was het allemaal niet.⁷

De inzamelaars hadden hun best gedaan te tonen dat het geen partijzaak was maar een nationale kwestie. Paradoxaal genoeg maakte dit de onderneming echter nogal wankel. Politieke tegenstanders wilden wel toegeven dat Thorbecke een man van formaat was geweest, maar weigerden mee te doen aan een huldebetoon dat nationaal leek maar in feite liberaal was. De kracht van de latere festiviteiten rond partijleiders zou ook juist zijn dat die uitgingen van hun eigen groep; de uitkomst was overigens dezelfde, want ook de Thorbeckeherdenking draaide om zijn volgelingen. De onthulling werd weliswaar bijgewoond door een (niet al te enthousiaste) grote menigte, maar de eigenlijke herdenking bleef beperkt tot een gezelschap politieke vrienden. Van der Linden hield zijn rede in een gebouw waar niet iedereen aanwezig kon zijn en de feestviering culmineerde in een diner voor ongeveer driehonderd mannen. Vrouwen waren er niet bij. De prijs per couvert was twaalf gulden, voor die tijd een fors bedrag dat het diner tot de gegoede burgerij beperkte. ‘Zoodra het nagerecht werd rondgediend vingen de toasten aan.’ Een van de meer dan tien toasten was van een gemeenteraadslid afkomstig uit de ‘vierde stand’ die helaas wegens ‘onkunde’ niet alles had begrepen wat de grote Thorbecke had gedaan maar toch profiteerde van zijn volksontwikkelingswerk. Voor de massa waren er vuurwerk en een ‘volksconcert’, de kern bleef echter de bijeenkomst van het ontwikkelde publiek dat zich niet als een partij maar als de kern van de natie beschouwde.

Voor Thorbecke zou het misschien al wel te veel zijn geweest. Hij hield niet van grote gezelschappen en zin in een spreekbeurt had hij, toen hij ouder werd, steeds minder.⁸ Een groot publiek bewerken lag hem niet. Maar hij leefde dan ook in een tijd waarin dat voor succes als politiek leider nog niet doorslaggevend was en hij nam bovendien een positie in die het hem mogelijk maakte neer te zien op stemmenwerven. Hij kwam in 1844 in de Kamer nadat hij zijn reputatie met de *Aanteekening op de Grondwet* (1839) al gevestigd had. Na de grondwetsherziening was zijn positie als liberaal leider onaantastbaar geworden en werd hij alleen al om zijn naam gekozen. Hij deed geen moeite het publiek te charmeren en maakte zo'n stugge indruk dat zijn vriend W.C.D. Olivier herinneringen aan Thorbecke publiceerde om te laten zien hoe hartelijk hij in huiselijke kring wel was geweest.⁹ Koel publiek optreden stond hier dus tegenover particuliere warmte. Bij de volksleiders aan het eind van de eeuw was het nogal eens andersom. Kuyper en Troelstra werden door hun aanhang op handen gedragen, maar de eerste was voor zijn vrienden vaak een onmogelijk mens en de tweede had amper persoonlijke vrienden. In massabijeenkomsten wekten ze echter een indruk van grote warmte.

Ook liberalen merkten bij Thorbeckes dood op dat hij niet iemand was geweest 'die aantrok; geen karakter, dat sympathie of liefde opwekte. Een veldheer, die men volgde uit vertrouwen, maar zelden uit genegenheid.'¹⁰ Uit die houding spreekt een bepaalde persoonlijkheid, maar ook een duidelijke overtuiging. In het openbare leven ging het om argumenten en principes, niet om sympathie en medeleven, dat was de boodschap. In een van de vele gevallen waarin hij zonder aanzien des persoons alleen op bekwaamheid wilde letten - het geval speelde in Leiden, nog voor zijn politieke carrière - schreef iemand hem dat hij gemakkelijk praten had: hij sloot zich toch op en ging alleen met zijn naaste collega's om.¹¹ Dit was eigenlijk ook zijn houding in de politiek. Hij was overtuigd van eigen kunnen en wenste weliswaar steun, maar zonder concessies en zonder erom te vragen.

Zijn oordelen over personen konden zeer scherp zijn. Zelf meende hij dat hij hierbij alleen de zaak op het oog had, maar gekwetste trots kon hij maar moeilijk in bedwang houden. 'Zwakke, waauwelende collega's' en 'onbekwame, jaloersche, kuipzieke, zwakke en valsche mensen' waren zijn naaste politieke vrienden, toen hij dacht dat ze hem in 1848 wilden passeren en het met de herziening van de grondwet even tegenzat.¹² Zakelijk was er misschien iets voor zijn oordeel te zeggen, maar de woorden die hij koos, verraden een persoonlijke betrokkenheid die hij niet zou hebben willen toegeven. Dit was niet de ongevoeligheid van iemand zonder intieme

contacten. Thorbeckes liefde voor zijn vrouw is spreekwoordelijk geworden en aan zijn vrienden schreef hij over de ‘liefde jegens uw persoon, of zal ik het teederheid noemen, die mannen elkander zoo moeilijk belijden’ en nog duidelijker: ‘Ik heb u lief met eene genegenheid, die in mijn leeftijd zeldzaam een man jegens den ander opvat.’¹³ Al zijn gebroken vriendschappen zeggen natuurlijk wel iets over zijn persoon, maar zijn houding berust toch op een keuze. Bewust heeft hij zich in zijn publieke leven niet door privé-overwegingen willen laten leiden.

Daarmee maakte hij misschien wel van de nood een deugd. Thorbecke was afkomstig uit een gezin zonder veel aanzien. Zijn vader was mislukt in zaken, toentertijd niet alleen een financiële ramp maar ook een schande. Het Nederland van de vroege negentiende eeuw werd geheel beheerst door standsbesef en een onontwarbaar verband tussen particuliere en openbare werkzaamheden. Alles was gebaseerd op reputatie en contacten tussen families. In de nog kleine steden kende men iedereen en was duidelijk wat iedereen waard was in de ogen van de maatschappij. Moeizaam wist Thorbecke zich door hard te studeren in deze samenleving een positie te verwerven. Hij kwam aan de universiteit en ontleende vervolgens zijn status aan zijn hoogleraarschap, ‘een bepaalde openlijk erkende plaats in de maatschappij’.¹⁴ Zijn tegenstanders noemden hem later de ‘professor’ en zijn habitus was inderdaad die van de formele hoogleraar. Opvallend is ook dat zijn meest vertrouwde politieke vrienden nogal eens oud-leerlingen waren. Zijn hoogleraarschap gaf hem de maatschappelijke zekerheid die hij had gemist, maar hij bleef de weerzin houden tegen de onderonsjes ‘in dit kleine, jaloersche, kuipzieke Land’.¹⁵ Hij had een hekel aan de gemoedelijkheid die het leven van zijn tijd beheerste. De Romeins beschouwen zijn neiging tot distantie als een uiting van de ‘eeuw der isolatie’ waarin hij leefde.¹⁶ Het lijkt me dat het geen uiting van maar juist een verzet tegen zijn tijd was; hij verzette zich tegen het gebrek aan scheiding tussen het particuliere en het openbare leven.

Zelfs zijn schrijfstijl, die iets heeft van vertaald Latijn, lijkt gemaakt om ongenaakbare zakelijkheid en distantie uit te stralen. Zijn stijl is zo stellig en verzorgd dat alle kritiek erlangs lijkt af te glijden. Bekend is dat hij zich zelden versprak en zijn taal en dictie helpen de superieure indruk te verklaren die hij maakte. Hij was eigenlijk niet echt ‘welsprekend’, en zijn manier van doen niet ‘innemend’, maar, zo zei iemand die niet tot zijn aanhang behoorde, ‘Thorbecke, men vergeve mij het uitheemsche woord! *imponeerde*’. Dat vond ook de anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer. Maar het imponerende van Thorbecke was volgens hem niet alleen gebaseerd op zijn

werkelijke superioriteit, maar ook op ‘het apodictische zijner uitspraak’, een stelligheid die hij ook dan tentoonspreidde als daar eigenlijk geen reden voor was.¹⁷ Thorbecke ontleende zijn zekerheid eraan dat hij wist waaraan zijn tijd behoefte had. Zijn tijd, zo was zijn overtuiging, vroeg om liberalisme, want de moderne tijd wenste ontplooiing en vrijheid.

Vrijheid kon natuurlijk geen ongebondenheid betekenen. Zelden schreef of sprak Thorbecke over vrijheid zonder dat in één adem ‘orde’ volgde. Zonder orde was geen vrijheid mogelijk, want vrijheid veronderstelde een kader. De staat moest voor het kader zorgen waarbinnen de maatschappij vrij kon zijn. Om willekeur te vermijden, moesten zijn bevoegdheden in wettelijke regels worden vastgelegd. Thorbecke vatte zijn politieke werk daarom samen als een streven naar de heerschappij van het recht; vandaar ook het grote belang dat hij aan de grondwet hechtte. Niet de willekeur van de vorst moest de politiek bepalen, maar de grondwettelijk vastgelegde ministeriële verantwoordelijkheid en de door de kiesgerechtigden gekozen volksvertegenwoordiging. Thorbecke hechtte alleen aan het recht, niet aan hiërarchie, traditie of overgeleverde gewoonten als zodanig. Zo schoffeerde hij koning Willem II en de conservatieven door tegen de gewoonte in, en overigens tevergeefs, een ondergeschikte militair als minister van Oorlog voor te stellen en een ondergeschikte diplomaat als minister van Buitenlandse Zaken aan te zoeken.¹⁸

Door zijn houding en opvattingen werd Thorbecke voor revolutionair, republikein en voorstander van volkssoevereiniteit versleten. Hij heeft dat altijd krachtig tegengesproken. Hij wilde weliswaar een grotere volksinvloed dan voor 1848 had bestaan, maar zijn opvatting van politiek was allesbehalve revolutionair. In 1848 wilde hij de grondwet veranderen, maar zijn werk sindsdien hebben anderen en ook hijzelf omschreven als ‘met vaste hand aan de bevestiging der gevestigde orde arbeiden’.¹⁹ Bovendien nam hij weliswaar geen genoegen met de traditie als zodanig en keerde hij zich weleens tegen ‘conventionelle vormen’,²⁰ maar dit betekende geen afkeer van alle gebruiken. Als hoogleraar duldde hij geen ‘vrijpostigheden of afwijkingen van het decorum’²¹ en als kamerlid vroeg hij zich voortdurend af of bepaald gedrag wel ‘parlementair’ was. Zijn publieke optreden was zeer beheerst en in zekere zin zeer vormelijk: niet de elegante zwier van een paternalistisch establishment, maar de pijnlijke precisie van de jurist. Dat men hem met zijn eigenaardige, in het geheel niet hoofse manieren af en toe onfatsoenlijk vond, is begrijpelijk. Toen hij als leider van het kabinet in 1862 de zitting van de Kamer sloot, zoals toen gebruik was, deed hij dat in de helft van het aantal regels dat zijn voorganger het jaar ervoor-nodig had gevonden.

De kern was: ‘Uw herinnering zegt U, dat het eene werkzame zitting was. Gij hebt menigerlei en zeer gewigtige onderwerpen behandeld. Er is veel verrigt, en veel overig gebleven.’²²

Kiezers en gekozenen

Thorbecke was geen voorstander van democratie. Voor ons horen parlement en democratie bij elkaar. In de negentiende eeuw hadden ze vaak weinig met elkaar te maken. De parlementaire democratie van de tweede helft van de twintigste eeuw is het resultaat van enerzijds toename van volksinvloed op de regering, democratisering, en anderzijds de ontwikkeling van rechtsstaat en staatsrecht. Een negentiende-eeuwse liberaal als Thorbecke wilde de rechtsstaat bevorderen maar had weinig op met democratie. Zijn doel was goed bestuur met heldere bevoegdheden. Of kiesrechtuitbreiding wenselijk was, hing grotendeels af van de vraag of die goed bestuur en rechtsstaat ten goede zou komen.

De invoering van directe verkiezingen in plaats van een ingewikkeld getrapt systeem dat politieke betrokkenheid in de weg had gestaan, was in 1848 een radicale stap. Het politieke leven veranderde erdoor van karakter. Achteraf is er de meeste discussie geweest over de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid, maar op het moment zelf was er verreweg de meeste weerstand tegen de directe verkiezingen. Thorbecke zelf was pas vrij laat voorstander van dit systeem geworden, maar was er nu de kampioen van. En terecht, want de twee voornamen wijzigingen hingen nauw samen. Men kan zich bijna geen goed werkende ministeriële verantwoordelijkheid voorstellen zonder directe verkiezingen. De verantwoordelijkheid waar het hier om gaat, is de minister namelijk in de eerste plaats schuldig aan het parlement. Pas als het parlement door directe verkiezingen voldoende gezag en legitimiteit bezit om zich tegenover de vorst te doen gelden, kan deze verantwoordelijkheid goed werken.

Daar kwam bij dat Thorbecke van directe verkiezingen een grotere politieke belangstelling onder de bevolking verwachtte. Zijn tegenstanders vreesden politiek rumoer. Zouden niet allerlei demagogen profiteren van het directe contact tussen kiezer en gekozene dat nu voor de hand lag? De Thorbeckeaanse opvatting van de relatie tussen kiezer en gekozene gaf hier echter weinig gelegenheid toe. Zeer strikt interpreteerde hij het grondwetsartikel dat de kamerleden last en ruggespraak verbood. ‘Vrijgekozen Volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers’, zo vatte Thorbecke zijn

gedachten erover op het eind van zijn leven samen in de beroemde ‘Narede’ bij zijn parlementaire redevoeringen.²³ Zoals veel liberalen had hij hoge verwachtingen van de vrije discussie in de Kamer die tot betere uitkomsten moest leiden dan het rechtstreeks doorgeven van de opvattingen van in hun kleine belangen verzonken kiezers.

Wat hun houding tegenover de kiezers betreft, pasten de liberalen met dergelijke opvattingen wonderwel in het rustige Nederlandse openbare leven. Verkiezingsredes, laat staan verkiezingscampagnes, waren verwerpelijk. Op een rustig moment enige voorlichting geven, dat kon ermee door, maar zeker in verkiezingstijd moest men de kiezers met rust laten. Dat leverde problemen op, want hoe wist men wie geneigd zou zijn een kandidatuur voor de Kamer te accepteren? Er bestonden nog geen georganiseerde politieke partijen, alleen etiketten als conservatief of liberaal die hooguit iets zeiden over stemgedrag in de Tweede Kamer. Zelfs kiesverenigingen stonden in de districten nog in de kinderschoenen. Toen het liberale *Algemeen Handelsblad* in 1848 de kwestie hoe kiezers en kandidaten elkaar onder de nieuwe grondwet zouden vinden, wilde oplossen door kandidaten uit te nodigen zich te presenteren en hun ideeën kenbaar te maken, verzette Thorbecke zich heftig. Kiezers mochten zich organiseren, daar was niets op tegen, integendeel, ‘hoe activer kiezers, des te wissel zal een voornaam doel van rechtstreeksche verkiezing, nationale deelneming en ontwikkeling, worden bereikt.’ Maar de kandidaat moest geen programma afgeven. Dat was de eerste stap op weg naar ‘het houden van redevoeringen in de kiezersvergadering’ of, erger nog, naar het doen van beloften. Het zou het einde zijn van de zelfstandigheid van de vertegenwoordiger.²⁴

Thorbecke wilde een ‘zuiver *politische* keuze’, vrij van persoonlijke contacten en regionale betrokkenheid. Als Leidenaar werd hij dus liever te Zutphen gekozen, waar hij vijfentwintig jaar geleden ooit een halfuur geweest was, omdat de kiezers tegenover iemand van buiten vrijer stonden dan tegenover een goede bekende. Men proeft overigens zijn trots. Hij wilde gevraagd worden en schreef over een district waar hij als tweede zou worden gevraagd: ‘Heeft men eerst aan een ander de voorkeur gegeven, dan acht men mij niet zoo noodig, om de roeping aanlokkelijk te maken.’ ‘Natuurlijk schrijf ik geen letter daarheen’, merkt hij op als hij aan een liberale vriend meldt dat hij als kandidaat in een district genoemd is, maar na een puntkomma laat hij erop volgen: ‘wellicht verneemt gij iets van hetgeen in dat district omgaat.’²⁵

Zijn houding tegenover de kiezers strookte met zijn theoretische opvattingen en ook met de teruggetrokkenheid en afstand die hem als persoon

eigen waren. Hij belichaamde in letterlijke zin de opvatting van politiek die hij voorstond. Het maakte hem onverdraaglijk voor zijn tegenstanders, maar succes had hij er wel mee. Drees heeft opgemerkt dat figuren die zich ‘vroeger’ in de politiek zouden hebben gestort, zich daar ‘nu’ niet op hun gemak zouden voelen, terwijl voor anderen het omgekeerde zou gelden.²⁶ Met andere woorden: de politiek van een bepaalde tijd kan vragen om een bepaalde persoonlijkheid. Thorbeckes persoonlijkheid sloot aan bij de mogelijkheden van de politiek van zijn dagen en wist daar vervolgens haar stempel op te drukken; zij was volgens Abraham Kuyper als ‘gesneden’ voor zijn tijd en hierin lag het geheim van zijn kracht.²⁷ Zo kon hij het ideaaltipe van de politicus uit die tijd worden.

Hij was zich overigens wel degelijk van de eisen van de praktijk bewust. ‘Zonder eenige persoonlijke banden met een district komt men niet ligt in aanmerking’, schrijft hij aan een aspirant-volksvertegenwoordiger en hij raadt dan ook aan die banden te cultiveren.²⁸ Zelf hoefde hij dat niet te doen, omdat hij door zijn grondwetscommentaar en grondwetsarbeid alom bekend en gerespecteerd was als exponent van een duidelijke politieke richting. Maar hij was, zoals men in zijn briefwisseling kan zien, wel betrokken bij allerlei min of meer besloten pogingen tot organisatie van liberalen. Hij juichte pogingen toe liberale samenwerking op gang te brengen rond sympathiserende dagbladen en in een constitutionele vereniging. Het is niet vreemd dat dat niet erg lukte, want hij wilde wel samenwerking maar weer geen partij, en al helemaal geen opgewonden bijeenkomsten.

Een ronduit dubbelzinnige houding nam hij aan tegenover dagbladpolemie. Voordat er partijorganisaties bestonden, waren naast kiesverenigingen dagbladen de aangewezen verzamelpunten voor politieke samenwerking. Thorbecke hield niet op het onderscheid te benadrukken tussen het waardige parlementaire debat en het maar half fatsoenlijke geschrijf in kranten en hij ontkende meermalen pertinent ook maar iets met dagbladredacties of dagbladartikelen te maken te hebben. Uit zijn briefwisseling en andere gegevens blijkt echter onomstotelijk dat hij allerlei artikelen schreef - waaronder bijvoorbeeld venijnige tegen zijn politieke aartsrivaal F.A. van Hall - en bovendien van tijd tot tijd nauwe contacten onderhield met redacties.²⁹

Nadat zijn eerste kabinet (1849-1853) gevallen was, zocht hij naar nieuwe thema's voor liberale politiek. Economische politiek was voor de hoogleraar staatsrecht Thorbecke tot 1848 geen belangrijk thema, maar nu wilde hij de liberalen verenigen op afschaffing van accijnzen, vrijmaking van de nijverheid en spoorwegaanleg door particulieren. Vooral de accijnzen vormden

een thema dat het kiezerspubliek kon boeien. Thorbecke werd dus van effectbejag beschuldigd toen hij vanuit de oppositie een wetsvoorstel tot verlaging ervan indiende. Natuurlijk ontkende hij heftig, maar ondertussen vond hij wel: ‘Men moet zulke zaken levendig houden.’ Hij bepleitte daarom populariserende opstellen over belastingverlaging, maar hoe academisch dit allemaal bleef, blijkt dan weer uit zijn voorstel een ‘volksboek’ samen te stellen over het onderwerp dat zou moeten bestaan uit de *Handelingen van de Tweede Kamer*.³⁰ Het bleef een heel beschaafde vorm van reclame.

Enige ophef ontstond er over de inspectiereizen die hij tijdens zijn eerste kabinet maakte. Het doel van deze reizen was de toestand in het land met eigen ogen waar te nemen, maar zijn aanhang greep ze aan om hem, en daarmee het liberale constitutionalisme, in het zonnetje te zetten. Ook hier gold echter dat Thorbecke niet actief de gunst van zijn geestverwanten zocht. Hij liet zich die aanleunen als iets waarvan hij zal hebben gevonden dat het hem toekwam, maar stimuleren deed hij het niet. Een banket met aanhangers had niet zijn persoonlijke voorkeur, maar een politiek argument tegen een dergelijke uiting van ‘constitutionelen burgerzin’ bestond volgens hem niet.³¹ Deze wat afzijdige houding maakte zijn positie nog onaantastbaarder. Hij mat zijn succes niet af aan publieke toejuichingen, onderging ze dus onaangedaan en leek dan des te meer de superieure leider.

Het politieke en het persoonlijke

I. Thorbecke en Van Hall

Zelfbeheersing en een stoïcijnse houding zijn niet al te moeilijk zolang alles voor de wind gaat. Thorbecke verried zijn kwetsbaarheid op momenten dat het tegenliep. Hiervoor is al zijn kribbige commentaar op zijn politieke vrienden in 1848 geciteerd. Toen in datzelfde jaar de grondwetsherziening werd doorgevoerd zonder dat hij daar als minister invloed op kon uitoefenen, schreef hij een uitvoerige studie over alles wat er nu misging, de *Bijdrage tot de herziening der Grondwet*. Een van Thorbeckes biografen heeft al gewezen op de geprikkelde toon van dit boekje.³² Maar duidelijker nog bleek zijn gekwetste trots in de jaren na 1853 dat hij buiten de regering bleef. Voorzichtig begon hij bij gebrek aan beter te bouwen aan een monument voor zichzelf. Hij gaf een bundel verzamelde opstellen uit, begon met de uitgave van zijn parlementaire redevoeringen en begeleidde een boek over de Nederlandse geschiedenis vanaf 1848 door de niet al te getalenteerde E.J. Kiehl. Het nam de ondertoon van bitterheid niet weg. ‘Men heeft mij te ondankebaar behandeld’ vond hij.

De aantekeningen die hij in deze jaren op convocatiefiches voor de Kamer of op snippers papier maakte, zijn een voortdurende combinatie van bespiegeling over staatsmanschap met zelfrechtvaardiging en soms zelfbeklag, zoals ‘hervormers vervolgt, kruisigt of verbrandt men, alvorens in hen te gelooven’. In die losse aantekeningen zie je hem krampachtig zoeken naar objectivering van zijn standpunt en abstrahering van zijn persoonlijke gekrenktheid. Zelfs mijn tegenstanders regeren eigenlijk volgens mijn uitgangspunten, mooier kan toch niet, houdt hij zichzelf voor. En het peil van de politiek is inmiddels zo gedaald dat ik in de regering toch niet meer op mijn plaats zou zijn, is de teneur van andere aantekeningen.³³

Het obsessieve van zijn overwegingen dringt zich door de voortdurende herhaling aan de lezer op. Wel zeer duidelijk blijkt dat zijn politieke optreden niet alleen door zakelijke overwegingen werd bestuurd. De al genoemde Van der Linden heeft opgemerkt dat Thorbecke niet graag over zichzelf sprak en niet graag het woord ‘ik’ gebruikte.³⁴ Dit strookt met zijn overtuiging van een strikte scheiding tussen particuliere en publieke aangelegenheden, maar het zal meer waar geweest zijn voor zijn hoogleraarschap dan voor zijn politieke werk. Ook hier treft de neiging tot abstrahering van het persoonlijke, maar juist in sommige van zijn meest bekende uitlatingen komt de eerste persoon enkelvoud nadrukkelijk voor. Het misschien beroemdste moment daarvan is zijn uitbarsting in de Kamer tegen zijn boezemvijand Van Hall, die hij principeloze, hypocriete, ‘parasitische’ politiek verweet. De passage begint en eindigt zo ongeveer in de eerste persoon enkelvoud: ‘Wanneer ik mij vinde tegenover eene politiek, die niet op de goede eigenschappen, maar op de zedelijke zwakheid en karakterloosheid der menschen bouwt [...] Mijnheer de Voorzitter, wanneer ik mij vinde tegenover zulk eene politiek, hetzij in mijn kamp, hetzij in dat mijner tegenstanders, die politiek stem ik af’. Zijn aanhangers prezen de uitlating als een scherpe stellingname tegen opportunisme, maar helemaal zuiver was dat niet.³⁵ De aanleiding was de vraag of de aanleg van spoorwegen een zaak van particulier initiatief of van de overheid moest zijn. De zaak sleepte al eindeloos en Van Hall wist de Kamer op staatsaanleg te verenigen door de vertegenwoordigers te paaien met spoorwegen in hun eigen district. Dit was een handigheidje en principieel was het zeker niet, maar de liberale posities waren op dit punt ook niet al te duidelijk geweest.

De affaire van de ‘parasitische politiek’ toont de vervlechting van het persoonlijke en het politieke. Dit boek gaat over personen in de politiek, maar het blijft verbazingwekkend te lezen hoe Thorbecke zonder reserve een volstrekt op de persoon toegespitste beoordeling van de politiek van

Van Hall gaf. Diens hele kabinet van na 1853 was ‘van top tot teen’ niets dan ‘veinzerij en valsheid’, hijzelf te vals om in zijn eigen woorden te geloven, ‘een gemeenen, kleinen geest, die niemands achting geniet en zich ook daarom niet bekreunt’. Er deugde werkelijk helemaal niets van.³⁶ Thorbecke vond zijn tegenstander de hypocrietste man van het land, ongeveer in zijn eentje verantwoordelijk voor de demoralisatie van het publieke leven. Toen Van Hall dus over dezelfde thema's begon als hij - zoals vrijhandel en verlaging van accijnzen - was het natuurlijk niet meer dan effectbejag. Nu stond Van Hall ook wel voor veel van datgene waar Thorbecke zich tegen verzette, en zette hij de accijnzen inderdaad op de agenda om Thorbecke de wind uit de zeilen te halen.³⁷

Van Hall was een regelaar die zijn kracht zocht in zijn contacten en niet te moeilijk wilde doen over staatsrechtelijke of parlementaire zeden. Hij was echter ‘liberaal’ als men zijn eigen omschrijving wilde geloven, en waarom niet? Toen de grondwet van 1848 was aangenomen, heeft hij nooit getracht die te veranderen in conservatieve zin. Al kort na 1830 had hij directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid en openbaarheid van de politiek bepleit.³⁸ Nu kon men onder deze thema's allerlei dingen verstaan, maar een aanwijzing van liberalisme zijn ze zonder twijfel. Grondwettige hervorming en bevordering van de kwaliteit van het politieke leven waren echter niet zijn drijfveren. Toen hij in 1847 aftrad, werd gezegd dat hij weliswaar het geld uitstekend had beheerd, maar weinig had gedaan om openbaarheid en politieke belangstelling te stimuleren.³⁹ In 1842 was hij minister van Justitie geworden, maar hij zweeg over grondwetsherziening. Als minister van Financiën (vanaf 1843) wist hij het rijk voor een bankroet te behoeden; hij zorgde kortom dat de zaken doorgang konden vinden.

Deze houding bepaalde ook Van Halls verdere politieke leven. In 1853 kwam hij na de heftig anti-papistische Aprilbeweging, die zich verzette tegen de invoering van bisdommen, weer aan het bewind om de gemoederen tot bedaren te brengen en het bestuur van de staat weer op te pakken, en in 1860 ten slotte regelde hij de slepende spoorwegkwesitie. Op deze verdiensten was zijn positie gebaseerd. Hoewel hij zich in de eerste jaren na 1848 onzeker voelde in het parlement, werd hij toch met Thorbecke en Groen in één adem genoemd als politieke prominent.⁴⁰

Van Hall (1791-1866) maakte uitbundig gebruik van zijn Amsterdamse vrienden. Na zijn vader, de politieke evenwichtskunstenaar M.C. van Hall, werd hij het opperhoofd van zijn koopmans- en advocatenfamilie die in Amsterdam grote invloed had. Hij kon terugvallen op een uitgebreid familienetwerk en omgekeerd betekende zijn ministeriële succes een ver-

groting van het aanzien van de hele familie. Dit was in het midden van de negentiende eeuw niet uitzonderlijk, maar het was wel datgene waartegen Thorbecke opponeerde: uit principe maar óók door zijn achtergrond. Hij had geen familie om op terug te vallen. Thorbecke heeft een levenslange vete onderhouden met de familie Van Hall, in het bijzonder met Floris Adriaan. Het is nog steeds niet helemaal duidelijk waardoor de onmin is begonnen, maar ze dateert waarschijnlijk al uit zijn Amsterdamse studententijd. Het is voorstelbaar dat de gevestigde Van Halls hem toen hebben laten voelen dat hij een outsider was. Hoe dan ook is het niet gemakkelijk in deze affaire alle schuld bij de Van Halls te leggen. Thorbecke streed tegen nepotisme en familieregering en om nogal wat benoemingen van Van Halls hing inderdaad de geur daarvan. Maar omgekeerd heeft het er de schijn van dat Thorbecke als minister leden van de familie heeft tegengewerkt, niet omdat het algemeen belang dat vroeg, maar omdat ze nu eenmaal hun naam droegen. Thorbecke brak de carrière van een broer en een neef van F.A. van Hall (de neef maakt overigens geen al te briljante indruk).⁴¹ Het lijkt erop dat Thorbecke het laatste woord had. Dat heeft hij in ieder geval in de historiografie. Van Halls regeerstijl heeft later vrijwel geen verdedigers meer gevonden. Toch heerste zijn stijl over zijn graf: het weinige dat er na zijn dood nog over hem geschreven is, is grotendeels van verwanten afkomstig.⁴²

De verhouding tussen Van Hall en Thorbecke tekent een probleem van de toenmalige politiek. Niet alleen speelden persoonlijke gevoelens een grote rol, maar de normen voor individueel gedrag bepaalden ook voor een belangrijk deel de opvatting van politiek. Thorbeckes opvatting van politieke vertegenwoordiging, die een extreme variant was van wat toen algemeen gebruikelijk was, stelde bovenmenselijke eisen aan de vertegenwoordiger. Enerzijds moest hij zich losmaken van achterban, partijbelang en alle andere particuliere belangen en zich op een verheven algemeen belang richten, anderzijds werd hij met puur persoonlijke maatstaven gemeten. In zijn grondwetcommentaar had Thorbecke de vertegenwoordiger de eis gesteld van 'bekwaamheid' en 'karakter'. Ook in brieven beval hij politieke kandidaten vooral wegens persoonlijke kwaliteiten aan: Van der Linden was een 'eerlijk man'.⁴³ De praktijk was natuurlijk dat hij liberale vrienden pousseerde, maar het gaat er hier nu om dat hij dat deed door op hun persoonlijkheid te wijzen. Bovendien vond hij dat de vertegenwoordigers, als ze eenmaal gekozen waren, in onderling debat tot een oordeel moesten komen; het oordeel van hun kiezers deed er dan niet meer toe. Daarmee kwam de persoonlijkheid van het individuele kamerlid centraal te staan. Er

waren geen partijprogramma's en het label waarop men gekozen werd - liberaal, conservatief, anti-revolutionair - zei niet al te veel. Van Hall noemde zich, ter onderscheiding van de starre Thorbeckeanen, gematigd liberaal. Volgens Thorbecke was er maar één liberalisme en was gematigd liberaal zoets als gematigd goed of gematigd eerlijk. Liberalisme werd daarmee op één lijn gesteld met persoonlijke, morele kwaliteiten.

Thorbecke reageerde feitelijk op de stijl van Van Halls politiek. Hij wond zich niet zozeer op over de resultaten van diens werk, maar veel meer over de manier waarop die bereikt werden. Principieel was er geen groot verschil tussen hem en Thorbecke, al zei Van Hall, deels voor de tribune, dat hij de koning een grotere rol wilde geven, maar het gebrek aan verschil stak Thorbecke nu juist. De scherpe lijnen die Thorbecke zocht, vroegen om duidelijke tegenstellingen en Van Halls 'parasitische politiek' waarmee hij in de Kamer ook stemmen wist te werven van aanhangers van Thorbecke, was zijn meest effectieve vorm van verzet tegen Thorbeckeanisme. Thorbecke had een hekel aan 'halven' zoals Van Hall en beschouwde alleen een principieel tegenstander 'als man van beginselen en als eerlijk man'.⁴⁴

Het persoonlijke en het politieke

II. Thorbecke en Groen van Prinsterer

De principieelste tegenstander van Thorbecke was de anti-revolutionaire leider Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). In beschrijvingen van Groen komen vaak dezelfde karakterisering van stijf, stroef, hautain en superieur voor als bij Thorbecke. Hij was 'afgemeten', 'elk zijner woorden woog een pond', een 'echte aristokraat in heel zijn optreden' was hij en hij 'wekte vereering, geen vertrouwelijkheid'.⁴⁵ Dat Groen en Thorbecke meer elkaar gemeen hadden dan de hele en de halve liberaal, blijkt vooral uit hun houding in en tegenover de Kamer. Over Groen is veel geschreven, maar vrijwel uitsluitend door geestverwanten die weliswaar het belang van zijn parlementaire werk benadrukken, maar zelden op de onbedoelde samenwerking wijzen die er op dit punt tussen hem en Thorbecke heeft bestaan.⁴⁶

Wie af zou gaan op Groens theorie zou hem voor een - op z'n minst halve - absolutist kunnen verslijten, vooral in de jaren voor 1848.⁴⁷ Hij heeft zich echter in de praktijk geschoold tot gedegen parlementariër en de Thorbeckeaanse visie op het parlement en de verhouding tussen kiezer en gekozene ter discussie gesteld. Hij maakte daarmee duidelijk dat in de politieke strijd de vormen niet voor eens en voor altijd vastgesteld kunnen

worden, maar altijd ook zelf deel uitmaken van die strijd. Wat is geoorloofd in het parlement, wat is geoorloofd in de verkiezingstijd, het zijn vragen die hij voortdurend weer ter tafel bracht. Hij wilde geloofsaangelegenheden in de politiek bespreekbaar maken, maar in de praktijk was hij vooral politicus. In autobiografische aantekeningen meldt hij niet voor niets dat over politiek te lezen al in zijn jeugd zijn ‘geliefkoosde uitspanning’ was.⁴⁸

Groen en Thorbecke waren in hun studietijd vrienden geworden. Ze waren dat gebleven tot politiek meningsverschil in de jaren dertig een verwijdering bracht. De overheid bestreed toen met een beroep op de openbare orde de publieke manifestatie van de Afscheiding, de orthodoxe afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Groen kritiseerde het tactloze en ruwe overheidsoptreden, Thorbecke verdedigde het. Thorbecke was toen nog geen liberaal en sloot met zijn opvattingen op dit punt aan bij wat gangbaar was. Groen verdedigde het recht van een minderheid. Hij heeft altijd het gevoel behouden namens de natie te kunnen spreken, omdat de natie misschien niet in meerderheid maar wel als historisch fenomeen (orthodox) protestants was. Zijn aanhang was echter niet groot, al helemaal niet in het deftige milieu waarin hij normaal verkeerde. Als woordvoerder van protestantse orthodoxie was hij in de Kamer een uitzondering. Zijn directe aanhang bestond uit niet meer dan een handjevol kamerleden dat ook nog eens onafhankelijk opereerde. Als anti-revolutionair was Groen een outsider, zoals Thorbecke dat door zijn achtergrond was. De outsiders zagen het belang van een goede volksvertegenwoordiging, openbaarheid van het politieke leven en een werkelijk constitutionele monarchie. De oude stijl van onderonsjes bevestigde de positie van de insiders; het vrije en openbare parlementaire debat kon daartegen een tegenwicht bieden.

Het is geen wonder dat veel conservatieven zich in 1848 uit de politiek terugtrokken. Bij de verkiezingen van dat jaar werd de Kamer voor meer dan tweederde vernieuwd. Veel conservatieven hebben zich domweg niet kandidaat gesteld voor de directe verkiezingen, omdat ze dat te min vonden of omdat ze met de plotselinge omslag van koning Willem II van conservatief naar liberaal hun oriëntatie kwijt waren.⁴⁹ Ook al was de praktijk prozaïscher, men zou het kunnen interpreteren als een consequent standpunt. Voor echte conservatieven was de versterking van de positie van de Kamer een nederlaag. Zij waren nu gedwongen om met liberale wapens te strijden: met directe verkiezingen en parlementaire discussie. Wie de strijd aanbod in de parlementaire arena, legde zich in feite al neer bij de nieuwe kaders. Consequent conservatisme was dan ook niet verzet in de Kamer,

maar verzet tegen de Kamer. Het moment daarvoor leek toch nog te gaan aanbreken met het kabinet-Van der Brugghen (1856-1858).⁵⁰ Dit kabinet stamde uit kringen rond de in 1849 ingehuldigde koning Willem III - Thorbecke sprak wel over de 'hofpartij' - en zag er geen been in de Kamer te bruuskeren.

Het arrogante gedrag van ministers die hun politiek te goed vonden om die aan de discussie in de Kamer te onderwerpen, vertoont verwantschap met de neerbuigende manier waarop Bismarck later de Reichstag behandelde.⁵¹ De situatie in Nederland was wel anders. Bismarck kon de Reichstag in het nieuwe Duitse keizerrijk vanuit zijn sterke positie zijn eigen normen voor een belangrijk deel opleggen, in Nederland domineerden de burgerlijke omgangsvormen ook het parlementaire verkeer. Het deftig burgerlijke genootschap dat de Kamer in zekere zin was, moest wennen aan werkelijk meningsverschil en scherpe discussie, maar kon daar beter mee leven dan met bars imponeergedrag. De ministers uit het kabinet-Van der Brugghen die de Kamer trachtten te imponeren, werden hardhandig terechtgewezen en wierpen snel de handdoek in de ring. Na 1858 accepteerden alle ministeries dat een serieuze verdediging van het beleid in de Kamer tot hun taak behoorde.

Het Nederlandse parlementaire debat kende allerlei eigenaardigheden. Het aantal kamerleden was aanvankelijk nog niet de helft van tegenwoordig (het groeide van 68 in 1848 tot 100 in 1887, waarna het tot 1956 constant bleef) en de kring was dus klein. Het ging er niet direct om aantallen maar om persoonlijkheid. Het optreden in het parlement zelf bepaalde in zekere zin wie de leider was. Thorbecke was volgens de *Arnhemse Courant* in 1861 meer aanvoerder van de liberale kamerleden 'door het overwicht zijner argumenten, dan door het uitoefenen van een erkend leiderschap'.⁵² Als de dominerende politieke redenaars golden Thorbecke en Groen. Groens kwaliteiten waren volgens de liberale historicus Fruin zelfs 'bij uitstek die van den redenaar'.⁵³ Het woord redenaar is hier wat vreemd, want niet alleen Thorbecke maar ook Groen was door zijn zachte stem amper te verstaan. Stijf, houderig en met eentonige gebaren, zo wordt bovendien hun optreden beschreven.⁵⁴ Groens 'stem was zacht, zonder klank' en ook was 'het handgebaar bij het spreken eenvormig'.⁵⁵ Een geestverwant had hem enkele malen 'in de Kamer *zien* spreken; want van hooren kwam er niets van', maar uit de gespannen aandacht van de andere kamerleden bleek wel dat zijn oordeel ertoe deed, en hij was blijkbaar zelfs geestig geweest getuige de 'glimlach' die zijn opmerkingen verwekten.⁵⁶ De kamerleden kwamen uit hun bankjes en verzamelden zich rond de sprekers om maar niets te missen

van wat er zo zachtjes gezegd werd. Thorbeckes gezag was gebaseerd op zijn grote rol in de grondwetsherziening en op het ‘apodictische’ dat Groen in zijn presentatie waarnam, maar waaruit vloeide Groens positie voort?

Liberaal commentatoren moesten weinig van het anti-revolutionaire gedachtegoed hebben, maar voor het kamerlid Groen hadden zij waardering. Meermalen ging de hoogleraar staatsrecht en meest gezaghebbende liberale commentator J.Th. Buys in *De Gids* uitvoerig op Groens denkwereld in. De anti-revolutionaire leer deugde in zijn ogen niet, zou zelfs tot absolutisme en theocratie kunnen leiden, maar de stijl waarmee Groen te werk ging, was daar een waarborg tegen. ‘Zelden is het duidelijker gebleken dan uit het voorbeeld van Groen van Prinsterer, dat voor den leider van eene politieke partij schier alles op de levende persoonlijkheid aankomt, niet op het doode program.’⁵⁷ De ‘partij’ waarvan in het citaat sprake is, is een geestesstroming en een losse verzameling kamerleden, nog geen organisatie. Veel meer dan later, toen er partijen bestonden met een centrale organisatie buiten de Kamer en de kiezers directer bij de politiek betrokken waren, las men de manier van politiek bedrijven aan de persoon in het parlement af.

Onenigheid en debat behoorden volgens zowel Thorbecke als Groen tot het wezen van het parlementaire stelsel.⁵⁸ Het Nederlandse parlementaire debat is geen uitvinding van 1848, maar de herziene grondwet schiep wel een nieuwe situatie. De Kamer werd voor de Thorbeckeanen ‘de politieke leerschool’. ‘In het parlement leert men het publieke leven, leert men constitutioneel en parlementair te zijn. In het parlement vormt zich de Staatsman,’ schreef een van hen.⁵⁹ Men zou zelfs kunnen zeggen dat het gehele parlementaire leven van de eerste decennia na 1848 vooral een oefening in deze zin is geweest. De liberalen rekenden het parlementaire stelsel naar zich toe. Hadden zij niet altijd op de bres gestaan voor grondwet en parlementaire rechten? Inderdaad is hun inbreng in de ontwikkeling van het parlementaire stelsel niet gering geweest en daarbij stond Thorbecke in de frontlinie. Als persoon zette hij zelfverzekerd een maatstaf voor wat ‘constitutioneel’ en ‘parlementair’ was. Hij legde bijvoorbeeld uit dat het niet parlementair was om personen als zodanig af te wijzen, want dan hield alle discussie immers op.⁶⁰ Wat dit betreft brak hij zijn eigen regel met zijn filippica tegen Van Hall, maar deze had in zijn ogen dan ook vals gespeeld.

Groen stond principieel tegenover de liberalen, maar hij streed met dezelfde parlementaire en constitutionele wapens. Zijn debatten met Thorbecke werden gerekend tot de hoogtepunten van het parlementaire leven. ‘Het waren als twee atleten, niet door een geweldigen stroom van welsprekendheid, maar door klem van redeneering, door diepzinnig woord en

stoutheid van greep, over en weder.’ In dergelijke beschrijvingen van hun ‘athleetenstrijd’ klinkt ook altijd iets door van waardering voor het spelelement van het debat.⁶¹ Van beiden wordt daarbij voortdurend gezegd dat het spel hun moeite kostte: ze waren uiterst beheerst, maar de waarnemer proefde de hartstocht waarmee zij hun zaak bepleitten. Ze hielden zich volstrekt in de hand, maar dit was niet zozeer een teken van ongevoeligheid als wel van moeizaam onderdrukte emoties.⁶² Groen vond dat men niet te kleinzerig moest zijn in het debat. Het ging om een ‘*strijd*’ over belangrijke zaken en wie bang was zich daarbij te bezeren of anderen te kwetsen, hoorde niet in de Kamer. Tegenover Thorbecke, die regelmatig een onderscheid maakte tussen de ruwe toon in een dagblad en de beheerste discussie in de Kamer, zei Groen: wie bepaalt wat gepast is en wat niet? Is het parlement niet de openbare vergadering waar men de gelegenheid juist opzoekt om te debatteren over dat wat de bevolking bezighoudt?⁶³

Thorbecke heeft eens gezegd dat kamerlid te zijn het geluk van zijn openbaar leven was,⁶⁴ maar hij redeneerde toch vooral vanuit het standpunt van de minister. Oppositie moest een regeringsprogram zijn, en discussie moest tot wetgevende resultaten leiden. Groen meende daarom dat hij ‘meer tot het *gouvernementale* dan tot het *parlementaire* geneigd’ was; ook Thorbeckes vrienden beschouwden hem als *gouvernementeel*. Hijzelf zag de aanduiding als compliment, maar wilde niet toegeven dat die een beperking van de rol van het parlement impliceerde. Groen karakteriseerde Thorbecke ook als een ‘regent’, een term die in de Nederlandse geschiedenis zo’n sterk wisselende waardering heeft meegemaakt en die in dit boek nog zal terugkeren. Het woord werd niet negatief opgevat: ook vrienden van Thorbecke noemden hem zo.⁶⁵

Groen behoorde nooit tot de regeringsaanhang en moest daarom zijn thema's via het debat op de agenda zien te plaatsen. ‘Daardoor alleen is er mogelijkheid van parlementairen invloed eener minderheid, die anders niet in tel zou zijn.’ Voor hem kwam het daarom vaak meer op het debat dan op de besluiten aan.⁶⁶ Thorbeckes reactie daarop was altijd dat Groen buiten de orde was, omdat hij zich niet beperkte tot de concrete kwesties die besproken werden maar voortdurend het principiële uitgangspunt ter discussie stelde: ‘De geachte spreker is met zijne beginselen, zijn stelsel, zijne meeningen niet in de orde. Hetgeen hij verlangt is niet aan de orde van den dag. Het spreken van den heer Groen van Prinsterer moet daarom in den regel met verbreking der orde gepaard gaan.’⁶⁷ Feitelijk eiste Groen echter tegenover de regering ruimte voor de Kamer op. Een liberaal als Buys erkende deze kant van Groen, in een later vaak aangehaalde passage:

‘Misschien heeft sedert 1848 geen lid van de Tweede Kamer meer gedaan om de bevoegdheid van het parlement uit te breiden dan de Heer Groen, meer dan hij gebruik gemaakt van al die nieuwe wapenen tot uitbreiding van het parlementair gezag gesmeed.’⁶⁸

Buys herkende in Groen een lid van de herenclub van de meestal deftige kamerleden. Toen hij hem later vergeleek met zijn opvolger als antirevolutionair leider Kuyper, was Kuyper de volksleider en sprak Groen toch over de hoofden van het volk heen en bleef hij debatteren met zijn parlementaire gesprekspartners.⁶⁹ Men zou kunnen denken dat hij als liberaal een vertekend beeld gaf, maar Groen heeft er meermalen, zowel in zijn tijdschrift *Nederlandsche Gedachten* als in zijn brieven, blijk van gegeven Buys' analyses te waarderen.⁷⁰ Hoeveel hij met Thorbecke gemeen had, bleek na de dood van de laatste. Hij was geheel van de kaart en ging meteen de brieven uitgeven die hij in het verleden met Thorbecke gewisseld had. In *Nederlandsche Gedachten* bleef hij een halfjaar lang voortdurend op Thorbecke terugkomen. ‘Het wicht zijner persoonlijkheid was voor het evenwicht van uw levensbalans onmisbaar,’ schreef Kuyper aan Groen, en hij begreep het wel: ‘Hij is een lid uit uw familie, dat heen ging.’⁷¹

Het is een uitspraak die past op het politieke leven van die tijd. Hoewel het streven van de liberale kamerleden was om uit de sfeer van familieonderonsjes te raken en een objectief debat te voeren, was de Kamer toch nog een soort politieke familie. De eenheid tussen Groen en zijn tegenstander was meer dan de eenheid der tegendelen die wel vaker in de politiek wordt geconstateerd en die veertig jaar later de socialist en anarchist Domela Nieuwenhuis bij een jubileum van Kuyper een brief aan zijn ‘gewaardeerde tegenpartijder’ in de pen gaf.⁷² Ook in dit geval was er meer eenheid tussen de tegenstanders dan wel gedacht wordt - ook toen waardeerden ze in elkaar de principiële opstelling - maar voor Domela of Kuyper kon er maar één politieke familie zijn: hun eigen. Dat Groen en Thorbecke aan de universiteit samen opgegroeid waren, en dat ze ondanks alles zoveel gemeen hadden, typeert het politieke leven van hun tijd. Zonder twijfel was het juist deze eenheid van tegendelen die de liberale en andere commentatoren zo aansprak in hun debatten. Toen Groen weer eens zijn stellingen aan de Kamer had voorgelegd, vroeg Thorbecke zich hardop af ‘welken indruk’ Groens verhaal zou hebben gemaakt als het ‘voorgedragen ware met het orgaan, met de houding, met de stem van Danton’.⁷³ In het parlementaire steekspel gaf hij met deze verwijzing naar de volkstribuun uit de Franse Revolutie te kennen Groens stem zwak, maar zijn gedachten al te krachtig te vinden. Het verhaal vertelt niet of er een huivering dan wel een lachsalvo

door de Kamer ging - de stenografen streefden objectiviteit na door geen melding te maken van reacties - maar Groen als Danton zal voor de meeste kamerleden wel erg onwaarschijnlijk hebben geklonken.

Groen had de dag ervoor in zijn rede gemeend dat de voorgestelde onderwijswet zowel de koning als het volk niet zou bevallen, en bedekt gezinspeeld op mogelijk verzet van het nier-kiesgerechtigde volk tegen de wet. In zijn antwoord legde Thorbecke uit, zoals hij dat ook tegenover conservatieven regelmatig deed, dat hier maar weer eens bleek dat niet de liberalen maar juist hun tegenstanders revolutionair waren. Weliswaar beriepen de liberalen zich op de uitkomsten van de revolutie, maar van de revolutionaire methoden hadden zij een afschuw. Als Groen nu een beroep deed op 'de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologischen hartstocht en geloofsijver te ontsteken', leek dat dan niet sprekend op wat in de Franse Revolutie was gebeurd? Zo maakten Groen en Thorbecke elkaar over en weer voor revolutionair uit. Impliciet zei Thorbecke echter ook dat de stijl van Groen voorkwam dat zijn woorden als revolutionair zouden worden geïnterpreteerd. *Als* hij met de stijl van Danton was opgetreden, *dan* zou hij een revolutionaire indruk hebben gemaakt. Groen had effect door zijn rustige, beheerste stijl - later zouden orthodoxe kamerleden uit een ander milieu belachelijk worden gemaakt⁷⁴ - maar omgekeerd kon hij ook de grenzen van de parlementaire politiek van zijn tijd niet doorbreken omdat zijn stijl hem eraan bond.

Groens opvatting van politiek heeft meer van die van Thorbecke dan van die van zijn opvolger Kuyper. Toen hij Thorbeckes Narede had gelezen, bleef zijn oog haken bij diens voorstelling van parlementaire arbeid 'zonder eenigen band met de kiezers'. Na lezing en herlezing besloot hij dat dit het was waar hij zich tegen verzette. Hoe kon een constitutioneel bestel functioneren zonder publieke betrokkenheid en hoe kon die betrokkenheid blijven bestaan als er geen band met de kiezers was? Groen vond het normaal dat er 'partijen' waren en hij bepleitte zelfs 'agitatie', en dan lijkt het alsof hij de stap naar het politieke leven van het einde van de eeuw met zijn georganiseerde mobilisatie al gemaakt had. Agitatie was voor hem echter niet de ongerichte buitenparlementaire actie die Thorbecke erin zag. Het was gebruik maken van de pers en van het parlement om de belangstelling van de kiezers te wekken, niet opwinding die 'de hartstogten van het gepeupel aanblaast'.⁷⁵ Hij stond ver af van de massale Deputatenvergaderingen van de latere ARP; hij zou zich aan het grote enthousiasme misschien gewarmd hebben, maar de vorm was niets voor hem. Een strak georganiseerde partij heeft hij zich niet kunnen voorstellen.

Groen zocht een nauwer verband met zijn kiezers dan Thorbecke voor gepast hield, maar hij wist niet hoe. Om zijn aandacht voor het electoraat werd hij aan het einde van zijn leven door een radicale liberaal ‘democraat’ genoemd. Groen nam het woord voorzichtig op, betastte het van alle kanten, en wilde zich niet in verzoeking laten brengen. Democraat was hij niet in de zin van de revolutionaire volkssoevereiniteit, maar alleen in de zin van aandacht voor het historisch gevormde Nederlandse volk, zo schreef hij na enig nadenken. Wat dit voor de politieke praktijk moest inhouden, bleef onduidelijk.⁷⁶ De bedachtzame, teruggetrokken Groen had niets van een volksleider. Hij liet zich de titel ‘leader’ aanleunen die hem als vooraanstaand anti-revolutionair werd gegeven. Die was voor hem echter geen aansporing een achterban te organiseren in een partij, maar een argument dat hij steun verdiende en dat hij recht had om te klagen over gebrek daaraan. Het leiderschap stelde hij zich vooral voor in intellectuele en politiek-spirituele zin. Wie zoals hij leider in een dergelijke betekenis was, moest ondersteund worden in plaats van dat hij anderen steunde.

Groen was geen leader doordat hij zijn partij strak leidde, maar doordat hij zijn richting ‘personifieerde’, zoals hij schreef met een woord dat hij van zijn aanhang overnam. Bij verkiezingen moest men ‘den *leader* eener rigting’ erkennen als ‘*belichaamd program*’.⁷⁷ Het typeert Groen dat hij hier over zichzelf sprak in de derde persoon. Lof van tegenstanders zoals Buys vermeldde hij graag in zijn publicaties, maar niet (alleen) uit ‘naïeve ijdelheid’ zoals Schaepman en sommige van Groens geestverwanten meenden.⁷⁸ Hij beschouwde die als steun voor zijn politiek. Beschouwingen over politiek en beschouwingen over zichzelf liepen bij Groen in het algemeen door elkaar. Het autobiografische element in zijn werk nam in de loop van de jaren toe. De laatste jaargangen van zijn *Nederlandsche Gedachten* lezen als de aantekeningen die Thorbecke voor zichzelf maakte en die pas nu in zijn *Briefwisseling* worden gepubliceerd. Thorbecke trachtte in het openbaar het persoonlijke te vermijden en ook al proefde de tijdgenoot zijn betrokkenheid duidelijk in zijn werk, het soms obsessieve ervan wordt toch pas goed duidelijk in zijn privé-papieren met al hun schetsen en herhalingen.

Daartegenover Groen: ‘Al sedert jaren,’ schrijft Conrad Busken Huet in 1870, ‘zendt de heer Groen geen bladzijde in het licht, waarin hij niet over zichzelf spreekt... geen, waarin zijn *ik* niet overal op de voorgrond treedt. Al zijn geschriften zouden in zekere zin voor gedenkschriften kunnen doorgaan.’ De voortdurende herhalingen, de uitvoerige citaten uit eigen werk, het gecirkel rond problemen waarvoor hij blijkbaar geen oplossing wist, het maakt inderdaad soms meer de indruk van egodocument dan van politiek

geschrift, eigenlijk is het politiek in de vorm van egodocumenten. Dat dit niet zomaar wat gissingen van Huet waren, blijkt wel uit Groens briefwisseling. Groen hield afstand tot de schrijver van onfatsoenlijke romans die Huet in zijn ogen was, maar hij was toch opgetogen over deze ‘bondgenoot’. De karakterisering van zijn tijdschrift als (parlementaire) gedenkschriften vond hij uitstekend en hij was het zelfs eens met Huets kritiek op het lage niveau van de orthodoxe publicistiek, maar dit kon een Huet openlijker zeggen dan hijzelf.⁷⁹

Doordat Groen zijn kwetsbaarheid in het openbaar toonde, maakt zijn aandacht voor zichzelf en voor het commentaar op zijn werk door anderen toch niet de indruk van ijdelheid. Worstelen met de nagedachtenis van Thorbecke zoals hij deed zou Thorbecke nooit in het openbaar hebben gedaan. Tegelijkertijd is het, ook volgens Huet, geen bekentenisliteratuur, want ‘hij schrijft gelijk hij in een uitgelezen volksvertegenwoordiging spreken zou’. Groen had een neiging tot openbaar peinen, maar dat zijn uitlatingen persoonlijker waren dan die van Thorbecke had ook te maken met zijn uitgangspunt. Thorbecke wilde abstraheren van het bijzondere en particuliere, ‘ik’ had daarom zelden een functie in zijn werk. Groen wilde daarentegen duidelijk maken dat politiek en geloof niet te scheiden waren en wilde alleen al om die reden tonen wat hem in feite bewoog. Bovendien zag Thorbecke zichzelf eerder als personificatie van de constitutie en Groen als die van zijn partij, en ook daar waren ik en wij meer op hun plaats.

Groens gereserveerde schrijf-ik was gewend aan een bepaald milieu, waarin de ik-figuur altijd goed gekleed ging. Zijn ingewikkelde stijl van dubbele ontkenningen, waarin hij bovendien vaak de uitspraken van anderen leende om zijn eigen opvattingen kenbaar te maken, vermeed rechtstreekse persoonlijke ontboezemingen. Hij hield niet van brieven schrijven maar zijn artikelen zijn als brieven aan zijn vrienden.⁸⁰ Hij schreef alsof ieder hem kende en bovendien de voorgeschiedenis van alle kwesties. Hij schreef, kortom, voor een kleine, niet in de laatste plaats parlementaire, groep: voor de goede verstaander en de ingewijde. Dat erkende hij ook zelf: ‘De benijdenswaardige gaaf van echt-*populair* schrijven viel mij niet te beurt.’⁸¹ Terwijl Thorbecke zich erop beroemde niet populair te willen zijn, betreurde Groen het dat hij het niet kon zijn. Maar dat hij het niet kon, was niet alleen het gevolg van een stugge schrijfstijl of ander onvermogen. Het was ook een lavestie van habitus en overtuiging. Toen Thorbecke in een onbewaakt ogenblik de ‘gewone burger’ als argument gebruikte om matiging te bepleiten in de begroting voor de defensie, riep Groen uit: ‘wee het Land [...] waar de verheven roeping van den Staatsman in vergetelheid raakt;

waar ook zijne redenering, om doeltreffend te zijn, populair wordt, waar de eigenwijsheid van den *gewonen burger* alleen de maatstaf van de volksgunst en het rigtsnoer der Politiek is.⁸² Hij schreef dit in december 1854, slechts anderhalf jaar na de grootste uitbarsting van buitenparlementaire eigenwijsheid van de gewone burger, de anti-papistische Aprilbeweging die zich verzette tegen herstel van de rooms-katholieke hiërarchie. Voordat Groen een modelparlementariër genoemd kan worden, moet toch zijn houding in deze zaak aan de orde komen. Behoorde hij niet tot de partij die de regering ten val bracht met hulp van de politiek van de straat, waarvan hij anders zo'n afkeer had?

Om te beginnen is duidelijk dat Groen ver af stond van de luidruchtige mobilisatie van het gewone volk die de Aprilbeweging te zien gaf. Hij had liever gezien dat het kabinet-Thorbecke op reguliere wijze, in het parlement, ten val was gebracht over het wetsontwerp op de armenzorg.⁸³ In dit vraagstuk stonden de voorstanders van staatsregeling scherp tegenover een kamermeerderheid die de zorg aan de kerken wilde overlaten, en de regering nam hier een minderheidsstandpunt in. Zover kwam het niet, doordat de koning zich feitelijk bij de Aprilbeweging aansloot en de regering om die reden aftrad. Wel streefde Groen voortdurend naar politieke bewustwording van de aan 'politicophobie' lijdende orthodoxe protestanten. Hij wilde een brug slaan tussen de religieuze belangstelling van zijn kiezerspotentieel en de werkzaamheden in de Kamer. Hier ontmoetten de twee terreinen die meestal gescheiden waren elkaar opeens met dramatische kracht. Groen, die niet vrij was van anti-papisme, meende bovendien dat de regering wel erg veel rekening hield met de wensen van de katholieken en erg weinig met die van de protestanten. Hij hoopte dat de beweging een ommekeer teweeg zou brengen in het land en dat maakte zijn positie wat dubbelzinnig. Toch heeft hij zich niet als leider van de Aprilbeweging opgeworpen en heeft hij in essentie zijn parlementaire standpunt niet verlaten.

Een decennium later was er een nieuwe gelegenheid om de liberalen beentje te lichten. In de jaren 1866-1868 handhaafde de conservatieve regering-Van Zuylen / Heemskerk zich met een beroep op de wil van de koning tegenover een liberale kamermeerderheid. Het conflict was ontstaan door een motie van de anti-revolutionair L.W.G. Keuchenius die de politiek van de regering afkeurde. Groen steunde Keuchenius en verdedigde de rechten van de Kamer. Zoals nog zal blijken, was op dit moment de positie van de Kamer al aan het schuiven. De strikte scheiding tussen kiezers en gekozenen begon doorlaatbaar te worden en er begon ruimte te ontstaan voor een politiek zoals Groen die voorstond. Misschien is het symbolisch voor

Groens weifelachtige positie dat hij toen al geen zitting meer had in de Kamer. Aan de afbraak van het Thorbeckeaanse idee van vertegenwoordiging nam hij niet actief deel.

Bij Thorbeckes dood werd gezegd dat hij weliswaar geen school had gemaakt maar dat eigenlijk het gehele land zijn school was: 'Die vormen van parlementair debat, waar hij zoo veel toe bijbracht, zijn zij niet doorgedrongen tot de kleinste vergadering?'⁸⁴ Zijn vrienden en aanhangers richtten overal in het land in de jaren vijftig en zestig debatingclubs op. Daar werd scherp gedebatteerd, en werden niet alleen de kwesties van de dag besproken maar werd ook werkelijk geoefend in het debat.⁸⁵ Voor dit doel was meningsverschil prettig en zo was de katholieke J.A. Alberdingk Thijm lid van de Amsterdamse Vrijdagsche Vereeniging en de anti-revolutionaire A.F. de Savornin Lohman lid van een debatingclub in Den Bosch, 'eene vereeniging van een vijftiental menschen van de meest verschillende rigting', maar die verschillende richtingen verhinderden blijkbaar niet dat de club 'bijna enkel uit liberalen' bestond.⁸⁶ Thijm en Lohman deden in de debatingclubs mee zoals Groen in de Kamer: zij hadden principiële bezwaren tegen het liberalisme maar vonden de parlementaire vormen uitstekend. De spelvorm van het debat werkte echter alleen in een groep die het spel wilde meespelen. De hoogtijdagen van de Haagse Vereeniging tot oefening in het voeren van debatten waren voorbij toen daar J.H. Gunning en Domela Nieuwenhuis verschenen, 'de toekomstige kerkelijke professor in de theologie en de toekomstige leider der socialisten, beiden dweppers, beiden ongeschikte debaters ook, omdat zij vooraf een grens stelden, die zij niet wilden overschrijden' (zij hadden met andere woorden een vast uitgangspunt dat zij niet ter discussie wilden stellen, terwijl het debat gebaseerd was op de illusie van volstreekte openheid).⁸⁷ Maar dit was pas ruim na 1870.

In de uitgave van zijn parlementaire redevoeringen merkt Thorbecke op dat de wording van de Nederlandse 'parlementaire taal' van na 1848 beter zou zijn uitgekomen als hij ook het weerwoord van zijn tegenstanders had opgenomen.⁸⁸ Debat is dialoog. Er is een partner nodig en Groen was Thorbeckes partner. Het parlementaire debat heeft ertoe bijgedragen dat geleidelijk de voorstelling ging ontstaan dat men het met elkaar oneens kon zijn zonder dat dit meteen het einde van alle beschaving betekende. Groen verdedigde het debat omdat hij zijn standpunt naar voren wilde brengen, niet omdat hij geloofde zijn tegenstanders zomaar te kunnen overtuigen. Thorbecke heeft eens verklaard dat een kamerlid zich altijd zo moest opstellen dat debat mogelijk was, ook al had men weinig vertrouwen in de tegenstander. 'Men spreekt, alsof men kon overtuigen, en weet dat men

zich bevindt tegenover een onherroepelijke partij.⁸⁹ Het debat moest redelijk verlopen, maar dat hield niet in dat men ook werkelijk de tegenstander zou overtuigen.

Er is gezegd dat het debat voor Thorbecke het wezen van de politiek uitmaakte, omdat de besluiten pas genomen moesten worden na overleg in de Kamer.⁹⁰ Het betekende niet dat hij van plan was zich te laten overtuigen, maar dat hij zich rationeel opstelde en een beroep deed op rationele argumentatie, niet op emoties van partijloyaliteit of op persoonlijke voorkeuren. ‘Ik discuteer gaarne,’ zei Thorbecke in de Kamer, ‘ik stel gaarne reden tegenover reden; waarin, dunkt mij, discutenen bestaat.’⁹¹ Debat hoeft in een dergelijke opvatting dus niet naar consensus te leiden, als het maar een manier biedt om te gaan met fundamentele meningsverschillen. Sterker nog, de waarde van het debat blijkt juist in zo'n situatie. Als men het eigenlijk toch wel eens is, zal het debat niet op het scherpst van de snede gevoerd worden. Dat gebeurt pas als er wezenlijke zaken op het spel staan, die de betrokkenen niet soeverein naast zich neerleggen maar die hen werkelijk raken. In de menging van principiële en hartstochtelijk-persoonlijke betrokkenheid enerzijds en eerbiediging van de debaterende regels anderzijds vonden Thorbecke en Groen elkaar.

De parlementaire traditie die zich vanaf 1848 ontwikkelde, was geen absolute breuk met de voorafgaande periode, hoe graag de Thorbecke-aanse liberalen dat later ook wilden doen geloven. De grondwet werd in 1848 herzien, niet uit het niets ontworpen. Politieke bevoegdheden werden duidelijker geformuleerd en een striktere praktijk volgde. De ruimte voor parlementaire ontwikkeling was echter al vanaf 1813 gemaakt, in een aantal opzichten ook al in de Bataafse tijd en in de Republiek. Om die reden viel het een grote groep gematigden niet moeilijk de grondwet van 1848 te accepteren, ook al deelden ze niet alle opvattingen van Thorbecke. Op beslissende momenten bleek dat in het parlementaire milieu een gematigde stroming domineerde, die absolutisme noch democratisering wenste. Groen wenste grotere invloed voor de vorst en voor het volk, maar juist omdat hij het allebei wilde, is het de vraag of zijn praktijk veel zou hebben verschild van die van Thorbecke. Thorbeckes soms pedante aandacht voor de staatsvorm en voor de juiste parlementaire vormen was de uitdrukking van de politiek van zijn tijd, toen het parlementaire leven in Nederland definitief vorm kreeg.

Thorbecke en Guizot

De negentiende eeuw betekende niet alleen in Nederland het hoogtepunt van parlementaire politiek. Het Britse parlement kende al in de achttiende eeuw een oppositie en andere moderne vormen, maar ook daar geldt het midden van de daaropvolgende eeuw als een hoogtepunt.⁹² Ook in landen waar het met de parlementaire ontwikkeling niet zo wilde vlotten, was er wel veel aandacht voor constitutie en vertegenwoordiging. De revolutie van 1848 in Duitsland vond niet voor niets haar centrum in de grondwetdebatten in het Frankfurter parlement. Ook de eigenaardige afstand tot de kiezers en de nadruk op het parlement zelf in plaats van buitenparlementaire partijen was in deze periode wijd verbreid en niet iets dat speciaal Nederland typeert.⁹³

Het grote voorbeeld van parlementaire politiek was Groot-Brittannië. Vooral in liberale kring was de bewondering voor de Britse politiek groot. Tegelijkertijd beseften men dat de politieke ontwikkeling in Nederland sterk verschilde van de Britse. De constitutie was in Groot-Brittannië niet vastgelegd in één wet maar bestond uit een geheel van langzaam ontwikkeld gewoonterecht. Op het Europese vasteland waren geschreven grondwetten na de breuk van de Franse Revolutie de manier om een nieuwe start te maken. De revolutionaire periode had politieke mobilisatie en agitatie echter zeer verdacht gemaakt. In Nederland was omstreeks 1848 het verwijt van revolutionaire oproerkraaiers aan het adres van de liberalen niet van de lucht, en liberale politiek had er alleen kans van slagen als ze zich aan de normen van burgerlijk fatsoen conformeerde. Politiek bleef in de eerste plaats een zaak van juristen, de stand waaruit volksvertegenwoordigers grotendeels gerekruteerd werden.

In Groot-Brittannië, waar luidruchtige verkiezingscampagnes gebruik waren - in Nederland bekeek men dit met groot wantrouwen - en de revolutie-ervaring ontbrak, waren de normen in dit opzicht minder streng. Parlementariërs met het stijve optreden en het gebrek aan oratorisch vermogen van een Groen of een Thorbecke zouden in het Britse parlement vreemd zijn bekeken. Zij behoorden tot een continentaal type politicus. Thorbecke werd vaak voor een half-Duitse professor versleten, maar de politicus met wie de vergelijking hier het meest voor de hand ligt, is de Franse conservatieve liberaal of doctrinair François Guizot (1787-1874). Interessant is daarbij dat Thorbecke en Guizot veel met elkaar gemeen hadden, maar dat Guizot vooral door Groen werd geciteerd: het is een aanwijzing te meer, dat Groen en Thorbecke in zeker opzicht dicht bij elkaar stonden.

François Guizot was al in de jaren na 1810 politiek actief, maar zijn grootste triomfen vierde hij na de revolutie van 1830 die het legitimistische regime van de Bourbons verving door het wat liberalere Orléans-bewind. Onder koning Louis-Philippe was hij lange tijd eerste minister, tot hij gewipt werd door de revolutie van 1848 die de republiek in Frankrijk invoerde. 1848 was dus voor zowel Guizot als Thorbecke een belangrijk jaar, maar de betekenis was tegengesteld. Thorbecke heeft zijn best gedaan duidelijk te maken dat Guizot de tekens van de tijd niet had verstaan. Hij moest wel enige afstand scheppen, want een liberaal kon zich na 1848 niet meer met Guizot vertonen terwijl de overeenkomsten tussen de twee politici in de opvatting van parlementaire politiek en in de manier van politiek bedrijven groot waren. In zijn korte opstel uit 1848 over de val van Guizot schrijft Thorbecke dat de minister niet populair was. Hij verwijt hem dit niet -hoe kon hij met zijn minachting van populariteit ook anders? - en schrijft dan de zin die later eindeloos zou worden geciteerd in beschouwingen over Thorbecke zelf: ‘men is niet ligt populair, indien men niet met zijn volk de fouten gemeen heeft.’⁹⁴ Zijn verklaring van Guizots val komt er vervolgens op neer dat hij niet snel genoeg de bakens verzet had. Later liet Thorbecke zich niet meer over hem uit en verschijnt zijn naam zelfs niet meer in zijn (tot dusver gepubliceerde) briefwisseling. Maar hij verdween niet uit zijn gedachten: Thorbecke begon zijn politieke testament, de Narede, met een verwijzing naar Guizot, en dat wil wat zeggen voor iemand die zijn teksten zo secuur redigeerde.

Het is des te opvallender omdat het Thorbeckes stijl niet was zich te baseren op autoriteiten. ‘Men wordt eene zaak slechts door *denken* meester. Mijne goede landgenooten meenen het door leeren en lezen zóóver te zullen brengen.’ Hij bezat volgens een leerling dan ook niet veel boeken.⁹⁵ Groen daarentegen zwoer bij autoriteiten. Altijd had hij het over de Duitse conservatieve theoreticus F.J. Stahl, de Britse politieke beschouwer Burke en over Guizot.⁹⁶ Vooral Guizot hield hij niet op te citeren. Als hij het belang van (parlementaire) partijen in een constitutionele monarchie wilde betogen, greep hij naar een citaat van Guizot, als hij wilde uitleggen dat hij geen democraat in revolutionaire zin was, vond hij bij hem een bruikbare passage. Guizot was belijdend calvinist, dus geestverwant; bovendien zei Groen vooral gesteld te zijn op de (anti-revolutionaire) Guizot van na 1848. De citaten die Groen gebruikte, kwamen echter ook uit Guizots vroegere werk en hij was ook zo eerlijk om zijn lezers te laten zien wat Guizot aan het eind van zijn leven over confessioneel onderwijs dacht: een standpunt dat meer aansloot bij de liberalen dan bij de anti-revolutionairen in Nederland.

De manier van optreden en de politieke opvattingen van Guizot en Thorbecke vertonen grote overeenkomsten. Als Thorbecke in een beroemde passage de constitutionele monarchie aanprijst als een systeem van evenwicht zonder ‘éénen absoluten wil’ zodat in vrije discussie de ratio de doorslag kan geven, echoot hij Guizot: ‘la beauté de notre gouvernement, c'est que le pouvoir absolu n'y réside nulle part.’⁹⁷ Als hij zich in de oppositie opstelt alsof hij eigenlijk toch regeert, gedraagt hij zich zoals Guizot al in de jaren twintig deed. In het parlement legde Guizot evenals Thorbecke aan zijn geachte collega's uit hoe het systeem behoorde te werken. Het meesterachtige dat met een dergelijk optreden gepaard gaat, is hem net zo vaak verweten als Thorbecke. Koel, strak, heel zeker van zichzelf, soms een bewuste outsider in het sociale leven, zo wordt Guizot beschreven, en het is bijna of men een beschrijving van Thorbecke leest. Zoals Thorbecke als jong hoogleraar al verweten werd dat hij zich afsloot voor het sociale verkeer, zo werd dat Guizot ook als jonge man al voor de voeten geworpen. Ook Guizot is hoogleraar geweest en ook hem werd het professorale in zijn politieke optreden wel nagedragen. Zelfs de scheiding tussen de warme privé-persoon en de koele publieke verschijning is bij Guizot aan te treffen. En ook Guizot had zijn Van Hall: zijn concurrent als eerste minister L.M. Molé, een intrigant die hij niet alleen verweet hoveling te zijn, maar ook geen principes en geen systeem te hebben.

Evenals Thorbecke en Groen heeft Guizot zich beziggehouden met de parlementaire regeringsvorm. De tijd waarin hij eerste minister was, beschrijft hij in het laatste deel van zijn memoires onder de titel ‘Le gouvernement parlementaire’. Onder meer bij dit lange hoofdstuk vraagt men zich af waarom Groen Guizot zo vaak aanhaalde, want de Fransman behandelt het parlement hoofdzakelijk vanuit het standpunt van de minister, ongeveer zoals Thorbecke dat deed, en niet vanuit het standpunt van het kamerlid. Guizot verstaat dan ook onder ‘gouvernement parlementaire’ alleen dat de regering in de regel uit leden van het parlement wordt samengesteld en wel zo dat samenwerking met een meerderheid mogelijk is.⁹⁸ Met andere woorden: er wordt rekening gehouden met het parlement maar het parlement bepaalt de gang van zaken niet. Het is een prille en conservatieve vorm van wat in Groot-Brittannië ‘parliamentary government’ heette en wat voor Nederland ‘constitutionele politiek’ kan worden genoemd.⁹⁹ De invloed van de vorst domineert niet meer, maar de afstand tussen kiezer en Kamer is groot en de politiek wordt in de Kamer gemaakt, niet daarbuiten.

In landen als Groot-Brittannië en Nederland, waar dit evenwicht na 1880 uitliep op de moderne parlementaire democratie met haar invloedrijke

buitenparlementaire partijen, staat deze fase in aanzien als een leerperiode van parlementaire politiek. In Frankrijk daarentegen heeft men er lange tijd niet veel meer dan hypocriete bourgeoisheerschappij in kunnen zien. Dat is ook wel verklaarbaar. Guizot schrijft zelf dat er geen groter gevaar is voor de minister onder deze omstandigheden dan om de ‘favori’ van de koning te worden.¹⁰⁰ Als zijn positie immers van de gunst van de koning afhangt, is het evenwicht in het systeem bedorven, en wordt weinig rekening meer gehouden met de wensen van de Kamer, laat staan de kiezers. Om die reden weigerde Guizot een adellijke titel, maar ondertussen vereenzelvigde hij zich toch met Louis-Philippe, de koning die de politiek te veel zelf wilde bepalen.

Na zijn val heeft men Guizots politiek veelal als hol en doortrapt afgedaan. Men legde toen de nadruk op zijn gaven als redenaar om zijn nu onbegrijpelijk geworden politieke successen te verklaren. Thorbeckes laatste verwijzing naar Guizot als de man wie vooral ‘redenaarspolitiek’ verweten wordt, is een echo van dergelijke kritiek.¹⁰¹ Guizot was heel wat meer dan alleen een redenaar, maar zijn retorica was inderdaad indrukwekkend. In een paragraaf over parlementaire welsprekendheid in zijn boek over het Nederlandse politieke bestel roemt de conservatieve liberaal J. de Bosch Kemper de kwaliteiten van Thorbecke en Groen. Hij zegt dat de ware welsprekendheid niet demagogisch is maar tracht te overtuigen en geeft Guizot als een van de beroemde voorbeelden.¹⁰² Door Groen, Thorbecke en Guizot vrijwel in één adem te noemen, lokt hij een vergelijking uit tussen de condities waaronder zij spraken. De verschillen waren groot, alleen al doordat de Nederlanders in tegenstelling tot Guizot helemaal niet stilstonden bij hun retorische prestaties. In Nederland werd de vergelijking van politiek en spel eigenlijk ongepast gevonden, maar elders was dat vaak minder een probleem; Britten hadden vaak veel waardering voor het spelelement van de politiek. Men zou er een vorm van het beroemde Nederlandse calvinisme in vermoeden, ware het niet dat de calvinist Guizot de vergelijking relatief vaak maakt. Hij spreekt dan van de politieke ‘acteurs’ die optreden in een ‘drama’ of ‘theater’ of in de ‘politieke arena’ met ‘toeschouwers’.¹⁰³ Deze woorden komen voor in zijn memoires die tussen 1858 en 1867 verschenen, maar ze zijn niet het gevolg van de afstand in de tijd, net zo min als ze uitingen zijn van een frivole geest.

Het Franse parlement was evenals het Britse veel groter dan het Nederlandse en honderden hoorders stellen nu eenmaal hogere eisen aan een optreden dan enkele tientallen die zich om de spreker kunnen scharen. Thorbecke en Groen zouden in het Franse parlement niet alleen niet

geschitterd hebben, ze zouden er domweg niet gehoord zijn. Van Guizot wordt gemeld dat hij een mooie en krachtige stem had en dat professionals hem graag op het toneel zouden hebben gehad. Volgens critici kon men hem beter beluisteren dan lezen, want in dat laatste geval was het effect van zijn persoonlijkheid verdwenen. In een parlement zonder vaste partijverdelingen - de directe geestverwanten van Guizot vormden een klein groepje - ging het er in Parijs net als in het Nederlandse parlement om de grijze middengroep te overtuigen. Daartoe diende in Nederland de scherpe redenering van Thorbecke en in Frankrijk de imponerende rede van Guizot. Thorbecke en Groen konden ongestoord hun zegje doen, ademloosgevolgd door hun beleefde medeleden; interrumpen kwam pas vanaf de jaren zestig in zwang. Guizot daarentegen moest eerst maar eens zien zich verstaanbaar te maken in een grote zaal met veel mensen die niet naar hem wilden luisteren.

De uiteenlopende verslaglegging - die ook weer iets zegt over het verschil van politieke cultuur - versterkte het contrast.¹⁰⁴ Terwijl de Nederlandse stenograaf alleen de rede zelf noteerde en niets zei over de goed- of afkeurende reacties in de zaal, legde zijn Franse collega alle uitbundige geluiden vast. Guizot heeft die in de uitgave van zijn eigen redes overgenomen, zodat men de orkaan van geluid in de *Chambre des Députés* bijna fysiek meebeleeft. Het 'on rit', 'écoutez! écoutez!', 'adhésion au centre, murmures prolongés à gauche', 'interruption', 'très bien!' en 'non! non!' is niet van de lucht. In de gepolariseerde Franse verhoudingen was blijkbaar een van de strijdmiddelen de tegenstander het spreken onmogelijk te maken. Guizot liet zich er niet door van de wijs brengen. Hij probeerde ook niet te verzoenen, maar richtte zich rechtstreeks tot de tegenpartij die hij onfatsoen en gebrek aan parlementaire vormen verweet. Hij provoceeerde door scherpe ironie en openlijke minachting: ik bewonder de bijdrage die u hiermee aan de vrijheid levert, beet hij zijn lawaaimakende tegenstanders toe.¹⁰⁵ Nadat de storm was geluwd, incasseerde hij de stemmen van de zwijgende meerderheid.

Guizot was meer gericht op het publiek dan Thorbecke. Terwijl de Nederlander hardop het nastreven van populariteit afwees als iets wat ver beneden hem was en zich dat ook in zijn aantekeningen zelf voorhield, zei Guizot: ik heb de zoete populariteit gekend en ervan genoten, er erg van genoten, maar ik heb er afscheid van genomen om pal te staan voor de orde zonder welke de vrijheid niet kan bestaan.¹⁰⁶ Hij realiseerde zich dat hij het uiteindelijk niet kon stellen zonder de instemming van het publiek. Zijn visie op politiek was gevormd in de strijd voor een parlementair stelsel na de val van Napoleon. Sommige van zijn geestverwanten waren nog

professoraler dan hij of Thorbecke en bleven puur beschouwer, werden geen ‘acteur politique’. Zij zeiden dat men moest kiezen in de politiek: ofwel de politieke ‘connaisseurs’ tevredenstellen die een goede parlementaire rede op prijs wisten te stellen ofwel ‘la foule’, beide tegelijk was niet mogelijk. Maar Guizot meende dat het nu juist de opdracht van de politicus was het in de ogen van beide groepen goed te doen.¹⁰⁷ Hiermee gaf hij te kennen de *moderne* politiek beter te zien aankomen dan een Thorbecke die zich nog volstrekt op de *connaisseurs* richtte. Hij heeft niet naar dit inzicht gehandeld.

Guizot lokte een beoordeling in morele termen uit door die voortdurend zelf te gebruiken. Zijn tegenstanders trokken zijn persoonlijke integriteit niet in twijfel, maar meenden dat zijn regime op hypocrisie en bedrog gebouwd was. Victor Hugo, bijvoorbeeld, typeerde hem als een deugdzame vrouw aan het hoofd van een bordeel. Geknoei bij de verkiezingen bedierf volgens de kritiek het gehele bestel, doordat er geen werkelijke band met het land meer bestond. Guizot bagatelliseerde de misstanden, meende dat er bij verkiezingen in een modelland als Groot-Brittannië minstens evenveel misging, maar was er waarschijnlijk ook niet echt in geïnteresseerd.¹⁰⁸ Tegelijk zei hij wel in de Kamer dat er geen zonde was die hij zover van zich wierp als de hypocrisie, het leugenachtige verschil tussen schijn en werkelijkheid, zoals hij het omschreef.¹⁰⁹ Reactionairen of republikeinen die niets liever wilden dan het bestaande regime vervangen, waren in zijn ogen juist hypocriet, want ze zaten in de Kamer terwijl ze die, niet eerlijk als uitgangspunt voor hun politieke handelen namen. Voor Guizot maakten de bijgedachten de parlementariërs hypocriet, voor zijn tegenstanders was hijzelf hypocriet door een gebrek aan bijgedachten: hij verwaarloosde immers de maatschappelijke uitwerking en basis van zijn politiek.

Scherp staan hier twee concepties van politiek tegenover elkaar. Enerzijds is er de conceptie van Guizot waarin politiek een afgescheiden domein vormt met eigen regels en een eigen agenda en waarin het vooral om staatsinrichting en bestuur draait; anderzijds is er de later dominant geworden conceptie waarin de band met de samenleving en de sociale dimensie van de politiek centraal staan en het parlement vooral een doorgeefluik moet zijn van de wensen die in de samenleving bestaan. Ook Thorbecke had weinig aandacht voor kiezers en verkiezingen, maar in Nederland was de tegenstelling tussen het *pays légal* van de Kamer en het *pays réel* daarbuiten kleiner dan in Frankrijk. In beide gevallen ging het erom ruimte te maken voor politiek als een ordelijk debat waarvan de uitkomsten een vrije maatschappij mogelijk moesten maken. Voor Thorbecke betekende dit echter

strijd tegen familieregering en nepotisme, voor Guizot strijd tegen wanorde, revolutie en zelfs verandering. Bij alle overeenkomsten was Thorbecke in 1848 progressief en Guizot conservatief.

Het einde van de ‘parlementaire politiek’

In de geschiedenis van het Nederlandse constitutionele bestel is er altijd aandacht voor de jaren 1866-1868. Het conservatieve kabinet-Van Zuylen / Heemskerk trachtte zich toen te handhaven door met een beroep op de koning meer dan eens de Kamer te ontbinden, maar kreeg telkens een liberale meerderheid terug en moest ten slotte het hoofd buigen. Sindsdien is in Nederland geen regering meer tegen de wil van het parlement blijven zitten. Het wordt soms getypeerd als de definitieve zege van het bestel van 1848. Deze interpretatie is echter te oppervlakkig. De Thorbeckeaanse liberaal W.J. van Welderen Rengers beoordeelt in zijn parlementaire geschiedenis de episode negatief: hij ziet die blijkbaar niet als een overwinning van zijn vorm van liberalisme. Thorbecke zelf was aan het eind van zijn leven pessimistisch gestemd en ook iemand als Buys was niet opgetogen over de strijd van die jaren. Feitelijk betekende die dan ook niet alleen een grote nederlaag voor het conservatisme - dat als zelfstandige politieke groep zou gaan verdwijnen - maar ook het begin van het einde van het Thorbeckeaanse liberalisme.¹¹⁰

De conservatieve regering had zich tegen de Tweede Kamer gekeerd. Daartoe had ze steun gezocht bij de koning en - door de kamerontbindingen - bij de kiezers. Het eerste had tot niets geleid maar het tweede luidde een nieuwe tijd in de politiek in. Toen Thorbecke in de Narede schreef dat de vertegenwoordiging los moest staan van de kiezers en zich scherp keerde tegen ‘geloofsbelijdenissen aan kiezers’,¹¹¹ voerde hij een achterhoedegevecht. Uit alles bleek in deze jaren dat de kiezers op de voorgrond kwamen. Het belangrijkste was dat het einde in zicht kwam van Thorbeckes scheiding tussen politiek en samenleving. De staatsinrichting was een zaak geweest voor de ‘connaisseurs’ die de ‘foule’ niet had geboeid. De menigte op haar beurt was veel meer geïnteresseerd in religie, een zaak waarvan Thorbecke vond dat die buiten de politiek moest blijven, maar die in verkiezingstijd, los van wat in de Kamer op de agenda stond, voortdurend een rol speelde.¹¹²

De bepérking van politiek was de kracht geweest van Guizot en Thorbecke. Hun afgemeten publieke persoonlijkheid paste daarbij. Jan en Annie Romein maken bijna een psychologisch probleem van Thorbeckes politiek en het falen van Guizots politieke systeem wordt wel gereduceerd tot een

fout in zijn persoonlijkheid, maar deze voorstelling gaat voorbij aan de duidelijke keuze die eraan ten grondslag lag.¹¹³ Zelfbeheersing was een centrale deugd in de burgerlijke cultuur, beperking was een centrale deugd in liberale politiek. Thorbecke en Guizot beperkten zich bewust tot het rationele debat over de staatsinrichting. Misschien konden ze als persoon niet anders dan ze zich gedroegen, maar hoe dan ook belichaamden zij de politiek die ze voorstonden, inclusief de spanningen ervan. Liberalen wilden ratio en emotie scheiden, maar Thorbeckes houding tegenover Van Hall toonde hoe moeilijk, zo niet onmogelijk, dat uiteindelijk was.

Er kwam een einde aan de Thorbeckeaanse voorstelling van politiek als een kamerdebat tussen gekwalificeerde burgers over zaken van staat en staatsinrichting. Voorzichtig begon het ook wat rumoeriger te worden rond de Kamer. Parlementaire verslaggeving legde de Kamer in de jaren zestig op een nieuwe manier open en er verschenen portretten en schetsen uit de Kamer. De eerste daarvan dateren uit 1869 en waren in zekere zin een vrucht van de polarisatie tussen conservatief en liberaal. De auteurs geven scherpe oordelen over de kamerleden die ze in een reeks portretten typeren.¹¹⁴ Het boek had succes en zou navolging vinden. Het waren liberale auteurs en journalisten die zich aan dit werk zetten, maar ze gingen anders om met politiek dan Thorbecke gewend was. Zij meenden dat de bevolking zich meer voor de politiek moest interesseren en dat staatsrechtelijke vertogen te weinig effect hadden. Ze toonden daarom de emoties en de amusementswaarde van het politieke leven en tekenden de persoonlijkheden van de kamerleden met al hun eigenaardigheden. Op een nieuwe manier overschreden ze de grenzen tussen het persoonlijke en het politieke en breidden ze de politiek uit.

Multatuli moest niets hebben van het parlement en had al helemaal een vreselijke hekel aan Thorbecke. In een van de serie grafschriften die hij in Idee 972 schreef in reactie op de zoete necrologieën bij Thorbeckes dood, laat hij het hem zo zeggen; ‘Knap in álles? Nu ja, Maar *entre nous*, ik lei me heel in 't byzonder op 't parlementaire kibbelen toe’ (lxxvi). Een paar grafschriften verderop (lxxix) blijkt dat Thorbecke alles heeft gedaan ‘om profeten uit de Kamer te houden’.¹¹⁵ De tijd van de parlementaire kibbelarijen was voorbij, die van de profeten kwam eraan, en Multatuli was Johannes de Doper.

Eindnoten:

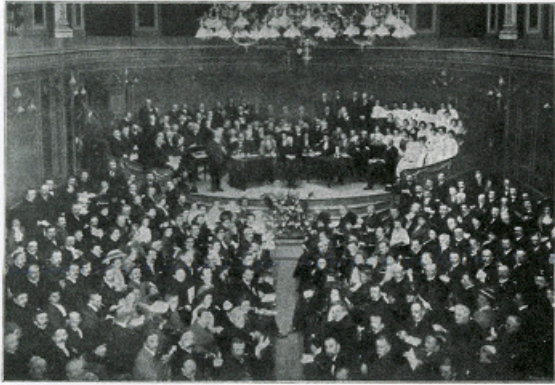
- 1 Romein en Romein, *Erflaters*, 772-773; de Romeins volgen overigens met ‘klokkenist’ de liberale journalist C.K. Elout, die Kuyper al zo genoemd had bij diens dood in *Algemeen Handelsblad* 9 november 1920; vgl. Kuyper en Kuyper, *Levensavond*, 56 en Diepenhorst, *Kuyper*, 26.
- 2 Romein en Romein, *Erflaters*, 653. Vgl. Van Sas, ‘Romein en Thorbecke’.
- 3 Van Vollenhoven, ‘De eendracht van het land’, 190.
- 4 ‘Thorbecke’, *Algemeen Handelsblad* 6 juni 1872. J.G. Gleichman in *Onthulling van het standbeeld van Thorbecke*, 61-62; uit dit verslag is ook hierna geciteerd.
- 5 Vissering, ‘Thorbecke’; vgl. Aerts, *Letterheren*, 330.
- 6 *Algemeen Handelsblad* 9 juni 1872.

- 7 Matthey, 'Diepe hulde'. De opvatting van Van der Linden in Archief Hoofdcomité huldeblijk Thorbecke, GA Amsterdam, inv.nr 4, vergadering van 29 juni 1872.
- 8 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 104 en 378.
- 9 Vgl. G.M. van der Linden in *Onthulling van het standbeeld*, 24: 'ik zou u uit de "Herinneringen" van Olivier zoo gaarne iets willen voorlezen om door den heuschen Thorbecke den legendarischen te verdrijven en u den beschrevene met den beschrijver te doen liefkrijgen.'
- 10 V., 'Thorbecke en de toekomst der liberale partij', *Algemeen Handelsblad* 11 juni 1872.
- 11 J. Geel aan Thorbecke, 9 februari 1838, in: Thorbecke, *Briefwisseling* III, 156.
- 12 Thorbecke aan zijn vrouw, 25 maart 1848, en Dagverhaal in: idem, *Briefwisseling* V, 108 en 516.
- 13 Thorbecke, *Briefwisseling* IV, 306 (W.A. Schimmelpenninck van der Oye met wie hij later gebrouilleerd zou raken), en V, 77 (L.D. Storm).
- 14 Thorbecke over zijn hoogleraarschap te Gent, in Drentje, *Vrijste volk der wereld*, 62; zie ook 66, 77-78.
- 15 Thorbecke, *Briefwisseling* V, 114.
- 16 Romein en Romein, *Erflaters*, 669.
- 17 De christelijk-historische Bronsveld, geciteerd in Groens tijdschrift *Nederlandsche Gedachten* (1872) 274, en Groen zelf, aldaar, 305.
- 18 Boogman, *Rondom 1848*, 86-87: het ging om C.M. Storm van 's Gravesande en J.L.H.A. Gericke van Herwijnen.
- 19 Vissering, 'Thorbecke', 1; Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 173.
- 20 Citaat bij Drentje, *Thorbecke*, 45.
- 21 Olivier, *Herinneringen aan Thorbecke*, 26.
- 22 Handelingen Tweede Kamer (1862), geciteerd door Duyverman, *Dagboeken*, 94.
- 23 Thorbecke, 'Narede', xii-xiii.
- 24 *Algemeen Handelsblad* 27 oktober en 2 november 1848; Thorbecke, *Briefwisseling* V, 136 en noot 6.
- 25 Thorbecke, *Briefwisseling* V, 134, 137-139, 142; VI, 300-301, 411.
- 26 Drees, *Parlement*, 49.
- 27 Hoofdartikel, *De Standaard* 7 juni 1872, in Puchinger, *Ontmoetingen met antirevolutionairen*, 70.
- 28 Thorbecke aan C. Sandenbergh Matthiesen, 28 augustus 1856, idem, *Briefwisseling* VI, 374.
- 29 Vgl. Hooykaas, 'Thorbecke en de pers'.
- 30 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 88 en 145.
- 31 Ibidem, 104; vgl. Verkade, *Thorbecke*, 199-202, die ook het oudere werk van H.Th. Colenbrander aanhaalt.
- 32 Brugmans, *Thorbecke*, 103.
- 33 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 534-535, 555, 561; de indruk wordt versterkt als men 524-562 achter elkaar leest.
- 34 Van der Linden in *Onthulling van het standbeeld*, 37.
- 35 Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen* V, 343 (11 december 1860). De rede wordt op veel plaatsen in extenso geciteerd. 'Parasitische politiek'; zie o.a. Aerts, *Letterheren*, 193 en 569 noot 41.
- 36 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 239, 263, 500 en 552-553.
- 37 Vgl. Gleichman, *Van Hall als minister*, 191-192.
- 38 Ibidem, 2 evv.
- 39 'De Minister van Hall', *Amsterdamsche Courant* 19 januari 1848.
- 40 Voorbeeld in Duyverman ed., *Dagboeken*, 141.
- 41 Zie de analyse van Paping, 'Die waardige man', die de zakelijke motieven van Thorbecke misschien weer iets onderschat.
- 42 Suttorp, *Van Hall*, 1-2.
- 43 Zie de aanbevelingen van zijn leerling en vriend G.M. van der Linden in 1848 als vooral een 'eerlijk, moedig, onafhankelijk karakter': Thorbecke, *Briefwisseling* V, 140-141.
- 44 De liberaal J.A. Jolles tegen de anti-revolutionair Ae. Mackay in Duyverman ed., *Dagboeken*, 86; aldaar 165: de waardering was wederzijds.
- 45 Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek*, 49-50; zie verder Kuiper, *Voorbeeld zult gij blijven*, 107.
- 46 Schutte, *Groen*, 92; Laman, *Groen*; Diepenhorst, *Groen*, vooral hfdst. V en IX; Kuiper, *Voorbeeld*, 138, stipt de vergelijking aan.

- 47 Zie bijv. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld*, 39-45.
- 48 'Autobiographie' in: Groen van Prinsterer, *Nalatenschap IX Bescheiden II*, 503.
- 49 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 26.
- 50 Zie bij deze passage Van Raak, *In naam van het volmaakte*, hfdst. 3 en 4; idem, 'Conservatieve camarilla'.
- 51 Zie Goldberg, *Bismarck und seine Gegner*.
- 52 Geciteerd door Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis I*, 218, die op p. 268 meldt dat (naast vooral Groen) Van Hall tegen Thorbecke was opgewassen in het debat.
- 53 Geciteerd door Te Velde, 'Constitutionele politiek', 155.
- 54 De oud-rederijker, 'De parlementaire welsprekendheid in Nederland', *De Nederlandsche Spectator* (1867) 442: citaat bij Te Velde in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 108-109.
- 55 Allard Pierson, *Oudere tijdgenooten*, geciteerd in Puchinger ed., *Aandacht voor Groen*, 9.
- 56 Brieven van Van der Kemp uit 1849, geciteerd door Diepenhorst, *Groen*, 137-138.
- 57 Buys, 'Groen' in: idem, *Studiën*, 599-600. Aerts, *Letterheren*, 347-348 en passim.
- 58 Bijv. Thorbecke, *Redevoeringen 1862-1863*, 131: 'Zoo tot het wezen van de constitutionele regering strijd en kritiek behoort...' (1862, in reactie op Groen).
- 59 Olivier, *Staten-generaal*, 33.
- 60 Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek', 336-337.
- 61 NRC 20 mei 1876, volgens het uitvoerige citaat in G. Puchinger, 'Groens einde', in: Bremmer en Kool ed., *Staatsman ter navolging*, 36, als voorbeeld uit vele; vgl. Van Balsem, 'Groen', 358: 'een ware athleetenstrijd'.
- 62 Voorbeelden uit vele: Brugmans, *Thorbecke*, 172; Busken Huet, 'Groen', 33.
- 63 Groen van Prinsterer, *Adviezen 1849-1850 II*, 113; idem, *Adviezen II*, 253 en 412.
- 64 Thorbecke, *Briefwisseling VI*, 17.
- 65 Gouvernementeel: Groen van Prinsterer, *Adviezen II*, 411 (1852); Olivier, *Herinneringen aan Thorbecke*, 65; Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen III*, 90 en 267 (1852-1853); Tamse ed., *Memoires van een enfant terrible*, 109. Regent: *Nederlandsche Gedachten* (1872) 337; Van der Linden in: *Onthulling*, 24 ('tot regent geboren').
- 66 Groen van Prinsterer, *Parlementair fragment*, xv, xviii.
- 67 Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen II*, 104 (1851).
- 68 Buys, 'Misverstand' in: idem, *Studiën I*, 48-49.
- 69 Buys, 'Bedenkelijke leuzen' in: idem, *Studiën II*, 58.
- 70 Voorbeelden daarvan in G. Puchinger, 'Groen en Buys' in: idem, *Ontmoetingen*.
- 71 A. Kuyper aan Groen, 10 juni 1872 in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling VI*, 345.
- 72 Domela Nieuwenhuis aan Kuyper, 29 oktober 1907, afgedrukt in Frieswijk, Kalma en Kuiper ed., *Domela Nieuwenhuis*, 61-62.
- 73 R.H. Bremmer, 'Groen en Thorbecke' in: Bremmer en Kool ed., *Staatsman ter navolging*, 82 (1856); Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen IV*, 405 en *Handelingen Tweede Kamer 1856-1857*, 46 / 1-46/ 3 en 50-52.
- 74 Bijv. Sagittarius, *Parlementaire portretten*, 37-41, over J.W. Gefken.
- 75 'Voorberigt' in Groen van Prinsterer, *Aan de kiezers IV*. Zie ook D.P.D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen' in: *Schrift en historie*.
- 76 *Nederlandsche Gedachten* (1871) 265, 290-293. Het ging om L. [=M.C.L. Lotsy], 'Democratie en Constitutionele Monarchie'.
- 77 Groen, *Aan de kiezers*, VI, 13; *Nederlandsche Gedachten II* (1871) 201. Vgl. Groen van Prinsterer, *Briefwisseling VI*, 205.
- 78 Schaepman, 'Groen', 38; Kuiper, *Herenmuiterij*, 23.
- 79 Busken Huet, 'Groen', 22-23; Groen aan M.D. van Otterloo, 14 juli, 6 augustus en 15 september 1870 in: idem, *Briefwisseling VI*, 160, 167 en 179. Kuiper, *Voorbeeld Groen*, 215-217, dat verscheen na afronding van de tekst, wijst op het belang van Groens werk als uitgever van zijn briefwisseling; zie ook 203.
- 80 C. Rijnsdorp, 'Groen in zijn brieven over zichzelf en zijn reputatie' in: Bremmer en Kool ed., *Staatsman ter navolging*. Voorbeeld van zijn stijl (tegelijk ook van zijn strijd voor de bevoegdheid van de Kamer): 'wat ik gezegd heb omtrent zin en geest van het amendement, gaat niet te buiten wat in parlementaire vergaderingen, hier en elders, tot de niet berispelijke usantien behoort.' Groen van Prinsterer, *Adviezen II*, 375.
- 81 Groen van Prinsterer, *Aan de kiezers III*, 12.
- 82 Groen van Prinsterer, *Adviezen II*, 376.
- 83 Schutte, *Groen*, 99.

- 84 Van der Linden in: *Onthulling*, 49.
- 85 Uitvoeriger in De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 171-172. Jaap van Rijn bereidt aan de Rijksuniversiteit Groningen een proefschrift voor over de grotendeels liberale debatacultuur in de negentiende eeuw.
- 86 Zie Groen en Lohman in Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 330, 333, 470 (1872 en 1873).
- 87 Ising, *In de kamers der Staten-Generaal*, 107-109.
- 88 Thorbecke, *Redevoeringen 1849-1850*, ix-x; vgl. Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek', 336.
- 89 Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen* II, 46-47 (1851); vgl. Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek', 336-337.
- 90 Tellegen, 'Thorbecke', 196, merkt op 'dat Thorbeckes zienswijze over de verhouding tussen vertegenwoordigers en volk, niet haren oorsprong had in wantrouwen op het oordeel der menigte, maar hoofdzakelijk daaraan was toe te schrijven, dat naar zijne overtuiging de beslissing *daar* moet vallen waar een debat - en dit onbelemmerd - gevoerd was, en dat die beslissing op de beraadslaging moest volgen, niet daaraan moest voorafgaan.'
- 91 Thorbecke, *Redevoeringen 1862-1863*, 526; vgl. Thorbecke, 'Narede', vxiii: 'Discussie, het doen gelden der redenen, welke tot vestiging van een beginsel, van een regt, van eene instelling moeten leiden', dat was waar het hem in het parlement om ging.
- 92 Bijv. Parry, *Liberal government*; Hawkins, *British party politics*; Jenkins, *Parliament, party and politics*.
- 93 Enkele aspecten van de vergelijking in deze paragraaf uitgebreider in Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek'.
- 94 J.R. Thorbecke, 'Bij het portret van Guizot' (1848) in: idem, *Historische schetsen*, 169.
- 95 Thorbecke, *Onuitgegeven redevoeringen* II, 332 (1852); ongedateerde aantekening in Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 561; Van der Linden in: *Onthulling*, 26.
- 96 Bij het volgende o.a. Groen in de Kamer (1852), geciteerd door Fabius, 'Groen over partijen' in: *Schrift en historie*, 215; *Nederlandsche Gedachten* (1871) 233, 293 en (1872) 146-147; Groen aan Kuypers, 14 maart 1872 in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 322.
- 97 Thorbecke, 'Narede', xv; bijv. Guizot, *Histoire parlementaire* V, 291 (1846); zie voor de hierna aangehaalde voorbeelden Rosanvallon, *Moment Guizot*, 29, 36, 334-335, 339, en De Broglie, *Guizot*, 39, 223.
- 98 Vgl. Guizot, *Mémoires* III, 2.
- 99 Hawkins, 'Parliamentary government'; Te Velde, 'Constitutionele politiek'.
- 100 Bij deze zinnen: Guizot, *Mémoires* VIII, 77-78.
- 101 Rosanvallon, *Guizot*, 337; Thorbecke, 'Narede', v.
- 102 De Bosch Kemper, *Handleiding*, 543-545.
- 103 Voorbeelden: Guizot, *Mémoires* II, 105-106, 327; VII, 1-2; VIII, 7, 9, 24, 26, 520, 534.
- 104 Bastiaan, *Gedenkschrift stenographische inrichting*, 69, ook met een opmerking over o.a. Frankrijk.
- 105 Guizot, *Histoire parlementaire* IV, 229 (1844).
- 106 Guizot, *Histoire parlementaire* III, 109 (1837).
- 107 Voorgaande passage: Guizot, *Mémoires* IV, 1-2; de opvatting is die van P.-P. Royer-Collard. Vgl. Kossmann, 'Doctrinair'.
- 108 Zie bijv. Guizot, *Histoire parlementaire* V, 388 (1847).
- 109 Guizot, *Histoire parlementaire* IV, 225 (1844).
- 110 Zie voor deze alinea Te Velde, 'Constitutionele politiek'.
- 111 Duyverman, *Dagboeken*, 230.
- 112 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*.
- 113 Vgl. Rosanvallon, *Guizot*, 335-336.
- 114 Sagittarius, *Parlementaire portretten*.
- 115 Multatuli, *Ideeën* IV, 182.

Hoofdstuk 2

Profeten en organisatoren. De tijd van Kuiper

Van 1901 tot 1905 was Abraham Kuiper (1837-1920) leider van een kabinet. Zijn politieke betekenis ontleende hij echter vooral aan zijn leiderschap van de ARP vanaf de aanvang in 1879 en aan de nieuwe manier waarop hij al daarvoor begonnen was het publiek te bewerken. Op 1 april 1897 was het vijftiende jaar geleden dat *De Standaard* werd opgericht. Het jubileum van het anti-revolutionaire dagblad was aanleiding zijn oprichter Kuiper eens flink toe te juichen. De grootste zaal van het land, het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, werd afgehuurd en geheel gevuld met meer dan vijfduizend enthousiaste aanhangers. ‘Wie een oogenblik de trappen opklom en vandaar het geheel overzag, kreeg een overweldigende [den], haast te machtigen indruk. Een zee van menschenhoofden, altoos deinzend en in beweging, met zekere zenuwachtige spanning elk oogenblik omziende, of er nog iets kwam. De muziek, die met schetterende tonen de hooge ruimte vulde. De galerijen boordevol, enkelen staande op de omlijsting, hoog in de lucht, zich vastklemmende aan de leuning. Tevergeefs poogde men vrienden en bekenden weer te vinden; al die gezichten verbijsterden het oog en boden geen rustpunt voor den blik.’¹

Alleen al uit de gekozen woorden blijkt dat een dergelijke massale bijeenkomst iets uitzonderlijks was. Kuiper werd toegesproken, toegezongen en toegehoord en na afloop verscheen een gedenkboek dat niet alleen een verslag van de bijeenkomst bevat maar ook een overzicht van de persreacties op het jubileum. Het was een nieuw soort feest en een nieuw soort herdenking die nog jaren later in herinnering werd gebracht als een ‘onvergetelijken avond’ die ‘de ziel van onze Partij deed trillen van ontroering en aandoening’.² Zoiets had men nog niet meegemaakt, het was de eerste ‘van dat aan gedenkdagen zoo rijke leven’.³

Het voorbeeld werkte aanstekelijk. Bij het veertigjarig jubileum van *De Standaard* in 1912 verscheen er geen boek maar werd Kuiper wel in een grote zaal gehuldigd. Toen Kuiper zeventig werd en bij zijn dood werden nog dikkere gedenkboeken uitgebracht, weer met persoverzichten. Zo groeide de mythe: de latere boeken verwezen naar de voorafgaande en men krijgt de indruk dat de necrologie-schrijvers in de dagbladen de gedenkboeken bij de hand hadden.⁴

Het initiatief vond navolging bij andere stromingen. In 1904 werd de oprichting van het socialistische *Recht voor Allen* herdacht met een ode aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis die ook weer een boek opleverde. In 1916 werd diens zeventigste verjaardag gevierd met nog een boek. Toen de leider van de SDAP Troelstra in 1930 overleed, was dat aanleiding voor een herdenkingsbundel met persoverzicht. De socialisten kenden overigens ook een eigen vorm van viering. De stoet in Amsterdam met de kist van Domela was in 1919 een ongekennde demonstratie die lang in de herinnering zou blijven. Ze was in zekere zin de culminatie van een begrafenis traditie van arbeiders en socialisten die vanaf het einde van de negentiende eeuw was ontstaan, al ging het in Domela's geval om een crematie.⁵ Dat begrafenissen een deel van de feestcultuur van het socialisme waren, blijkt wel uit de regels die Troelstra's partijgenoot Koos Vorrink er later voor opstelde. 'Onze doden te eren op hun laatste tocht vraagt een ingetogen vorm van demonstreren', merkte hij op, maar demonstreren bleef het.⁶ Bij de begrafenis van Kuyper in Den Haag was naar het schijnt evenals bij Domela een tienduizendkoppige menigte op de been. Maar verslagen uit gereformeerde kring legden de nadruk op het 'sobere, intieme' en daarmee puriteinse en calvinistische karakter van de plechtigheid: hier 'geen schitterende vaandels en wapperende banieren, als elders gezien worden'.⁷ Dit was duidelijk een verwijzing naar de socialistische concurrentie waar de anti-revolutionairen niet tegenop konden omdat voor hen een begrafenis natuurlijk nooit een demonstratie kon worden. Gereformeerde begrafenissen moesten juist ingetogen zijn.⁸ Kuypers begrafenis kreeg dan ook geen opvallende plaats in de collectieve herinnering, maar er bleef genoeg te vieren over.

Bij zijn zeventigste verjaardag memoreerde Kuyper met 'een gevoel van schaamte' - zoiets klonk bij hem meestal wat koket - het contrast met de dag toen Groen dezelfde leeftijd had bereikt. 'Nauwelijks een dozijn heeren' had Groen 'een artistiek voorwerp' aangeboden, verder was alles stil gebleven. En nu! 'Thans is er een deelname uit alle oorden des lands en een sympathie, dat het is of Nederland nu eerst wakker is geworden.'⁹ Kuyper zei er niet bij dat feestvieren een belangrijke rol had in de partij- en groepsvorming en dus een vorm van politiek was geworden. Bij zijn verjaardag paradeerden in 1907 reeksen sprekers namens allerlei anti-revolutionaire organisaties en kreeg hij een album met nog langere reeksen uitspraken namens weer andere organisaties. Feestvieren was al bijna routine geworden, inclusief de onvermijdelijke comités van anti-revolutionaire notabelen.

Vanaf de jaren tachtig merkten waarnemers weleens op dat de politiek nu zuiverder was dan vroeger 'toen het vaak meer een kwestie van *per-*

sonen dan van *beginselen* gold'.¹⁰ Maar op een andere manier ging het in de politiek nu misschien wel meer dan ooit om personen. Zij waren nu niet meer een belichaamd program in de individuele betekenis die Groen daaraan gegeven had, maar ze waren de verpersoonlijking van een beweging en een partij. Twee niet lang na elkaar verschenen artikelen van de christelijk-historische politiek leider A.F. de Savornin Lohman, eerst medestander en later tegenstander van Kuiper, tonen de daarmee verbonden dubbelzinnigheid. Enerzijds prijst hij Kuiper omdat deze ervoor gezorgd heeft dat de politiek nu niet meer 'over personen, maar voor beginselen' strijdt, maar even eerder verwijt hij hem juist de partijorganisatie zozeer met zijn persoon te verbinden 'dat daardoor de strijd over belangen en beginselen tot een personenstrijd verlaagd wordt'. Over het conflict tussen Kuiper en Lohman dat tot het uiteenvallen van de ARP leidde, merkte een dagblad op 'dat het geschil tusschen de hoofdpersonen langzamerhand van een politiek een persoonlijk geschil is geworden'.¹¹

Bij de anti-revolutionairen werd het een onontwarbare kluwen en hetzelfde gebeurde bij de socialistten. Natuurlijk meende de vooraanstaande sociaal-democraat W.H. Vliegen in zijn geschiedenis van de SDAP dat het in de beweging op de massa aankam en dat daardoor 'den invloed van één persoon' nooit zo dominant kon zijn als in andere partijen, maar het was juist omgekeerd. Zijn boeken zijn zelf een aaneenschakeling van persoonsportretten en aan Domela en Troelstra wijdde hij grote hoofdstukken. Zijn opmerking zegt meer over zijn verlangens dan over de realiteit.¹² Hij noteert dat de aanhankelijkheid van de beweging aan Troelstra eigenlijk 'niet te omschrijven is'. Maar iets is er toch wel over te zeggen: 'Voor een deel zit het ongetwijfeld hierin, dat in hem de beweging zelf sterker dan in iemand anders verpersoonlijkt is.'¹³

Ook bij het overlijden van Thorbecke en Groen van Prinsterer verschenen publicaties. Persoverzichten ontbraken echter en zij werden ook niet bij hun leven op massale geregisseerde bijeenkomsten toegejuicht. Vergelijking van Kuipers huldiging in 1897 met de onthulling van Thorbeckes standbeeld in 1876 toont het verschil in feestpolitiek. Zowel bij Thorbecke als bij Kuiper vormde de rede het hoogtepunt van de bijeenkomst (bij Kuiper waren er zelfs verscheidene). Maar terwijl de dure feestmaaltijd voor genodigden met zijn toosten de helft van de herdenkingspublicatie over Thorbecke beslaat, noteert het Kuiper-gedenkboek laconiek: 'Nog een paar uren bleef men bijeen in gezelligen kout. Verscheidene dronken werden uitgebracht, de eerste op mevrouw Kuiper, door den heer Hovy op dr Kuiper, enz., tot eindelijk ook deze bijeenkomst een einde moest hebben.'¹⁴ Dit was

gezelligheid onder vrienden, maar het draaide om de bijeenkomst in de grote zaal met alle partijgenoten. De beweging had de plaats ingenomen van de notabelen, of misschien moet men zeggen: de beweging bepaalde nu wie notabel was.

Leiderstypen

In de tijd van Thorbecke en Groen ging het ook al over beginselen, partijen en leiders en bij het vijftigjarig bestaan van de Anti-Revolutionaire Partij vroeg Hendrik Colijn zich dan ook af waar nu eigenlijk de partij was begonnen. Hij maakte een onderscheid tussen partij en richting en zei dat voor een partij een organisatie en ‘een wèl omschreven program van beginselen’ nodig waren.¹⁵ Organisatie en beginselprogram, dat maakte het verschil uit. Niet alleen de anti-revolutionaire maar alle kiesverenigingen stelden het aanvankelijk zonder deze zaken. De ‘partijen’ vóór de ARP waren parlementaire groepen geweest. De ARP was de eerste georganiseerde buitenparlementaire partij. De Algemeene Kiesvereniging, de nationale organisatie van de conservatieven uit de jaren zestig, kan ook aanspraak maken op die naam,¹⁶ maar zij was niet meer dan een kortstondig succes: het bleek onmogelijk katholieken en protestanten in één conservatieve partij bijeen te brengen.

Groen heeft zijn hele politieke leven gezocht naar de beste manier om zijn uitgangspunten te verwezenlijken. Lange tijd heeft hij gehoopt op een bondgenootschap met conservatieven. Uit zijn aarzelingen en inconsequenties blijkt dat hij geen greep kreeg op het fenomeen partij. In de jaren zestig wilde hij dat de anti-revolutionaire kiezers alleen die kandidaten zouden steunen die hun eisen in strijd voor confessioneel geïnspireerd onderwijs zouden onderschrijven. Daarop viel de liberale historicus R.J. Fruin hem aan omdat de grondwet voorschreef dat de vertegenwoordiger niet gebonden mocht zijn aan zijn kiezers: Groen vroeg van de vertegenwoordiger een belofte aan de kiezer, maar die mocht hij nooit afleggen. Groen verdedigde zich wat zwakjes met betogen over het verschil tussen belofte en verklaring. Omdat hij de stap naar organisatie van kiezers niet zette, aarzelde bij uitgewerkte programma's en kamerleden toch eigenlijk zoveel mogelijk vrij wilde laten, kwam hij niet verder dan halverwege de weg naar de partij.¹⁷

Groen koos voor het ‘isolement’. Voor hem betekende dit bijna letterlijk eenzaamheid, maar in de handen van Abraham Kuyper kreeg de gedachte een grote slagkracht. Al ruim voor de oprichting van de ARP schreef hij dat de anti-revolutionairen een eigen beginsel hadden en daarom een zelf-

standige partij vormden. Samenwerking was best, maar dan alleen voor een duidelijk omschreven doel. Moest de Schoolwet veranderd worden, dan kon steun gezocht worden bij katholieken. Met radicalen konden anti-revolutionairen samenwerken om het stemrecht uit te breiden en met liberalen om overdreven katholieke invloed tegen te gaan. ‘En is eenmaal dat juist omschreven doel bereikt, dan ga weer elk zijns weegs.’¹⁸ In Kuypers strategie was de groepsvorming onder de anti-revolutionairen zelf niet zozeer een middel ter bereiking van concrete politieke doelen, maar een doel op zich. Het ging erom in de politiek een thuis te scheppen waarmee men zich door dik en dun verbonden voelde. Het hield wel in dat men de muren van dit huis moest bewaken en veel moest strijden tegen bondgenoten. Kuiper verklaarde de conservatieven als de voornaamste vijand te beschouwen omdat zij de anti-revolutionairen als ‘de hunnen’ voorstelden: tot alle prijs moest duidelijk gemaakt worden dat hooguit samenwerking, maar nooit samensmelting het doel kon zijn. De afbakening van een eigen groep vroeg in deze tijd soms meer energie dan de discussie met de voor de hand liggende tegenstander of het nastreven van concrete politieke doelen. Volgens het model van de bekende onderzoeker van politieke partijen Maurice Duverger was de ARP overigens een onding. Duverger maakt een onderscheid tussen partijen die in de maatschappij zijn ontstaan (zoals de socialistische) en partijen die in het parlement gevormd zijn (zoals de liberale). Vanaf de tijd van Groen hadden er anti-revolutionairen zitting in de Kamer, maar Kuypers strategie was er toch op gericht om eerst een partij in de maatschappij te stichten en pas daarna in het parlement een vuist te maken.¹⁹

In de laatste decennia van de negentiende eeuw verscheen met de nieuwe partijen een ander type leider op het politieke toneel. Niet meer ministers of parlementariërs gaven nu de toon aan, maar volksleiders. Deze verandering is internationaal waarneembaar, eigenlijk overal in Europa, maar zeker in West-Europa. De volksleiders vertoonden zich, schematisch voorgesteld, in drie gedaantes. De eerste is de profetenfiguur. Internationaal maakte de Engelse liberaal William Ewart Gladstone de meeste indruk, maar men kan ook denken aan de Duitse socialist Ferdinand Lassalle of, in Nederland, aan Domela Nieuwenhuis en Troelstra, en verder aan eendagsvliegen als generaal Georges Boulanger, die in de jaren tachtig de Franse Derde Republiek in gevaar bracht. Dan is er de partijorganisator, internationaal vertegenwoordigd door de Duitse socialist August Bebel of de Engelse liberaal Joseph Chamberlain. Ten slotte is er de gemeentebestuurder, de man die vooral indruk maakte met nationalisaties van nutsbedrijven en een soort van so-

ciale politiek op lokaal niveau. Ook hier valt te denken aan Chamberlain in Birmingham en verder aan de populistische katholiek Karl Lueger in Wenen of aan de liberaal M.W.F. Treub (en later de socialist F.M. Wibaut) in Amsterdam.

Aan deze rij voorbeelden valt af te lezen dat de nieuwe politieke stijl niet aan een bepaalde stroming gebonden was. Ze verscheen tegelijkertijd op veel plaatsen, meestal zonder rechtstreekse navolging. Zo stelt een biograaf van Lueger vast dat van beïnvloeding door Chamberlain, die hij door de grote overeenkomsten eerder voor zeker had aangenomen, toch geen sprake was.²⁰ Verder zijn er ook allerlei combinaties mogelijk tussen de typen. Chamberlain was stadsbestuurder en partijorganisator maar minder profeet dan Gladstone. Lueger was stadsbestuurder en profeet, maar zijn populistische beweging stortte na zijn dood ineen door gebrekkige organisatie. Abraham Kuyper, ten slotte, was geen bestuurder maar hij was wel partijorganisator en profeet. Op het eerste gezicht waren er geen leiders die alle drie kwaliteiten in zich verenigden, maar dat zouden ook bijna totalitaire alleskunnens geweest zijn, uiterst bedreigend voor de parlementaire democratie. Ook zonder dat komt iemand als Lueger overigens voor dit laatste predikaat in aanmerking.

In Nederland heeft het type gemeentebestuurder de politieke traditie minder beïnvloed dan de profeet en organisator. Willem Treub was in zijn tijd een gerespecteerd politiek krachtpatser, maar zijn werk in de gemeente Amsterdam is in de vergetelheid geraakt, hoewel hij de aanzet tot sociaal gemeentebestuur had gegeven dat Wibaut verder uitwerkte.²¹ Wibaut op zijn beurt is in de sociaal-democratie veel minder het symbool van de beweging geworden dan Troelstra. Ook internationaal hebben de andere twee typen het meest tot de verbeelding gesproken. Het blijkt uit het veelvuldig gebruik van de metaforen. De partijorganisator werd voortdurend als veldheer getypeerd. Het ging namelijk niet om zomaar een vereniging maar om een organisatie die voor strijd was bedoeld. De Duitse socialist Lassalle sprak al over politieke bijeenkomsten als ‘Heeresschau’. SPD-leider Bebel, zoon van een militair, had veel belangstelling voor het leger en was in beschrijvingen de ‘Oberfeldherr’ en ‘der Generalissimus von ein paar Millionen Arbeitern’ die het organiseren als een specifiek Duitse kwaliteit beschouwde.²² De politicoloog Michels betoogt in zijn beroemde analyse van de oligarchie in de socialistische partijen dat de legermetaforen het wezen van de moderne partij blootlegden en merkt op dat veel van de (Duitse) sociaal-democratische terminologie aan de krijgskunde ontleend was; ook hij neemt Bebel als voorbeeld.²³

In Nederland sprak Kuyper ook van wapenschouw. Hij gebruikte nogal eens militaire termen in de beschrijving van de politieke strijd: zoals regiment na regiment zich in de oorlog aanbood om door het vuur van de vijand te worden weggemaaid, zo moesten ook de christelijke legioenen zich offeren.²⁴ Hij 'is toch zoo vaak een veldheer genoemd', schreef zijn aanhang in bewondering; hij was de 'generaal' van een 'georganiseerd leger'. 'Hij onderwees de recruten; gaf het kader les; leidde de manoeuvres; bracht de troepen in 't vuur; koos de positie; vond het juiste woord, als de vrees opkwam of de geestdrift verflauwde; voerde ter overwinning of dekte den aftocht' Toen Kuypers oudste zoon in 1897 een woord zocht om de politieke activiteit van zijn vader te typeren, kwam ook hij met veldheer en Generalissimus.²⁵

Naast veldheer werden de nieuwe leiders ook profeet, Mozes of Messias genoemd. Dit gold voor socialisten als Lassalle in Duitsland, Domela en later Troelstra in Nederland en voor christelijke politici als Kuyper en de Engelse diep-religieuze liberaal Gladstone.²⁶ Dergelijke metaforen zeggen iets over de aard en functie van politiek in deze periode. Als de parlementaire leiders van de voorgaande periode al generaals waren geweest, dan toch zonder leger, en Multatuli had geen ongelijk toen hij schreef dat Thorbecke zijn best had gedaan 'om profeten uit de Kamer te houden'. Maar nu kreeg politiek voor de partijactivi ten een vrijwel religieuze betekenis. Aan de ene kant doordat religie in de politiek meer dan ooit centraal kwam te staan. De scheidia tussen politieke en kerkelijk-religieuze zaken die de basis van de gedistantieerde liberale politiek had gevormd, verdween en de confessionelen kregen de wind in de zeilen. Maar aan de andere kant was politiek zelf nu ook niet meer de afstandelijke juridische bezigheid die ze voor Thorbecke en eigenlijk ook Groen geweest was. Ze ging nu meer dan vroeger de gehele identiteit van de activisten bepalen. Het meest opvallend is dat bij de vroege socialisten waar de overgang naar het socialisme vaak een bekering heette en de leider de profeet of messias was, met wie men niet door politieke loyaliteit alleen maar door een gemeenschappelijk geloof verbonden was.

Politieke meetings hadden iets van religieuze bijeenkomsten waar men genoot van de onderlinge verbondenheid. Bekend is de rol die enkele massale bijeenkomsten met zang en ontroering spelen in Troelstra's beschrijving van zijn bekering tot het socialisme. Troelstra schrijft dat hij zich toen bekeerde maar al voor die tijd 'buiten de bourgeoisie' stond en had geweigerd lid te worden van de Groote Sociëteit zoals in de omgeving van zijn familie gebruikelijk was.²⁷ Hij plaatste zich dus buiten de fatsoenlijke maatschappij van zijn tijd - de herensociëteit was daarvan een symbool en een belang-

rijke kern - en ging over naar een nieuwe gemeenschap. De keuze van de politieke activist werd een keuze voor een eigen wereld, heel anders dan de liberale burger die in de politiek voor Thorbecke koos maar wel lid van de sociëteit bleef. Voordien hadden hoofdzakelijk gegoede burgers aan de politiek deelgenomen; grotendeels had dus de sociale groep gedetermineerd of men wel of niet politiek actief werd. Nu werd dit voor de betrokkenen bijna omgedraaid: de keuze voor een politieke stroming ging tegelijkertijd de keuze voor de (anti-revolutionaire of socialistische) sociale groep inhouden. Door socialist te worden plaatste men zich vrijwel buiten de burgerij, zoals Domela bijvoorbeeld ondervond.²⁸

Nederland heeft minstens drie profeten gekend: Domela Nieuwenhuis, Troelstra en Kuiper. En van deze drie heeft Kuiper zonder twijfel de sterkste positie gehad. Hij is behalve profeet het nadrukkelijkst ook veldheer geweest en werd bovendien kabinetsleider. Hij was de eerste en alleen al om die reden degene die de toon zette en de maatstaf werd in de onderlinge vergelijking: Troelstra was de socialistische Kuiper, Kuiper niet de gereformeerde Troelstra. Na de 'vergissing' van Troelstra in november 1918 - toen hij meende dat ook Nederland rijp was voor een revolutie - schreef de vooraanstaande socialist Henri Polak: 'Wij zijn gewend te smalen op Dr. Kuiper's "van God gegeven leiderschap", maar het is in onze Partij geen haar beter. Troelstra doet wat hij wil.'²⁹ Zijn partijgenoot J.H. Schaper meende dat Troelstra zich op belangrijke momenten te veel zag als '(om Kuiperi-aansch te spreken) de "van God gegeven Leider", aan wiens geniale invallen men nu en dan maar eens de zaken moest overlaten'.³⁰ Troelstra's positie was in zijn partij bovendien minder sterk dan die van Kuiper in de ARP: de ARP was Kuipers schepping, Troelstra mocht blij zijn dat hij bij de 'twaalf apostelen' (oprichters) van de SDAP in 1894 kon aanschuiven. Als heer werd hij door arbeiders-socialisten als Schaper en Vliegen aanvankelijk niet echt vertrouwd.³¹ En bij Kuipers zeventigste verjaardag in 1907 schreef Domela aan zijn 'gewaardeerde tegenpartijder' om op hun overeenkomsten te wijzen; omgekeerd heeft Kuiper dat niet gedaan.³² Alleen in de jaren tachtig was Kuiper enige tijd de anti-revolutionaire Domela. Domela stond op het toppunt van zijn roem en toen Kuiper zich in 1886 afscheidde van de Hervormde Kerk in de Doleantie en met enkele medestanders in Amsterdam de Nieuwe Kerk openbrak, stelden liberalen hem voor als een oproerkraai en een revolutionair die minstens zo gevaarlijk was als Domela. Zelfs toen meende de familie van Domela, die toch al vond dat hij 'geheel in de war' was en hem met angst en beven steeds verder zag afdrijven naar onfatsoenlijke oproermakerij, dat Kuiper hem 'een slecht voorbeeld' gaf.³³

Een geval apart is Herman Schaepman. Diens biograaf Brom zegt dat deze katholieke voorman zich door het voorbeeld van Kuiper niet alleen liet ‘inspireren’ maar zelfs ‘modelleren’; Schaepman zelf heeft ook gezegd dat de anti-revolutionairen voor hem ‘altijd een model’ waren.³⁴ Brom betoogt dan dat voor katholieken, voor wie de Kerk centraal stond, een politiek leider een geheel andere functie had dan voor de anti-revolutionairen, zodat de conclusie moest zijn dat Schaepman zich te veel door Kuiper liet leiden. Inderdaad was voor katholieken politiek zelden zo dominant als voor Kuiper en de zijnen. Bij de anti-revolutionairen was er eerst een partij met een grote eigen betekenis en pas daarna een kerkscheuring. Om deze reden gaat de vergelijking tussen Kuiper en Schaepman altijd mank - en lijkt Kuiper meer op de socialistische leiders - maar de dominante positie van Kuiper wordt er eens te meer door aangetoond. Daarbij kwam dan nog dat de Nederlandse katholieken bang waren voor anti-papisme en zich bedeesder opstelden dan katholieken in de buurlanden.

Schaepman zou de positie van een Kuiper voor de katholieken wel krijgen, maar eigenlijk pas na zijn dood. Toen werd hij op het schild gehesen als de grote emancipator, democraat en voorstander van sociale politiek die zijn onwillige medekatholieken de weg had gewezen. Schaepman vertoont in dit opzicht enige overeenkomst met de Engelse conservatief Benjamin Disraeli. Ook die werd vooral na zijn dood tot icoon van zijn politieke stroming; hij werd toen geprezen om zaken waaraan hij meer woorden dan daden had gewijd, zoals sociale betrokkenheid. Ook hij diende als mythologische founding father van een sociaal-politieke gemeenschap: bij Schaepman de katholieke verzuiling, bij Disraeli de conservatieve sociaal-culturele beweging de Primrose League.³⁵ Van Disraeli wordt wel gezegd dat ‘it is not merely what he actually did that counts but what subsequent generations of Conservatives made of him’.³⁶ Voor Schaepman richtten katholieken na zijn dood standbeelden op en organiseerden zij herdenkingen, maar de eerste daarvan was veel soberder dan wat bij Kuiper gebruikelijk was. Niet voor niets werd in een herdenkingsnummer van de katholieke *Maasbode* in 1928 opgemerkt: ‘Wij eeren hem slecht, wanneer wij alleen gedenken wat Schaepman *was*, niet wat hij *is* en in de toekomst zijn zal.’³⁷ Zowel Nederlandse katholieken als Britse conservatieven hadden meer behoefte aan (overleden) inspirerende exempels dan aan activistisch leiderschap. Schaepman gold al in de tijd zelf wel als een Kuipertype. Hij verschijnt regelmatig met Kuiper en Domela in spotprenten als de verbeelding van de nieuwe massale politiek. Vanuit de liberale opvatting van politiek vertoonden ze meer overeenkomsten dan verschillen.³⁸

De jaren zeventig en Kuypers strijd tegen Kappeyne

De mythe van politieke leiders wordt vaak sterker na hun dood of aftreden. Dan zijn ze geen gevaar meer voor ambitieuze concurrenten, maar dienen ze als voorbeeld. Achteraf lijkt hun positie dan vanzelfsprekender dan ze in het begin was. Natuurlijk werd Kuypers achteraf voorgesteld als de vanzelfsprekende opvolger van Groen van Prinsterer. Maar zelfs toen Groen hem eigenlijk al had aangewezen, koesterden anderen nog grote twijfels. Kuypers was toch geen ‘leader’ en als hij het was, zou het dan verstandig zijn het van de daken te roepen? Moest dat niet gewoon in de praktijk blijken? Volgens de critici moest een leider zich eerst maar eens bewijzen.³⁹ Dit was inderdaad de situatie vóór het bestaan van georganiseerde partijen. Het gezag van Thorbecke of Groen berustte niet op aanwijzing of verkiezing. Voorstanders van partijvorming zagen dit als een nadeel.⁴⁰ In 1876 gingen de liberalen in de Kamer over tot het officieel kiezen van een parlementaire ‘leader’, Johannes Kappeyne van de Coppello (1822-1895), die overigens al als de aangewezen figuur gold voor een dergelijke rol. Kuypers ambieerde duidelijk eenzelfde positie toen hij in 1874 in de Kamer werd gekozen. Hij verzocht dan ook aan Groen zijn critici de mond te snoeren. Kritiek op zijn werk in de Kamer kwam niet te pas. Als men al iets op te merken had, moest dat binnenskamers blijven en niet op ‘de publieke markt’ worden uitgesproken. Zo deed men dat niet volgens de gebruiken van het moderne partijverband en al helemaal niet onder ‘Christenbroeders’. Groen liet zich door Kuypers overtuigen, schreef een boze brief aan bevriende periodieken en de criticus blies haastig de aftocht.⁴¹

Kuypers heeft zich in de jaren zeventig flink geroerd in de Kamer, maar hij vond zijn draai er niet. ‘Dominé Kuypers begint zijne rol te spelen,’ noteerde de conservatieve liberaal P.P. van Bosse ironisch.⁴² Naar eigen zeggen probeerde hij ‘een stille weg’ te gaan om eerst maar eens te bezien of hij eigenlijk wel iets kon beginnen met de conservatieve anti-revolutionaire kamerleden. Al snel bleek dat dat tegenviel: van vereniging op een (door hem opgesteld) program wilde men niet horen.⁴³ Achteraf is duidelijk dat hij eerst buiten de Kamer zijn positie moest vestigen, voordat hij erin het gezag kreeg dat hij zocht. Hij was een leider van een nieuwe stempel: geen jurist zoals de meeste kamerleden, maar theoloog en daarbij predikant. Er was veel te doen over zijn installatie als kamerlid omdat de grondwet de combinatie van een geestelijk ambt met het kamerlidmaatschap niet toestond. Hoewel er nogal wat vrijzinnige ex-predikanten zitting hadden, was het iets nieuws dat een predikant warm van de kansel de Kamer binnenstapte. Bovendien

had zelfs Groen bedenkingen tegen het ‘politiseren van predikanten’.⁴⁴ De later in beschouwingen over Kuyper veel geciteerde waarnemer Damas (de conservatieve aristocraat F. van Hogendorp) merkte op dat Kuyper ‘de fijnheid van toets, de voornaamheid van toon’ miste die Groens positie in de Kamer hadden gevestigd. ‘Hij bewoog zich meestal eenzelve in de vergaderzaal, door weinigen toegesproken, door velen gemedend. Blijkbaar gevoelde hij zich niet thuis onder zijne medeleden, welke trouwens die gewaarwording schenen te delen.’⁴⁵

Kuyper wilde als erkend partijhoofd in de Kamer optreden, maar kon de erkenning daar niet afdwingen. Hij zocht meer de gehoorzaamheid van het partijverband dan de collegialiteit van het kamerlidmaatschap. In 1886 merkte hij op: ‘Persoonlijk ben ik van het politieke tooneel voor goed afgetreden, en o, ik verheug er mij zoo van heeler harte in, dat ik aan het Kamerleven ontkwam.’⁴⁶ Dat hij met gemengde gevoelens op zijn korte kamerperiode in de jaren zeventig terugkeek, is niet verbazingwekkend als men het oordeel van journalisten leest. In 1881 schreven parlementaire journalisten dat het wel goed was enkele orthodoxe dominees in de Kamer te hebben; het voorbeeld van Kuyper had immers bewezen ‘dat voorstanders van uiterste beginselen minder te duchten zijn in, dan wel buiten de Kamer’. Het debat toonde meteen de zwakke zijden van hun ‘stoute theoriën’. Twintig jaar later waren de bordjes verhangen. Toen kon de liberale journalist Charles Boissevain schrijven dat Kuyper zich thuisvoelde ‘in elken kring, in Tweede Kamer zoowel als in vergaderingen van deputaten’.⁴⁷ Toen gingen de partijleiders en de partijen-met-beginselen de Kamer disciplineren. Tijdens zijn ministerschap ten slotte kon Kuyper de agenda van de Kamer bepalen en leed het liberale kamp eronder dat het ‘voortdurend met den Minister Kuyper strijdt op het terrein, waarop hij als debater het sterkst is’.⁴⁸ Parlementaire journalisten toonden zich toen enorm onder de indruk van de krachtmens Kuyper die soeverein de Kamer naar zijn hand zette.

Politieke discussies zijn zelden volledig open. Er is altijd een agenda en er zijn vergaderregels, en wie die bepaalt, heeft een duidelijk voordeel. In de jaren zeventig stonden de agenda en vooral de regels van de liberale constitutionele politiek nog centraal in de Kamer; pas in de onderwijspolitiek verschoof het accent naar buitenparlementaire actie en ging de politiek de kiezers ook buiten verkiezingstijd structureel bezighouden. De Kuyper van de jaren zeventig moest strijden met wapens die de zijne niet waren. Hoezeer toen het liberalisme nog domineerde, mag eruit blijken dat Kuyper als strijdkreet voor de anti-revolutionairen ‘Christelijk liberalisme’ voorstelde.⁴⁹

De problemen die Kuyper in de jaren zeventig in de Kamer ontmoette, hebben ongetwijfeld bijgedragen tot de overspanning waaraan hij vanaf 1876 meer dan een jaar leed. Maar hierin speelde ook iets anders een rol. Kuyper is niet alleen Abraham de Geweldige geweest, de formidabele organisator en krachtpatser die een anti-revolutionair leger in elkaar zette. Hij was ook een gevoelige man met sterke religieuze behoeftes. Op den duur vonden die in de vaste structuur van de gereformeerde wereld voldoende houvast, maar hij heeft lang gezocht, niet alleen uit persoonlijk verlangen maar ook omdat hij vertegenwoordiger wilde zijn van iets wat een brede groep meer kon boeien dan de intellectualistische religie van zijn tijd.

Kort voor hij instortte, was hij in de ban gekomen van R. Pearsall Smith, een Amerikaanse organisator van evangelische revivals. Hij meende dat iets als de religieuze opwekking die deze beoogde de onbevredigde behoeften van de kerkgangers kon vervullen. Toen hijzelf in 1875 in Brighton in Engeland aan een revival deelnam, had hij de indruk deel te hebben aan een regelrechte religieuze openbaring. Hij beleefde de tijd van de eerste christenen en van de Hervorming opnieuw en leefde op golven van emotie. Dat kon niet goed gaan. Toen Pearsall Smith het aanlegde met een van zijn vrouwelijke volgelingen en van zijn voetstuk viel, stortte Kuyper in. Het was niet alleen het gevolg van de deconfiture van de evangelist - de mislukking in de Kamer speelde ook een rol - maar er is wel een verband.⁵⁰

In 1878 was Kuyper geheel hersteld en kreeg hij een ideale tegenstander. Hij hield van grote tegenstellingen. De strijd rond het lager onderwijs was het thema waarop de gelovigen te mobiliseren waren en ook Kuypers liberale tegenstanders verzamelden zich op dat terrein. Kappeyne van de Coppello had in 1874 zijn reputatie in het parlement gevestigd met een rede over de 'moderne levensbeschouwing'. Nu de grondwet van 1848 definitief gevestigd was, moest onderwijs ertoe bijdragen dat de moderne levensbeschouwing niet beperkt bleef tot de instituties maar de gehele maatschappij zou doordringen. Toen Kappeyne in 1877 een kabinet kon formeren, diende hij dan ook een lager-onderwijswet in, die in 1878 werd aangenomen. Deze moest de kwaliteit van het onderwijs verhogen, maar maakte tegelijkertijd door hogere eisen de positie van het nog ongesubsidieerde bijzonder onderwijs moeilijker. Wat was er mooier als mobilisatiemiddel dan zo'n wetsvoorstel! Kuyper had zich al eerder tegen Kappeyne gekeerd en de termen 'Decretum horribile' en 'Scherpe Resolutie' waarmee hij hem attaqueerde, werden beroemd. In 1878 begon de anti-revolutionaire victorie. Driehonderdduizend anti-revolutionairen en honderdvijftigduizend katholieken tekenden een

‘adres’ tegen de wet en de publieke reputatie van Kappeyne heeft zich nooit meer hersteld.

Kappeyne is een van de uitzonderlijkste politieke leiders in de Nederlandse geschiedenis. Hij heeft de naam van verdediger van ‘staatsalvermogen’,⁵¹ een rationalist die desnoods met staatsdwang de moderne wereld in Nederland wilde invoeren. Hij miste echter niet alleen alle eigenschappen voor een dergelijke rol, hij miste er ook de overtuiging voor. Hij moest weinig hebben van sociale wetgeving en algemeen kiesrecht wees hij af. Hij geloofde in de rechtsstaat en meende dat iedereen daarbinnen zoveel mogelijk ruimte moest hebben. Ondanks zijn afkeer van katholieke politiek verdedigde hij in 1875 daarom als advocaat het katholieke recht op processies en in de jaren tachtig - dus nog na het conflict rond de onderwijswet - stond hij nota bene Kuyper en de zijnen bij met juridisch advies in het kerkelijk conflict dat tot de Doleantie en later de Gereformeerde Kerken zou leiden. Al in de jaren zeventig onderhield hij een briefwisseling met Kuyper, die hij aanspoorde zijn zaak in de Kamer te komen verdedigen, want op het principiële debat kwam het aan.

Met een verwijzing naar de Duitse Kulturkampf tegen de katholieken maakte Kuyper Kappeyne in *De Standaard* uit voor een Bismarck, iemand die met geweld een religieuze minderheid onderdrukte. *De Maasbode* realiseerde zich dat de vergelijking wat merkwaardig was, maar zei toch ook dat ‘hij poseerde als een Bismarck’.⁵² Kuyper was later wel zo eerlijk te erkennen dat Kappeyne ‘ons, als partij, in 't minst niet kwalijk gezind’ was. ‘Zijn persoonlijke verhouding tot Dr. Kuyper was zelfs intiemer dan ze daarna met eenig liberaal Minister geweest is’, schreef Kuyper zelf.⁵³ Hij vond het jammer dat de wet zo voorzichtig was uitgevallen omdat hij vreesde dat nu ‘het eminent voordeel van zoo heilzame volksschudding’ achterwege zou blijven. Door vliegenvlug het verzet te gaan organiseren, lukte het toch het boeman-effect van de wet uit te buiten. In de oorsprongsmythe van de anti-revolutionairen speelde het overdreven beeld van Kappeyne een niet te vervangen rol. Zijn wet kwam zo goed uit dat Kuyper die later een ‘politiek mirakel’ noemde.⁵⁴

Kappeyne meende dat politiek was gebaseerd op een levendig debat en daarvoor waren uitgesproken standpunten noodzakelijk, ‘want welk beginsel zegeviert, het is wenschelijk, dat elk beginsel krachtig verdedigd wordt’.⁵⁵ In theorie had Thorbecke dit wellicht ook gevonden, maar in tegenstelling tot Thorbecke waren voor Kappeyne de standpunten eigenlijk ondergeschikt aan het debat op zichzelf. Zelf had hij zeker opvattingen en die wilde hij verdedigen ook, maar men moest politiek ook weer niet al te

serieus nemen. Kappeyne had iets van een bohémien. Er werd altijd van hem gezegd dat hij niet ‘ernstig’ was en dat was toen een doodzonde. Het ging in de politiek om beginselen en belangrijke maatschappelijke vragen en hierbij paste geen lichtzinnigheid. In dit opzicht stemden de meeste Nederlandse politici overeen, van Thorbecke en Groen tot Drees en Den Uyl. Toen de anti-revolutionair Theo Heemskerk in 1908 kabinetsleider werd en nogal wat grappen maakte, had Kuyper, die vond dat hij gepasseerd was en op Heemskerks plaats had moeten zitten, een prachtig wapen. ‘Het schijnt nu een soort *jolig* Christendom en *jolige* politiek te moeten worden. Als men maar weet, dat ons Christenvolk hier niet mee medegaat en er zich beslist van afkeert.’⁵⁶

De Nederlandse politiek verdroeg geen grapjes. Naast Heemskerk was Kappeyne een van de weinige uitzonderingen. Hij wilde geen partijleider zijn als Kuyper en zeker geen regentesk bestuurder, en veel meer rollen heeft de Nederlandse politieke traditie niet ter beschikking gehad voor wie op de voorgrond wilde komen. Hij heeft ook niet zijn leven in de politiek doorgebracht zoals de meeste andere leiders. Zijn gebrek aan ernst werd hem door tegenstanders nagedragen, maar ook door politieke geestverwanten, die hadden gehoopt dat hij hen de weg zou wijzen.⁵⁷ Evenals Kuyper wilde Kappeyne de Nederlandse politiek omvormen, maar terwijl de liberaal allereerst de Kamer wilde veranderen - dat vond hij misschien zelfs belangrijker dan de Schoolwet - begon Kuyper in de maatschappij. Kuyper wist de politieke en maatschappelijke mogelijkheden van zijn tijd beter te gebruiken dan Kappeyne, die in de jaren tachtig uit het zicht verdween. Als gids naar de moderne maatschappij was Kappeyne, ondanks zijn reputatie, in het geheel niet geschikt. Op het laatst van zijn leven belandde hij zelfs in de achterhoede. Als bijna postmodern politicus met ironie en gevoel voor spel had hij zijn aantrekkelijke kanten, maar in zijn tijd raakte hij uit de gratie.

Modern en bewust

Kappeyne was in de terminologie van zijn tijd ‘modern’, dat wil zeggen aanhanger van een liberale, rationalistische of empirische wereldbeschouwing, maar in zijn politieke middelen was Kuyper moderner.⁵⁸ Vanwege het democratische van Kuyper meenden sommige liberalen al in de jaren zeventig dat ‘de kinderen van de anti-revolutie eene al te groote overhelling naar het moderne hebben. Kuyper of zijne bondgenooten en opvolgers zullen zich hoe langer hoe meer tot het volk “achter de kiezers” wenden.’⁵⁹ Thorbecke had van politiek een rationeel parlementair debat willen maken

dat tot concrete wetgeving leidde, maar de vooronderstelling was dat de kiezers de gekozenen met rust zouden laten. Dat was alleen voorstelbaar zolang enerzijds de politiek zich niet bezighield met zaken die brede lagen van de bevolking direct raakten (zoals de sociale kwestie of kerkelijke aangelegenheden) en er anderzijds nog een standensamenleving bestond waarin politiek als vanzelfsprekend iets van de heren was. Op dit laatste punt stemden Thorbecke, Groen en de conservatieven stilzwijgend overeen. Aan het eind van de negentiende eeuw had deze vooronderstelling haar geldigheid verloren. Kuyper gebruikte de verandering het meest doeltreffend.

Nu zou men kunnen zeggen dat Kuyper moderne middelen gebruikte voor een traditioneel doel, maar in zekere zin was zijn hele levenshouding modern. Zij ging namelijk uit van een breuk in de traditie. Kuyper had in Leiden gestudeerd en hier kennism gemaakt met de moderne theologie die wonderen en oude vormen overboord zette in een poging geloof en moderne wereld met elkaar te verzoenen. De kritische methode van de moderne theologie beïnvloedde hem. De vanzelfsprekendheden van een traditionele wereld bestonden niet meer; wie hechtte aan geloof en traditie, moest ervoor strijden en kon die niet langer als vanzelfsprekend aannemen. In een hoekje met een boekje was geen houding die bij Kuyper paste. De strijd voor het orthodoxe geloof moest in de moderne wereld zelf gevoerd worden.

Het ging om het bewust onderhouden van de traditie. Het woord bewust keert voortdurend terug in beschouwingen over zijn politieke activiteit. De redenering is dan dat Kuyper zijn aanhang tot bewustzijn verhief en datgene uitsprak wat onbewust bij zijn aanhang leefde. ‘Wat met minder klare bewustheid in u leefde, dat heeft in mijn *Standaard* zijn klare en heldere uitdrukking gevonden,’ zei hijzelf op het feest van 1897, waar zijn krant niet voor niets ‘een op en top modern blad’ werd genoemd.⁶⁰ Bij zijn dood verklaarde *Het Volk* dat Kuypers historische roem zou blijven een deel van het volk uit ‘dommelende onbewustheid’ tot bewustzijn te hebben gebracht.⁶¹ De terminologie van het sociaal-democratische blad was niet toevallig gekozen. Sociaal-democraten beroemden zich op dezelfde kwaliteit, maar dan ten behoeve van de arbeiders. Er is in dit opzicht grote overeenkomst tussen socialisten en anti-revolutionairen en ook tussen Kuyper en Troelstra geweest. Meer dan katholieken hebben socialisten en anti-revolutionairen een nieuwe gemeenschap moeten vormen waarin de rol van de leider aanvankelijk zeer groot was.

Bewustwording impliceerde rationele theorie en organisatie. Ook hierin leken sociaal-democraten wel ‘Calvinisten zonder God’.⁶² De anti-revolutio-

nairen gingen zich baseren op een uitgewerkt program en een uitgekiende organisatie. In de anti-revolutionaire historiografie is graag het beeld gepresenteerd van een gereformeerd volksdeel dat er slechts op wachtte wakker gekust te worden en Kuyper gebruikte de metafoor van het wakker schudden. Er werd echter vooral een nieuwe wereld geschapen. De hele sfeer van de gereformeerden was er een van meedoen in de moderne wereld, aanpakken en doortasten. Toen de vooraanstaande ARP'er Anne Anema na Kuypers dood de balans opmaakte, sprak hij zonder voorbehoud over 'een zoo actief geaard volksdeel als het onze'. Dit was geheel in tegenspraak met de lijdelijkheid onder de traditionele gelovigen en zeker onder het bevindelijke deel daarvan. Toen in de huldigungsrede van 1897 werd gezegd 'dat de knobbel der strijdhaftigheid bij de Calvinisten meer dan bij andere menschen ontwikkeld is', ging het vooral over de assertieve houding van de nieuwe anti-revolutionaire groep.⁶³ Bewustwording is eigenlijk een eufemisme voor radicale vernieuwing, voor het ontstaan van een groep met een nieuwe en moderne mentaliteit. Kuyper heeft overigens de meerderheid van de protestanten niet meegekregen en zelfs een substantieel deel van de orthodoxen niet. Groen was er niet in geslaagd de weerzin tegen politiek onder de orthodoxen te overwinnen, en na hem heeft Kuyper tegen de 'politicophobie' gestreden, maar Anema constateerde in 1921 nog steeds maar weinig belangstelling voor 'zuiver politieke aangelegenheden', waarmee hij de niet strikt-religieuze aangelegenheden van de staat bedoeld zal hebben.

Ook in de democratie is actieve politieke betrokkenheid altijd iets van een minderheid geweest. De meerderheid beperkt zich tot bezoek aan het stembureau en soms het papieren lidmaatschap van een organisatie. Maar de actieve kern is wel breder en pluriformer geworden. Anema typeerde het resultaat van Kuypers actie wat aarzelend als een dominantie van het harde en verstandelijke dogma. Dit is het beeld van de gereformeerden en van de ARP dat lang zou blijven bestaan. Het was de uitkomst van de bewustwording, maar in de periode waarnaar Kuyper later verwees als de tijd van 'heilige geestdrift', de jaren tachtig, was die uitkomst nog niet bereikt. Toen verwoordde Kuyper, zoals hij het zelf omschreef, wat bij zijn aanhang 'onbewust' aanwezig was. Ten opzichte van de generatie van Thorbecke en Groen was dat vrijwel een omkering van de voorstelling van politieke vertegenwoordiging. Groen was vertegenwoordiger zonder spreekbuis te willen zijn, om over Thorbecke maar te zwijgen. Kuyper had de pretentie te zeggen wat zijn achterban bedoelde. Dat was niet gemakkelijk. De essentie was misschien dat het vertrouwen waar politieke vertegenwoordiging altijd om draait, van karakter veranderde. In de tijd van de constitutionele, par-

lementaire politiek had vertrouwen betekend dat men de politiek overliet aan lieden met kennis en gezag. Nu ging het erom dat men iemand koos in wie men zich herkende, een lid, zij het vooraanstaand lid, van dezelfde gemeenschap.

Het ging hierbij om concrete politieke thema's: zonder de onderwijskwestie is de anti-revolutionaire politiek bijna niet denkbaar. Maar vervolgens was de sfeer essentieel. Kuyper streefde een gemeenschap na van gelijkgestemden. Het treffen van de juiste toon en het kiezen van het goede woord waren daarvoor zeer belangrijk. De toon van de Kamer wist hij in de jaren zeventig niet goed te vinden, maar met het orthodox-protestantse publiek erbuiten was dat geen probleem. Damas constateerde zijn ongemakkelijkheid in de Kamer: 'Hij was de man niet voor kamermuziek, maar hij voelde zich geboren virtuoos op het breede klavier der volksconscientie, waarop hij met forsche hand zou kunnen hameren.'⁶⁴ Het beroemde 'spelen op het klavier der volksconscientie' lijkt een depreciërende metafoor, maar ook zijn vereerders en zijn zoon gebruikten haar.⁶⁵ Kuyper was een taalvirtuoos die volgens de tijdgenoot misschien wel meer invloed op het Nederlands had dan de Tachtigers. Hij wilde aansluiting vinden bij de gelovigen die politiek als iets van een andere wereld beschouwden en hij deed dat met een taal die voor bevindelijke en orthodoxe protestanten meteen herkenbaar was, maar die ook doorspekt was met beelden ontleend aan elektriciteit of telefoon. Telkens wekte Kuyper ook op tot strijd.⁶⁶ Gods water over Gods akker laten lopen was wel het laatste dat hij wenste. Aanpakken, dat was de boodschap, hoe moeilijk men het ook persoonlijk had. Daartoe was een overtuigde gemeenschap van gelijkgestemden onontbeerlijk en Kuyper gebruikte innige en persoonlijke beschouwingen voor het afpalen van die gemeenschap en voor de scheiding tussen de 'helen' en de 'halven' zoals het heette.

Privé doordringt politiek

Wederzijdse doordringing van staat en maatschappij is de aanduiding die voor de periode rond 1900 in navolging van Jan Romein vaak gebruikt wordt. Het gaat dan om de eerste sociale wetgeving waardoor de staat zich meer met de maatschappij ging bemoeien, en tegelijk om kiesrechtuitbreiding die de invloed van de maatschappij op de staat vergrootte. Het moment waarop de naar verhouding nog steeds zeer kleine staat zich ingrijpend met het privé-leven van de burger ging bemoeien was nog ver weg, maar er is wel een parallel in het leven van politieke activisten en vooral van politieke leiders. De grenzen tussen privé en politiek werden daar, althans voor deze

generatie, doorbroken op een manier die sterk afweek van wat liberale parlementariërs, die hechtten aan de scheiding van de domeinen van het leven, normaal hadden gevonden. Enerzijds ging de individuele, morele motivatie van de leider een grote rol spelen in de politieke mobilisatie, en doordrong privé dus in zekere zin politiek. Anderzijds stond het gehele gezinsleven van de leider in dienst van de politiek, en doordrong politiek dus in zekere zin privé.

Kuyper legde zijn ik op tafel, op een geheel andere, veel intiem-biografischer wijze dan Groen. Groens ingetogen autobiografie is niet voltooid en is manuscript gebleven,⁶⁷ maar Kuyper begon al voor zijn veertigste met autobiografie, in een eigenaardige mengvorm van het publieke en het private. Zoals wel vaker vertoont Kuyper hier meer overeenkomst met het vroege socialisme dan met de ingetogen Groen: ook de eerste geschiedenis van de SDAP is door Vliegen en Troelstra in de vorm van een halve autobiografie gegoten.⁶⁸ Kuyper presenteert zijn autobiografische beschouwingen als een bekeringsgeschiedenis waarvan de beweging als van een soort parabel profijt moet trekken. Een voorloper ervan is een brief aan Groen waarin hij dramatische details geeft van zijn bekering en de ziekte die daaraan natuurlijk voorafging.⁶⁹

Zijn *Confidentie* van 1873 is vervolgens een in de vorm van autobiografie gestoken kerkpolitiek betoog. Ook in deze publicatie maakt hij zich ongrijpbaar voor zijn critici. Als redacteur van *De Standaard*, zo schrijft hij, is hij nu eenmaal aan het standpunt van de redactie gebonden en dus niet vrij om te schrijven wat hij wil en ook niet persoonlijk verantwoordelijk voor alles wat erin geschreven wordt. Hij gaat ook niet rechtstreeks en zakelijk op zijn tegenstanders in, maar geeft een ontboezeming van zijn persoonlijke ontwikkeling en bekering. Hij laat dus zien hoe ‘echt’ zijn betrokkenheid is en maakt zich hiermee bijna tot orakel. Helaas moet het orakel zo nu en dan een tegenstander vermorzelen, maar dat is de prijs die voor de grote, principiële zaak betaald moet worden. Hoeveel moeite hem dit kostte, beschreef hij in 1897 (weer een gelegenheid voor autobiografische bevestiging van de anti-revolutionaire gemeenschap): ‘Zij die mij persoonlijk en meer van nabij kennen, weten, hoe sympathétisch mijn hart is aangelegd. Dit is zelfs zoo waar, dat ik aan mij zelven overgelaten, meer dan eens groot gevaar zou hebben geloopt, een scherp van de beginselen te laten afspringen, alleen uit zucht om de gemeenschap met al onze broederen te behouden.’⁷⁰ Zijn gehoor begreep natuurlijk dat zoiets niet kon, want de beginselen gingen boven alles, en het voelde mee met zijn bloedend hart.

Kuyper publiceerde zijn particuliere klaagzangen als de persoonlijke toets het klemmende van een kerkelijke of politieke kwestie beter kon laten uitkomen. Hij benadrukte bijvoorbeeld in een polemieke de persoonlijke band met zijn tegenstander en de intensiteit van zijn gevoel. De ingetogen liberale intellectueel J.Th. Buys stond erbij en keek ernaar. Zo'n polemisch geschrift was naar zijn 'bescheiden meening een stuitend boek bij uitnemendheid. Die openbare tentoonstelling van zoogenaamde zelfvernedering, dat schrille contrast tusschen het duizendwerf herhaalde "lieve Broeder" en "Amice" en de snerpende slagen, welke men dien goeden broeder toebrengt; dat smeekend vragen of men het hem vergeven wil wanneer hij, werktuig in hooger hand, den lieven vriend met duizend speldenprikken martelt.' Buys kon er niet tegen. Hij wist wel dat Kuyper voorstander van de doodstraf was, maar pas nu bleek hem 'dat zijne voorliefde voor de oude strafrechtspleging zich ook tot de middeleeuwsche foltertugten uitstreckte'.⁷¹

Kuyper geloofde in wat hij zei, maar hij zei het op een moment waarop het effect had. Hij achtte zijn strijd zo belangrijk dat politieke trucs geoorloofd waren, maar als persoon was hij zo verbonden met zijn groep dat cynische manipulatie daarvan ondenkbaar was. Zijn persoonlijke identiteit werd in zijn geloof uitgedrukt en zijn geloof was onverbrekkelijk verbonden met zijn aandacht voor de kleine luyden die naar zijn overtuiging het geloof van de vaders nog ongeschonden hadden bewaard. Op het eind van zijn leven heeft hij de verbondenheid met het geloof van de eenvoudigen geconcentreerd op de betekenis van Pietje Baltus voor zijn bekering. Deze bevindelijke en orthodoxe vrouw uit zijn eerste gemeente kreeg vanaf dat moment in anti-revolutionaire kring de status van een bescheiden icoon.⁷² Het lijkt een constructie achteraf om zijn boodschap te presenteren, zoals hij wel vaker belangrijke ontwikkelingen in één gebeurtenis samenbalde om ze dramatisch zichtbaar te maken.⁷³ Ook Troelstra heeft in de eerste versie van zijn 'bekeering' tot het socialisme het voorgeleefde voorbeeld van de eenvoudige arbeider Jan Stap benadrukt.⁷⁴ Leiders als Kuyper en Troelstra werden zo hartstochtelijk vereerd omdat zij van hun kant ook zo'n grote behoefte hadden aan contact met het volk waarop zij zich richtten.

Essentieel in Kuypers autobiografische ontboezemingen is de combinatie van lijden en strijden. Tegenwoordig kan zoiets op zelfmedelijden lijken, maar toen maakte het de tegenovergestelde indruk. 'Van klagen en zuchten heb ik nooit gehouden,' schrijft Domela Nieuwenhuis aan het eind van zijn gedenkschriften, die grotendeels bestaan uit het verhaal van het lijden dat hij heeft moeten doorstaan. Maar wie hierbij de indruk van particulier gezeur zou krijgen, wordt meteen gecorrigeerd door de vraag: 'Wat beteekende mijn

lijden, als ik het vergeleek met het naamloos wee, waaronder de menigte gebukt ging?’ En Troelstra schrijft in niet zijn allerbeste gedicht: ‘Wat ik moet dragen, is niets bij wat gij lijdt; ik wil dus niet meer klagen, o volk, waarmee ik strijd.’⁷⁵ De leider streed samen met zijn achterban en offerde alles voor die strijd.

Enerzijds kon deze voorstelling dienen om de grote dramatische kracht van de politiek in het fin de siècle duidelijk te maken: dit was geen parlementair spel maar een strijd om de grote volksbelangen met inzet van alle krachten. Anderzijds diende het beeld als legitimatie van het leiderschap: de leider had recht op de positie omdat hij zich als ‘zelfofferaar’ ook het meeste gaf in de strijd.⁷⁶ Zijn lijden bevorderde de identificatie door en met de aanhang. Hoe meer de leider leed, hoe beter het was. ‘Ik beklaag mij de harde leerschool niet, die mijne vijanden mij hebben doen doorlopen: in de bitterheid van armoede en vernedering is de onbreekbare band gesmeed, die mij aan het vertrapt proletariaat verbindt.’ Dit schreef Troelstra toen arbeiders hem nog niet helemaal accepteerden. Een gevangenisstraf was onprettig maar had voor socialisten ook zo zijn voordelen, zoals vooral Domela merkte, toen hij een straf wegens majesteitsschennis uitzat. De solidariteit van zijn aanhang bereikte een hoogtepunt toen Domela zijn weg vergeleek met de via dolorosa van Jezus en opmerkte dat zijn ‘lijden in de gevangenis nooit zoo groot’ kon zijn als het lijden van zijn aanhang.⁷⁷ In het algemeen versterkte een leider zijn positie door zijn ellende te tonen. Dat gold niet alleen voor gevangenschap die de achterban meteen als offer voor de zaak zag, maar zelfs voor falen en puur persoonlijke kwalen. Waar een hedendaags publiek misschien masochisme of pathologisch martelaarschap zou zien (Domela), gebrek aan maat en burn out door ambitie en werkverslaving (Kuyper) of ineenstorting als camouflage van eigen falen (Troelstra), zag hun toenmalige aanhang een lijdende held. Terwijl de naaste politieke omgeving zich op den duur geweldig stoorde aan het egocentrisme van Troelstra en Kuyper, bleven zij ook na grote fouten immens populair.

Kuyper zat niet in de gevangenis, maar hij moest wel schandalen doorstaan. De belangrijkste was de lintjesaffaire van 1909, toen Kuyper ervan beschuldigd werd als minister een lintje te hebben verleend in ruil voor financiële steun aan de ARP. Beroemd werd zijn ‘het boetekleed ontsiert den man niet’ toen hij op zijn eigen wat theatrale manier moest bekennen onvoorzichtig te zijn geweest. In de nationale politiek was Kuyper na de affaire grotendeels uitgespeeld. Hoe omzichtig de kwestie ook werd behandeld, er bleef toch een nasmaak achter. Voor de anti-revolutionaire activisten buiten Den Haag maakte het echter weinig verschil uit. Kuypers naaste omgeving

had veel te stellen met zijn ijdelheden en eigenaardigheid, maar de aantasting van zijn goede naam versterkte alleen maar het solidariteitsgevoel onder de achterban. In 1912 maakte Kuyper een tournee langs enkele steden. ‘Kerelen van 60 jaar met tranen in de oogen. Een liefde om nooit genoeg voor te danken,’ meldde hij aan zijn trouwe vriend en anti-revolutionair politicus A.W.F. Idenburg. Een partijman schreef hem uit Friesland: ‘Den man voor ons te zien, die voor ons gestreden, maar ook geleden heeft, die ons gebracht heeft, waar we zijn, die in Gods hand het middel is geweest, om uit het diensthuis ons uit te leiden, - het bracht in ons een ongekende ontroering te weeg.’ Het had zelfs geleid tot wanordelijke taferelen in het station te Leeuwarden, maar het ‘antirevolutionaire volk, dat dikwijls pijn leed door den smaad, U aangedaan, had behoefte, zich te uiten’. Dat de oude man inmiddels wat gekreukt was, verhoogde duidelijk de strijden-en-lijden ontroering.⁷⁸

Het was vergelijkbaar met wat Troelstra na zijn vergissing in 1918 overkwam. Toen hij per ongeluk de revolutie had afgekondigd, had hij veel van zijn politieke gezag verspeeld, ook voor partijprominenten die de brokken moesten opruimen. De liefde van de provinciale activisten voor de lijdende held was echter alleen maar toegenomen: ‘je hoeft maar weinig met proletariërs te hebben gesproken om te weten dat hij, en hij alleen voor de massa het symbool van 't Socialisme is’, schreef H.B. Wiardi Beckman nog in 1927.⁷⁹ Verbluft beschreef een kritische beschouwer Troelstra's ontvangst te midden van de partijmassa, meteen na zijn vergissing: ‘Vroeger heette het, dat “het boetekleed den man niet ontsiert”, maar volgens de laatste mode is er niets, dat hem zoo flatteert. [...] Nimmer voelden zij sterker, dat hij tot de hunnen behoorde, nimmer stond hij hen nader dan juist nu.’ Troelstra wist het zelf maar al te goed en zei daarom natuurlijk dat hij niet wilde profiteren van zijn persoonlijke populariteit na het echec, maar gebruikte ondertussen Kuypers methode maar al te graag.⁸⁰

Neurose en overspannenheid die voor latere politici beslist geen aanbeveling zouden zijn geweest, konden toen een politiek voordeel zijn. De positie van gebutste held paste Kuyper wel. Hij sprak graag over zijn ongesteldheden en daarover deden veel anekdotes de ronde, zoals over zijn migraine: hoe hij zat te werken met een natte doek over zijn hoofd en het hoofd in een ton met water stak. Kuyper was wat hypochondrisch en er zijn verhalen bekend dat hij 's ochtends dacht nauwelijks de avond te zullen halen terwijl hij 's middags weer vrolijk rond liep.⁸¹ Bovendien lopen zijn brieven over van verwijzingen naar zijn kwalen. In de briefwisseling met Groen schreef hij dat hij ‘lijdende in de ingewanden’ en ‘in het hoofd’ was - ‘mijn hoofd

blijft nog zwak' - en last had van 'geschokte zenuwen', slapeloosheid, nerveuze 'keelaandoening', 'tic douloureux' (migraine) en zelfs 'rheumatiek'.⁸² De stap naar publieke, misschien zelfs exhibitionistische voorstellingen van zijn overspannenheid was van daaruit niet groot.

Kuyper was er erg goed in zin te geven aan de periodes van grote overspannenheid die hij meemaakte, eerst tijdens zijn studententijd, en daarna tussen 1875 en 1877. Die waren voor hem tekenen dat hij geleid werd en crises die zijn 'weg' duidelijk maakten. Zo verklaarde hij tijdens de genezing van zijn overspannenheid in Frankrijk omstreeks 1876 tot nieuw inzicht te zijn gekomen. 'In de stille eenzaamheid van het lijden, dat ik te Nice doorleed, was mijn ziel overgezet naar de beslistheid van de besliste en doortastende religie onzer vaders.'⁸³ Kuyper had inspiratie gezocht, maar kwam er nu definitief achter dat hij daarvoor de stabiele basis van een kerkelijke organisatie behoefde. Het was de definitieve uitkomst van een ontwikkeling die na zijn studietijd had ingezet. Er is hier een parallel met zijn persoonlijk leven. Ook hierin wist hij orde te brengen door een zeer streng regime, zodat de periodieke overspannenheden op den duur wegbleven. Vroeger had hij wel halve of hele nachten doorgewerkt, tot hij er letterlijk bij neerviel, maar nu ging hij zich houden aan een pijnlijk nauwkeurig dagschema. Als we zijn dochter moeten geloven, dan moest zij, als ze hem 's avonds een kopje thee bracht, weleens wachten. Nog vier minuten, zei Kuyper dan, werkte nog vier minuten door, en pas daarna werd de thee geaccepteerd.⁸⁴

Het typeert Kuyper dat het onderscheid tussen privé en openbaar vrijwel verdween. Hij was het die bepaalde waar eventueel nog een grens lag tussen wat geschikt was voor de openbaarheid en wat in besloten kring moest blijven. Zaken die een ander liever particulier had uitgedobbeld, zette hij in de krant, maar kritiek op zijn functioneren diende juist weer binnenskamers te blijven. 'Ge moogt wel met hem praten bij hem aan huis, maar niet publiek.' Zo karakteriseerde De Savornin Lohman het conflictmanagement van Kuyper.⁸⁵ Op deze manier werd hij in zijn kring de enige die de grenzen van het besloten gebied kon vaststellen, maar zijn beroep op echtheid kende wel de voor de hand liggende prijs. Weinig Nederlandse politici zijn zo vaak voor manipulator, huichelaar en komediant uitgemaakt als hij. Zoals Guizots tegenstanders hem voor hypocriet uitmaakten terwijl hij hen van hetzelfde beschuldigde, zo gold Kuyper die zijn tegenstanders van onechtheid, spel en lichtzinnigheid beschuldigde, zelf als iemand die speelde. Hij hanteerde op verschillende terreinen een geheel andere stijl, zodat critici zich afvroegen of men een stijl wel kon afleggen zoals men een jas uittrekt.⁸⁶ De Savornin Lohman schreef dat Kuyper 'de grootste toneelspeler is dien ik op politiek

gebied heb ontmoet'.⁸⁷ Toen de lintjesaffaire losbarstte, werd gezinspeeld op Kuypers 'verwarring van politieke en private persoonlijkheid' en schreven tegenstanders dat nu 'het ware, het geheime leven' 'het valsche, het onechte' verdrong.⁸⁸ Moraal heeft in de politiek iets van een boemerang.

Politiek doordringt privé

Omdat de beginselen en de groep vooropstonden, kon Kuyper onbekommerd autobiografisch te werk gaan. Nadrukkelijk wezen hij en zijn aanhang 'menschvergoding' van de hand. Doordat hij verwees naar iets wat groter was dan hijzelf, kon hij dan verder zonder reserve bejubeld worden. Zo was het mogelijk dat ideologie en levensbeschouwelijke groep de politiek gingen domineren, maar dat tegelijkertijd de persoon van de leider centraler stond dan ooit tevoren. Voor de vorige generatie was politiek iets van een apart domein met eigen regels geweest waar men maar een deel van zijn persoon liet zien. Staatslieden als Thorbecke en Guizot zeiden dat zij de voorkeur gaven aan het privé-leven boven de politiek, en de relatie met hun partner had voor hen een (romantisch) tegenwicht betekend tegen het koele politieke bestaan. Voor Thorbecke was 'de wereld' uiteindelijk niet meer dan 'apenspel'. 'Het eenige zuivere geluk smaakt men in de harmonie van den huisselijken kring.'⁸⁹ 'Mon activité politique et ma vie intime sont en moi profondément, invinciblement séparées', schreef Guizot in dezelfde tijd. Zolang hij ervan kon genieten, was de intimiteit van het gezin voor hem een toevlucht, en toen de dood van zijn tweede vrouw hem bijna te veel werd, zocht hij redding in zakelijk werk en in een absolute scheiding tussen zijn 'vie extérieure' en zijn 'vie intérieure'.⁹⁰ De houding van Guizot en Thorbecke strookt met hun opvatting van politiek als een bedrijf dat zich in een duidelijk afgebakende ruimte aan strikte regels hield.

Voor Kuyper was het allemaal anders. Toen zijn vrouw Johanna Hendrika Kuyper-Schaay overleed, was ook hij zwaar getroffen, maar hij doorbrak juist zeer opvallend de scheiding tussen publiek en privé. Hij schreef er een 'meditatie' over. De zondagse, bevindelijk gekleurde meditaties publiceerde hij in zijn weekblad *De Heraut*, dat voor kerkelijke en religieuze aangelegenheden bedoeld was. Kuypers vrouw stierf op 25 augustus 1899. Op 3 september legde hij zijn ziel bloot: 'En dan stondt ge daar, het hart gebroken, bij de stervenssponde. En dan lag daar uw gestorvene, zielloos, levenloos. Ja, wel waarlijk, zoo het scheen, door den Dood verslonden.'⁹¹ Tegenwoordig wordt er niet vaak meer naar de meditaties verwezen en worden ze afgedaan als 'vrome mooischrijverij', maar velen uit zijn aanhang beschouwden

ze als het voornaamste dat hij geleverd had.⁹² Ook voor hemzelf waren ze essentieel. Zijn dochter getuigde dat alles stil kon staan, maar dat hij hoe dan ook zijn wekelijkse meditaties moest schrijven. Volgens haar waren ze voor hem een band met zijn gemeenschap.⁹³ Ze zijn voor het welslagen van zijn werk belangrijker geweest dan men zich nu meestal realiseert. Hier stelde Kuyper zich kwetsbaar op en smeedde hij een gevoelsgemeenschap die verder ging dan politieke of zelfs kerkpolitieke strijd. Hier toonde hij hoe zijn meest publieke werk samenhang met zijn meest intieme (religieuze) gevoelens. Hier trok hij de knoop tussen het publieke en het private aan tot een onverbrekkelijk geheel. Hij wilde ermee demonstreren dat persoonlijk geloof en politiek niet zover van elkaar lagen als bevindelijke gelovigen (en, in tegenovergestelde richting, liberalen) meenden.

Met zijn meditaties bereikte hij de mensen die hij door zijn harde polemieek afschrikte. Hij trad binnen ‘in het maatschappelijk en godsdienstig leven der huisgezinnen’. In het ‘kleine heiligdom’ van het gezin sprak hij hen toe op hun eigen manier.⁹⁴ De meditaties na het overlijden van zijn vrouw draaiden in de jaren 1899 en 1900 om sterven en dood. Zoals gebruikelijk bundelde Kuyper ook deze reeks, ditmaal onder de titel *In Jezus ontslapen* (1902). In het voorwoord legt hij uit dat er een groot verschil is tussen de schijn van kunstzinnige beschrijving van rouw en dood en de waarheid van werkelijk doorleefd verdriet. Alleen in het laatste geval kon men ‘den juisten toon treffen’. Kuyper gebruikt dus zijn eigen ervaring als argument voor de waarachtigheid van zijn meditaties. Het is een extreem voorbeeld van de hierboven geschetste autobiografische methode en het geeft ook het grote belang aan van echtheid of authenticiteit voor Kuyper. Met al zijn gevoelens stond hij als het ware garant voor de waarheid van de zaak waarvoor hij streed.

Het beroep op echtheid is niet gemakkelijk vol te houden. Ook het meest persoonlijke wordt deel van de politieke strijd en niets is meer vrijblijvend. Het persoonlijke optreden dreigt daarbij het ongedwongene te verliezen en iets theatraals te krijgen. Misschien was dit echter al Kuypers habitus. P. Kasteel, een van Kuypers biografen, merkt op dat hij in zijn brieven vaak plechtig en weinig persoonlijk is en contrasteert hem met De Savornin Lohman die in het publiek stijver en afstandelijker was maar in brieven persoonlijker.⁹⁵ De brieven van Kuyper wemelen van de grote woorden. Toen Groen wat moedeloos was, zoals hem wel vaker gebeurde, en zijn publicistische werk wilde staken, zei Kuyper niet gewoon ‘kop op’, maar zette hij meteen flink geschut in: ‘Jezus zag vóór zijn sterven nog minder dan gij reeds aanschouwt. Ook Mozes zag Kanaän slechts van verre.’⁹⁶ Ook

zijn vriendschapsbetuigingen hadden dikwijls iets dramatisch. Aan een politieke vriend schreef hij: 'In alles had ik U lief'. En toen een breuk dreigde: 'Twee nachten sliep ik niet van het hartzeer, dat Ge mij aandeedt.'⁹⁷ Nu zijn dit particuliere brieven, maar daarin mengt hij het persoonlijke en het politieke. Toen hij in gekwetste ijdelheid constateerde dat zijn partijgenoot minister A.S. Talma de zaken net anders aanpakte dan hij voor wenselijk hield, schreef hij: 'Als men in iemand een vriend heeft lief gehad, is het zoo bitter, als hij van achteren een vreemde voor U wordt'.⁹⁸

Zoals velen uit zijn politieke generatie wilde Kuyper politiek en maatschappij in innig verband met elkaar brengen en mede daarom doorbrak hij de grenzen tussen het publieke en het private. Terwijl het voor een Thorbecke een onzinnige gedachte zou zijn geweest dat hij thuis 'liberaal' moest zijn - behalve in een algemene, morele zin - voegde Kuyper aan zijn verantwoording van de verlangens van de ARP, '*Ons Program*', een hoofdstuk toe met de titel 'Antirevolutionair óók in uw huisgezin'. Hij legt hierin uit dat de anti-revolutionaire principes ook consequenties hebben voor het gezinsleven en dat omgekeerd het gezinsleven de kern van de maatschappij is en dus de basis van de politiek. De mobiliserende bedoeling die in Kuypers werk nooit ver weg is, is ook hier aanwezig. Giet politiek in de vorm van staatsrechtelijke redenering en de massa luistert niet, maar begin bij het gezin en iedereen is een en al aandacht! Meer dan een Guizot en een Groen voorheen hadden gedaan, zo schreef Kuyper, moest men 'den samenhang tusschen het familie- en het Staatsleven' tonen.⁹⁹

Kuyper ging dan ook door voor verdediger van het huisgezin. 'Wij noemen u den man van het gezin,' zei men bij zijn huldiging, 'die het eerst [!] in ons hart heeft doen trillen de liefde voor het gezin.'¹⁰⁰ Dit klinkt wat merkwaardig voor wie de eerste zin van het boek van Kuypers dochters leest: 'Van mijn vroegste jeugd heb ik moeten leeren, dat mijn Vader in de eerste plaats aan zijn levensroeping voor Neerlands volk, en eerst in de tweede plaats aan zijn gezin toebehoorde.'¹⁰¹ In de praktijk betekende de doorbreking van de grens tussen publiek en privé in Kuypers geval dat zijn hele privé-omgeving in dienst stond van zijn openbare werk. De praktijk was dat Kuyper zijn gezin alleen bij de maaltijden zag, en voor de rest 'slechts enkele avonden in het jaar'.¹⁰² Af en toe was zijn vrouw dan ook wel 'een beetje verdrietig' dat Kuyper zo weinig tijd had voor 'het huiselijk leven, dat hem zoo dierbaar was', maar 'ter wille van de zaak' legde zij zich er natuurlijk bij neer.¹⁰³ In een notendop staat hier waar het om draait. De 'zaak' was namelijk niet iets wat men ook aan de kant kon zetten, maar iets van werkelijk godsdienstige betekenis. Als leider bracht Kuyper hieraan

enorme ‘offers’ en het was dan niet meer dan logisch dat zijn echtgenote zich vervolgens weer in zijn dienst stelde, en op een manier die ook in de maatschappij van die tijd voor vrouwen hooguit in een godsdienstige context werd voorzien. In de politiek trad het in Nederland nu voor het eerst op en het zou ook later vooral dan voorkomen wanneer politiek eenzelfde lading had en zich concentreerde rond een morele gemeenschap.¹⁰⁴

Omdat de politiek in deze periode zo'n religieuze lading had, kon de leider ook een beroep doen op zijn gehele omgeving. Evenals de partij was het gezin een gemeenschap rond de leider. In dit opzicht was er amper een verschil tussen echtgenote en kinderen en was de partner vooral onderdeel van het gezin, iets wat, toevallig of niet, noch voor Thorbecke, noch voor Guizot had gegolden. Kuypers was vijf jaar ouder dan zijn vrouw en tijdens hun verloving gedroeg hij zich soms als een pedante vader, die bijvoorbeeld haar brieven beoordeelde: ‘De vorm was netjes, het schrift oneindig veel beter dan vroeger: de taalfouten minder [...] alles was zooals het van een meisje wezen moet, zooals ik het altijd gewenscht heb; en God geve, dat het blijven moge.’ Hij nam haar ‘leiding en vorming’ op zich en was blij dat zij ‘vatbaarheid’ toonde om zich te ontwikkelen.¹⁰⁵ Kuypers dochter Henriette schreef dat alle kinderen hun ‘offer aan gezelligheid en huiselijk verkeer moeten - en van harte gaarne willen - brengen op het altaar van de groote zaak, waaraan mijn Vader zijn leven gewijd heeft’.¹⁰⁶

Het gehele gezinsleven stond in zijn teken. Als theologen traden twee van zijn zonen in zijn voetstappen en bleven ze in zijn ban - zijn oudste zoon volgde zijn werk op de voet en verving hem zelfs zo nu en dan - en na de dood van zijn vrouw hebben zijn dochters zich in zijn dienst gesteld. Henriette regelde ontvangsten, nam tijdens Kuypers ministerschap een aantal representatieve taken op zich, en zou met haar zuster Johanna Hendrika later de erfenis van haar vader beheren door het uitgeven van allerlei herinneringen aan hun vader.¹⁰⁷ Johanna Hendrika verpleegde haar vader in het laatste gedeelte van zijn leven. Na zijn dood meenden de dochters dat ze hem in zijn ziekteperiode nader waren gekomen, maar natuurlijk slechts ‘zoo goed als mogelijk is bij den ontzaglijken afstand die gewone menschen van het genie gescheiden houdt’.¹⁰⁸

De zware hand van Kuypers lag over zijn gezin. Hij vond het vanzelfsprekend dat al zijn dochters voor hem klaarstonden. Toen hij de mogelijkheid overdacht dat zijn jongste dochter Too of Cato - die in de verpleging ging en directrice werd van het Hospitium van de Vrije Universiteit - het huis zou verlaten door huwelijk of werk, meende hij dat het voor hem persoonlijk toch wel een groot verlies zou betekenen ‘want ze heeft in zich een element

dat mijn andere twee [die hij nog bij zich had] niet in die mate bezitten'.¹⁰⁹ Er was waarschijnlijk wel warmte in het gezin - Idenburg schreef aan zijn vrouw 'hoe innig teeder de omgang is tusschen Vader en kinderen' -, maar alles draaide om de grote leider. In 1897 vertelde een van Kuypers dochters over diens ochtendritueel. Om negen uur maakte hij zijn 'entrée de chambre', voorafgegaan door 'het welbekende slofje' in de gang. 'De deur gaat open en ieder verrijst van zijn of haar zetel', waarna 'de gewone ochtendbegroeting' volgde. Een anti-revolutionaire vrouw die na de dood van Kuypers vrouw een keer in zijn gezin dineerde, zag 'iets aartsvaderlijks' in 'de toegenegenheid, de eerbied bijna, waarmede de heer des huizes zelve door al de aanwezigen behandeld werd'.¹¹⁰

De invloed van de grote zaak op het gezin is geen eigenaardigheid van Kuypers alleen. Voor socialisten speelde het gezin theoretisch geen grote rol en Troelstra's kinderen hebben ook niet als zijn secretariaat gefungeerd, maar zoontje Jelle moest niettemin weleens een pak slaag van socialistenhaters incasseren. Hij sprak dan ook evenals Kuypers dochter over 'de offers die ons gezin bracht voor de zaak die mijn ouders voorstonden', en ook in dit geval gold deze 'last' als 'vanzelfsprekend' door 'het bezielend voorbeeld dat zij ons gaven'.¹¹¹ Ook hier is politiek een wereld die al het andere min of meer opslokt. Nu geeft Troelstra's zoon in zijn herinneringen wel de indruk dat hij enige aandacht van zijn vader heeft gehad, maar daar staat dan weer tegenover dat deze in zijn *Gedenkschriften* een eigenaardige brief van zijn toenmalige vrouw Sjoukje Bokma de Boer (de kinderboekenschrijfster en actieve socialiste Nienke van Hichtum) aan het SDAP-bestuur durfde op te nemen. Zij schreef dat zij zich bescheiden terugtrok om zijn zo belangrijke politieke werk door haar 'eeuwig ziek-zijn' niet meer in de weg te staan. Troelstra bevestigde in zijn memoires graag dat dit helaas onvermijdelijk was omdat hij jammer genoeg in zijn gezin tot dan toe 'niet den steun vond, waaraan [hij] bij [zijn] strijd in en voor de beweging behoefte had'. Hiermee toonde hij dat de leider zich in deze tijd met een beroep op zijn politieke roeping bijna alles kon permitteren: zelfs een scheiding, die toen ook voor socialisten problematisch was. Zijn nieuwe vrouw was zich goed bewust van 'de belangrijkheid harer taak, mij zooveel en zoolang mogelijk in staat te stellen, mij aan mijn levenswerk te wijden'.¹¹²

De houding van Domela Nieuwenhuis tegenover vrouwen en zijn huwelijkspraktijk waren anders, maar de termen waarin hij zijn derde echtgenote Johanna Frederika Schingen Hagen - de eerste twee waren hem door ziekte ontvallen - beschrijft, zijn vrijwel identiek. Over haar schrijft hij dat 'zij het door haar liefdevolle zorg voor mijn kinderen mij mogelijk maakte onge-

zorgd mijn taak te verrichten'. 'Zij bezat de toewijding en zelfopoffering die in haar omstandigheden noodig waren.' Domela suggereert dat dit betrekking heeft op haar publieke taak maar door de rangschikking van de zinnen ligt het accent toch wel sterk op haar toewijding aan hemzelf.¹¹³ Nu kan men zich politieke leiders die zich zo op hun roeping stortten als Domela of Troelstra ook moeilijk voorstellen met een vrouw die veel ruimte voor zichzelf zou opeisen - het was hier schikken of opstappen - maar de vrijwel gelijklopende manier waarop de echtgenote beschreven wordt, toont de rol die zij haar als vanzelfsprekend toedichtten. Ook voor August Bebel die over de rol van de vrouw schreef en wiens echtgenote een grote bijdrage leverde aan zijn politieke werk, was dit het grootste compliment dat hij kon bedenken: 'Eine liebevollere, hingebendere, allezeit opferbereitere Frau hätte ich nicht finden können.'¹¹⁴

Bij Troelstra was het gezin evenals bij Kuiper ondergeschikt aan de politieke strijd, maar de parallel tussen Kuiper en de Britse evangelische liberaal Gladstone is veel sprekender en dat valt des te meer op omdat er ook in ander opzicht veel overeenkomst tussen beiden is. Kuiper verwees zelf wel naar Gladstone als voorbeeld en geestverwant en hij werd door anderen met hem vergeleken als christelijk staatsman en ook als redenaar en literator.¹¹⁵ Het gezinsleven van Gladstone was even sterk rond zijn werk georganiseerd als dat van Kuiper: ook in het geval van Gladstone waren er de zonen die niet los kwamen van hun vader, de behulpzame dochters die laat of niet trouwden en de boeken van de kinderen over hun ouders.¹¹⁶ Herbert Gladstone schreef over zijn politieke loopbaan: 'I came into Parliament as a youngster heart and soul with his father.'¹¹⁷ Natuurlijk gaf de ene dochter haar universitaire carrière op en kwam ze als oppas thuis toen de andere uiteindelijk toch trouwde, maar wel bij de hand bleef.

De biograaf van de politieke organisator Joseph Chamberlain die in het gezin van zijn onderwerp dezelfde ongetrouwde dochters en laat trouwende zonen aantreft en naast Gladstone nog een voorbeeld van het patroon weet te vinden, concludeert: 'the father statesmen of Victorian England tended to drain their children of autonomy and sometimes individuality.'¹¹⁸ Voor de betrokken dochters betekende het echter niet alleen beknotting van hun mogelijkheden. Ze stelden zich in dienst van hun vader; de Cerberus-kwaliteit van Kuipers dochters beviel niet iedereen.¹¹⁹ Als secretaresse en beheerster van de vaderlijke erfenis en dragers van zijn naam vonden zij echter wel gemakkelijker dan veel van hun tijdgenotes een plaats in het openbare leven. Zo richtte Henriette de gereformeerde meisjesvereniging op en leefde zij als publiciste in een anti-revolutionaire wereld waarin

vrouwen nogal op de achtergrond stonden. Ze schreef ook het hoofdstuk over vrouw en politiek in het gedenkboek bij vijftig jaar ARP. De man streed in het openbaar, dat was zijn kracht. ‘De vrouw brengt het offer in de stilte van de binnenkamer’; zij verzorgde haar man en moest hem ook nog voortdurend missen. Zij bracht ‘groote en gedurige offers van rust en huiselijke gezelligheid’. Dit had zij letterlijk ooit over het gezin van haar vader gezegd. Henriette Kuiper beklemtoonde overigens de ongeschiktheid van de vrouw voor de politiek, onder meer doordat de vrouw minder op beginselen dan op personen lette; de man was veel beter in staat tot ‘stipt onderscheiden van personen en zaken’. Ze zei het er niet bij, maar ze zal wel gemeend hebben dat ook haar vader uitblonk in deze deugd.¹²⁰

Draaide in de familie Kuiper na de dood van de moeder alles om de egocentrische vader, bij de Gladstones stond de vader zeker even centraal, ook al omdat Catherine Gladstone het werk van haar man een zo heilige roeping achtte dat alles ervoor moest wijken. Zij spoorde hem bij verschillende gelegenheden aan in de politiek te blijven en ze speelde zelf ook een rol in het politieke leven. Ze was de eerste vrouw die bij politieke massabijeenkomsten naast haar man bij het spreekgestoelte ging zitten en ze was de eerste voorzitter van de Women's Liberal Federation.¹²¹ Gladstone zelf was zo overtuigd van zijn missie en roeping dat bij hem het persoonlijke en het politieke volstrekt door elkaar liepen, zonder dat hij overigens de genoegens van een privé-leven zou willen opgeven.

Vaak wordt gedacht dat de grote aandacht voor de privé-persoon van de politicus een recent verschijnsel is dat zich bovendien vooral in de Verenigde Staten voordoet. Het gold echter al in het geval van Kuiper. Men kan Oliviers *Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke* (1872) wellicht beschouwen als een eerste uiting dat ook in Nederland de aandacht voor het privé-leven van politieke leiders ging toenemen, maar het is niet te vergelijken met de aandacht voor Kuypers persoon. Een ludiek maar daarom niet minder typerend voorbeeld is het speciale nummer van *De Standaard* dat bij het jubileum op 1 april 1897 verscheen. Dit ‘eenig nummer’ dat niet bij het gewone dagblad hoorde maar in niets van andere nummers te onderscheiden is, werd gevuld door Kuypers zonen en dochters en het bevat beschouwingen over Kuiper in zijn huiskamer, op zijn wandelingen, in zijn studeerkamer en op reis. Het doet wat denken aan het gebruik van de liberale directeur van het *Algemeen Handelsblad*, de als persoonlijkheid enigszins met Kuiper vergelijkbare Charles Boissevain, om bij ieder huwelijk van zijn talrijke kinderen een speciale editie van zijn krant te maken.¹²² Maar dit was toch voor privé-doeleinden en hierin stond niet de vader centraal. In het

speciale nummer bejubelden de kinderen hun vader maar ook de politieke leider. Het is een van de vroegste voorbeelden van systematische aandacht voor het persoonlijk leven van politici, zeker levende en actieve.

In Groot-Brittannië manifesteerde deze interesse zich niet eens zoveel eerder. Nog omstreeks 1885 noteerde Gladstones secretaris dat ‘the practice of questioning the private actions of public men is an entirely novel growth’. Hij noteerde dit toen er veel kritiek werd geuit op Gladstones aanwezigheid bij een toneelstuk, direct nadat bekend was geworden dat generaal Ch.G. Gordon in 1885 in de Soedan bij een onbezonnen militair-imperialistische actie het loodje had gelegd.¹²³ Gladstone plukte toen de wrange vruchten van de belangstelling voor zijn persoon waar hij tevoren zo van had geprofiteerd. In de late jaren zeventig was hij na een korte onderbreking weer in de politiek teruggekeerd en nu als werkelijk publiek man. Rijen dik stonden de dagjesmensen in zijn buitenverblijf zijn beroemde activiteit als houthakker te bewonderen. Er verschenen foto's waar hij, als een latere filmster, geleund op een bijl poseerde.

De kritiek op Gladstone in de Gordon-kwestie beperkte zich niet tot theaterbezoek. Het publiek meende dat Gladstones liberale regering veel meer had moeten doen om het sneuvelen van de nationale held te verhinderen. Hier toonde zich andermaal de boemerangkwaliteit van moraal in de politiek. Het emotionele morele appel waarmee Gladstone contact met de massa onderhield, was precies dat wat de populariteit van de vrome imperialist-met-een-heilige-missie Gordon had uitgemaakt. Gladstone vond de opwindende rond Gordon maar overdreven en bovendien was de man toch eigenlijk ‘half mad’. Dit nu waren precies de argumenten die tegen hemzelf altijd werden gebruikt. Koningin Victoria vond de soms wat dweperige Gladstone ‘a half mad firebrand’ en velen vonden het gedoe rond zijn persoon overtrokken. Gladstone en Gordon waren laat-Victoriaanse helden die hun emoties en passies toonden en grote aandacht voor hun persoonlijk leven als het ware uitlokten.¹²⁴

Leider en massa

Het door elkaar lopen van politieke en private persoon uitte zich ook in de identificatie van de leider met de partij. De twee waren niet meer te scheiden. ‘Le Parti, c'est moi’, zo omschreef Michels¹²⁵ het verschijnsel voor de internationale sociaal-democratie; in Nederland was het bij Kuyper nog duidelijker te zien dan bij de socialisten. Hij was nu ook een echt publieke figuur. Voor het eerst werd zijn gezicht algemeen bekend. ‘Zijn gelaat is

bekend, het is vereeuwigd in politieke spotprenten,' merkte de conservatieve liberaal W.H. de Beaufort laconiek op over Kuiper.¹²⁶ Tegenwoordig zou De Beaufort zo iets niet hebben geschreven, want iedereen kent nu de politici, maar van televisie, niet van de cartoons. Er bestond toen een bloeiende dagbladpers met een groeiend lezersbestand, maar nog zonder foto's en film was er nog nauwelijks. De gezichten van politici waren nog tamelijk onbekend. Ex-minister van Buitenlandse Zaken De Beaufort zelf, die met zijn lange baard toch een opvallend uiterlijk had, kon in de trein ongestoord gesprekken van andere notabelen af luisteren omdat men hem niet herkende. August Bebel vertelt in zijn memoires dat hij gesprekken heeft met klanten en zelfs gesprekken af luistert waarin hij besproken wordt zonder dat men hem herkent.

De Groningse sociaal-democraat Schaper kende Troelstra al jaren uit zijn werk voordat hij hem in persoon ontmoette; pas toen kwam hij erachter dat hij hem van gezicht al kende uit diens studententijd in Groningen. Bij straatrelletjes met de politie konden socialisten zich dus ook gemakkelijk als Troelstra voordoen. 'Maar wie is u dan toch? vragen de mannen van het "gezag" in koor. Ik? Ik ben advocaat Troelstra. Het publiek juicht - de deurwaarder wordt bleek.'¹²⁷ Zoals soms gebeurde bij populaire predikanten, waren er van Kuiper in de jaren zeventig, toen hij dominee was te Amsterdam, wel verschillende portretten uitgegeven, maar dat bleef toch grotendeels beperkt tot zijn gemeente. Zijn gezicht was zelfs in de geweldige kerkelijke conflicten van de jaren 1880 niet overal bekend. De zachtaardige orthodoxe dominee S.H. Buytendijk bezocht een hervormde kerkenraad en een van de leden ervan zei achteraf: 'Ik wist niet dat die Dr. Kuiper zoo'n vriendelijk en meegaand man was; wat is hij me meegevallen.'¹²⁸

De gezichten van publieke personen werden bekender door de spotprent, die in Nederland omstreeks 1900 bloeide en in groeiende oplages verscheen. Ook van Thorbecke zijn spotprenten bekend, maar nu gebeurde alles op een nieuwe schaal. De socialist Albert Hahn heeft Kuiper eindeloos vaak getekend. Hij heeft bijgedragen aan Kuipers imago als politicus en tot op de dag van vandaag valt het beeld van Kuiper deels samen met Hahns karikaturen. Er bestaan vrij veel boekjes met karikatuurverzamelingen over politici zoals Troelstra, Colijn of Drees. De eerste daarvan is *Dr. Kuiper in de caricatuur* dat in 1909 verscheen, met op de omslag 'Abraham de Geweldige' van Albert Hahn. Het bevat een voorwoord van Kuiper. Hij constateert de bloei van de karikatuur en meent dat hij daaraan zijn steentje heeft bijgedragen: hij leverde toch maar mooi de stof voor al die tekeningen! Hij vindt het ook een goed idee dat het boek 'ter correctie van de caricaturen'

begint met een foto. De samenstellers van het boek hadden overigens Hahns scherpste tekeningen weggelaten, wat ze achteraf nog op een ingezonden brief van de gepikeerde tekenaar kwam te staan.

De SDAP'er Hahn had een hekel aan de politiek die Kuyper voorstond. Maar in zekere zin leefde hij ook van Kuyper. Bij diens tachtigste verjaardag maakte hij daarom een prent met als onderschrift: 'De Nederlandsche Karikaturisten wenschen Dr. Abraham nog een lang leven toe, in het belang der Hollandsche spotprentkunst'. Hahns karikaturen verschenen in *De Notenkraker*. Toen Kuyper was overleden, schreef Hahns partijgenoot A.B. Kleerekoper daarin: 'Hield Hahn van Kuyper? Ja, zonder twijfel! [...] En in "Abraham de geweldige", zijn prachtigste Kuyper-prent, leeft een geweldige Abraham. Géén der vleiende epigonen heeft hem óóit met zulk een volledige omvatting zijner grootheid voor ons opgeheven.'¹²⁹

Het ging Hahn niet om de persoon Kuyper maar om datgene wat deze 'symboliseert', zoals hij het uitdrukte. Hiermee omschreef hij de paradox van de moderne politieke karikatuur. Die ontstond volgens een vroege sociaal-democratische analyse door 'scherp gescheiden, duidelijk waarneembare vijandige partijen, beide georganiseerd'.¹³⁰ Karikatuur is scherp en polemisch en veronderstelt een tegenpartij. Ze ontstaat dus in een situatie waarin de persoon in principe in het niet valt bij de groep, maar richt zich het meest succesvol juist tegen personen. De karikatuur maakt nog eens duidelijk dat de politiek wordt gesymboliseerd en vertegenwoordigd door personen en dat personen er dus altijd een centrale rol hebben.

De persoon van de leider stond in deze tijd ook daarom centraal, omdat hij het contact met de achterban onderhield. Daarvoor bestonden voornamelijk twee methoden: het gesproken en het geschreven woord. De politieke leiders hadden hun eigen orgaan. Kuyper had *De Standaard*, De Savornin Lohman die de ARP verliet en uiteindelijk leider werd van de Christelijk-Historische Unie (CHU), had *De Nederlander*, Domela had *Recht voor Allen*, Schaepman had *Het Centrum*. Kuyper spande de kroon. Vriend en vijand beschouwden hem als de belangrijkste journalist van zijn tijd. 'De journalist in dr. Kuyper is zóó overheerschend,' zei de liberale journalist C.K. Elout, 'dat wij, hem beschouwend als publieke figuur, ons vragen: Is hij eigenlijk wel *iets anders*?'¹³¹ Hij vertoonde de deugden en ondeugden die velen aan journalisten toeschreven: de snelheid en ijzeren discipline, maar ook de onnauwkeurigheid en vluchtigheid. Hij was journalist in het geweldige gemak waarmee hij dagelijks zijn stukken schreef. Hij was ook een moderne journalist, die niet de notulist van het politieke leven wilde zijn - zoals veel journalisten voor hem - maar die het publiek wilde boeien en meeslepen.

Met zijn korte, prikkelende en opiniërende commentaren, de ‘driestarren’, was Kuyper misschien wel de eerste columnist in Nederland. Hij is voorzitter van de Journalistenkring geweest en beschouwde journalisten als zijn collega's. Journalisten waren zeer vereerd dat iemand die zo hoog was gestegen hen in zekere zin als gelijke wilde beschouwen. De vooraanstaande liberale journalist Doe Hans schreef bij Kuypers dood: ‘Hij heeft veel last gehad van zijn ambtsbroeders-journalisten, maar hij hield toch altijd van ze, en hij deed iets in mij tintelen, toen hij me, nog kort geleden een briefje schrijvend, met “collega” aansprak. Collega, van dezen grooten man, van dezen gigantischen journalist? Het streefde mij wáárlijk.’ Volgens De Beaufort had Kuyper in 1902 alle jonge journalisten ‘gehypnotiseerd’. Hij schreef dit toen Kuyper op het toppunt van zijn roem stond: toen hij al kabinetsleider was, maar nog voor de spoorwegstaking die in 1903 zijn imago een flinke deuk gaf. De journalisten beschouwden hem toen als ‘den grooten profeet van de democratie’.¹³²

Naast het geschreven was er het gesproken woord. Als men naar termen zocht om Kuypers invloed te typeren, dan werden vaak woorden gekozen als ‘betooveren’ of, met een toen moderne metafoor, ‘electriseeren’. Het meest werd het woord ‘suggestie’ gebruikt, een begrip dat de contemporaine psychologie gebruikte om aan te duiden dat iemand buiten zijn wil onder de invloed van een ander raakte.¹³³ Nu zou men kunnen denken dat alleen Kuypers tegenstanders naar dergelijke woorden grepen om uit te leggen hoe hij ondanks zijn verkeerde politiek toch de massa beheerste, maar dat is niet het geval. Een oud-student van Kuyper schreef dat hij en zijn vrienden door hem bezielde waren en ‘onder de suggestie van zijn machtigen geest’ waren gekomen.¹³⁴ Toen zijn vriend Idenburg, die Kuyper graag als zijn opvolger had gezien, probeerde uit te leggen waarom hij zichzelf niet als een goede leidersfiguur beschouwde, schreef hij dat hij niet ‘suggestief’ was zoals Kuyper (en Colijn).¹³⁵ Idenburg had overigens wel oog voor de schaduwzijden van modern politiek leiderschap. Elkaar uitschelden in verkiezingstijd was niet zijn liefhebberij en kleine verschillen tot principiële tegenstellingen opblazen, daar hield hij niet van. Toch meende hij dat een politieke partij niet zonder harde leidersfiguren kon en hij was zeer onder de indruk van Kuyper. In de nieuwe georganiseerde partijen gingen politici zich realiseren dat ze niet alles wat buiten de stijl van de deftige burgerij viel, konden afdoen als onfatsoenlijk en primitief.

De ‘suggestie’ door de leider is een poging om de voor het bijeenhouden van een politieke gemeenschap zo belangrijke buitenrationele krachten aan te duiden van de grote bijeenkomst. Na de ervaring met fascisme en

nationaal-socialisme worden deze krachten met gepast wantrouwen beschouwd, maar het is te gemakkelijk ze als alleen demonisch af te doen. Liberalen en conservatieven beschreven als niet begrijpende buitenstaanders met afschuw en verbazing de betoverende werking die een rede van de leider op de aanhangers van Domela of Kuyper had. Huiverend gaven ze een indruk van de slaafse devotie of de oproerige stemming die er bij dergelijke gelegenheden naar hun gevoel heerste. Er ontstaat dan maar al te gemakkelijk een beeld van roerige bijeenkomsten met brullende sprekers. Dit cliché is overdreven.

Het vroege socialisme kende ruige vormen, maar Domela was juist een rustig spreker. Zijn werking berustte niet op opzweeping maar op een kalme betoogtrant in de stijl van de ziener die in hoger sferen verkeert. Domela was (luthers) predikant geweest en in de negentiende eeuw was de predikant een drager van de maatschappelijke orde en moest hij zich waardig gedragen. Door de toenemende concurrentie van de orthodoxie moesten de predikanten van de gevestigde kerken geleidelijk aan wel meer hun best doen hun gehoor niet alleen te imponeren maar ook te boeien, maar de oude voorschriften van een eerder deftige dan meeslepende retorica werkten nog door. Predikanten leerden dat zij hun (rechter)arm niet hoger mochten verheffen dan ooghoogte: geen geheven vuist of arm dus.¹³⁶

Domela hield zich ook als socialist nog aan dit voorschrift. Bovendien was zijn dictie ingetogen. Niet alleen deftige liberalen, maar ook arbeiders waren soms verbaasd als ze in zijn presentatie weinig terugzagen van het cliché van de revolutionaire woesteling. In de terugblik van een overtuigde aanhanger die een propagandareis meemaakte: 'Schijnbaar zeer kalm en overtuigend, meer overredend dan agiteerend, met de somwijlen plechtige houding van den oud-predikant, stond hij te midden der Twentsche slaven, die, zooals ze mij herhaaldelijk zeiden, iets geheel anders verwacht hadden.'¹³⁷ Domela's klassieke predikantenmiddelen overtuigden omdat hij de arbeiders politiek serieus nam. Daarbij kwamen zijn uiterlijk en houding die op de tijdgenoot de indruk van een Jezusfiguur maakten.

In de toenmalige massabijeenkomsten zonder geluidsversterking was het gevoel samen te zijn soms belangrijker dan de rede zelf die men toch nauwelijks kon verstaan. Duidelijk is dat ook internationaal een rustige betoogtrant met een doordringende blik succes had.¹³⁸ Belangrijk was ook dat de redes tweemaal functioneerden: eenmaal voor de aanwezigen, maar een tweede keer voor het snel toenemende lezende publiek, dat de rede in de krant kon nalezen. Zo schreef *The Daily Telegraph* op 8 september

1876: 'In the open air, it is questionable whether more than 1000 to 1500 persons, in a gathering which may possibly exceed 30,000, will catch all that is said; but the mere assemblage is in itself an eloquent utterance of popular feeling; and, as all present will be assured, the next morning's papers are certain to contain full reports.'¹³⁹ Zelfs de beste spreker met de hardste stem, zo meende men, kon in een zaal door niet meer dan maximaal tienduizend toehoorders gehoord worden,¹⁴⁰ in de openlucht was het nog veel minder, al verkeerden politici zelf weleens in de veronderstelling dat ze vele duizenden meer konden bereiken. Maar een spreker was meer dan zijn woord, hij was ook een schouwspel: volgens zijn vriend en biograaf Morley was Gladstones 'gesture so strong and varied as to be almost as interesting as the words would have been'.¹⁴¹

De bijeenkomsten moesten niet oproepen tot revolutie of directe actie. Directe actie was de oude vorm van volkspolitiek. Ruiten van politieke tegenstanders ingooien was een van de populairste rituelen op het 'repertoire van collectieve acties', zoals de historisch socioloog Charles Tilly het heeft omschreven.¹⁴² In Nederland speelde de directe actie nog een rol in het vroege socialisme¹⁴³ en in bescheiden vorm ook in de orthodox-protestantse Aprilbeweging van 1853. In de sociaal-democratie of in de ARP moest de behoefte aan actie worden gesublimeerd. Hier stonden bekering tot actief lidmaatschap en bevestiging van de groepsseenheid centraal. Daarbij hoorde een soort van religieuze 'wijding', zoals het effect van Troelstra's redes wel is beschreven.¹⁴⁴ Troelstra bediende zich van een heftiger retoriek dan Domela maar functioneerde tegelijkertijd in een strakker georganiseerde partij. Het eigenaardige is intussen dat Domela die zich resoluut van de kerk had afgekeerd, in zijn retorica meer de dominee bleef dan Kuiper. Kuipers spreekstijl had volgens de één weinig van de kanseltoon, een ander meende dat hij eigenlijk wel iets van een operazanger had, weer een ander schreef dat hij het uiterlijk, 'de afgeronde gebaren' en de 'kunstig bestuurd stem', zelfs de 'ietwat plebejische uitspraak' van een toneelspeler had.¹⁴⁵ Zijn taal was volgens tijdgenoten een mengeling van de orthodoxe tale Kanaäns met zeer bijdetijdse woorden en zinswendingen. Het wat populistisch-democratische dat hij in de politiek bracht, straalde hij ook in zijn optreden uit. 'Kuiper is grof en ruw - geen meneer,' schreef Idenburg. Hij vond daarbij dat zijn vriend als minister te gretig deelnam aan pompeuze plechtigheden en ontvangsten. In zijn spreekstijl en optreden maakte Kuiper op de tijdgenoot eerder de indruk van een 'modern' man, misschien zelfs met iets van de nouveau riche, dan van een ouderwetse dominee uit een volksdeel dat de weg naar de moderne tijd niet had gevonden.

Kuyper was zich scherp bewust van de werking van de grote bijeenkomsten waar hij het woord voerde. De socialist Schaper merkte op dat men het in een massabijeenkomst nu eenmaal anders moest zeggen dan in de Kamer. De massa was geen debatgezelschap.¹⁴⁶ 'Ieder weet, hoe verreweg de meesten zich anders voelen, anders uiten en anders handelen, wanneer ze met een hoop gelijkgezinden samen zijn, dan wanneer ieder op zich zelf staat,' schreef Kuyper in *Ons instinctieve leven* (1908).¹⁴⁷ Met deze beschouwing trachtte hij de kritiek te pareren op zijn leiderschap en op het gebrek aan interne discussie in de ARP. Hij legde uit dat de oudere liberale kiesverenigingen gebaseerd waren op intellectueel debat onder 'sociëteits-heeren', maar de ARP was een massaorganisatie die stoelde op het 'instinctieve volksleven', een model dat de socialisten volgens hem sinds kort ook gebruikten. De massale bijeenkomsten van soms duizenden vertegenwoordigers, de Deputatenvergaderingen, vormden het hoogtepunt van het partijleven. De indruk ervan was 'zoo ingrijpend en overweldigend, dat men straks niet alleen bemoedigd, maar tot elk offer bereid, huiswaarts keert'. Kuyper was zich bewust van de risico's van het enthousiasme van de menigte. Om het effect van dat enthousiasme te verduidelijken verwees hij niet alleen naar religieuze revivals maar ook naar opstanden en muiterijen. In de ARP was het echter volgens hem alleen een kracht ten goede.

Om het verschijnsel te duiden verwees Kuyper naar 'wat men sinds kort gewoon is te noemen: *de zielkunde van de menigte*, meer bekend naar den Franschen titel van een belangrijk geschrift: *La psychologie de la foule*'. Hij verwees hier naar de internationale bestseller Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, voor het eerst verschenen in 1895 en daarna talloze malen herdrukt. Feitelijk was het grotendeels een popularisering van het werk dat massapsychologen op dat moment in Frankrijk en Italië deden, maar het verscheen op een goed moment. Zoals de onnauwkeurigheid van Kuypers verwijzing suggereert, was het een van die modeboeken zoals iedere tijd die kent en waarnaar ook menigeen verwijst die er niet echt studie van heeft gemaakt. Kuypers notities wekken overigens wel de indruk dat hij het boek gelezen had, maar hij bekommerde zich niet erg om precieze titelvermeldingen.

Het boek van Le Bon werd populair omdat het beknopt en toegankelijk is en niet alleen het verschijnsel van de massa beschrijft maar ook de vraag behandelt hoe de leider ermee om kan gaan.¹⁴⁸ Omdat de studie betoogt dat de leider met simpele beelden een massa in zijn greep kan krijgen, was het later een lievelingsboek van Benito Mussolini. Tegen deze achtergrond

is afwijzing en afschuw de eerste reactie van de huidige lezer. De receptie van het conservatief getoonzette boek in Nederland was echter opmerkelijk genuanceerd. Zo verweet de linkse socialiste Henriette Roland Holst Le Bon in *De revolutionaire massa-aktie* (1918) te grote nadruk op de negatieve kanten van het massaverschijnsel, maar haalde ze hem ook met instemming aan. Zonder de verzwakking van de ratio in de massa zou het immers nooit tot een revolutie komen? Waren niet de ‘heerlijke exaltatie’ en ‘oneindige offervaardigheid’ van de massa de mooie eigenschappen waarvan het revolutionaire socialisme het moest hebben?¹⁴⁹ Nu bevond Roland Holst zich aan een uiteinde van het politieke spectrum en hadden rustige sociaal-democraten niet veel op met een ongecontroleerde volksmassa; aan den lijve hadden ze in de strijd met de Domela-getrouwen ondervonden dat ‘het volk’ zich ook tegen hen kon keren.¹⁵⁰ Maar de rustige Vliegen gebruikt het begrip van de ‘psychologie de la foule’ ook om het ‘schier onbegrensde vertrouwen’ van de massa in Troelstra te omschrijven.¹⁵¹ De receptie van Le Bon wijst erop dat velen gingen nadenken over de nieuwe elementen die het contact met een massale aanhang in het werk van de politicus introduceerde.

Le Bon beschouwde politiek als een grotendeels irrationele zaak: ook het parlement was volgens hem onderhevig aan de wetten van de massa-psychologie; ook hier gold dat de groep minder in staat was tot rationele besluiten dan het individu. Hij draaide daarmee het standpunt van het klassieke liberalisme om. Voor liberalen was de discussie in het parlement het hoogste goed geweest, omdat zij uit de botsing van de meningen de waarheid verwachtten te zien opduiken, maar Le Bon zag groepsdwang en onverstand. Hij besteedde verder veel aandacht aan de ‘suggestieve’ werking van het leiderschap. Roland Holst verweet hem de massa daarbij voor te stellen als ‘een klomp weeke klei, waarin de wil der leiders bepaalde stemmingen en impulsies opwekt’. Zij erkende weliswaar het belang van de geweldige wilskracht van de leiders en hun bereidheid ‘alles te offeren’, maar meende toch dat hun ‘suggestieve kracht’ berustte ‘op de overeenstemming van hun eigen wil en aspiraties met die der massa: zij dringen aan deze geen vreemde doeleinden op, maar doen haar hare eigen doeleinden beseffen’.¹⁵² Kuiper zou dit geheel met haar eens zijn geweest. Altijd legde hij er immers de nadruk op dat hij niet meer was dan degene die in woorden vatte wat zijn achterban intuïtief al had gevonden. Le Bon lijkt leiderschap als manipulatie op te vatten, maar Kuiper gebruikte Le Bon niet om te laten zien hoe een massa kon worden gekneed. Het ging hem om de grote kracht die massabijeenkomsten van gelijkgestemden oproepen.

Voordat de partij gevormd was, had Kuyper al gezocht naar middelen om een massa-enthousiasme los te maken. Toen hij omstreeks 1870 als journalist begon op te treden, had hij om die reden nog gebruik willen maken van historische protestantse driften. Het eerste nummer van *De Standaard* op 1 april 1872 opent met een artikel over de watergeuzen van Den Briel. Plastisch beschrijft Kuyper daarin de vervolging waaraan zij blootstonden. Deze ‘ruwe zeerobben, met stukgeknpte ooren en afgesneden neuzen [...] hadden niet, als wij, een Martelaarsboek *gelezen*, maar het angstgegil der gemartelden, het akelig doodsgekreun der geworgden *gehoord*. Geen zwarte prent, maar het akelig schavot, rood met bloed geverwd, had hun het beeld van den Martelaar getoond. [...] Van een lieve moeder, een dochter die hun hope, een bruid die hun verlustiging was, hadden ze het beleefd, dat men ze voor hun oogen “met de hairen gesleipt, bij de borsten gegrepen, onder de okselen gebrandt en met stroppe en korte mishandelt en gepijnigt, jae, ze verkracht, gewondt, gedoodt hadde.” Toen werden ze Geuzen.’ Nog in hetzelfde jaar deed hij het dunnetjes over bij de herdenking van de moorden op de Franse protestanten in de Bartholomeusnacht (1572). Zo komen de helden in zijn verhaal aan hun einde: ‘Een hellebaard vlijmt door zijn ingewand. Daar spat het bloed zijner vrouw hem op de bleeke lippen. Nog stervend hoort hij een gil - nog één, nog één. Het is de stervensgil zijner kinders, door denzelfden woestaard vermoord!’ En even verder: ‘Ja, het was niet een eenige maagd, die men, nog bij het reutelen van den doodsnik, in vuigen lust schoffeerde.’¹⁵³

Met dergelijke passages doorbrak Kuyper ruw de conventies van zijn tijd waarin zulke afschuwelijkheden niet werden getoond, hooguit omzichtig aangeduid.¹⁵⁴ Het lijdt geen twijfel dat hij de toon bij zulke belangrijke gelegenheden als zijn eerste hoofdartikel en de Bartholomeusherdenking bewust koos, en dat die erop gericht was emoties los te maken. Waarschijnlijk is het anti-katholieke element erin voor Kuyper eigenlijk bijzaak geweest; het ging er vooral om de groep die hij wilde mobiliseren zo direct mogelijk te bereiken. Door het verleden zo beeldend te presenteren, wilde hij betrokkenheid en strijdbaarheid stimuleren. Hij kon het anti-katholicisme vrij gemakkelijk naar de achtergrond schuiven toen hij een andere manier had gevonden om zijn groep bijeen te houden. Men kan dat zien als manipulatie, maar het was in ieder geval een teken van het tastende dat zijn politieke optreden aanvankelijk kenmerkte. Op dezelfde manier moeten waarschijnlijk de stappen gezien worden die hij in dezelfde tijd in het spoor van het anti-semitisme zette. Even leek het erop dat hij dezelfde weg zou inslaan als de christelijk-sociale beweging van de lutherse Adolf Stoecker in

Duitsland. Maar terwijl het lutheranisme zo sterk met de Pruisische staat vervlochten was dat Stoecker alleen met een populistisch anti-semitisme de massa dacht te kunnen bereiken, merkte Kuypers al snel dat hij met het anti-semitisme niet veel succes had en dat hij het niet nodig had om de Nederlandse orthodoxe protestanten te mobiliseren.¹⁵⁵

Kuypers beschouwingen over het instinctieve leven zijn geen pleidooi voor een politiek van intuïties en emoties zonder structuur. Ze vormen een verdediging van de moderne partij. Die partij was een goed georganiseerd geheel, gebaseerd op een ambitieus program, maar ze was ook een morele gemeenschap die haar kracht ontleende aan de onderlinge band, culminerend in de massale partijbijeenkomsten die de krachten verdubbelden. Kuypers interne critici meenden dat hun partij rijp was voor debat en openheid. Pas onder Colijn zou er echter meer ruimte in de ARP komen en zou in de top de onderlinge verstandhouding verbeteren. Nu legde Kuypers alleen nogmaals de waarde van het partijverband uit. Eigenlijk zei hij ook dat de partij niet zonder zijn bezielende leiding kon: 'Le parti, c'est moi', dat was nog een keer de boodschap.

Charisma en Gladstone

Het succes van de volksleiders berustte op wisselwerking. Ze vormden een groep maar werden ook door die groep gevormd. Het gemeenschapsgevoel tussen leider en aanhang was een geloof dat bergen verzette en de stemming in het vroege socialisme en in vergelijkbare politieke bewegingen als de ARP werd in religieuze termen beschreven. Socialistische leiders in Nederland en elders verwezen zelf vaak naar het vroege christendom om te beschrijven wat zij meemaakten.¹⁵⁶ Domela Nieuwenhuis: 'Het geloof aan de wederkomst van Jezus heeft ontegenzeggelijk aan de oudste christenen zulk een groote dosis geloofsvertrouwen en moed gegeven, dat zij in staat waren tot een weergalooze zelfopoffering. [...] Datzelfde geloof aan de spoedige komst der nieuwe maatschappij had ook nu weer dezelfde gevolgen.' Lassalle: 'Ich hatte beständig den Eindruck, so müsse es bei der Stiftung neuer Religionen ausgesehen haben!' De socialistenvervolging, aldus Bebel, 'erinnert an die Verfolgung der Christen in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung'. Ook Le Bon, die men eerder als hun tegenstander moet beschouwen, besteedt veel aandacht aan het 'religieuze' karakter van de massapolitiek, maar bij hem is de echte schepping van een 'geloof' het kenmerk van leiderschap. Iets dergelijks zou men wellicht staande kunnen houden voor de leider in het nationaal-socialisme, maar zeker niet voor het einde van de

negentiende eeuw. Niet alleen plaatsten de leiders zich toen vaak bewust in een traditie, maar ook werden zij vaak door hun aanhang uitgekozen in plaats van andersom. Er was een beroemd geworden brief van arbeiders voor nodig om Lassalle tot leider van de socialisten te maken; Gladstone begon aan zijn eigenlijke carrière als volksleider doordat een volksbeweging hem meesleepte; Domela schrijft dat hij in de socialistische beweging was voor hij het zelf goed in de gaten had: hij werd erin getrokken; de anti-revolutionaire werkliedenvereniging Patrimonium zocht Kuyper op in plaats van omgekeerd. Natuurlijk lieten zij zich maar al te graag meevoeren, maar het feit ligt er. Ze vormden maar werden ook gevormd.

De nieuwe gemeenschap ontstond rond de leiders. Een vast onderdeel was de uitvergroting van de politieke held tot bovenmenselijke proporties. Hij werd een profeet en een popidool tegelijk. ‘Moeder daar is onze Heiland!’ riep een man uit toen hij de deur opendeed en opeens Domela zag staan. Bekers waaruit hij had gedronken en zeep waarmee hij zich had gewassen, werden als relieken bewaard.¹⁵⁷ Snippers van de bomen die Gladstone omhakte, werden door devote aanhangers gekoesterd. Lassalles route werd bij ontvangsten met bloemen bestrooid, erepoorten werden voor hem opgericht. ‘Es wurde einem ernstlich angst und bange,’ schrijft een toeschouwer over het mateloze enthousiasme dat er in de bijeenkomsten rond hem ontstond.¹⁵⁸ Vandaar dat de Duitse sociaal-democraten zo'n moeite hadden de Lassalle-cultus na diens dood te overwinnen, zoals hun Nederlandse tegenhangers jarenlang niet tegen de Domela-mythe op konden. Zij spraken dan natuurlijk van onvolwassen persoonsverering, maar Troelstra en Bebel vervulden op hun beurt deze rol. Troelstra begon volgens Vliegen ‘zijn politieke loopbaan in een strijd tegen de persoonsvergoding’ maar de nieuwe partij was ‘toch schier even bereid’ tot verheerlijking van de leider. Vliegen voegt er overigens aan toe dat Troelstra gelukkig ‘den goeden smaak’ had om de persoonshulde af te wijzen: een duidelijk geval van een wens die de vader van de gedachte is.¹⁵⁹

De verering bracht ook met zich mee dat de aanvoerders zich wel wat konden veroorloven. Ze gingen bijvoorbeeld als het hun zo uitkwam uitgebreid met vakantie. Een van de mooiste voorbeelden van het contrast met de achterban door zo'n vakantiereis is de beroemde aanhef van een van Lassalles toespraken: ‘Arbeiter! Bei meiner morgen erfolgenden Abreise in die Bäder der Schweiz...’¹⁶⁰ Zijn aanhang nam er geen aanstoot aan. Nu was Lassalle die er niet goed tegen kon zweterige handen te schudden, wel de meest op afstand blijvende leider, maar ook Kuyper liet in de zomer alles liggen en verbleef dan langdurig in de bergen van Zwitserland; hij meende dat

hij anders de strijd niet vol zou houden en zijn achterban protesteerde niet. En Gladstone, die het hoogtepunt van zijn populariteit in het laatste deel van zijn leven bereikte, ging ook regelmatig op een cruise of andere reizen. In zijn laatste kabinet nam hij in Biarritz weken de tijd om te beslissen of hij aan zou blijven of niet; uiteindelijk stapte hij toen op.¹⁶¹ Zelfs Domela, die zeer doordrongen was van het 'lijden' van de arbeiders, kon genieten van uitstapjes naar Parijs of de Zwitserse bergen. Zijn tegenstanders probeerden munt te slaan uit dit herengedrag, maar veel bereikten ze niet.¹⁶²

Max Weber heeft voor dit type leiderschap met zijn leidersverering maar ook intense band tussen leider en groep het woord 'charismatisch' gebruikt. Evenals Le Bon was Weber vooral geïnteresseerd in de manier waarop leiders een groep de baas blijven - hij was een liberaal die een democratie wenste geleid door een sterke elite - maar zijn analyse graaft dieper. Evenals Le Bons werk is ook zijn concept bekend geworden door de toepassing ervan op het totalitaire leiderschap in de jaren dertig. Michels paste het toe op Mussolini en geaccepteerd werd het begrip vooral door Hermann Rauschnings analyse van Hitler. Menno ter Braak, die het boek van Rauschning bewerkte, vond 'charismatisch' nog zo vreemd dat hij er in zijn vertaling maar een 'mystieke' leider van maakte.¹⁶³ Het concept is echter niet toevallig ontwikkeld naar aanleiding van het eind-negentiende-eeuwse leiderschap. Evenmin toevallig is dat Weber het concept charisma ontleende aan de godsdienstwetenschap. Hij analyseerde het leiderschap van zijn tijd en zag er een parallel in met de ontwikkeling van religieuze sekten. Het is nog een aanwijzing dat politiek voor de activisten toen een religieuze lading kreeg. Verder klinkt in de formuleringen van Weber door dat het bij het charisma niet alleen gaat om de kwaliteiten van de leider, maar vooral om de toeschrijving van uitzonderlijke eigenschappen door de achterban aan de leider. Het gaat om het beeld dat de aanhang van de leider heeft. In zekere zin is dit een verschijnsel dat aan alle massapolitiek eigen is. Voor wie er vooral begoocheling door de leider in ziet, vormt dan het totalitaire leiderschap uit het interbellum er het hoogtepunt van. Uitgesproken voorbeelden van bijna religieuze, sekteachtige symbiose tussen leider en achterban zijn echter al te vinden aan het eind van de negentiende eeuw.

De parlementaire politiek van de voorgaande periode was vooral iets geweest van de gegoede burgerij. De profeten legden de band tussen volksprotest en georganiseerde politiek. Het nieuwe van hun optreden was minder het volksleiderschap - bij sociale onrust was dat er al veel eerder geweest - dan de verbinding die zij met de officiële politiek legden.¹⁶⁴ Hun werk was geen geïsoleerd of incidenteel protest, maar een verandering van het

politieke systeem door het ontstaan van buitenparlementaire politiek en gestimuleerd door kiesrechtuitbreiding. Met communicatiemiddelen als trein en goedkope dagbladen kon de leider zijn publiek beter bereiken; zonder dat was het ontstaan van een grote nationale politieke beweging in Nederland nog halverwege de negentiende eeuw moeilijk geweest. Daarbij waren de meeste charismatische volksleiders niet afkomstig uit de arbeidersklasse, maar stonden zij sociaal op enige afstand. Hun prestige had er veel mee te maken dat zij zich als ‘heren’ met het volk inlieten: Lassalle in Duitsland, Gladstone in Engeland en Domela in Nederland kunnen hier als voorbeelden gelden. De Duitse sociaal-democraat Bebel was weliswaar in arme omstandigheden opgegroeid en van hem werd dan ook vaak gezegd dat hij in tegenstelling tot andere socialistische leiders het arbeidersleven wel van nabij kende, maar hij werkte zich snel op tot een niet onbemiddelde ondernemer.

Om het charismatische leiderschap te verduidelijken gebruikt Weber het voorbeeld van Gladstone.¹⁶⁵ Het geloof aan de morele kwaliteiten van zijn politiek en zijn persoon maakte volgens Weber dat zijn aanhang hem blindelings volgde. Veel meer zegt hij er eigenlijk niet over. Aan de hand van de recente literatuur is het mogelijk het mysterieuze charisma van Gladstone en andere leiders uit zijn tijd uitvoeriger te bespreken. Hij nam zijn publiek om te beginnen uiterst serieus en gaf het daarmee de erkenning en het respect die zo'n grote rol spelen in emancipatiebewegingen. Hij was ervan overtuigd dat er buiten de politieke klasse een groep was met een goed oordeel, niet het lompenproletariaat, maar de gedisciplineerde arbeiders met morele, godsdienstige overtuigingen, die een productieve bijdrage leverden aan de welvaart van de natie. Met deze groep smeedde hij een band. Gladstone wilde zich baseren op ‘the people’ maar wenste geen directe democratie. Zijn redevoeringen vroegen veel van zijn toehoorders. Hij ging niet op zijn knieën zitten, maar zijn liberale thematiek was populair. Zorgvuldig financieel beheer en afschaffing van accijnzen spraken een achterban aan die van de staat nog niet veel te verwachten had: sociale wetgeving was er nog niet en de uitgaven van de staat kwamen de arbeiders nauwelijks ten goede, zodat zuinigheid van de staat de beste optie was.¹⁶⁶

Voor Gladstone zijn grootste charismatische successen boekte, had hij al een lange carrière als politicus en eerste minister achter de rug en had hij in de jaren zeventig zelfs besloten uit de politiek te vertrekken. Hij had het gevoel dat zijn tijd voorbij was en wilde hooguit terugkeren als zich een kwestie voordeed die dat absoluut noodzakelijk maakte. Toen hij terug was in de politiek, bleef hij er zelf van overtuigd dat dit alleen voor

enkele dringende kwesties was. Hij stond dus voortdurend op het punt van vertrekken en gecombineerd met zijn hoge leeftijd (hij was geboren in 1809) gaf alleen dit hem al de allure van een profeet in een uitzonderingspositie. Gladstone had groot respect voor parlementaire procedures en de ‘ancient traditions of Parliament’,¹⁶⁷ maar evenals Kuyper voelde hij zich in de jaren zeventig niet op zijn gemak in het parlement en bouwde hij erbuiten een nieuwe positie op. Evenals bij Kuyper leidde dat tot frustratie van de leiders in de volksvertegenwoordiging die het gevoel kregen als marionetten te moeten dienstdoen. ‘The man who leads the Liberal party out of doors ought to lead it in Parliament,’ schreef Gladstones stand-in als parlementair leider Hartington.¹⁶⁸ De commentaren van De Savornin Lohman die tegenover Kuyper in de Kamer dezelfde rol vervulde, lijken er wel een echo van. ‘Het gaat niet aan eene partij, die als zoodanig in de Staten-Generaal optreedt, te leiden, zonder zelf *in dat lichaam* de leiding te voeren.’ Als Kuyper de fractie van buiten de Kamer kritiseerde, was hij ‘de veldheer die gelijk heeft, en wij zijn de stommerikken’.¹⁶⁹

Gladstone stelde de zuiverheid van het morele oordeel van het volk tegenover de bedorven elite. Hij was een diep religieuze geest die inmiddels tot de conclusie was gekomen dat de gewone politiek niet deugde.¹⁷⁰ Pas als het volk buiten het parlement in beweging zou komen, kon het weer de goede kant opgaan. Eigenlijk was hij op zoek naar een thema dat bij het grote publiek enthousiasme zou losmaken.¹⁷¹ In de jaren zeventig bood zich opeens iets aan. Er ontstond een geweldige opwindning over de uiterst brute onderdrukking van de christelijke Bulgaren in het Turkse rijk. Een zich uitbreidende volksbeweging eiste daden van de Britse regering. Gladstone bleef eerst op een afstand, maar toen de beweging bleef groeien en er steeds meer aandrang op hem werd uitgeoefend, zag hij het licht. Hij schreef een brochure over de ‘Bulgarian horrors’ en ontdekte opeens de morele passie van de beweging. ‘Good ends can rarely be attained in politics without passion: and there is now, the first time for a good many years, a virtuous passion’, schreef hij aan een politieke vriend.¹⁷² Hij liet zich meeslepen; hij was niet de initiatiefnemer maar de alerte volger. Een van de redenen voor zijn grote succes was dus dat hij ergens bij aansloot.

Belangrijk was verder de identificatie met zijn achterban. Er staan grote machten tegenover óns, zei Gladstone op massabijeenkomsten. Hij legde de nadruk op de eerste persoon meervoud: ‘if you will permit me to identify myself with you’, zei hij, dan kon hij het woord ‘We’ gebruiken. ‘I am one of yourselves,’ riep hij zijn gehoor toe.¹⁷³ Er ontstond zo een morele gemeen-

schap tussen het volk en de leider zoals in Nederland bij Kuyper, Domela en Troelstra, die ook benadrukten dat zij één waren met de groep. Net als zij had ook Gladstone een sterke behoefte aan het contact met de menigte; de afhankelijkheid was wederzijds en zijn kracht was erop gebaseerd.¹⁷⁴ De morele gemeenschap werd versterkt door de religieuze dimensie ervan. Het emotionele, bevindelijke geloof van het evangelicalisme doordrenkte het Britse openbare leven in de negentiende eeuw en Gladstone voelde zich ertoe aangetrokken. Hij maakte in de jaren zeventig opwekkingsbewegingen mee zoals die waaraan Kuyper in Brighton deelnam en de bijeenkomsten die rond hem werden georganiseerd, vertoonden er overeenkomsten mee.¹⁷⁵ Vaak sprak hij in kerken, soms zelfs van de kansel. Gladstone had oorspronkelijk predikant willen worden en bleef zijn leven lang theologie boven politiek stellen. In zekere zin mengde hij de twee.

Gladstones retorische succes bereikte een hoogtepunt met de toespraken en verkiezingscampagne (1880) in het Schotse Midlothian in de jaren die volgden op de Bulgaarse opwindings. Britse verkiezingen waren altijd rumoerig geweest, maar buiten verkiezingstijd was het ongebruikelijk het volk toe te spreken. Gladstone droeg ertoe bij dat dit veranderde en de nieuwe stijl bleek dé manier om het volk te bereiken. *The Times* vond het in een hoofdartikel uit 1879 allemaal ‘overdone’, opwindings en vleierij van de massa, maar een van zijn biografen concludeert dat het liberale concept van de actieve burger door de nieuwe manier van politieke communicatie een veel bredere en daarmee ook een andere betekenis had gekregen.¹⁷⁶ Het is dezelfde redenering die Kuyper gebruikte om de massale Deputatenvergaderingen van de ARP tegen ironische liberale commentaren te beschermen. Hier was immers een groep burgers politiek actief die liberalen nooit hadden weten te bereiken.¹⁷⁷ Er is iets voor te zeggen. De bijeenkomsten waren meer bedoeld om een actieve aanhang te scheppen dan om de aanwezigen voor de duur van de vergadering te betoveren.

De betovering speelde volgens velen wel een rol. Uit de literatuur is het verschijnsel bekend van ‘being Gladstonised’.¹⁷⁸ Het is het Engelse equivalent van de suggestie of hypnose waarvan toen zo vaak werd gesproken om het effect van de meeslepende redenaar in de moderne politiek te beschrijven. Gladstone was een ideaal voorbeeld van Webers charisma, want in zijn geval draaide uiteindelijk alles om de persoon en was de partij van weinig belang. Alles wat hij zei of deed, werd gepubliceerd, en niet alleen in de geestverwante pers. Ook de pers die zich verwant voelde met zijn tegenstanders, kon er niet omheen. Zijn redes waren populair en ze waren nieuws. Gladstone wist dat en zelfs als kabaal van tegenstanders het uitspreken van een rede vrijwel

onmogelijk maakte, ging hij toch door, voor de reporters die vlak bij hem zaten. Zo kon hij zijn boodschap toch verspreiden, want ze kwam in de krant.

Parallel aan Gladstones successen ontstond er tegelijkertijd een liberale partijorganisatie, vooral door het werk van de Birminghamse politicus Joseph Chamberlain. Gladstone moest van de organisatie niet veel hebben. Hij heeft er wel gesproken maar wilde zich er niet aan binden. Dit is misschien het grootste verschil met Kuyper, die in zekere zin een kruising was van Gladstone en Chamberlain. Gladstone was niet een moderne partijmanager zoals Chamberlain of Kuyper. Door het ontbreken van een organisatorische inbedding lijkt Gladstones triomf sterk op die van Domela in Nederland of Lassalle in Duitsland. De inkleding van de grote bijeenkomsten was in Groot-Brittannië en Duitsland theatraler dan in Nederland: zo begon een bijeenkomst rond Gladstone met massazang, onderbroken door plotselinge verlichting en de binnenkomst van de leider.¹⁷⁹ Ook bij de meetings rond Domela ontbraken de vaandels en de portretten van de leider niet: ‘aan den eenen kant een levensgroot portret van den spreker; aan de andere zijde het vaandel der afdeeling: een roode lap fluweel rondom het portret van Domela Nieuwenhuis; en de groote man zelf staande tusschen zijn beide konterfeitsels in.’¹⁸⁰ Domela moest het evenals Gladstone meer van het gesproken dan van het geschreven woord hebben. Zij waren geen journalisten als Kuyper die op papier zijn publiek kon ketenen. Gladstone en Domela waren heldere auteurs, maar ook niet veel meer dan dat. De sfeer van opwekking en bekering schiepen zij in hun live-optredens. Zij spraken tot een publiek dat nog niet tot een georganiseerde partij behoorde.

Voor iemand als Kuyper was dat anders. Hij preekte op den duur eigenlijk vooral voor de bekeerden en die wilden zich maar al te graag door zijn retorica laten imponeren. Ze gingen naar zijn spreekbeurten met de dringende behoefte zich te laten meeslepen en ontroeren. Bij de herdenking van Kuypers geboorte in 1937 heeft een partijganger dat eens mooi beschreven. De eerste keer dat hij de grote leider hoorde, waren zijn verwachtingen zo hoog gespannen dat hij ‘Kuypers hoofd als het ware in een wazigen krans’ zag, maar de rede viel tegen. ‘Maar bij de volgende Kuypervergaderingen, die ik mocht meemaken, was er van critiek natuurlijk geen sprake meer. Toen had ik geleerd *hoe* men Dr. Kuyper moest hooren. En van toen af was ik direct “in den stroom”, telkens weer getroffen door de sterke persoonlijkheid. Men was al ontroerd, als Dr. Kuyper de zaal binnentrad. Vooral op de Deputatenvergaderingen was er geestelijke hoogspanning.’¹⁸¹

Gladstones andere houding tegenover de partij verklaart dat hij in tegenstelling tot Kuypers bewust single-issue politiek bedreef. Zo keerde hij in de jaren zeventig terug in de politiek op de golven van de opwinding over Bulgarije en concentreerde hij zich daarna volledig op de kwestie van het zelfbestuur in Ierland. Kuypers partij was eigenlijk ontstaan als de partij van één onderwerp, de schoolstrijd, maar hij deed zijn best zoveel mogelijk thema's te bestrijken om te tonen dat de anti-revolutionaire beginselen op alle terreinen van het leven geldig waren. Gladstone hield het bij single issues om een maximum aan betrokkenheid op te roepen. Kuypers verzamelde zoveel mogelijk onderwerpen om een maximum aan continuïteit te bereiken. De een ging het om de 'virtuous passion' van de roeping op dat moment, de ander om de vestiging van een permanente groep. Gladstone dacht in onderwerpen en campagnes, Kuypers in programma's en partijen.

Symbolisch leiderschap

De live-optredens van Gladstone tonen de dubbelzinnigheid van de politieke mobilisatie in zijn tijd. Er heerste een extatische sfeer, maar op zichzelf waren zijn redes niet opzweepend en zijn politieke voorstellen gematigd.¹⁸² De opwinding was nodig voor de politieke mobilisatie - Gladstone zat als het ware te wachten op een zaak die 'virtuous passion' zou losmaken - maar moest vervolgens resulteren in rustige politieke actie.

Dezelfde dubbelzinnigheid van enerzijds opgewonden mobilisatie en anderzijds gedisciplineerde politieke actie kenmerkt veel politieke bewegingen van die tijd. Zo werd de sociaal-democratie geboren in een politieke mobilisatie die leek op oudere vormen van directe actie, maar werd die omgezet in organisatie en richtte de georganiseerde partij zich vooral op parlementaire successen. August Bebel was een gewaardeerd Rijksdaglid. Hij was gesteld op parlementair fatsoen en had een hekel aan het kabaal dat soms in het Britse of Franse parlement heerste. Een fractielid dat met harde stem interrompeerde, snoerde hij de mond met: 'Zwijg, we zijn hier niet in de kroeg!'¹⁸³ Hij had een belangrijk deel van zijn gezag aan het parlement te danken. Michels wijst erop dat de leiders van de sociaal-democratie bijna allemaal vooraanstaande parlementariërs waren.¹⁸⁴ Vliegen zegt dat het leiderschap van Troelstra meestal niet onomstreden was, behalve in het geval van 'het parlementaire leiderschap'. Troelstra's positie steunde natuurlijk op zijn 'onovertroffenheid als volksredenaar', maar zijn rol in de Kamer legde voor de inner circle van de partij veel gewicht in de schaal.¹⁸⁵ Ook onafhankelijke politieke waarnemers waren onder de indruk van zijn optreden en

later werd gezegd dat de advocaat Troelstra in dit milieu van rechtsgeleerden ook beter op zijn plaats was dan de theoloog Domela.¹⁸⁶

Er zijn in het fin de siècle voorbeelden van kortstondige mobilisatie. Een van de bekendste is dat van de Franse generaal Georges Boulanger, die zo populair was dat gevreesd werd voor een coup tegen de Derde Republiek. Maar de populistische opwinding die door uitgekende massale propaganda gaande werd gehouden, was een strovuur dat verdween zonder veel sporen na te laten toen Boulangers operettekwaliteit gebleken was. De messiassymboliek rond zijn optreden vertoonde overeenkomsten met die rond sommige leiders die hiervoor aan de orde kwamen; hij werd afgebeeld als een Christus aan het kruis.¹⁸⁷ Maar op den duur waren die bewegingen het meest succesvol waarin charismatische persoonlijkheid en partijorganisatie elkaar versterkten. Het charisma was de bindende kracht in de eerste fase, het gevoel van gezamenlijkheid in de partij nam vervolgens die functie over. De functie van meeslepende leiders was bovendien de introductie van nieuwe groepen op het nationale politieke toneel. Zij waren een essentiële factor in de verandering van liberale parlementaire politiek zonder band met de kiezer naar de partijenpolitiek die kiezers en gekozenen veel nauwer met elkaar in verband bracht.

Politici van de oude stempel zagen alleen maar demagogie, maar hun opvolgers meenden dat het van respect voor het publiek getuigde om bij zijn belevingswereld aan te sluiten. De politiek was van karakter veranderd. In de Kamer waren de heren vroeger bijna onder elkaar geweest; buiten verkiezingstijd deden de kiezers niet mee. Politieke leiders hadden al wel een publiek imago, maar dat was niet doorslaggevend in een situatie met lokale kiesverenigingen en zonder georganiseerde partijen. In de nieuwe situatie was de symbolische betekenis van leidersfiguren veel belangrijker; bij het ontstaan van politieke partijen was een dramatische leider zeer belangrijk. De critici wisten de nadelen van de theatraliteit goed aan te wijzen, maar er waren ook voordelen. Politiek opgevat als een onderonsje van deskundigen is geen democratie; voor democratie waren zeker in de beginfase gedramatiseerde keuzes, tegenstellingen en grenslijnen noodzakelijk. Het bood mogelijkheden aan een type persoonlijkheid voor wie het publieke optreden een acteeprestatie was. In het geval van Gladstone was dit heel duidelijk. Hij had belangstelling voor theater en sprak graag voor gezelschappen die zijn retorische techniek op waarde konden schatten, zoals predikanten.¹⁸⁸ Vrienden spraken over het einde van zijn carrière als ‘the last scenes of Act V’, vijanden kritiseerden de ‘grand and theatrical representations’ waarmee Gladstone het publiek wekelijks verbaasde.¹⁸⁹ Nog duidelijker is Lassalle.

Als jongen had hij toneelspeler willen worden. ‘Später aber sah ich ein, dass ich dazu bestimmt bin, im Leben selbst die Rolle zu spielen, die ich auf der Bühne zur Darstellung bringen wollte.’¹⁹⁰

Ook Troelstra was zich van het spelelement van zijn optreden bewust. Tegen zijn kinderen zei hij eens dat ze een woord mochten verzinnen dat hij zodanig in zijn rede op een partijvergadering zou gebruiken ‘dat er applaus op volgt’. Vol spanning volgde Jelle de toespraak en het ging zoals vader beloofd had.¹⁹¹ Groepsvorming en moreel appel vroegen andere politieke manieren dan een liberale debatingclub en de nieuwe politici schaamden zich daar niet voor. De politieke leiders die hier de revue gepasseerd zijn, schreven allen over hun stijl en verbloemden die niet.¹⁹² De stichters van de nieuwe bewegingen, voor wie politiek een missie was, lieten toch enige ruimte voor de beschouwing van politiek als kunst en als spel. Hoe vaak spel en lichtzinnigheid ook verworpen werden, tussen de regels door kan men de erkenning lezen dat politiek het niet kan stellen zonder enige dramatechniek. Misschien was de opvatting van politiek als toneel juist de manier om het publiek serieus te nemen. De politicus gaf er dan blijk van rekening te willen houden met wie hij voor zich had en zijn best te willen doen zijn gehoor te overtuigen. Hij kon zijn aanhangers tonen dat hij zich met hen identificeerde en tegelijk het parlementaire spel meespelen volgens de regels, zodat geordende politiek mogelijk bleef en politieke doelen bij tegenstanders bereikt konden worden. Dit kon cynisme of al te grote compromisbereidheid inhouden, maar niet per se.

De volksleiders legden de band tussen het politiek systeem en de buitenparlementaire massa. De uitbreiding van het politieke leven bracht een uitvergroting van de leiderspersonages met zich mee. Biografische gegevens werden onder de loep gelegd. Figuren als Kuyper en Gladstone gingen dat goed af. Omdat zij de zekerheid hadden van hogerhand geleid te worden, had alles in hun leven een betekenis. Niets was toevallig, in alles kon men een vingerwijzing van boven lezen.¹⁹³ Hoe meer zij zich dus verdiepten in hun eigen leven, des te beter konden zij hun aanhang leiden. Maar ook de socialistische leiders gaven een politieke betekenis aan hun biografie. Zo brengt Domela zijn keuze voor het socialisme in verband met de dood van zijn eerste twee echtgenotes: ‘Ieders levenservaring draagt veel bij tot zijn vorming en zoo mijn ervaring, die uit stil lijden bestond na een oogenblik van 't hoogste geluk, heeft veel bijgedragen om mij in het lijden van anderen te verplaatsen. Wetende wat lijden is en hoeveel er te lijden is, wil ik trachten

mede te werken, om dat lijden dat wij menschen elkander kunnen besparen, te verminderen en weg te nemen.’¹⁹⁴ De leiders maakten dus zelf van hun leven al een symbolisch geheel. Het was een optreden dat Kuiper met zijn autobiografische manier om zijn aanhang te binden als geen ander beheerste. Hij was een politiek symbool en hij dramatiseerde behalve de politiek ook zijn eigen leven. De publieke beeldvorming kon er zo bij aansluiten.

Eindnoten:

- 1 De door Kuipers zoon H.H. Kuiper geredigeerde *Friesche Kerkbode* 2 april 1897, in: *Gedenkboek Kuiper 1897*, 240.
- 2 Kuiper en Kuiper ed., *Herinneringen*, 119 en 187; H. de Wilde, ‘Een herinnering’, *De Standaard* 1 april 1922 (jubileumnummer).
- 3 Kuiper en Kuiper, *Levensavond van Kuiper*, 28 (n.a.v. de laatste, op zijn tachtigste verjaardag).
- 4 Zie voor de tachtigste verjaardag een opmerking in *Gedenkboek overlijden Kuiper*, 39 en voor een bescheiden impressie met foto van 1912 Willemsz, *Kuiper*, 36-37; foto na 32. Verslag in *De Standaard* 9 april 1912. Verwijzing naar o.a. het gedenkboek van 1897 in *Gedenkboek overlijden Kuiper*, 9, 29, 62.
- 5 Zie bijv. de verwijzing naar de begrafenis van K. Ris (1902) in Vliegen, *Dageraad der volksbevrijding* 1, 100. Vgl. Bos, ‘Living with the dead’ (hier ook een artikel van Urs Kaelin over de begrafenis van de internationaal vermaarde Duitse socialistenleider Bebel). Bij het voorgaande: *Gedenkboek Domela*; *Gedenkboek Domela 1916*; Bakker ed., *Troelstra's heengaan*.
- 6 Vorrink, *Feest-cultuur*, 24-25.
- 7 *Gedenkboek overlijden Kuiper*, 25 en 60; zie ook De Bruijn, ‘Politiek en charisma’, 139, die wel van ‘manifestatie’ spreekt. Idenburg schat aldaar op het kerkhof tienduizend aanwezigen, langs de weg twee of drie keer zoveel.
- 8 Vgl. een citaat over de eerste begrafenis van een dolerende predikant in Augustijn en Vree, *Kuiper*, 194.
- 9 *Kuiper-gedenkboek 1907*, 37.
- 10 Castoretpollux, *In de Tweede Kamer*, 75.
- 11 De Savornin Lohman, *Bijdragen* I, 74 (1915) en 81 (1917). ‘Lohman-Kuiper’, *Goesche Courant* 23 juli 1896.
- 12 Vliegen, *Dageraad der volksbevrijding* II, 448: een opmerking in het hoofdstuk over Troelstra, duidelijk bedoeld om Troelstra in het gareel te houden.
- 13 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* I, 210.
- 14 *Gedenkboek Kuiper 1897*, 80.
- 15 H. Colijn, ‘Inleiding’ in: *Schrift en historie*, 11-12.
- 16 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 87-88.
- 17 Zij bijv. Sneller, ‘Groen en Fruin’.
- 18 Programmatisch stuk in het eerste nummer van het onder redactie van Kuiper verschijnende *De Heraut* 6 januari 1871 in: *Gedenkboek Kuiper 1897*, 10. Vgl. de opmerkingen in Kuiper, ‘*Ons Program*’, 406 (paragraaf 324).
- 19 Duverger, *Partis politiques*, inleiding en passim. In ‘*Ons Program*’ betoogt Kuiper dat de anti-revolutionairen wel een ‘volkspartij’ maar nog geen ‘parlementaire partij’ zijn.
- 20 Geehr, *Lueger*, 16.
- 21 Piet de Rooy heeft er meermalen op gewezen, bijv. in Damsma en De Rooy, ‘Morele politiek’.
- 22 Bijv. Seebacher-Brandt, *Bebel*, 307, 321, 380.
- 23 Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, 40-41.
- 24 Rede uit 1875, aangehaald in Kuiper en Kuiper ed., *Herinneringen*, 43.

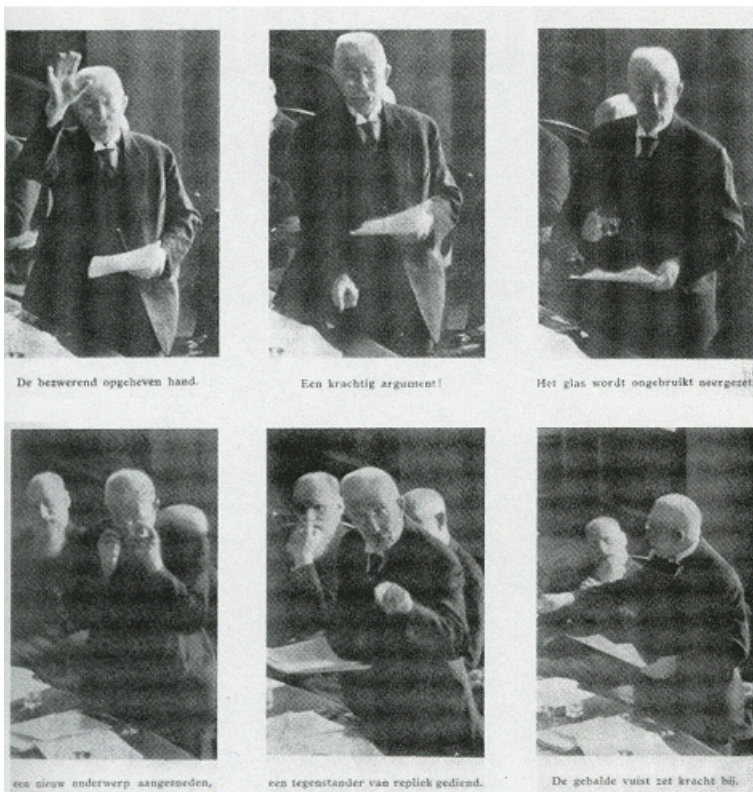
- 25 *Kuyper-gedenkboek 1907*, 65, 95, 119; andere voorbeelden uit de geestverwante pers aldaar 170, 174-175, 194, 206, 230, 250; H.H. Kuyper, 'Dr. Kuyper als Veldheer', 'eenig nummer' van *De Standaard* 1 april 1897.
- 26 Voorbeelden in Te Velde, 'Ervaring en zingeving'. Zie voor Kuyper als Mozes ook *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 20, 48, 55, 108, 134.
- 27 Troelstra, *Gedenkschriften* I, 256-261; zie over socialistische bekeringen ook De Rooy in Boterman en idem, *Twee werelden*, 32-35.
- 28 Zie de spanningen in de familie die blijken uit Altena ed., *Familiecorrespondentie Domela*.
- 29 Bloemgarten, *Henri Polak*, 463. De vergelijking met Kuyper ook in Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed* I, 210; meer voorbeelden in Scheffer, *November 1918*, 234, 240. De aanduiding voor Kuypers leiderschap in *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 116, 124, 153, en *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 61.
- 30 Schaper, *Halve eeuw strijd* I, 199; ook 245-246 en 252.
- 31 Jos Perry in idem e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 23, en in idem, *De voorman*, 106; W.H. Vliegen in *Na tien jaar*, 153; idem in *Gedenkboek SDAP*, 72.
- 32 Frieswijk, Kalma en Kuiper ed., *Domela*, 61-62.
- 33 Altena ed., *Familiecorrespondentie Domela*, 273, 318-319 en passim.
- 34 Brom, *Schaepman*, 167; op 190-191 vergelijkt de auteur zelf met Kuyper; Schaepman aan De Savornin Lohman, 27 maart 1893, geciteerd in Kasteel, *Kuyper*, 212.
- 35 Pugh, *Tories and the people*.
- 36 In een beschrijving van de stand van het onderzoek in Jenkins, *Disraeli*, 141-142. Natuurlijk was Schaepman niet een geestige cynicus of 'impresario' en 'actor manager' zoals Disraeli (Blake, *Disraeli*, epiloog).
- 37 *Schaepman herdacht*; W.N., 'De toekomst van Schaepman', *De Maasbode* 20 januari 1928 (herdenkingsnummer).
- 38 Jouke Turpijn attendeerde mij op deze spotprenten; voorbeelden ervan in Van der Linden, *Domela*. De overtuigde katholiek J.A. Alberdingk Thijm stond nog op het liberale standpunt. Politiek was in zijn ogen Thorbeckeaans: 'De staatkunde, of politiek, bevat alleen zekere regelen voor de vormen, waarnaar de mensch in de maatschappij zich te voegen heeft; zij betreft niet anders dan het uiterlijk leven des menschen.' Dit hoorde zo, al kon het Thijm niet boeien. Hij wilde geen katholieke partij en geen nieuwe politieke stijl: 'Rampzalig 't land, waar slaatsliên dichters zijn', schreef hij met een duidelijke toespeling op de 'gewezen dichter' Schaepman. Van der Plas, *Vader Thijm*, 407, 576, 588; Schaepman, *Menschen en boeken* I, xxvi (brief van Thijm aan Da Costa).
- 39 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 500 (P.J. Elout van Soeterwoude) en 523 (M.D. van Otterloo).
- 40 De links-liberale *Arnhemsche Courant*, januari 1861, over Thorbecke in een beschouwing over partijen en leiderschap, aangehaald in Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis* I, 218.
- 41 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 543, 547-548 (het ging om de predikant S.H. Buytendijk in het *Wageningsch Weekblad*).
- 42 Dagboekantekening, 2 december 1874, geciteerd in Viersen, *Van Bosse*, 436.
- 43 Kuiper, *Herenmutterij*, 35.
- 44 Groen aan Kuyper, 23 november 1873 in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 473.
- 45 Damas, *Haagsche omtrekken*, 49 (over Kuyper in de Kamer in de jaren 1870).
- 46 Rullmann, *Kuyper-bibliografie* II, 137.
- 47 Castoretpollux, *In de Tweede Kamer*, 26. Boissevain, *Van dag tot dag*, 79 (n.a.v. Kuypers *Standaard-jubileum* in 1897).
- 48 Parlementaire kroniek in *De Gids* (1905), geciteerd in Augustijn en Vree, *Kuyper*, 176. Bij de volgende zin: de *Telegraaf*-journalist Antonio (= S. Blok), *Nieuwe schetsen uit de Tweede Kamer*, 114-118.
- 49 In het programma dat hij in 1874 voor de anti-revolutionairen opstelde. Groen was het ermee eens en Van Otterloo bezigde de term eveneens: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 348, 507, 736.
- 50 Rullmann, *Kuyper-bibliografie* I, 180-193; Krabbendam, 'Zielenverbrijzelaars'; Augustijn en Vree, *Kuyper*, 69.
- 51 Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis* II, 144, die hem tegenover Kuyper plaatst. Bij het volgende Te Velde, 'Kappeyne tegen Kuyper of de principes van het politieke spel' in: idem en Verhage ed., *De eenheid en de delen*.

- 52 De Coninck, *Les uit Pruisen*, 252, 268-269, 276.
- 53 Terugblik in Kuiper, *Starrentritsen*, 19.
- 54 Goslinga, 'Scherpe Resolutie'.
- 55 Kappeyne aan Kuiper, 18 oktober 1876, geciteerd door Kasteel, *Kuiper*, 88.
- 56 Kuiper in *De Standaard*, geciteerd door Rullmann, *Kuiper-bibliografie* III, 348.
- 57 Voorbeelden: Groen aan Kuiper, 8 mei 1872 in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 339: 'Hij is inderdaad zonder ernst'; Buys, 'Op de grenzen van het beloofde land' in idem, *Studiën* II.
- 58 Uiteenlopende recente literatuur benadrukt het moderne van zijn streven, zoals Kuiper, *Herenmutterij*, over zijn verkiezingstechniek en verzet tegen de standensamenleving, of Van Rooden, *Religieuze regimes*, over zijn geloofsopvatting.
- 59 Dagboek aantekening van 1876, na de dood van Groen, van de conservatief-liberaal Van Bosse in Viersen, *Van Bosse*, 421.
- 60 *Gedenkboek Kuiper 1897*, 50 en 67.
- 61 *Gedenkboek overlijden Kuiper*, 236.
- 62 Diepenhorst, *Kuiper*, 129.
- 63 Anema, *Onze tijd*, 21 en 78 (ook voor het citaat hieronder). Bavinck in *Gedenkboek Kuiper 1897*, 45; vgl. de opmerkingen over de gereformeerden in Augustijn en Vree, *Kuiper*, 191.
- 64 Damas, *Haagsche omtrekken*, 49.
- 65 Zijn zoon H.H. Kuiper in het 'eenig nummer' van *De Standaard* 1 april 1897 en nog eens in het voorwoord bij *Gedenkboek overlijden Kuiper*, 3.
- 66 Bijv. Kuiper, *In Jezus ontslapen*, 151-152, waarin religieuze overdenkingen bij het overlijden van zijn vrouw samengaan met oproepen tot strijd.
- 67 Groen van Prinsterer, 'Autobiographie' in: idem, *Bescheiden* II.
- 68 Zie het subjectieve *Na tien jaar*. Vgl. omgekeerd Bebel, *Aus meinem Leben*, 177, die uitlegt dat zijn autobiografie 'zu einer Art Geschichte der Partei' werd.
- 69 Kuiper aan Groen, 5 april 1867 in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* v, 668-670.
- 70 *Gedenkboek Kuiper 1897*, 74.
- 71 Buys, *Studiën* II, 61 (1881) over de polemiek tegen A.W. Bronsveld; een ander voorbeeld is het conflict met J.H. Gunning Jr, die hij vrijwel vernietigde: Augustijn en Vree, *Kuiper*, 123-127.
- 72 Puchinger, *Jonge Kuiper*, 209-213, die Kuiper wel erg letterlijk neemt. Voorbeeld van hagiografie: *Korte schets Baltus*.
- 73 Bijv. in zijn weergave van de ontmoeting met Groen; vgl. Augustijn en Vree, *Kuiper*, 17-18.
- 74 P.J. Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.' in: *Na tien jaar*, 100. Ook in de latere versie zoals die in zijn *Gedenkschriften* voorkomt, speelt deze arbeider een rol, maar het accent is verschoven. De mei-bijeenkomst speelt nu een grotere rol dan in de eerste versie. In de ontwikkeling van Domela speelde de arbeider Krythe een grote rol.
- 75 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 571 en 573. Troelstra, *Leed en strijd*, 174; citaat hieronder op 9-10. Zie verder Te Velde, 'Ervaring en zingeving in de politiek', 523.
- 76 Kleerekoper in *Het Volk* in Bakker ed., *Troelstra's heengaan*, 78.
- 77 Domela Nieuwenhuis, *Afscheidsgroet*, 3.
- 78 Kuiper aan Idenburg, 12 april 1912, en J.D. de Vries aan Kuiper, 5 april 1912, in: *Briefwisseling Kuiper-Idenburg*, 285 en 288-289.
- 79 Wijne, *Wiardi Beckman*, 54.
- 80 Saks, *Socialistische opstellen* II, 227-228; Van Dongen, *Revolutie of integratie*, 803.
- 81 M. Veth-Ruys in: Kuiper en Kuiper ed., *Herinneringen*, 39.
- 82 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 163, 214, 219, 340, 406, 422, 450, 481-482, 533-534.
- 83 Geciteerd door Rullmann, *Kuiper-bibliografie* I, 190.
- 84 H.S.S. Kuiper in een beschouwing uit 1917, aangehaald door Rullmann, *Kuiper*, 228.
- 85 Rede van Lohman in *De Zeeuw. Christelijk-Historisch Nieuwsblad voor Zeeland* 18 juli 1896.
- 86 Een indruk van de kritiek geeft Rullmann, *Kuiper-bibliografie* II, 37.
- 87 A.F. de Savornin Lohman aan Th. Heemskerk, in Puchinger, *Colijn. Momenten*, 80.
- 88 Resp. de christelijk-historische *Nederlander* en de liberale *Nieuwe Arnhemsche Courant* in Keller ed., *Historisch overzicht*, 37 en 50.
- 89 Thorbecke aan zijn broer H.Ch.H. Thorbecke, 8 februari 1843, in: Thorbecke, *Briefwisseling* IV, 173.
- 90 De Broglie, *Guizot*, 85, 176-177, 311.
- 91 Bij het volgende Kuiper, *In Jezus ontslapen*, voorwoord en 12; vgl. Rullmann, *Kuiper-bibliografie* III, 260-265.

- 92 Geciteerde opmerking bij Augustijn en Vree, *Kuyper*, 197. Zie uit de tijd zelf bijv. *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 85; *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 558, 568; Kuyper en Kuyper ed., *Herinneringen*, 29-30, 88-89, 92. 'Kuyper-Colijn', *Het Vaderland* 4 april 1922, noemt de meditaties het belangrijkste verschil tussen de twee figuren; ook *De Standaard* 7 augustus 1925 wijst erop.
- 93 Kuyper en Kuyper, *Levensavond*, 73-74.
- 94 De katholieke M.A. Thompson, aangehaald door de Kuyperiaan Rullmann, *Kuyper-bibliografie* II, 38.
- 95 Kasteel, *Kuyper*, 116.
- 96 Kuyper aan Groen, 1 januari 1870, in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* VI, 80.
- 97 Kuyper aan zijn Zuid-Afrikaanse contact Du Toit, geciteerd door Van Koppen, *Geuzen van de negentiende eeuw*, 94 en 130; vergelijkbare uitlatingen zijn er over andere vrienden.
- 98 Kuyper aan Idenburg, 20 november 1910, in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 223.
- 99 Hier naar Kuyper, 'Ons Program', vooral 411-413.
- 100 H.A. van de Velde in *Gedenkboek Kuyper 1907*, 8; vgl. Rullmann, *Kuyper*, 238.
- 101 Kuyper en Kuyper, *Levensavond*.
- 102 Volgens zijn dochter C.M.E. Kuyper in het 'eenig nummer' van *De Standaard* 1 april 1897.
- 103 Kuyper en Kuyper ed., *Herinneringen*, 50.
- 104 Zoals bij communisten: Withuis, *Opoffering en heroïek*.
- 105 Puchinger, *Kuyper*, 144 en 89.
- 106 Artikel van H.S.S. Kuyper (1917), afgedrukt door Rullmann, *Kuyper*, 226.
- 107 Het voornaamste vindt men in hun boeken Kuyper en Kuyper ed., *Herinneringen*, en Kuyper en Kuyper, *Levensavond van Kuyper*. Het citaat is uit A.W.F. Idenburg aan zijn vrouw, 2 juni 1901, in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 67.
- 108 Kuyper en Kuyper, *Levensavond van Kuyper*, 38.
- 109 Kuyper aan Idenburg, 11 mei 1912, in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 294. Ze deed hem denken aan zijn overleden vrouw.
- 110 Idenburg aan zijn vrouw, 2 juni 1901, geciteerd in *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 67; J.H. Kuyper, 'Dr. Kuyper in de Huiskamer', in het 'eenig nummer' van *De Standaard* 1 april 1897; de anti-revolutionaire mevrouw C.A. Mason in *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 79.
- 111 Troelstra, *Mijn vader*, 62 en 156.
- 112 Troelstra, *Gedenkschriften* II, 33, en III, 81-84, 86 (in een geïsoleerd hoofdstuk 'Uit het persoonlijk leven'). De vorm die de scheiding aannam kan overigens ook voor zijn vrouw in de gegeven omstandigheden wel de beste zijn geweest.
- 113 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 73.
- 114 Geciteerd door Seebacher-Brandt, *Bebel*, 77.
- 115 Zie bijv. Kuyper, *Liberalisten en Joden*, 28; *Kuyper-gedenkboek 1907*, 80-83; 263. Een onbekende soldaat, 'Hoe we aan onzen Leider verknocht waren', *De Standaard* 29 oktober 1937 (Dr Kuyper-nummer): de gereformeerde jongeren vergeleken hem met Bismarck en met Gladstone.
- 116 Bij het volgende Jalland, 'Gladstone's daughters'; Crosby, *Two Gladstones*, 31-35, 95-97, 101-102; Matthew, *Gladstone*, 279-281, 361, 363. Mary en Herbert Gladstone publiceerden boeken over hun vader en moeder.
- 117 Gladstone, *Thirty years*, xxv; het boek gaat over zijn vader.
- 118 Marsh, *Joseph Chamberlain*, 320-321.
- 119 Zie Idenburg aan zijn vrouw, 25 juli 1915, in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 543.
- 120 H.S.S. Kuyper, 'De Antirevolutionaire vrouw en het staatkundig leven' in: *Schrift en historie*, 347-355; aldaar 348-349.
- 121 Matthew, *Gladstone*, 58, 363-364.
- 122 Van Hall, *Drie eeuwen*, 71; beknopte vergelijking tussen Boissevain en Kuyper in Te Velde, 'Koopman in nieuws', vooral 144-145.
- 123 Geciteerd door Shannon, *Gladstone*, 349.
- 124 Bij het voorgaande Shannon, *Gladstone*, vooral 245, 327-331; ook Jenkins, *Gladstone*, 500-516 ('Murderer of Gordon?'); vgl. Matthew, *Gladstone*, 145: 'It is curious that Gladstone, of all the Victorians usually the most hypersensitively aware of the possibilities of political presentation, seems to have failed to sense this central dimension of the Gordon mission.'
- 125 Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, 216-220.
- 126 De Beaufort, *Dagboeken* II, 1020; hierna (in de trein): I, xxix, en II, 660.

- 127 Bebel, *Aus meinem Leben*, 142, 285; Schaper, *Halve eeuw strijd* I, 187; *Recht voor Allen* 2/3 juni 1894 (het gaat om de socialist Reens). Ik dank de laatste verwijzing aan Mieke Aerts.
- 128 Vree, *Kuyper als Amsterdams predikant*, 59; Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek*, 254.
- 129 Geciteerd door Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 44; bij het voorgaande Van Weringh, *Hahn*, 206-227; Van der Heyden, *Hahn*, 85-89; *Dr. Kuyper in de caricatuur*.
- 130 Ch. v.S., 'Tien jaren karikatuur en de socialistische beweging in Nederland' in: *Na tien jaar*, 26-27.
- 131 Elout, *Heeren in Den Haag* I, 85.
- 132 D. Hans in *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 210; Hans, die iets dergelijks vaker heeft geschreven, schreef ook de necrologie in *De Journalist*; De Beaufort, *Dagboeken* I, 164.
- 133 Vgl., ook bij het volgende, Te Velde, 'Aparte techniek'.
- 134 *Gedenkboek overlijden Kuyper*, 75.
- 135 Idenburg aan zijn vrouw, 17 maart 1915, geciteerd in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 215.
- 136 Bij het voorgaande Bos, *In dienst van het koninkrijk*, 51 en passim.
- 137 G. Bennink, 'Domela Nieuwenhuis en de Twentsche beweging' in: *Gedenkboek Domela 1916*, 28.
- 138 Beschouwingen over de ogen vindt men over allerlei contemporaine politici: bijv. Matthew, *Gladstone*, hfdst. 2; Alan O'Day en James Loughlin in: Boyce en O'Day ed., *Parnell in perspective*, over de Ierse leider Parnell; Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde*.
- 139 Geciteerd in het interessante Matthew, 'Gladstone, rhetoric and politics', 222.
- 140 Aldus Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, 31, onder aanhaling van contemporaine literatuur.
- 141 Morley, *Gladstone* III, 388. Matthew, *Gladstone*, 299, haalt Gladstone aan die meent door 20 000 aanwezigen gehoord te zijn; vgl. Morley, *Gladstone* II, 380, die meent dat Gladstone soms veel meer mensen bereikte dan de 5000 of 6000 waar men gewoonlijk van uitging.
- 142 Bijv. Tilly, *Popular contention*, 41-48.
- 143 Bos, *Volksvrienden*.
- 144 Hueting, De Jong en Ney, *Ik moet, het is mijn roeping*, 146, en Troelstra, *Mijn vader*, 157.
- 145 Elout, *Figuren en momenten*, 33; De Beaufort, *Dagboeken* II, 1020; Damas, *Haagsche omtrekken*, 49-50. Bij het volgende *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 567.
- 146 Schaper, *Halve eeuw strijd* II, 89.
- 147 Kuyper, *Instinctieve leven*, 13; volgende citaten 34-35.
- 148 Vgl. Barrows, *Distorting mirrors*.
- 149 Roland Holst, *Revolutionaire massa-aktie*, 9, 228, 375, 377, 389.
- 150 Zie Schaper, *Halve eeuw strijd* I, 162, 168-169, voor duidelijke uitspraken in deze zin.
- 151 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* I, 210.
- 152 Roland Holst, *Revolutionaire massa-aktie*, 389-390.
- 153 Kuyper, *Bartholomeusnacht*, 7 (overdruk uit *De Standaard*); de geciteerde passages van 1 april 1872 bijvoorbeeld in Kuyper, *Starrenflonkering*, 2.
- 154 Muller, 'Gordijn voor het akeligst schouwtooneel'.
- 155 Vgl. Kuyper, *Liberalisten en Joden*, en Kuiper, 'Antirevolutionair afscheid van Duitsland'.
- 156 Bij het volgende: Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 101-102; Na'aman, *Lassalle*, 739; Bebel, *Aus meinem Leben*, 514 - vgl. Seebacher-Brandt, *Bebel*, 384 en passim; Le Bon, *Psychologie des foules*, 99.
- 157 Croll, *Toelichting*, 33-34.
- 158 Na'aman, *Lassalle*, 668; zie ook Mosse, *Nationalization of the masses*, 161-165.
- 159 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* I, 211; vgl. Vliegen, *Dageraad der volksbevrijding* I, 53, waar Bebel meteen uit de Duitse ervaring het SDAP-probleem van de verering van Domela herkent; aldaar 400 over de 'bovenmatig overdreven, domme persoonsvereering' rond Domela.
- 160 Na'aman, *Lassalle*, 654.
- 161 Voor dit laatste Shannon, *Gladstone*, 555 evv.
- 162 Zie Van der Linden, *Domela in prenten*, 45; Croll, *Toelichting*, 31; Altena ed., *Familiecorrespondentie Domela*, 402-405.
- 163 Rauschnig, *Revolution des Nihilismus*; idem, *De nihilistische revolutie*, 46. Zie ook het overzicht in het analytisch wat onevenwichtige Wang, *Cäsarismus und Machtpolitik*, 12, 151-152, 159-162, en bij deze paragraaf Te Velde, 'Ervaring en zingeving in de politiek', met literatuurverwijzingen.
- 164 Vgl. Biagini, *Liberty*, 371.
- 165 Zie Weber, 'Politik als Beruf', 54; Matthew, *Gladstone*, 49-51; Shannon, *Gladstone*, 443; bij het volgende ook Jenkins, *Gladstone*, 240.
- 166 Dit is het betoog van Biagini, *Liberty*.

- 167 Shannon, *Gladstone*, 429, 476.
- 168 Geciteerd in Shannon, *Gladstone*, 240.
- 169 Artikel uit 1894 in De Savornin Lohman, *Bijdragen* I, 6.; De Savornin Lohman aan Kuiper, geciteerd in Kasteel, *Kuiper*, 139.
- 170 Matthew, *Gladstone*, 3-4.
- 171 Zie de opmerkingen over Gladstone in Hilton, *Age of atonement*, 353-354.
- 172 Geciteerd in o.a. Shannon, *Gladstone and Bulgarian agitation*, 106-107.
- 173 Peroratie van rede uit 1880 in Morley, *Gladstone* II, 610: 'We' daar met hoofdletter; Biagini, *Liberty*, 417: citaat uit 1884.
- 174 Bijv. Biagini, *Liberty*, 381; Jenkins, *Gladstone*, 156.
- 175 Bijv. Shannon, *Gladstone and Bulgarian agitation*, 115-116.
- 176 Matthew, *Gladstone*, 59-60.
- 177 Dit argument in Kuiper, *Eer is teer*.
- 178 Voorbeelden in Matthew, *Gladstone*, 50, en Biagini, *Liberty*, 390.
- 179 Deze episode in een dagbladverslag in Biagini, *Liberty*, 420; aldaar 418-422 vergelijking met Lassalle.
- 180 Troelstra in *Na tien jaar*, 103.
- 181 Een onbekende soldaat, 'Hoe we aan onzen Leider verknocht waren', *De Standaard* 29 oktober 1937 (Dr Kuiper-nummer).
- 182 Bijv. Shannon, *Gladstone and Bulgarian Agitation*, 116.
- 183 Seebacher-Brandt, *Bebel*, 16.
- 184 Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, 134.
- 185 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* I, 210; idem, *Dageraad der volksbevrijding* II, 447-448.
- 186 Elout, *Heeren in Den Haag* I, 50; de socialistische criticus Saks, *Socialistische opstellen* I, 201.
- 187 Burns, *Rural society and French politics*, hfdst. III, vooral 70 en 78 (kruisiging).
- 188 Wickham, 'Gladstone, oratory and the theatre' in: Jagger ed., *Gladstone*; Jenkins, *Gladstone*, 417.
- 189 Hamer, 'Gladstone: political myth' 39 en 49 (John Morley en Randolph Churchill).
- 190 Geciteerd in Stirner, *Agitation Lassalles*, 274-275.
- 191 Troelstra, *Mijn vader*, 57-58.
- 192 Te Velde, 'Aparte techniek'; vgl. idem, 'Authenticiteit en politiek'.
- 193 Zie bijv. Hamer, 'Gladstone', 43, naar aanleiding van de 'Evangelical' invloed: 'Nothing that happens in life is trivial or meaningless.' Een voorbeeld uit vele in zijn dagboek (1880): 'I do believe that the Almighty has employed me for His purposes in a manner larger and more special than before' (Shannon, *Gladstone*, 259).
- 194 Domela aan zijn broer Adriaan, 13 januari 1880, in: Altena ed., *Familiecorrespondentie Domela*, 274.

De bezwerend opgeheven hand.
 Een krachtig argument!
 Het glas wordt ongebruikt neergezet.
 een nieuw onderwerp aangesneden.
 een tegenstander van repliek gediend.
 De gebalde vuist zet kracht bij.

Hoofdstuk 3

Echte mannen. De tijd van Colijn

In 1920 sprak Hendrikus Colijn (1869-1944) voor het eerst de anti-revolutionaire Deputatenvergadering toe. Hij volgde Kuyper op en begon natuurlijk met een terugblik op het leiderschap van de man die later in dat jaar zou overlijden. Zoals steeds benadrukte hij dat hij niet in de schaduw van de grote man kon staan, maar al snel ging hij over tot de orde van de dag. Men zag te weinig het belang in van economisch herstel, er was te veel geld in omloop, en in de koloniën dreigde het mis te gaan als de autoriteiten niet ‘met vaste hand de teugels van het bewind in handen’ zouden houden. Het was een heel andere toon dan die van Kuyper. Alleen het einde met de waarschuwing tegen ‘een verhoogd najagen van de genietingen der wereld’ was weer in diens geest. Op de hem typerende gedecideerde toon zette Colijn een nieuwe lijn uit.¹

Colijn bepaalt ons beeld van de periode tussen de twee wereldoorlogen. Hij leidde van 1925 tot 1926 en van 1933 tot 1939 vijf kabinetten en was de leider van de ARP. Dat de katholieke jhr mr Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936) in het interbellum Nederlands langst zittende kabinetsleider was geworden, drong pas weer door toen Lubbers zijn record verbrak.² Colijn leidde zeven jaren een kabinet, Ruijs elf, maar Colijn is in herinnering gebleven. Hij is de man gebleven van de bezuinigingspolitiek, de harde hand en de gouden standaard. Terwijl hij na de oorlog daarom zwaar bekritiseerd werd, was de minister van Financiën uit zijn crisiskabinet, de vrijzinnig-democraat P.J. Oud, nog tot omstreeks 1960 actief als politicus. Hij hoefde weinig vragen over zijn bijdrage aan Colijns politiek te beantwoorden.³ Na de oorlog werd Colijn vooral zijn harde economische politiek kwalijk genomen, maar het was niet het enige. Wie zijn economische politiek verwierp, stoorde zich vervolgens des te meer aan zijn optreden op ander gebied. Lag het niet allemaal in dezelfde lijn? Colijn is inmiddels driemaal van zijn voetstuk gevallen. Direct na de oorlog werd hem al zijn defaitisme uit de meidagen van 1940 kwalijk genomen en werd vooral zijn economische politiek met de grond gelijk gemaakt; recentelijk is zijn brute militaire optreden in Indië in het nieuws gekomen.⁴ Maar al deze valpartijen hebben het beeld van Colijn niet vergruisd. Integendeel, dat is heel duidelijk: Colijn deugt niet. Op andere staatslieden uit het Nederlandse verleden is ook weleens wat aan te merken, maar er is er maar één aan wie vrijwel alles verkeerd is.

‘Na de oorlog was het net alsof het schelden op Colijn tot de “bon ton” behoorde,’ moppert de christelijk-historische freule Wttewaall van Stoetwegen, die Colijn persoonlijk goed had gekend, in haar memoires.⁵ Colijn heeft het over zichzelf afgeroepen. Hij schuwde de publiciteit niet en schiep genoeg in de rol van sterke man die Nederland door moeilijke tijden leidde. En had hij zich nu nog maar beziggehouden met kwesties die later geen politieke actualiteit meer bezaten, dan zou hem wellicht de weldadige stilte van onverschilligheid te beurt zijn gevallen. Maar hij richtte zich juist op zaken die ook na 1945 het publieke debat weer zouden bepalen: allereerst de sociaal-economische politiek en, als om het nog erger te maken, ook defensie, oorlog en koloniën. Op al deze gebieden nam Colijn een standpunt in dat sterk afweek van de naoorlogse consensus. Bij economie dacht Colijn niet aan groei en sociale voorzieningen, maar aan contractie en bezuiniging, bij koloniën niet aan hulp en mensenrechten, maar aan bedrijfsleven en gezagshandhaving, en hij werd niet het symbool van het verzet in de oorlog, maar van de onmacht in mei 1940.

Met zijn standpunten riep Colijn al in zijn eigen tijd veel controverse op, maar hij maakte indruk als energiek bestuurder, patriarchaal regent en autoritair gezagshandhaver. Ook op dit punt was hij mijlenver verwijderd van de voorzichtige naoorlogse democratie. Drees' principiële parlementaire democratie en zijn leiderschap zonder frase contrasteren scherp met Colijns twijfels over de democratie, zijn nadruk op het gezag en zijn pompeuze leiderschap. Hoewel er uit het oogpunt van verzuiling veel voor te zeggen is de periode van de Eerste Wereldoorlog tot de jaren zestig als een geheel te zien en Colijn en Drees enige overeenkomsten vertonen als stabiele leidersfiguren, betekende de oorlog toch een duidelijke breuk in de stijl van de leider.

Dit bleek wat verhuld al in de terugblik *Een groot vaderlander herdacht door tijdgenooten* (1947). Hierin schreef Drees weliswaar een voorzichtig stuk over Colijns rol in het verzet dat eindigt met een opmerking over ‘de kracht, den moed en de vastberadenheid, die hem kenmerkten en die ook den tegenstander eerbied inboezemden’,⁶ maar veel andere auteurs vonden het maar beter dat Colijn het einde van de oorlog niet beleefd had. Wat had hij in deze zo andere tijd nog kunnen doen? Verontschuldiging merken zij op dat ieder mens het kind is van zijn tijd. ‘Het zou geen pas geven, thans, zoovele jaren later, Colijn's optreden te beoordelen in het licht van de toestanden van heden’, heet het amper tien jaar na dato. Een andere auteur is nog duidelijker: ‘Colijn is thans een man geworden van het verleden, zij het van een nabij en grootsch verleden.’⁷

Geen profeten meer maar trouw aan de partij

Men kan 1940 als de afsluiting van een tijdperk beschouwen. Dat tijdperk heeft niet lang geduurd, want het was eigenlijk pas begonnen omstreeks de Eerste Wereldoorlog. De Nederlandse neutraliteit garandeerde een grotere continuïteit met de tijd ervoor dan in de oorlogvoerende landen mogelijk was. Toch veranderde er ook in Nederland veel, zeker in de binnenlandse politiek. De grondwetsherziening van 1917 maakte een eind aan de school- en kiesrechtstrijd en de vervanging van het districtenstelsel door evenredige vertegenwoordiging veranderde het politieke leven ingrijpend. De oude Kuiper had zozeer het gevoel dat de politiek nu een schone lei moest gaan vullen dat hij zijn laatste Deputatenrede uit 1918 de titel ‘Wat nu?’ gaf. Zijn antwoord was duidelijk: men moest zich gaan bezighouden met de sociale problematiek. Op het laatste moment bleek Kuiper echter lichamelijk niet in staat de rede uit te spreken en van uitwerking van zijn desiderata kwam weinig terecht toen Colijn het roer overnam. Colijn koos resoluut voor de economie.

Kuiper had twee gezichten: de gevoelige man van religie en de geweldige, wat ruwe organisator. Voor zijn opvolging kwamen twee mannen in aanmerking. Beiden hadden zij militaire ervaring in de koloniën, maar karakterologisch liepen ze nogal uiteen: de zachtmoedige, beschaafde en religieus gestemde Idenburg en de doener Colijn. De militaire ervaring van Idenburg was niet de infanterie zoals die van Colijn maar de genie, en hij was ook niet onderaan begonnen maar had aan de KMA gestudeerd zoals het iemand uit goede familie betaamde.⁸ Kuiper had een voorkeur voor Idenburg, maar het was zijn traditie van daadkracht die werd voortgezet. In het vorige hoofdstuk bleek al hoezeer het nieuwe anti-revolutionaire volksdeel uitblonk in actieve houding. Het was Colijn op het lijf geschreven. Zijn familie had behoord tot de groep die zich in 1834 van de Nederlandse Hervormde Kerk had afgescheiden en in die kring heerste een houding van lijdelijkheid.

Colijn zelf dacht er duidelijk anders over, Kuiperiaanser zo men wil. Volgens hem ‘was het nimmer een kenmerk van den man van Calvinistischen belijdenis om zijn kracht te zoeken in stilzitten of weeklagend zuchten’.⁹ Hij gold vanaf het begin van zijn carrière als een energieke man en hij voelde zich aangetrokken tot Kuipers strijdbaarheid. Gaandeweg werd zijn beeld van het calvinisme ook een soort autobiografie. ‘Nuchterheid, zakelijkheid, open oog voor de werkelijkheid, deze eigenschappen zijn het Calvinisme steeds eigen geweest.’¹⁰ Het viel volstrekt samen met het zelfbeeld en het

imago van Colijn. ‘Het resoluut-forsche, het krijgshaftige van Colijn [...] is typisch Calvinistisch,’ vond men in 1939.¹¹

Kuyper prees Colijn: ‘Hij durft, hij wil en hij kan.’ Maar hij meende in een brief aan Idenburg dat ‘zijn interieur niet zoo fijn besnaard’ was en dit zou hij in andere bewoordingen blijven herhalen.¹² Als het erop aankwam, had hij een voorkeur voor de inderdaad fijnbesnaardere Idenburg. Idenburg zelf achtte zich echter niet geschikt voor het leiderschap en gunde Colijn graag de eer. Het is symbolisch voor de ontwikkeling van het leiderschap in anti-revolutionaire kring en misschien zelfs in Nederland als geheel. Geen getroebleerde persoonlijkheden meer aan de spits, geen gemeenschappelijk lijden-en-strijden meer, maar aanpakken. Met zijn betrekkelijk ongecompliceerde karakter en zijn soepele sociale vaardigheden was Colijn een heel andere figuur dan de ingewikkelde Kuyper. De interne verhoudingen in de ARP verbeterden dan ook zienderogen toen hij leider werd. Ook voor de buitenwacht was duidelijk dat een nieuwe figuur was verschenen. Het behoeftte in de ARP niet hardop gezegd te worden. Integendeel, telkens benadrukte Colijn de continuïteit met Kuyper. *In Dr. Kuyper's lijn* was de titel van de herdenkingspublicatie van zestig jaar *De Standaard*. Colijn zei het daar nog eens: ‘Geen andere begeerte vervulde mijn ziel dan, naar de mate mijner krachten, in zijn eigen blad, Kuypers werk voort te zetten.’¹³ Het was volgens Colijn ‘het meest gevaarlijke wapen dat zich denken laat’ wanneer tegenstanders zouden kunnen tonen dat er principieel verschil was tussen Kuyper en hemzelf.¹⁴ Ondertussen toonde hij met zijn zo andere stijl dat er echt wel iets veranderd was.

Trouw met eigen accenten was er niet alleen bij de anti-revolutionairen. Ook sociaal-democraten en katholieken wilden trouw blijven aan hun voorgangers Troelstra en Schaepman. Zoals al bleek, werd Schaepman eigenlijk pas na zijn dood de grote held die hij sindsdien zou blijven. Tegelijk had hij er zelf al op gewezen hoe uitzonderlijk het laatste deel van de negentiende eeuw in politiek opzicht was geweest. Er moest toen iets in gang gezet worden en dat vroeg om andere kwaliteiten dan het zorgvuldige constructiewerk dat de gevestigde partij verlangde. Meer dan later was er toen behoefte geweest aan ‘lyrisch-retorische voordrachten’.¹⁵ Hij lanceerde de these in een aanbeveling van sociaal-wetenschappelijk werk door jongere katholieken als P.J.M. Aalberse en W.H. Nolens. De stelling van de verandering in het leiderschap werd later wel toegepast op Nolens, de opvolger van Schaepman als politiek leider van de katholieken, priester als hij maar een gereserveerde figuur die politiek tot de Kamer wilde beperken.¹⁶ Na de oorlog heeft de katholieke kamervoorzitter L.G. Kortenhorst haar uitge-

breid tot de sociaal-democratie en zei hij dat er na de retorische generatie van Kuiper, Schaepman en Troelstra een nieuwe, zakelijke generatie was opgetreden, waartoe hij ook Troelstra's opvolger J.W. Albarda rekende.¹⁷

Troelstra zou wel geknikt hebben bij deze woorden. Al in 1924 meende hij dat het 'heroïsche' tijdperk van de SDAP voorbij was en het 'profetische' aan het verdwijnen. 'De nieuwe generatie had van den aanvang af al een flinke Partij in den rug,' merkte hij op.¹⁸ Troelstra reageerde ermee op de kritiek dat de partij minder leven vertoonde dan in de beginfase, maar hij bepaalde ook nog eens zijn eigen positie. Zijn 'profetische' rol plaatste hij nu nadrukkelijk in het perspectief van de partij. Zijn retorica had gediend om de degelijke partij op te bouwen die het nu zonder heroïek kon stellen. Daarmee gaf hij zijn eigen emotionele optreden een eenvoudiger betekenis dan het in de tijd zelf had gehad. Troelstra werd toen voortdurend heen en weer geslingerd tussen reformisme en revolutionair elan¹⁹ en alleen in retrospectief kon zijn hele optreden in het teken van de partijopbouw gezien worden. Zijn beschouwing uit 1924 valt bovendien na zijn optreden in november 1918, toen Troelstra als praktisch politicus vleugellam was geworden maar als symbool sterker dan ooit. De in Delft opgeleide, zakelijke en evenwichtige ingenieur Albarda werd gepresenteerd als de waardige opvolger van de profeet Troelstra en de overgang van Kuiper naar Colijn was die van de theoloog naar de econoom en praktijkmens.²⁰

Trouw was een kerndeugd. In zijn eerste hoofdartikel voor *De Standaard* schreef Colijn dat het blad er in vergelijking met de magistrale journalist Kuiper op achteruit zou gaan. 'Alleen in één opzicht zal het zichzelf blijven. In trouw.' In trouw aan het program dat Kuiper had uitgestippeld.²¹ Dat trouw zo voorop werd gesteld, had ook zijn consequenties voor het type politicus dat nu het leiderschap op zich nam. Trouw werd geïnterpreteerd als onveranderlijkheid en rust. Het hoogtij van de verzuiling in de jaren 1920-1960 wijkt daardoor in de eisen aan de leider af van wat eraan voorafging en wat erop volgde. (Auto)biografische verhalen van Troelstra en Kuiper maken veel werk van de dramatische bekering en verhullen neuroses, ongesteldheden en 'worstelingen' niet. In de postverzuilde wereld van een Den Uyl was het imago van de leider aan dramatische veranderingen onderhevig. De Den Uyl van de jaren vijftig was bepaald een andere politicus dan de Den Uyl van de jaren zeventig. En nog recenter is de gedaanteverwisseling die Kok van de jaren zeventig naar de jaren negentig heeft ondergaan. Vóór de jaren zestig ging het om continuïteit.

Colijns bekering moet vooral duidelijk maken dat hij terugkeerde naar het geloof van zijn familie. Voor zover er 'storm en strijd' waren, dienden

die niet om te tonen hoe gekweld zijn geloof was, maar hoe ‘gestaald en beproefd’.²² Na de bekering is het een en al rust en zelfverzekerdheid als we de toenmalige biografen moeten geloven, en Colijn is ongetwijfeld iemand geweest voor wie zijn kerkelijke overtuiging gewoon vanzelf sprak. Later zou Drees aandacht besteden aan zijn overgang naar het socialisme, zelfs met plechtige woorden - ‘Er viel een zaadje ook in mij’ - maar het was toch allemaal weinig dramatisch en eigenlijk het bijna vanzelfsprekende begin van een verder volstrekt continue loopbaan in dienst van de partij.²³ De Drees van de jaren dertig had al hetzelfde politieke voorkomen als de premier van na de oorlog.

De partij was het uitgangspunt van de politiek geworden en trouw aan de partij werd de centrale politieke deugd. Omgekeerd verwachtte een leider als Colijn steun van zijn partij. De ARP was zijn uitvalsbasis, zijn thuis, bijna zoals het gezin dat in die tijd voor de politiek leider verondersteld werd te zijn. Hij verwachtte hier geen kritische reacties maar hartverwarmende support voor de politieke strijd. Net zoals het gezin kreeg de partij vooral de functie van sterking voor de strijd. Zo ervoer Colijn het tenminste wanneer hij de massa van zijn partijgenoten toesprak: ‘Waarde vrienden, wanneer ik in Uw midden kom, voel ik me dadelijk thuis. Dan zeg ik: “We zijn onder ons!” (daverend applaus).’²⁴

Het nieuwe leiderschap

De trouw aan de partij was inmiddels trouw aan een gevestigd instituut. Colijn heeft bij lange na niet de energie aan de partij besteed die Kuyper erin had gestoken. Hij nam haar zoals hij haar aantrof, zorgde dat de zaak marcheerde en hield zich liefst zelf met andere dingen bezig. Colijn was allereerst bestuurder. In het rijtje van profeet, organisator, bestuurder van rond de eeuwwisseling paste hij vooral in de laatste rol. Hij gold wel als veldheer. ‘Generaal, wij zullen sterk zijn in Gods kracht - Wij zullen volgen uw bevel,’ sprak Idenburg hem in de Deputatenvergadering van 1935 toe, waarna ‘applaus’ volgde.²⁵ Generaal betekende hier veel meer ongenaakbaar opperbevelhebber dan organisator en het beeld van de ex-militair Colijn was harder dan dat van Kuyper. Colijn was niet allereerst volksleider zoals Kuyper, maar hij verkreeg populariteit door zijn imago van krachtdadig bestuurder.

Colijn was in zekere zin de vergrotende trap van het type bestuurder dat zich rond de eeuwwisseling had gemanifesteerd. Lueger, Chamberlain en Treub waren allereerst stadsbestuurders geweest, Colijn bestuurde de

staat. Chamberlain was in Groot-Brittannië de eerste ondernemer geweest die werkelijk een dominante rol speelde in de hoge politiek. Hij vergeleek het besturen van een gemeente met het aansturen van een bedrijf.²⁶ In Nederland was er al in de jaren zestig minister I.D. Fransen van de Putte, een in Indië rijk geworden selfmade man. Hij had een vooraanstaande positie in de politiek ingenomen, maar zijn gebrek aan juridische scholing en wat ruwe ondernemersmanieren stonden een langdurige dominantie toen nog in de weg.

Na 1880 begon er een andere wind te waaien. Tegenover hun eigen frivole Kappeyne zagen liberalen met schrik het effect van Kuypers krachtpatserij en in liberale commentaren begon iets door te klinken van verlangen naar het krachtige leiderschap van de grote man. Er werd met bewondering gesproken over contemporaine populaire staatslieden, militairen of zelfs avonturiers als krachtige ‘mannen der daad’.²⁷ In de expanderende maatschappij van het einde van de negentiende eeuw was er waardering voor ondernemers die het gemaakt hadden, al waren het parvenu's.²⁸ Ook liberaal georiënteerden kwamen onder de indruk van wat zij als de stijl van Kuypers zagen. ‘Kracht spreekt uit gansch deze kleine,forsch-ineengeschoefde figuur’, schreef een vrijzinnige journalist in 1905. ‘Hij zoekt geen oogenblik naar z'n woorden. De zinnen zijn kort en strak. Hij beheerscht volkomen zijne gedachten, deze spreker. Hij is nooit ofte nimmer onder den indruk van het oogenblik.’²⁹

Zo werd het politiek klimaat rijp voor een nieuwe heldenverering waarin de leider autonoom was, onverzettelijk en stoer. Hij was nu meer de afstandelijke regent of de dynamische ondernemer dan de volksleider die in symbiose verkeerde met zijn aanhang. Het zegt iets dat de beroemde beschouwingen van de Britse historicus Thomas Carlyle over heldengeest en heldenverering aan het begin van de nieuwe eeuw in een goedkope vertaling beschikbaar kwamen.³⁰ Carlyles beschouwing had aan het einde van de negentiende eeuw al op meer instemming kunnen rekenen dan onder het klassieke liberalisme,³¹ maar zijn werk werd niet aangehaald om Nederlandse staatslieden te typeren. Dit veranderde in het interbellum. Regelmatig werd hij toen geciteerd als Colijn geprezen moest worden en men naar woorden zocht om het voorrecht te beschrijven ‘groote figuren’ van nabij mee te maken.³² Carlyles held is niet de alles omwoelende, religieus-revolutionaire leider die Weber in het type Gladstone zag. Hij is juist de man van orde, het vaste punt van oprechtheid, ernst en onverzettelijkheid in een wereld die snel verandert. Vanaf omstreeks 1900 begon een nieuwe gevoeligheid te ontstaan voor heroïsche individuele grootheid, los van politieke

stroming. De oudere Kuyper profiteerde soms al van deze herwaardering, en in terugblikken werd hij weleens als man van ‘de kracht der daad’ met Colijn vergeleken. Beiden hadden de massa in hun greep, maar hadden ook ‘de weerzin van ons individualistisch volk tegen de overheerschende persoonlijkheid’ te duchten. Een liberaal blad zei het in 1926 met enige spijt.³³

De in 1913 opgerichte, liberaal getinte *Haagsche Post* meende tijdens de Eerste Wereldoorlog dat velen wachtten op leiding van een krachtige figuur. ‘De beste elementen in ons volk wachten op een Man die Nederland zal bevrijden van de tyrannie der partijpolitiek’ en allen zou verzamelen die het nationaal belang vooropstelden. ‘Waar is die man?’ Het blad zou later Colijn steunen, maar meende aanvankelijk ‘dat de heer Treub “De Man” bleek waarom wij, met vele anderen, hebben geroepen’.³⁴ De vrijzinnig-democraat (linkse liberaal) M.W.F. Treub was de eerste politicus die de nieuwe interesse voor mannen van de daad trachtte te kapitaliseren. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog was hij als minister van Financiën die de economie in zijn greep had de grote man in de regering - ‘Overal voelde men zijn krachtige hand [...] zijn geniale geest, zijn doortastend handelen’³⁵ - en hij achtte de tijd rijp voor nieuwe politieke verhoudingen. Hij meende dat de politiek de oude verdeling langs de lijnen van vrijzinnig en confessioneel moest verlaten. Economische problemen kwamen op de voorgrond en er moest een einde komen aan partijpolitiek. ‘Als een dijk dreigt door te breken, vraagt men ook niet naar de levensbeschouwing van hen die gerequireerd worden om de noodige versterkingen aan te brengen.’³⁶

Bij de verkiezingsstrijd van 1918 manifesteerde Treub zich als zakenman die de bezem door de partijpolitiek zou halen. Hij werd ervan beschuldigd de Kamer geheel te willen vullen met ondernemers en andere ‘mannen van zaken’ die een hekel hadden aan ‘beroeps-politici’ maar het politieke handwerk niet verstonden.³⁷ Treubs Economische Bond kwam met enkele leden in de Kamer. Hij voelde zich echter te weinig man van de Kamer om het zonder ministerschap in de politiek uit te houden. Later werd hij in kabinetsformaties nog genoemd als kandidaat voor de rol van kampioen-financieel-herstel,³⁸ in zekere zin als concurrent voor Colijn dus, maar hij had geen stevige partij achter zich en werd een verbitterde eenling. In zijn afkeer van partijpolitiek en parlementair geklets en voorkeur voor ondernemersmanieren leek Treub op andere ‘mannen van de daad’ die tijdens de Eerste Wereldoorlog een grote rol hadden in het openbare leven.³⁹ Hij had wel wat van de Britse linkse liberaal David Lloyd George, die in dezelfde tijd meende dat ‘party politics are gradually vanishing’. Lloyd

George was ook iemand die de sociaal-economische problematiek wilde aanpakken, liever op krachtige leiders dan op partijpolitiek vertrouwde, bewondering had voor ondernemers, geen moralist was en evenals Treub volgens de verhalen een turbulent persoonlijk leven leidde. Evenals Treub werd ook Lloyd George bewonderd om de manier waarop hij de financiële paniek aan het begin van de Eerste Wereldoorlog bezwoer, maar voordat ook Lloyd George een lastige periode buiten het kabinet moest doorbrengen, had hij wel het zoet van het premierschap gesmaakt.⁴⁰

In Nederland was Treubs politieke optreden rond de Eerste Wereldoorlog een signaal dat de sociaal-economische problematiek nu definitief een grote plaats kreeg in de politieke discussie. Pas na de Tweede Wereldoorlog echter werd de eerste opdracht van de democratie het leveren van een (minimale) bestaanszekerheid aan de burger. Tussen de wereldoorlogen was er weliswaar democratie en ging de sociaal-economische problematiek de politiek in toenemende mate bepalen, maar waren democratie en parlementair stelsel omstreden en bestond er veel weerzin tegen partijen, partijbonzen en bureaucratie. De oplossing werd nogal eens gezocht in inspirerend, energiek en modern leiderschap. Er waren economische problemen, dus er moest gewerkt worden met de methoden van een modern bedrijf, was de suggestie. In een bekende analyse heeft A.A. de Jonge deze problemen geweten aan het onvermogen van de staat om op de nieuwe sociaal-economische problematiek in te spelen.⁴¹ Er was echter nog iets anders aan de hand. Voor de Eerste Wereldoorlog had het kiesrecht en daarmee de kwestie van politieke participatie boven aan de agenda gestaan. Dit had zich weerspiegeld in een dominantie van de volksleiders die zich immers vooral op het thema van de participatie hadden gericht. Na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 en voor vrouwen twee jaar later verschoof de aandacht naar de praktische mogelijkheden van het democratische regime. Nu ging het niet meer allereerst om participatie maar om herkenbaar en daadkrachtig bestuur. Daarvoor was de moderne democratie niet gemaakt en de waarde daarvan werd nu dan ook danig in twijfel getrokken. De oplossing voor dit probleem zou pas komen na 1945, toen de staat enige sociale zekerheid ging garanderen, zodat ook het nut van goed burgerschap beter uit te leggen was.

Na de oorlog leek het Nederland van de jaren dertig een gezapig land, geleid door bekrompen politici. Colijn was volgens Joop den Uyl een man met '*domme* opvattingen'.⁴² Onder Den Uyl bereikte de vervreemding een hoogtepunt, zoals alleen al blijkt uit twee bekend geworden redevoeringen. In oktober 1974 hield Den Uyl voor werkgevers een rede die beroering

veroorzaakte door de kritiek op de ondernemingsgewijze productie, maar vooral doordat de spreker zich duidelijk niet met zijn gehoor maar juist met de werknemers wilde identificeren. Veertig jaar daarvoor had ook Colijn een rede voor werkgevers gehouden. Hij sprak voor de Industriële Club in Amsterdam en voelde zich er zeer op zijn gemak. Ordenen van de economie door de overheid, zoals velen toen wilden, wees hij af. Applaus kreeg hij toen hij het belang van de ‘captains of industries’ [sic] onderstreepte, en weer applaus volgde toen hij aankondigde aan de gouden standaard te willen vasthouden. De indruk die de rede wekte, was volstrekt tegengesteld aan die van Den Uyl. Hier was iemand aan het woord die zich met de werkgevers verbonden voelde.⁴³

Nederland was volgens Loe de Jong in de jaren dertig een conservatief land.⁴⁴ Pas recentelijk realiseert men zich weer dat Colijn in zijn tijd juist doorging voor een dynamische ondernemer, niet voor een huisbakken conservatief of krakende oude man. Volgens zijn hagiografen stond Colijn tegenover het ‘geslacht van knusse binnenhuismenschjes’ en was hij ver verheven boven het kleinzielige gedoe in het land.⁴⁵ Aan het eind van de jaren dertig verscheen er een levensbeschrijving van hem in de gele ‘Kanarie-boekjes’ van het maandblad *Succes*. ‘Succes beteekent: meer bereiken dan anderen. Daarvoor betaalt de wereld goed, ja zelfs royaal. En toch blijven succes en geld verdienen voor de meeste mensen een onoplosbaar geheim.’ *Succes* was er om het geheim te ontsluiten en *H. Colijn. Het leven en werken van een energiek man* paste geheel in deze filosofie.⁴⁶ In dezelfde reeks verscheen ook een biografietje van ‘schoenenkoning’ Bata.

Er had ook een boekje over oliebaron Henri Deterding in kunnen voorkomen. Bij Koninklijke Olie hadden hij en Colijn nauw samengewerkt en de bewondering voor de ‘self made man’ Colijn had ook voor Deterding kunnen gelden. Hij had dezelfde energie, behoorde ook tot de nieuwe rijken en had dezelfde voorliefde voor hard werkende en carrière-makende ‘kerels’. Hij was wel meer de avontuurlijke ondernemer die van risico's hield en Colijn heeft zich ook niet aan een huwelijk gewaagd met een mondaine dame en zich daarna weer van haar laten scheiden zoals Deterding deed.⁴⁷ Maar velen hebben Colijn en Deterding wel samen met andere ‘moderne industriemagnaten’ ondergebracht in een rijtje ‘niet al te kieskeurige knopendoorhakkers en aanpakkers’, in de typering van Annie Romein waarmee Colijn waarschijnlijk wel had kunnen leven.⁴⁸ Daarbij moet wel aangetekend worden dat de industriemagnaten graag hun risico's beperkten door goede relaties met de staat, zoals bleek in de koloniën. De olie-industrie heeft Colijn niet binnengehaald omdat hij zich al bewezen had als onderne-

mer. Over zijn kwaliteiten in dit opzicht bestaan twijfels,⁴⁹ maar hij was een doortastende oud-minister en daarvan kon de olie-industrie er niet genoeg hebben. Behalve Colijn speelden bijvoorbeeld ook de Nederlandse politicus B.C. de Jonge en in Engeland Winston Churchill een rol in de overzeese olie-industrie. Bestuurder met politieke ervaring en goede contacten, dat is wat men zocht.

Colijn was in de Nederlandse verhoudingen een uitzonderlijke figuur. Hij kwam uit een familie van kleine boeren in de Haarlemmermeer en studeerde niet aan een universiteit. Zo had hij kunnen doorgaan voor gewone Nederlander zoals Drees na de oorlog. Colijns reputatie was echter juist ongewoon en daartoe gaf zijn verdere biografie ook alle aanleiding. Hij werd beroepsmilitair, werkte in Indië, werd directeur van een oliemaatschappij, speelde een belangrijke rol op internationale conferenties. In de hoogste regionen van de Nederlandse politiek kwam niemand in de buurt van deze ervaring. Zo kon er van zijn leven een ‘levensroman’ gemaakt worden en bood zijn leven voor zijn bewonderaars ‘een welhaast ongeloofelijk stukje min of meer moderne romantiek’. ‘Wie kent zijn romantische carrière niet?’ was in het begin van de jaren dertig al een retorische vraag. ‘Wie een zuiver Nederlandse staatkundige roman zou willen schrijven, heeft de stof voor het grijpen in de openbare loopbaan van dr. H. Colijn,’ schreef zelfs *Het Volk*, dat toch als politiek tegenstander alle reden had tot kritiek.⁵⁰ Ook woorden als ‘mythe’ en ‘sprookje’ vielen.⁵¹ Het ging dan niet zozeer om zijn carrière als kabinetsleider, maar om zijn tijd in Indië en zijn gevarieerde ervaring. Hij gold als ‘romantisch’ omdat er zoveel verhalen uit zijn leven buiten de politiek te vertellen waren.

Colijn liet het zich allemaal graag aanleunen, bewaarde stapels knipsels in zijn archief en toonde met genoegen hoe succesvol en bijzonder hij was. Hij deed zich niet voor als een gewone Nederlander maar als een voorbeeld. De nadruk op zijn uitzonderlijke achtergrond maakte van alles wat hij deed iets bijzonders en Colijn hield ervan zijn optreden te dramatiseren. Dat Nederlanders in de politiek gewoon moeten doen en niet opvallen, wordt gezegd sinds Drees. Pas vanaf zijn aantreden treedt het maaiveld-cliché in werking. Colijn was calvinist met de calvinisten en bleef zo herkenbaar voor de anti-revolutionairen, maar calvinistische leiders als Kuyper en Colijn van wie men volgens het cliché juist de uiterste ingetogenheid zou verwachten, waren de meest spectaculaire leiders uit de Nederlandse geschiedenis van de afgelopen anderhalve eeuw. Er werd wel over gewoon-doen gesproken, maar dan ging het weer niet om iemand van gewone komaf zoals Colijn. Kuyper gold voor deftige liberalen al als niet helemaal *comme il faut*; zelfs

zijn vriend Idenburg vond zijn manieren niet verfijnd. Van Colijn werd dit nog vaker gezegd; hij gold als een ijdele nouveau riche. Een familielid die vrij veel bij de Colijns kwam, typeerde zijn stijl aan de hand van het tafelgesprek: ‘Als m'n vrouw er bij was, gaven we elkaar een knipoogje als hij het extra naar z'n zin had. Dan sprak hij of heel Nederland van hem was. Niet op een arrogante manier, maar met het air van een groot-ondernemer.’⁵²

Regenten. Colijn en zijn concurrenten

Colijn symboliseerde het interbellum niet alleen achteraf maar ook al in de tijd zelf. Hij gold als de man die de politiek van zijn tijd beheerste. Colijn ‘is thans stellig onbetwist, *de* centrale figuur in ons volk’, schreef het liberale *Algemeen Handelsblad* bij zijn zeventigste verjaardag in 1939.⁵³ Dat blijkt ook als we hem vergelijken met de leiders van de andere grote politieke stromingen Ruijs de Beerenbrouck of Nolens (Rooms-Katholieke Staatspartij, RKSP), Albarda (SDAP) en De Geer (CHU). Nogal eens beginnen beschrijvingen van deze figuren met een verontschuldiging. ‘We leven in de tijd van het leidersbeginsel’, heet het bijvoorbeeld in een beschrijving van Albarda. En ‘heftige, opzweepende naturen, wier politieke redevoeringen zonder wezenlijke inhoud zijn’ spraken meer tot de verbeelding, maar in Nederland stelde men een rustig oordeel en bindende kracht op prijs. Men moet Albarda niet met Troelstra vergelijken, want beiden dienen in hun tijd gezien te worden, schrijft iemand anders die vervolgens natuurlijk toch gaat vergelijken.⁵⁴ Albarda's historische reputatie bleef wat bleekjes. Nog in de jaren tachtig heeft de oude Drees hem willen toevoegen aan de trits Troelstra-Drees-Den Uyl, maar dat tekent vooral Drees zelf, die een net zo weinig spectaculair leider was als Albarda maar in een andere tijd naar voren kwam.⁵⁵

Leiderschap is tijdgebonden. Los van de politieke stroming worden leiders uit een bepaalde periode vaak om dezelfde reden geprezen en in dezelfde termen beschreven. Zo toonde de Nederlandse publieke opinie zich in het interbellum onder de indruk van heldere, rustige betogen, en wezen zelfs anti-revolutionairen op de parallel in deze zin tussen Colijn en Albarda.⁵⁶ In de typeringen van Albarda komt verder een opvallend woord voor: als parlementair strijder voor sociale wetten moest hij volgens een partijgenoot ‘in de goede zin des woords regent kunnen zijn’.⁵⁷ Behalve voor een wethouder en dus bestuurder als Wibaut⁵⁸ is het een terminologie die voor de niet regerende sociaal-democraten op dat moment niet erg voor de hand lag. De oude Troelstra had Albarda dan ook bij de benoe-

ming tot fractievoorzitter geschreven dat hij vooral contact moest houden met de ‘massa’ buiten het parlement. ‘Een *regent* moet hij niet zijn; wel een strijder, een *volkstribuun*,’ zei hij over de sociaal-democratische leider.⁵⁹ Maar de verschuiving van volksleider naar bestuurder voltrok zich zelfs in sociaal-democratische kring. Elders was dat nog meer het geval. Leiders werden toen in het algemeen graag ‘regent’ genoemd. Het confessioneel gedomineerde interbellum kende drie premiers: de anti-revolutionair Colijn, de katholiek Ruijs de Beerenbrouck en de christelijk-historische De Geer. Voor alle drie werd regelmatig het woord regent gebruikt.

Het meest voor de hand lag dat bij Ruijs de Beerenbrouck, ‘een typische regentenfiguur’.⁶⁰ Ruijs was afkomstig uit een vooraanstaand Limburgs adellijk geslacht. Zijn vader was gouverneur van de provincie geweest en hij was hem opgevolgd, kort voordat hij minister-president zou worden. Een patriarchaler politicus dan Ruijs is bijna niet denkbaar. Een schrijver was hij niet,⁶¹ evenmin een origineel denker of een doortastend politicus. Ook een latere hagiograaf moest toegeven dat hij geen eersterangsfiguur, zelfs geen goed wettenmaker of groot deskundige was. Hij prees hem daarom maar als mens en benadrukte wat ook in het interbellum voortdurend werd gezegd, namelijk dat hij een bindende kracht was met grote sociale vaardigheden.⁶² Ruijs bleef de jonkheer die qualitate qua overal voorzitter werd en altijd vriendelijk en voorkomend was, maar met een vanzelfsprekend paternalisme. ‘Holla, Jean, hoe maak je het? En hoe gaat 't vrouw en kinder?’ zei hij toen hij als bestuurder op werkbezoek een arbeider zag die hij kende. De journalist die de episode noteert, beschrijft ‘de hartelijke ongekunsteldheid van heel de geste en de arbeider, die haastig zijn pet aftrok voor hij vertelde van “vrouw en kinderen”’.⁶³ Het was voor Ruijs vanzelfsprekend dat jonkheren en baronnen in katholieke kring de touwtjes in handen hadden. Aan een burgerjongen als zijn sociaal voelende geestverwant Aalberse kon men de zaak niet overlaten, te meer omdat die ook nog in de ogen van een deftige leek als Ruijs de rol van de clerus bovenmatig wilde vergroten. Ruijs zelf bekommerde zich overigens zeer om sociale aangelegenheden en was actief in het verenigingsleven. Eigenlijk was hij de landedelman die voor zijn pachters zorgt.

Dat een figuur als Ruijs de eerste katholieke kabinetsleider werd, de belichaming dus van een emancipatie, zegt iets over de structuur van de katholieke politiek. Ruijs is eigenlijk nooit echt politicus geworden. Hij was altijd ‘den geboren, den werkelijk idealen voorzitter’⁶⁴ van de ministerraad of, als hij niet regeerde, van de Kamer of van de RKSP. Zelfs bevriende bladen meenden dat hij ‘niet agressief genoeg’ was voor een dominante rol

in ‘het verpolitiekte debat’ bij de algemene beschouwingen.⁶⁵ Zijn kracht lag in beminnelijk en bescheiden bestuur en meer dan zijn politieke profiel bepaalde zijn afkomst het vertrouwen dat hij genoot. ‘*Voorbeelden van hoogere standen: ziedaar waarnaar ons volk hongerend verlangt,*’ schreef *De Zuid-Limburger* op 20 augustus 1921 over Ruijs. Zijn adeldom was zijn grootste, maar niet zijn enige troef. Katholieken herkenden hem meteen als een van hen en hij was afkomstig uit Limburg. Hier heerste volgens een regionaal tijdschrift een sterke verbondenheid met Ruijs ‘als leden van één groot gezin, trotsch op den zoon’ die was voorzien van ‘de beste eigenschappen naar den geest en naar 't hart van het warme, rijke land, dat Limburg heet’.⁶⁶ Het archief dat iemand nalaat, zegt iets over wat hij belangrijk vond, en in het archief van Ruijs bevinden zich opvallend veel knipsels uit Limburgse bladen.

Voor anti-revolutionairen en sociaal-democraten was de partij een ‘thuis’. Voor katholieken was de Kerk dat, voor zuidelijke katholieken ook de streek. Regionale verbondenheid speelde in de meeste stromingen een rol, zodat bijvoorbeeld Fries socialisme of de Friese anti-revolutionaire beweging een eigen kleur hadden, maar dit werkte zelden zo door in het beeld van de voorman als bij Ruijs.

Anti-revolutionairen en sociaal-democraten moesten hun aanzien verwerven door hun politieke werk, een katholiek edelman als Ruijs had dat al door zijn maatschappelijke positie. Het is een aanwijzing dat voor katholieken de politiek minder dominant was dan voor anti-revolutionairen en sociaal-democraten. Deze twee zijn sinds hun ontstaan de meest politieke groepen geweest in Nederland; het waren de hechtst georganiseerde grote politieke partijen met de sterkste leidersfiguren waarin zich hun identiteit als het ware samenbalde.

Bij katholieken, maar ook bij liberalen en in de CHU, bleef duidelijker de negentiende-eeuwse voorstelling zichtbaar, dat leidende politieke functies toekwamen aan degenen die ervoor in de wieg waren gelegd of er tenminste in de maatschappij op waren voorbereid. Omgekeerd hoorde hier de voorstelling bij dat deze figuren dan ook de morele plicht hadden zich voor de publieke zaak in te zetten. Ze werden gevraagd maar moesten dan ook ja zeggen. Dit bracht een bepaalde houding tegenover de politiek met zich mee. Wie zich niet een plaats in de politiek behoefde te bevechten, maar gevraagd werd of hij alstublieft wilde komen, kon distantie behouden tegenover het politieke bedrijf. In eigen en ook in andermans ogen dreef niet ambitie, laat staan lust, zo'n belangrijk man naar de politiek, maar plicht. Deze houding was nauw verbonden met de standensamenleving waarvan in Nederland nog tot na 1960 de sporen zichtbaar bleven. Het waren de deftigste heren die

zich de houding het meest vanzelfsprekend eigen maakten. Zo zei Ruijs kort na zijn benoeming tot kabinetsleider: 'Ik heb om dit ambt niet gevraagd en ik heb het niet begeerd. Ik was veel liever Commissaris der Koningin gebleven.' Nog tientallen jaren later zou zijn dochter zeggen dat hij niet uit ambitie ja had gezegd, maar alleen uit plicht: 'het was een hele opoffering'.⁶⁷ Het is een cliché waarmee de houding van zijn type politicus vaak is beschreven.

Ruijs wilde zelf eigenlijk niet en hij had tot dan toe geen prominente rol in de politiek gespeeld, maar zijn achtergrond maakte hem geschikt voor zijn functie. Iets dergelijks had enkele decennia daarvoor gegolden voor baron Aeneas Mackay die als adellijke, beschaafd-conservatieve anti-revolutionair in 1888 de geschikte persoon was geweest om het eerste confessionele kabinet te leiden. Hij had werkelijk weersin tegen zijn werk en zou dan ook voor een tweede keer feestelijk bedanken.⁶⁸ Ruijs viel het werk blijkbaar niet al te zeer tegen, want hij heeft later zijn best gedaan premier te blijven. Hij trachtte zich tegenover Colijn te handhaven en bewees ook zijn zelfstandigheid tegenover de leider van de katholieken in de Tweede Kamer, W.H. Nolens.

Nolens was de ongenaakbare leider die de RKSP-fractie vertelde 'hoe er gestemd zou worden' en die door enig vertoon van irritatie een parlementaire interventie van een fractielid tot een stotterend einde kon brengen.⁶⁹ Hij werd geen minister omdat hij als priester geen aanleiding tot anti-papisme wilde geven, maar ook omdat de katholieke eenheid zijn eerste prioriteit was en misschien ook wel omdat politiek voor hem vooral het werk in en rond het Binnenhof was. Een volksheld was hij niet, aan mobilisatie deed hij niet, hij was meer de man van de stille diplomatie bij kabinetsformaties en van het sobere spel in de Kamer. Hij hield niet van spreken in het openbaar en eigenlijk helemaal niet van openbaarheid. De zaken regelen, daar ging het hem om. De binding van het katholieke volksdeel moest in het maatschappelijke en het religieuze leven gebeuren, pas in de tweede plaats in de politiek. Zelfs als er geen gevaar voor anti-papisme was geweest of als de katholieken hun spilpositie in de politiek hadden uitgebuit door eerder met de sociaal-democraten te gaan regeren, is het zeer de vraag of een katholieke politicus het symbool van het interbellum was geworden. Daarvoor moest men aan de politiek als verschijnsel in publieke opinie en openbare sfeer meer waarde hechten dan katholieken gewend waren te doen. Zij stonden ook onwennig tegenover de leiderschapsverering in de ARP. 'Wij staan als katholieken gewoonlijk sprakeloos van verbazing over de mate van mensenvereering, welke in christelijken kring mogelijk is', merkte T.J. Verschuur op die als minister met Colijn had gewerkt maar kritiek had op de anti-revolutionaire 'volgzaamheid tegenover den leider'.⁷⁰

Onopvallend notabelenbestuur was geen monopolie van Nederland, maar het geringe prestige van de staat en de burgerlijke cultuur bevorderden hier wel een afstandelijke en ook weinig ostentatieve bestuursstijl. De invoering van algemeen kiesrecht doorbrak dit minder dan men had kunnen verwachten. In de beeldvorming kan men volgen hoe de notabelenstijl in de nieuwe situatie van democratie en verzuiling bevestigd werd en de continuïteit werd benadrukt. De liberale of neutrale media die nog steeds een centrale rol hadden en een rustige politiek nastreefden, stelden de notabelenstijl graag als iets Nederlands voor. En zie: was niet ook een katholieke regent als Ruijs eigenlijk echt Nederlands? De liberale journalist Hans meende dat hij als minister werkte ‘met een eenvoud en een soberheid, welke overeenstemmen met onze volkstradities’.⁷¹ Zelf dacht Ruijs dat de Nederlanders niet hielden van opvallend leiderschap: ‘t ligt 'm misschien in onderbewuste werking van onzen geographisch zoo vlakken bodem op onze geestesmentaliteit, niets te dulden, wat hoog uitsteekt!’⁷² Ha, denkt men dan, daar is dan toch het maaiveld-cliché, en nog wel in een zeer uitgesproken vorm. Er is echter een groot verschil met de naoorlogse situatie en zeker met die van na de jaren zestig. Niemand zag in Ruijs een Nederlander als alle anderen. Zijn ingetogenheid was de stijl van patriciërs die zich bescheidenheid konden permitteren omdat publieke waardering en openbare betrekkingen toch als vanzelf in hun richting vloeiden. Niet voor niets werd Ruijs een ‘geboren’ regent genoemd.

De derde premier uit het interbellum, jhr mr D.J. de Geer (1870-1960), vertoonde overeenkomsten met Ruijs. Ook van De Geer werd gezegd dat hij ‘goed regenten-bloed in zijn adren’ had en een ‘ingeboren beschaving’.⁷³ De christelijk-historische De Geer en de katholiek Ruijs konden het goed met elkaar vinden en hadden beiden moeite met Colijns pompeuze optreden. ‘Pose, persoonlijke ijdelheid en de behoefte meer te schijnen dan men werkelijk is’ ontbraken volgens het *Algemeen Handelsblad* van 13 december 1935 bij De Geer, maar hetzelfde werd ook van Ruijs gezegd. ‘Aristocraat naar geboorte en naar geest, van een aantrekkelijken eenvoud en van een nobelen Christenzin’: het zijn woorden die Hans in 1928 voor De Geer gebruikte maar grotendeels ook voor Ruijs had kunnen nemen. De Geer meldde dat hij niet hield van politiek ‘voor de tribune’. Daarom had hij zijn rustige tijd als gedeputeerde zo gewaardeerd. Openbaarheid was een goed ding, maar zakelijk en rustig overtuigen en overtuigd worden ‘zonder de invloeden van pers en publiek’ had toch ook wel zijn charme. Nu hij er nog eens over nadacht, moest hij zeggen dat hij altijd wel belangstelling voor politiek had gehad, maar eigenlijk ‘zonder de bedoeling daarin zelf een actieve rol te vervullen’.⁷⁴

De Geer loog niet. Hij kon zich maar al te goed de moeite voorstellen die het heren als Mackay en in zekere zin ook De Savornin Lohman had gekost om zich aan de turbulente politiek bloot te stellen.⁷⁵ Hij was door zijn politieke mentor De Savornin Lohman overgehaald zich niet alleen voor de verkiezingen beschikbaar te stellen maar zelfs 'spreekbeurten' te gaan houden, wat hij toch eigenlijk op het randje vond.⁷⁶ In het conflict tussen Kuiper en De Savornin Lohman in 1894 was zijn keuze niet moeilijk geweest. De aanleiding voor de uitbarsting van het conflict was de toen in de Kamer voorgestelde grote kiesrechtuitbreiding. Kuiper was daarvoor, Lohman had zich ertegen verklaard.

Daardoorheen speelde echter de minstens zo belangrijke kwestie van het politieke gedrag. Lohman en Kuiper steunden elkaar in de schoolstrijd, maar Lohman hield er een opvatting van politiek op na die goed aansloot bij de oudere liberale stijl die ook Groen had gedeeld. Hierin paste geen strak georganiseerde partij, stond de onafhankelijke parlementariër centraal en was de afstand tussen parlamentslid en kiezer groot. Lohman wilde wel het belang erkennen van fractieoverleg in de Kamer, maar hij wenste zich niet te onderwerpen aan het gezag van partijleider Kuiper buiten de Kamer. Kuipers moderne methoden van partijorganisatie en propaganda stonden hem tegen. Zo werd hij niet toevallig later de leider van de Christelijk-Historische *Unie*, een in verhouding tot de ARP los verband van min of meer orthodoxe protestanten. De CHU heeft altijd een los fractieverband gekend, een gebrekkige partijorganisatie en een gemoedelijke stemming. De grenzen van de groep waren in de praktijk zo vloeiend dat er in het interbellum weleens een ministerskandidaat werd benoemd van wie men aannam dat hij christelijk-historisch was, maar die dan vervolgens liberaal bleek te zijn.⁷⁷ Van een andere minister zei de latere fractieleider H.W. Tilanus: 'Of hij C.H. of liberaal was, daar zijn we eigenlijk nooit achter gekomen; maar hij was een sympathiek en ter zake kundig man.'⁷⁸ De sfeer van notabelenbestuur en de traditionele hervormde volkskerk bleef de CHU omgeven.

In 1894 schreef De Geer verontwaardigd dat Kuipers pers onfatsoenlijker was dan de liberale die tenminste de persoon van de tegenstander ongemoeid liet. Toen Lohman De Geers verzet tegen Kuipers populisme had gelezen, was het contact tussen de heren snel gelegd.⁷⁹ Zij vonden elkaar niet alleen in hun opvatting van christelijke politiek maar ook van politieke stijl. Van Colijn is vaak gezegd dat hij in zijn economische opvattingen niet of nauwelijks van liberalen was te onderscheiden. Hetzelfde zou men van De Geer kunnen zeggen - confessionelen klaagden erover dat hij eigenlijk 'liberaal' was - maar dan op het punt van het staatsrecht.⁸⁰ Hij stond met zijn

staatsrechtelijk-juridische opvatting van politiek dicht bij de liberalen. Ook zijn stijl viel in de smaak. ‘Die man spreekt ongelooflijk goed. Beschaafd, zakelijk en overtuigend’, merkte een liberale minister op.⁸¹ In die lof, zelfs in de volgorde van de bijvoeglijke naamwoorden, klinkt nog de voorkeur door voor de stijl die het Nederlandse parlement in de negentiende eeuw had gekenmerkt. De Geer zette niet alleen het werk van Lohman voort maar in zekere zin ook het negentiende-eeuwse Thorbeckeanisme. Van Colijn werd gezegd dat hij alle ministeries aankon, met uitzondering van Justitie.⁸² Juridische zaken interesseerden hem niet en hij had geen gevoel voor de subtiliteiten van het staatsrecht. Hij wilde handelen.

De nadruk op staatsrecht betekende in de regeringspraktijk van De Geer een afstandelijke notabelenhouding.⁸³ Door allerlei complicaties bij kabinetsformaties waren er in het interbellum weinig formeel parlementaire kabinetten zodat de afstand tussen regering en fracties groter was dan later het geval zou zijn. De Geer accentueerde dat. Het was toen weliswaar ongebruikelijk dat een minister een fractievergadering bijwoonde, maar De Geer deed alles wel zeer in het geheim. Hij stapte uit de regering en formeerde kabinetten zonder zijn christelijk-historische fractie er zelfs maar in te kennen. De fractie moest zijn regeringsdaden in de krant lezen. Als leider van een kabinet (1926-1929) zonder banden met de fracties regelde deze precieuze staatsrechtsman de zaken soepeltjes in zijn eentje. De bestuurder en politicus De Geer hanteerde een herkenbare eigen stijl, maar hij vond het niet nodig die nadrukkelijk aan het grote publiek te tonen.

Ondertussen was er altijd de vergelijking met zijn orthodox-protestantse rivaal voor het leiderschap. Toen hij in 1939 voor de tweede keer optrad als leider van een kabinet, schreef de productieve parlementaire journalist Hans weer eens een portret. De Geer ‘spreekt niet zoo tot de volksverbeelding: er gaat van hem niet zulk een suggestie uit als van den leider der antirevolutionairen, die [...] zakelijkheid en romantiek in zijn figuur en in zijn leven vereenigde, maar de Geer verdient in niets mindere mate het vertrouwen des volks om zijn karakter, zijn bekwaamheden, om héél zijn figuur’.⁸⁴ Ook hier weer de verontschuldiging. Welke politicus men in deze jaren ook beschreef, het ging zelden zonder de opmerking dat hij geen Colijn was.

Radiopraatjes en zuidwesters om vijf voor twaalf

De positie van Colijn in het interbellum is deels te verklaren uit de politieke situatie, zoals de lastige positie van de katholieken die lange tijd aan hem overgeleverd waren omdat ze niet met de SDAP wilden regeren.⁸⁵ De

katholieken waren nog steeds bang voor anti-papisme en wilden tot 1939 niet samenwerken met de sociaal-democraten, in ieder geval niet alleen met hen regeren. Zij schikten zich dus in de dominantie van Colijn, leider van een kleinere groep en met liberalere economische denkbeelden dan de katholieken voor gewenst hielden. Maar dit zegt nog niet veel over de aantrekkingskracht die zijn type leider blijkbaar toen had. Colijn is zozeer het symbool van het interbellum geworden, dat de andere figuren vrijwel vergeten zijn. Zo worden soms zaken exclusief aan zijn persoon verbonden die toen algemener golden.

Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen de twee bekendste beelden die er van Colijn in omloop zijn. Het eerste wordt gevormd door de herinnering aan zijn radio-optreden. ‘Ik verzoek den luisteraars dan ook om, wanneer zij straks hun legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als zij dat ook andere nachten doen. Er is voorhands geen enkele reden om ongerust te zijn.’⁸⁶ Het is het bekendste radiofragment uit het interbellum en hoe vaak ook verteld wordt dat het uit 1936 dateert, naar aanleiding van de legering van Duitse troepen in het Rijnland, het idee dat hij het ongeveer in de nacht voor 10 mei 1940 heeft gezegd, is bijna onuitroeibaar. Colijn wilde de Nederlanders geruststellen en hij deed dat in een stijl die ook nietpartijgenoten aansprak. Toen de katholiek J. Witlox in een Colijnnummer van de gereformeerde pers iets aardigs over de leider wilde zeggen, wees hij op ‘dat rustige, dat ons volk zoo aanspreekt, als hij b.v. op een hyperzenuwachtig moment den gemoedelijken raad geeft rustig te gaan slapen’.⁸⁷ Maar al in de oorlog was de uitspraak omstreden. In de Haagse rouwdienst na zijn overlijden in 1944 probeerde de dominee er het beste van te maken. Juist in tijden van spanning was een goede nachtrust toch essentieel? ‘Als Dr Colijn vóór den oorlog tot de menschen zei: “weest rustig en gaat maar slapen”, bedoelde hij niet: dan ga ik ook slapen. Neen, dan werkte hij dien nacht dóór, dikwijls tot den morgen toe.’ En dat was ‘vaderlijk, intens vaderlijk’.⁸⁸

Het mocht niet baten. Colijns soort van paternalisme had na de oorlog afgedaan en gold nu op z'n best als struisvogelpolitiek; hij was de man ‘die ons destijds als een goed huisvader aanraade rustig te gaan slapen, toen de wereld vlam vatte’ heette het in 1946.⁸⁹ De houding die uit Colijns praatje sprak was echter niet typisch voor hem. Na de val van Colijns vijfde en laatste kabinet werd De Geer in 1939 kabinetsleider. Het was een spannende tijd met telkens de dreiging dat Nederland in een oorlog betrokken zou raken. De premier had het druk met de bevolking moed inpraten. In zijn archief zijn reacties van een aantal luisteraars op zijn

radiopraatjes bewaard gebleven. In november 1939 betuigden briefschrijvers ‘dankbaarheid’ voor de rede ‘waarbij U ons allen oproept onze gemoedsrust en kalmte te bewaren’ en waardoor ‘niet slechts in geheel Europa doch ook in onze overzeesche gewesten de gemoederen zoo zijn gekalmeerd’. In april 1940 schreven vrienden dat ze als zovelen wat ‘uit hun evenwicht geraakt waren’, maar door zijn rede ‘getroost en vooral bemoedigd’ waren.⁹⁰ De radiorede was een verzoenend ritueel geworden waardoor men zich in moeilijke tijden graag liet bemoedigen. Het interbellum was de tijd waarin ook koningin Wilhelmina met kerstboodschappen voor de radio begon. De rustige radiostem was een morele kracht, of die nu van de koningin, van de jurist De Geer of van de krachtpatser Colijn kwam. Het nieuwe medium leende zich goed voor een bemoediging die tot de luisteraar kwam in huiselijke kring. Deze rituele actie werd van politieke leiders toen verwacht en dat zegt iets over het type leider dat toen aansprak.

Een tweede bekende herinnering aan Colijn is het affiche waarmee de ARP de verkiezingen van 1925 inging. ‘s Lands Stuurman’ luidt het opschrift en Colijn is te zien met zuidwester en regenpak terwijl hij aan het roer de elementen trotseert. Het was al in zijn tijd een bekend beeld dat bijvoorbeeld nogal eens in de karikatuur terugkwam.⁹¹ Colijn als schipper in ruw weer lijkt een toepasselijk beeld, maar het beeld van de stuurman was op zichzelf niets bijzonders in de periode. Sociaal-democraten zagen Albarda als ‘onze stuurman’ en ook Ruijs werd wel als stuurman getypeerd. Er is zelfs een prent van oudjaar 1924 - dus nog voor de verkiezingen van 1925 - waarop Ruijs als stuurman met zuidwester staat afgebeeld op een schip omspoeld door woeste ‘revolutie’-golven en met ‘Je maintiendrai’ op het zeil geschreven.⁹² Nu kan het beeld van de stuurman ook gebruikt worden voor de soepelheid om ‘het schip van staat door gevaarvolle klippen’ te ‘sturen’,⁹³ maar beschrijvers van Ruijs deden hun best te tonen dat hij zijn mannetje stond. Telkens deed zijn premierschap in 1918 dienst als teken dat hij een man van stavast was: tegenover Troelstra's revolutiedreiging had hij het hoofd koel en de teugels strak gehouden. De werkelijkheid was iets genuanceerder, want rustig was hij meestal wel maar afwachtend ook, en in november 1918 schijnt hij nogal zenuwachtig geweest te zijn.⁹⁴

Boven Ruijs' stuurmansprent staat: ‘Hoe Nederland's schip van staat 1925 binnenvaart’. Het beeld van de stuurman was afgeleid van de voorstelling van de staat als een schip. Veel verkiezingsaffiches uit het interbellum gebruiken dit beeld. Al in 1922 wierf de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond onder de titel ‘Houdt koers!’. Het schip van staat vaart tussen twee vervaarlijke klippen, de rode van de revolutie en de zwarte van de reactie.

Later gebruikten ook andere partijen het beeld van het schip.⁹⁵ De suggestie is steeds die van dreiging. Het is het dominante beeld van de politiek in die tijd: er dreigt van alle kanten gevaar, het schip van staat dreigt onder te gaan in de woeste baren en dient beschermd te worden.

Niet voor niets koos Colijn ‘Saevis tranquillius in undis’ of ‘Kalm temidden van grimmige golven’, de lijfspreuk van Willem van Oranje, tot titel van zijn bewerking van het partijprogramma. Colijn was voor het liberale dagblad *Het Vaderland* de door het volk op handen gedragen kapitein die door een onwillige Kamer ‘het roer uit handen’ werd geslagen ‘terwijl de storm raasde en nieuwe donderwolken zich samenpakten’.⁹⁶ Hij was een andere stuurman dan Ruijs. Colijn werd als te ruw beschouwd voor subtiel schipperen; dan verkoos men Ruijs of De Geer, en Colijn meende zelf ‘dat De Geer alleen in zonneshijn kon regeren’.⁹⁷ Maar ‘als een krachtgestalte zich moet verheffen boven de menigte, als een harde gebieder vrees en ontzag moet inboezemen’, aldus een katholiek blad, dan was Colijn welkom.

Colijn bereidde zich lang voor op het zware weer dat hij in de jaren dertig wilde bedwingen. Na de Eerste Wereldoorlog is hij steeds overtuigd geweest dat het met de economie alleen maar bergaf kon gaan.⁹⁸ Nederland leefde boven zijn stand. Al in 1920 meende hij klaar te moeten staan voor wanneer het echt mis zou gaan, ‘want de groote Krach komt eerst over een paar jaren’. En in 1934 vreesde hij ‘dat de eigenlijke “crash” nog komen moet’.⁹⁹ Krach of crash, het woord kwam uit een andere taal, maar de boodschap was dezelfde. Of het nu 1920 of 1934 was, hij meende altijd dat het slechter zou gaan. De citaten zijn genomen uit brieven, maar hij verkondigde zijn opvattingen ook in de anti-revolutionaire Deputatenvergaderingen. Onder het kopje ‘De crisis voorspeld’ werden zijn vroegere uitspraken in 1938 herdrukt.¹⁰⁰ Velen waren overtuigd van zijn superieure inzicht. Had hij de crisis en de verslechtering van het internationale klimaat niet reeds lang zien aankomen? ‘Om zijn slapen droeg hij de nimbus van den man, die reeds in 1920 had voorspeld, dat het de wereld in economisch opzicht slecht zou vergaan, indien zij niet tot bezinning kwam,’ schreef zelfs *Het Volk* al dan niet ironisch bij Colijns zeventigste verjaardag op 21 juni 1939.

Colijn was geen professioneel econoom en zijn morele principes waren bovendien van grote invloed op zijn economische denkbeelden. Handhaving van de gouden standaard, van de vaste waarde van de gulden en de koppeling aan het goud, was voor hem niet zomaar een economische afweging, maar een kwestie van eer en fatsoen, en staatsschuld was niet netjes. Zijn uitgangspunt was dat verbetering van de economie of internationale situatie slechts schijn kon zijn, terwijl verslechtering structureel van aard

was. Het woord crisis was daarom niet echt toepasselijk, want dat suggereerde te veel dat het na de crisis allemaal wel weer in orde zou komen. De remedie moest dan ook niet gezocht worden in ‘herstel’ maar in ‘aanpassing’.¹⁰¹ De broekriem aanhalen, wennen aan bezuiniging, dat was zijn boodschap. Maar zijn eindeloze aankondiging van naderend onheil heeft ook iets van de man die voortdurend roept dat het vijf voor twaalf is: als hij maar lang genoeg wacht, geven de wijzers van de klok hem natuurlijk ook wel eens gelijk. ‘Het is ruim 10 jaren geleden,’ zei Colijn in 1940, dat ik ‘de waarschuwing deed hooren, dat de wijzer van de wereldklok op 5 minuten voor middernacht stond. [...] Zoo zag ik den toestand toen. Zoo zie ik hem nog.’¹⁰²

Voor goed begrip van het succes van Colijn is zijn Cassandra-houding cruciaal. Die nam hij ook aan bij een ander thema dat hem na aan het hart lag: het gezag. Terwijl achteraf het interbellum lang als een suffe, conservatieve tijd is beschouwd, had de tijdgenoot het gevoel dat hij snelle veranderingen beleefde die staat en maatschappij dreigden te ontwrichten. Als daardoor vervreemding dreigde tussen staat en samenleving, dan moest de kloof tussen politiek en burger niet worden opgeheven door de burger tegemoet te komen. Dan moest de staat juist voet bij stuk houden. Het gevaar dreigde dat de maatschappij op drift raakte als de overheid er niet hoog boven verheven bleef. De grote politieke partijen legden alle de nadruk op discipline, ook de SDAP die zich beroemde op de grote discipline in het sociaal-democratische kamp. Liberalen en confessionelen waren daarnaast grote voorstanders van krachtige gezagshandhaving. Wie daaraan als politicus zijn steentje bijdroeg, stond hoog aangeschreven. Terwijl de onderdrukking van de spoorwegstaking Kuyper in 1903 nog geen goed had gedaan, werd Ruijs altijd overdreven geprezen voor zijn standvastigheid in november 1918 en bleef de opwinding over de muiterij van het marineschip De Zeven Provinciën in de Indische wateren in 1933 een troef in handen van Colijn. De muiterij past in de rij 1903, 1918, 1933. Evenals de spoorwegstaking van 1903 en de vergissing van Troelstra maakte ze geweldige indruk. Volgens de gerespecteerde parlementair journalist Elout was het ‘de smadelijkste gebeurtenis geweest van misschien onze gansche nationale geschiedenis’ en de belangrijkste reden voor de kritiek op het parlementaire stelsel.¹⁰³

Keer op keer kwam Colijn terug op het belang van het gezag. In *Een groot vaderlander* was er een speciaal hoofdstuk aan gewijd, geschreven door de anti-revolutionair L.F. Duymaer van Twist, een houwdegen die in 1918 pal had gestaan tegenover Troelstra.¹⁰⁴ Hij beschrijft hoe Colijn in de ARP-fractievergadering buiten zichzelf raakte toen hij het bericht van de

mouterij kreeg. ‘Schokschouderend, zenuwen en spieren gespannen, met de vuist op tafel, kreet hij de schandelijke gebeurtenissen uit, die op de vloot hadden plaats gehad.’ Toen hij weer bij zinnen gekomen was, vond hij dat het schip hoe dan ook moest worden gestopt. Torpederen zou geen bezwaar zijn; het ging hier om een ernstig maatschappelijk ziekteverschijnsel dat met wortel en tak moest worden uitgeroeid. In de brochure *Op de grens van twee werelden* die Colijn na de nederlaag in mei 1940 publiceerde, legde hij nog eens uit dat de kwestie van De Zeven Provinciën ‘destijds door velen nog gezien [werd] als een incident’, maar inmiddels wist men wel beter. Het was een fundamenteel probleem van de democratie dat ‘de tucht’ verzwakte.¹⁰⁵

Duymaer van Twist legt Colijns reactie uit als consequentie van de anti-revolutionaire beginselen, maar hier is duidelijk iets anders aan de hand. Kuyper zou zo niet hebben gereageerd. Als oud-militair raakte de kwestie Colijn meer dan anderen en de gezagskwestie vormde de kern van zijn politieke credo. Misschien kan dit als volgt worden uitgelegd. Politiek was voor Colijn - en voor velen in zijn jaren - allereerst het scheppen van ruimte voor de daadkrachtige regent. Democratie moest in deze visie vooral vertrouwen van de bevolking in de regent betekenen, niet discussie over het bestuur. Een goede democratie begon bij vanzelfsprekend gezag van de leiding; een goede democratie werkte van boven naar beneden. Het bestuur moest de ruimte hebben, de volksvertegenwoordiging diende bescheiden te zijn en het volk moest alleen politiek actief worden op de daarvoor bestemde gelegenheden. Deze top-down voorstelling spreekt bijvoorbeeld uit Colijns kijk op de Tweede Kamer. De Kamer mocht in zijn ogen de regering niet de wet opleggen en diende vooral te controleren dat de regering niet te veel uitgaf: een Kamer die aandrang op extra uitgaven in plaats van bezuiniging, was dus de omgekeerde wereld.¹⁰⁶

In het verlengde hiervan diende de ministeriële verantwoordelijkheid volgens Colijn vooral om de Kamer ter verantwoording te roepen. De minister was verantwoordelijk en kon dus tot aftreden worden gedwongen als hij het in de ogen van de Kamer niet goed deed, maar dit kon alleen als de kritische kamermeerderheid een alternatief bij de hand had. Zou een ministerie aftreden zonder dat de Kamer een ander kon steunen, dan dreigde chaos en dat kon de bedoeling niet zijn. Kritiek op de regering moest altijd betekenen dat de oppositie regering zou kunnen worden. Kritiek moest dus altijd verantwoordelijk zijn, vanuit het besef dat men de zaak zelf zou kunnen opknappen. Ministeriële verantwoordelijkheid was in Colijns visie een middel in handen van de regering om de Kamer binnen de perken te houden. ‘Een oppositie, die niet gebreideld *kan* worden, omdat zij niet

verantwoordelijk kan worden gemaakt voor wat zij zegt te willen, zulk een oppositie *moet* op den duur ontaarden in volstrekt onverantwoordelijk gedoe.’ De ‘*eenig* denkbare rem voor elke oppositie’ was immers: ‘doe het dan zelf!’¹⁰⁷ Colijn wantrouwde niet de macht, maar de kritiek op de macht. Met instemming las hij daarom het pleidooi van de christelijk-historische historicus met autoritaire sympathieën F.C. Gerretson voor een onafhankelijk ‘koninklijk kabinet’ en tegen een parlementair overwicht op de regering.¹⁰⁸

Colijns verkiezingsoverwinning kort na de mouterij op De Zeven Provinciën toonde dat een belangrijk deel van de bevolking zijn visie deelde. Niet zozeer de geweldige economische crisis maar de gezagskwestie domineerde in 1933 de verkiezingen en Colijn en de ARP profiteerden van de steun voor hun scherpe stellingname. De man die er los van welke incidenten ook altijd van overtuigd was dat het met het gezag en de economie treurig gesteld was, werd kabinetsleider. Hij bereikte nu het hoogtepunt van zijn politieke carrière.

Retorica in het interbellum

De verkiezingen van 1937 leverden Colijn een nog grotere triomf dan die van 1933. Achteraf gezien waren zij het begin van het einde, zoals de verkiezingsoverwinning van 1956 voor Drees en die van 1977 voor Den Uyl, maar ze betekenden het hoogtepunt van zijn populariteit. In de verkiezingscampagne reisde Colijn het hele land door; hij werd geïnterviewd door bewonderende journalisten en sprak in zalen en tenten duizenden toe. Tussen twee begeleiders ‘schreed Z.Exc. de lange tent door, aan alle zijden begroet door juichende, enthousiaste mensen’. En elders: ‘Krachtig dreunde 't applaus op, toen Dr. Colijn’, ditmaal met één begeleider, ‘de groote, met belangstellenden opgepakte veilingzaal doorliep om het podium te bereiken. Ook hier was de zaal met vlaggen, planten enz. verlevendigd.’¹⁰⁹ Druk zong men telkens het *Wilhelmus* en uit de oude berijming van psalm 134 *Dat 's Heeren zegen op u daal*. De stemming zat er goed in.

De bijeenkomsten rond Colijn passen in een patroon uit die tijd, zoals de inscenering van massale bijeenkomsten bij de concurrentie toont. In 1939 ontving de SDAP haar prille eerste ministers Albarda en J. van den Tempel. Er was hier één begeleider en twee hoofdpersonen. ‘Een ongekende ontroering bevangt ons allen als de eerste socialistische ministers van Nederland achter uit de zaal binnenkomen. “De Stem” zet een donderende “Internationale” in en de ganse zaal is dadelijk één machtige “Stem”. Wij staan overeind, richten de handen op ten groet. Wuivende zakdoeken, betraande ogen, van aandoe-

ning hese stemmen. Een aangrijpend hoogtepunt in het Partijleven!’¹¹⁰ Of het nu een bijeenkomst van anti-revolutionairen, socialisten of katholieken was, altijd verliep het begin zoals Godfried Bomans het voor zijn vader, de katholieke politicus J.B. Bomans, heeft beschreven.¹¹¹ ‘Men schreed zeer laat in een eivolle zaal als een vorst naar binnen. De spreker werd daarbij voorafgegaan door enige nietige persoonlijkheden, die met zweterige armbewegingen ruim baan maakten.’ Dit vereiste de juiste techniek. ‘Er waren bijvoorbeeld sprekers die joviaal zwaaiend binnenkwamen. Iedereen voelde direct dat dit mis was en het applaus nam dan ook merkbaar af. Je had er ook die zich met neergeslagen ogen haastig voorwaarts repten en dat is ook weer de bedoeling niet. De oplossing die mijn vader koos, bestond in een wakker voortstappen door het middenpad, waarbij zijn handen aan de half opgeheven armen snel draaiende bewegingen maakten, die zowel als blijde aanvaarding als nederige afwijzing van de ovatie konden begrepen worden.’ (Bij Colijn werd gezegd: ‘Zooals we dat van hem gewend zijn bedwingt hij echter dit eerbetoon al aanstonds met rustig handgebaar.’)¹¹² Was de spreker eenmaal binnen, dan werd er natuurlijk een lied gezongen. ‘Men zong dit met schitterende ogen, elkaar saamhorend aankijkend.’ Volgens Bomans junior was de inhoud van de rede triviaal, maar maakte ze altijd een verpletterende indruk.

Nu kunnen we de verteller Godfried Bomans niet zomaar op zijn woord geloven, maar zijn tekening van de entree lijkt sterk op wat er bij andere politieke stromingen aan te treffen is. Bomans senior was wel een ander type spreker dan Colijn. In het betrekkelijk stabiele politieke landschap van het interbellum hadden de grote partijen hun plaats gevonden. Men sprak er vooral voor de bekeerden. De anti-revolutionairen waren gewend aan een tamelijk strenge en kale verbale cultuur. Meer krullen waren er onder katholieken en sociaal-democraten. Hier bestond een voor eigen gebruik zeer geliefd genre spreker - met een daverende retoriek waar het meer om de toon dan om de inhoud ging. Een mooi voorbeeld is pater Borromaeus de Greeve, geen eigenlijke politicus, maar iemand die als geen ander het katholieke groepsgevoel wist op te wekken.¹¹³ Hij is een van de eerste Nederlanders voor wie het begrip charisma gebruikt werd. Een imposante verschijning met een donkere bariton als een cello en de houding van een acteur in een schouwburg; hij beïnvloedde daarmee een toneelspeler als Louis Bouwmeester. ‘Het was prettig naar hem te zitten luisteren,’ vond Anton van Duinkerken, ‘zelfs al liet men de woorden over zich heen gaan.’ Ook tegenstanders waren onder de indruk. ‘Wat een redenaar!’ riep de

verslaggever van *Het Vaderland* uit. ‘Het was werkelijk prachtig. Wat deerde het ons, dat we het niet in alles eens waren met wat hij zei!’

Borromaeus de Greeve was goed bevriend met een andere sterredenaar, de zojuist geïntroduceerde vader van Godfried Bomans. De oude Bomans schoot als ‘de Roomsche Troelstra’ op de golven van zijn retorica in de katholieke politiek naar boven.¹¹⁴ Hij bracht het tot kamerlid. Zijn zoon zal met zijn verhaal over de heerlijke orgie van extatisch katholiek groepsgevoel wat hebben overdreven, maar Bomans moest het wel van een dergelijke sfeer hebben. Uiteindelijk brak dat hem op; als het erop aankwam, was niet de theatrale Bomans maar de retorisch niet begaafde Nolens de katholieke leider. Het gaf parlementair historicus Oud later een karakterisering in de pen van een komeet aan de politieke hemel die even snel verscheen als hij later weer verdween. Elders laat Oud merken dat men in de Kamer niet ver kwam met ‘oratorisch vuurwerk’: ‘de sfeer is er te nuchter voor’.¹¹⁵ Hij had eraan kunnen toevoegen dat meeslepende retorica voor iemand die werkelijk de top wilde bereiken ook buiten de Kamer een nadeel kon zijn. Opgewonden spreekgaven konden namelijk twijfel oproepen aan de ernst en degelijkheid van een politiek leider in spe, en die laatste deugden werden uiteindelijk meer op prijs gesteld dan de eerste.

Ook de sociaal-democraten kenden de redenaars voor eigen gebruik die de saamhorigheid van de groep tot uitdrukking brachten. A.B. Kleerekoper was geliefd om zijn scherpe columns in de partijpers, maar hij was ook een populair redenaar. Oud beschrijft hem in dezelfde termen als Bomans, Vliegen meent dat hij ‘emotioneel naturen’ nader tot het socialisme bracht, volgens Drees was hij een meeslepend maar eigenlijk te mooi spreker, meer geschikt voor de opgewonden volksvergadering dan voor de nuchtere Kamer.¹¹⁶ Bekender nog was Koos Vorrink, de leider van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Met liefde sprak hij zijn jonge socialisten toe en met enthousiasme werd hij aangehoord. Vorrinks stijl zou goed in de tijd van de Kuypers en de Troelstra's hebben gepast. Evenals zij werd hij regelmatig door psychosomatische kwalen gekweld en leefde hij van het contact met zijn aanhang, maar in zijn eigen tijd heeft hij nooit de eerste man kunnen worden. Zijn retorica bleef het zondagse gevoel van bij elkaar te horen; hij spande zich in om de sociaal-democratie door een van symbolen doordrenkte ‘feest-cultuur’ te versterken. Volgens Vorrink wilde de individu het besef hebben deel te zijn van een grote groep, ‘hij wil dat zintuigelijk waarnemen en ervaren, hij wil er in opgenomen zijn, er in ondergaan’.¹¹⁷ Vorrinks naam valt in beschrijvingen van socialistisch gemeenschapsgevoel zoals in de kennismaking van Wiardi Beckman met de socialistische massa:

‘met duizenden samen optrekken achter de vaandels is meer dan “ontroerend”; ontroering zou hier een te *persoonlijke* emotie zijn, terwijl werkelijk het persoonlijke ganschelijk verdwijnt en je je alleen nog maar één heel klein deeltje weet van de massa. In dezen heeft Vorrinks werk [...] me laten zien, wat organisatie is.’¹¹⁸ Maar ook Wiardi Beckman zei even later dat het in de wereld niet draaide om ‘in hysterische opwinding “offers” brengen’, maar om gewoon zijn werk doen.

Een nietig deeltje te zijn van de massa was voor velen iets om van te genieten. Pas na de oorlog, toen gebleken was dat de totalitaire verleiding het voor een belangrijk deel hiervan moest hebben, kreeg het wantrouwen de overhand. In verkiezingstijd verhoogde de gezamenlijke ontroering het genot van de partijbijeenkomsten. Daaraan leverde ook Colijn zijn bijdrage. Niet door de menigte te bekeren of op te zwepen, want als hij preekte, dan was het toch voor de bekeerden, maar als de Nederlandse politicus met de meeste glamour en het helderste betoog. Zo wist hij de nuchterheid van een Nolens te combineren met het redenaarssucces van een Bomans. Bomans bereikte effect door *enorme* uithalen. Colijn deed het geheel anders. Om te beginnen was hij al een publieke figuur voordat hij redenaar werd. Journalisten waren gek op hem, zoals nog zal blijken. Zelf heeft Colijn ook vrij veel geschreven en hij was zelfs geruime tijd hoofdredacteur van *De Standaard*, maar een journalist of schrijver was hij eigenlijk niet. Zijn stijl was helder, maar niet meer dan dat. Zijn sprekendste beelden waren aan het gezonde verstand ontleend, zoals de opmerking waarmee hij economische noodpolitiek verdedigde. Fundamenteel wijzigde die niets aan zijn opstelling, zei hij, want als het huis in brand staat, verlaat men het via de regenpijp, maar dat betekent geen principieel bezwaar tegen de trap. Eigenlijk was zijn schrijfstijl, waarin hij uitbundig de woorden cursiveerde die hij in een voordracht zou hebben benadrukt, een spreekstijl.¹¹⁹

Sprekende maakte Colijn de meeste indruk, in de Kamer, op partijbijeenkomsten of voor de radio. Zijn retorica was zo succesvol dat ze niet eens herkend werd. Er werd wel gezegd dat hij eigenlijk geen redenaar was, of zelfs: ‘alle rethorica, ook de geoorloofde, is Colijn vreemd’.¹²⁰ De kracht van zijn retorica was de schijn van evidentie. Volgens zijn collega De Geer dankte hij zijn succes niet zozeer aan ‘uiterlijke welsprekendheid’ als wel aan ‘de beslistheid van zijn oordeel’ en vooral aan ‘zijn rustige, evenwichtige, robuste voordracht en de volkomen klaarheid, waarmee hij ook de moeilijkste problemen weet te behandelen’.¹²¹ Men zei dat hij de economie niet in de theorie maar in de ‘werkelijkheid’ van het bedrijfsleven had leren kennen

en dat hij naar deze ‘werkelijkheidseconomie’ handelde.¹²² Hij legde uit hoe de zaak in elkaar stak, gebruikte de economie van het huishoudboekje en de logica van het twee maal twee is vier. Politiek werd op die manier eigenlijk heel simpel. ‘De eenvoudigste mensen, die hem horen spreken, zeggen het: wat spreekt die man helder en duidelijk; en ge kunt zoo voelen, dat het waar is, wat hij zegt.’¹²³

Colijn was zozeer de ‘redenaar van de overtuigende zakelijkheid’ dat ook anti-revolutionaire journalisten zich er zelf aan moesten herinneren dat hier toch iemand van hen aan het woord was. Aan het eind van hun verslag volgde dan een beschouwing waaruit moest blijken dat ‘het geloof het geheim van zijn stoere kracht’ was.¹²⁴ Colijn zou dat meteen hebben beaamd, maar zijn aantrekkingskracht berustte maar ten dele op zijn levensbeschouwelijke uitgangspunt. Hij werd wel meteen herkend als calvinist, maar een spiritueel leider was hij niet. ‘Vergeten worde echter niet, dat verschillende tijdsomstandigheden ook personen van verschillenden aard zullen vragen,’ merkte men in de vergelijking tussen Kuyper en Colijn daarom vaak op.¹²⁵ De liturgie van de anti-revolutionaire beweging was zo stevig gevestigd dat de leider er gewoon bij kon aansluiten. Figuren als Kuyper en Troelstra hadden met hun lyrische retorica een nieuwe gemeenschap vorm en inhoud gegeven. Colijn sprak voor een gevestigde groep en wilde vervolgens het hele volk winnen. Zoals uit de verslagen wel blijkt - ‘Dr. Colijn sprak een rede uit, ongeveer gelijk aan die welke hij in andere plaatsen des lands reeds gehouden heeft. De luisteraars waren een en al aandacht’¹²⁶ - ging het er de toehoorders niet om overtuigd te worden door nieuwe denkbeelden. Ze wilden juist horen wat ze al wisten.

Colijn was niet origineel of sprankelend en toonde in het algemeen niet veel fantasie. De anti-revolutionaire journaliste Mary Pos bracht het effect van zijn optreden in 1939 fraai onder woorden: ‘Maar is dat niet juist het aantrekkelijke in hem en geeft dat ons volk niet het meest rust, dat we niet bevreesd behoeven te zijn, vandaag of morgen “iets nieuws” over hem te kunnen schrijven in een tijd als de onze, die fel bewogen wordt door allerlei nieuws, dat ons opschrikt en schokt, dat ons onzeker maakt en soms bijna onze beheersching zou doen verliezen? Wij weten, dat hij tot zijn laatsten ademtocht dezelfde zal zijn, dat dezelfde principes hem zullen blijven beheerschen en hetzelfde geloof hem zal sterken, dat dezelfde richtlijnen voor hem zullen gelden en dezelfde liefde voor zijn Koningin en voor zijn Vaderland hem altijd zal bezielen, dat hij nooit ondoordacht tewerk zal gaan en zijn hoofd niet zal verliezen, dat zijn stem, in tijden

van soms ondragelijke spanning nooit opgewonden en nerveus zal klinken, maar dat die, zolang hij het woord tot het volk kan richten, vol groote rust zal zijn, beheerscht en klaar, bemoedigend, kalmeerend, vaderlijk soms.¹²⁷

Colijns supporters verwachtten van hun politiek leider geen avonturen. Wat zij wensten, is iemand die het helder wist te zeggen en aan wie zij het bestuur van de staat konden toevertrouwen omdat ze wisten dat hij geen gekke dingen zou doen. Behalve als kerel prezen zij Colijn om zijn helderheid en altijd weer om zijn rust en kalmte. Ook in het parlement was hij geen ‘schitterend orator’ maar boeide hij door zijn rust en door zijn vermogen moeilijke problemen eenvoudig uit te leggen, aldus een anti-revolutionair. Dezelfde indruk ging van zijn radiopraatjes uit. De katholieke voorman A. van Wijnbergen, die een zwak had voor Colijn, meende dat hij via de radio ‘rust schonk aan het Nederlandsche volk door zijn rustig, vaderlijk woord’.¹²⁸ In tent of zaal sprak Colijn zijn aanhang toe, via de radio bereikte hij een nog groter deel van de bevolking. Hij sloeg in belangrijke kwesties, zoals de presentatie van zijn crisiskabinet in 1933 en het afscheid van de gouden standaard in 1936, zelfs de Kamer over en richtte zich via de radio rechtstreeks tot de bevolking.

Thorbecke had maar één stijl nodig gehad, die van de Kamer. Bij Kuyper viel het veel waarnemers op hoeveel verschillende stijlen hij kon hanteren, afhankelijk van het publiek waarop hij zich richtte. Onder sociaal-democraten bestond toen ook de overtuiging dat verschillend publiek een verschillende aanpak vergde; de eisen die de sfeer van de volksvergadering stelde, werden ook later nog gebruikt om het verschil tussen demonstratie en kamerdebat aan te geven.¹²⁹ Kuyper en Troelstra hadden zich altijd sterk naar hun publiek gericht. Wat Colijn over Kuyper opmerkte - de ‘wisselwerking’ met zijn aanhang betekende soms dat hij onder de ‘suggestie’ was van zijn anti-revolutionairen in plaats van omgekeerd - en wat Troelstra over zichzelf zei - dat hij tijdens een rede vaak niet meer wist of hijzelf sprak dan wel zijn toehoorders -, had de kracht van hun mobiliserende aanpak uitgemaakt.¹³⁰ Colijn streefde natuurlijk ook contact met zijn publiek na, maar er ontstond niet een symbiose zoals bij de vorige generatie. Die werd van hem ook niet verwacht. Zijn publiek verwachtte juist dat hij stoer zijn gang zou gaan. Met Colijn keerde de eenheid van stijl terug. Veel meer dan bij Thorbecke was dit echter een stijl die ontstaan was in publiek optreden op allerlei plaatsen. Colijns stijl had niets van het juridisch geschoolde kamerlid. Hij hield niet van de Kamer en het kwam niet in hem op zich eraan aan te passen. Hij was meer bestuurder, hij was meer soldaat, hij was zelfs meer ondernemer dan kamerlid en dat hoorde men.

Privé-persoon, fotografie en journalistiek

Colijns concurrenten voor de eerste plaats in het kabinet, De Geer en Ruijs, waren afstandelijke figuren van wie het publiek slechts af en toe een glimp opving. Colijn was anders. Meer dan wie ook in het interbellum was hij een publieke figuur en hij was het op een andere manier dan de vorige generatie. ‘Thuis. De eenige plaats waar hij heelemaal zichzelf kan zijn,’ merkt een familielid op.¹³¹ Zijn vrouw Helena Colijn-Groenenberg bleef zozeer in de schaduw dat Colijns biograaf weinig over haar kan zeggen.¹³² Als zij geïnterviewd werd, zei zij dat ze graag rustig bij hem zat terwijl hij werkte. Ze beschouwde het als haar roeping achter haar Hendrik te staan; natuurlijk niet ‘voor’ haar man, maar eigenlijk zelfs niet ‘naast’. Toen er ooit sprake van was dat Colijn minister van Buitenlandse Zaken zou worden, was ze in tranen. Tegen de representatieve taken die daaraan voor haar verbonden zouden zijn, zag ze huizenhoog op. Ze genoot van het succes van haar man maar ze was een vrouw voor thuis, niet voor het openbare leven. Ze verscheen in het openbaar bij huldigingen van haar echtgenoot, maar meestal hield ze zich geheel op de achtergrond. Toen haar in een van de spaarzame interviews gevraagd werd waarom ze niet veel deed aan het maatschappelijk werk dat men in die tijd van vrouwen wel verwachtte, zei ze dat ze altijd voor haar man klaar wilde staan. Als hij thuis was, dan gaf het hem rust te weten dat zij er was; als hij plotseling op reis moest, stond zij klaar om hem te volgen.¹³³ ‘Ik heb hem eenvoudig altijd maar zooveel mogelijk gevolgd’, merkt ze elders op. ‘Zichzelf geheel uitschakelen’ beschouwde ze als haar eerste opdracht.¹³⁴

Colijns kinderen bleven buiten beeld, en hebben naar het schijnt ook niet de last van hun vader moeten torsen zoals dat bij de kinderen van Kuiper en sommige van zijn generatiegenoten gebeurde. Colijns huiselijke omstandigheden werden voortdurend in clichétermen beschreven. Terwijl de beschrijving van zijn persoon moest dienen om te tonen hoe bijzonder hij wel niet was, kon zijn gezinsleven niet gewoon genoeg zijn. Natuurlijk was hij ‘als echte Hollander, sterk aan zijn vrouw gehecht’.¹³⁵ Veel meer hoefde daarover niet gezegd te worden zolang de pers maar nu en dan bediend werd met plaatjes van mevrouw Colijn, van de Colijns samen, of van de huiselijke haard. Het is een van de redenen dat het beeld van mevrouw Colijn zo flets is. Van haar verlangde men gedrag volgens de bekende codes. ‘Wie de foto van 't gezin Colijn aan tafel kent, en zich dat solide meubilair, dien degelijken eenvoud en den trek van hartelijke gezelligheid op de gezichten van vader, moeder en de kinderen te binnen brengt, heeft het volledige beeld van een

Nederlandse familie, gedragen door gezonde plattelandstraditie, en door gepolijste burgerlijkheid, voor zich.¹³⁶

Voor de politicus van deze jaren waren partij en gezin het vaste uitgangspunt, tenminste in de beeldvorming. Voor Drees zou het later ook zo zijn. Een journalist lijkt de beroemde anekdote hoe Drees' vrouw met haar eenvoudige koekjes bij de thee de Marshallhulp voor Nederland veiligstelde al te voorvoelen. 'Mevrouw Colijn kwam boven: "Hendrik, een kopje thee? De heeren willen zeker ook wel een kopje?" Daar zaten wij - bij iemand in Hoogheid gezeten, maar hij was tot ons afgedaald.'¹³⁷

De huiselijke sfeer was meer gescheiden van de politiek dan een generatie eerder. Colijns zo op het oog eenvoudige natuur gaf minder aanleiding tot de wat gespannen vermenging van de twee sferen dan de gecompliceerde leiders uit de vorige generatie en hij had ook niet zoals die generatie zijn hele leven in dienst gesteld van een politiek-levensbeschouwelijke opdracht. Kuypers was de eerste politiek leider die ook als privé-persoon uitbundig beschreven werd, maar bij hem was dat nog geen routine. Ook in Kuypers biografie keerde op den duur een aantal anekdotes voortdurend terug, maar dat was toch eigenlijk pas op het eind van zijn leven en in postume herinneringen. Colijn was al in de jaren twintig een wandelende verzameling telkens opnieuw vertelde persoonlijke voorvallen. 'Er is allengs een gewoonte ontstaan om den premier te maken tot een soort anecdotische figuur, van wien men, met vlotte pen, allerlei aardige trekjes kan vertellen,' schreef het sociaal-democratische *Het Volk* op 21 juni 1939 bij diens zeventigste verjaardag. Al tien jaar eerder was dit blijkbaar zozeer gebruik geworden dat *De Standaard* op 18 juni 1929 de 'interessante anecdoten' nog slechts met enkele trefwoorden aanduidde. Het blad kon er toen blijkbaar al van uitgaan dat de lezers de verhalen uit hun geheugen wel aanvulden.

Colijn leefde in het fotografische tijdperk. Kuypers tijdgenoten hadden de oprichter van de ARP leren kennen uit de karikaturen, maar iedereen kende Colijn van de foto's in de krant. 'Allen kent U hem van foto's in de courant, wanneer hij in gala naar de Ridderzaal gaat voor de opening van de Staten-Generaal, of wanneer hij op een wintervacantie een sledetocht maakt.'¹³⁸ Het kon in 1939 gemakkelijk worden opgeschreven. Hij was toen volgens Gerretson de 'man, die de fotopagina van elke krant bezig, bezig, bezig toont!'¹³⁹ Er verschenen advertenties voor reproducties van zijn portret en zelfs zijn Haagse huis was 'het uit de foto's zoo bekende huis op de Stadhouderslaan'.¹⁴⁰ Colijn is waarschijnlijk de eerste Nederlandse politicus aan wiens imago de fotografie een zelfstandige bijdrage leverde. Er versche-

nen van hem niet alleen staatsieportretten maar vooral ook actiefoto's die hem bezig, bezig, bezig toonden.

Veel publicaties over Colijn hebben sindsdien gebruik gemaakt van het werk van de uit nazi-Duitsland gevluchte parlementaire fotograaf Erich Salomon. Hij maakte reeksen foto's van Colijn in de Kamer, Colijn in het vuur van zijn betoog, Colijn als redenaar. Ze tonen een dynamische, moderne politicus en een zelfverzekerde en krachtige figuur met kenmerkende gebaren. Salomon was de Albert Hahn van Colijn, en dan niet als criticaster maar als verslaggever. Hij plaatste zijn foto's in het politiek ongebonden publieksblad *Het Leven* dat de politiek zo als een spannend verhaal kon presenteren. 'Wij lezen de kamerverslagen met weinig minder hartstocht dan de sportpagina', schreef het blad in 1936 in een verantwoording van Salomons nieuwe fotografische benadering van de politiek.¹⁴¹ Zoals Hahns karikaturen Kuypers gezicht bekend maakten, zo vereeuwigde Salomon Colijns gebarenrepertoire op het hoogtepunt van zijn roem in het midden van de jaren dertig. Maar ook omgekeerd: zoals Hahn leefde van Kuiper, zo leefde Salomon van Colijn. Salomon had een aansprekende politicus als Colijn nodig om het politieke leven te kunnen visualiseren en hij kon aansluiten bij de romantiek die er rond hem was ontstaan.

De spectaculaire fotografie van Salomon was uitzonderlijk. Het zou tot de jaren zestig duren voordat de Nederlandse politiek weer even dynamisch in beeld zou worden gebracht. Salomon was een begenadigd politiek fotograaf, maar met een ingetogen figuur als De Geer zou hij nooit zo'n succes hebben gehad. Omgekeerd was Colijn zich zeer bewust van het belang van beeldvorming en media. Het belang van liberale steun voor zijn positie is duidelijk en zijn goede contacten met liberale bladen zijn bekend. Maar hier is nog iets anders aan de hand. Niet voor niets merkte *Het Leven* op dat het publiek de kamerverslagen met de hartstocht las waarmee men de sport volgde. Het blad wilde de aandacht trekken en presenteerde Colijn als vermaak. De ideologie was minder belangrijk dan de oplagecijfers. Dit is zeker een deel van de verklaring voor de manier waarop de liberaal getinte of niet duidelijk aan een zuil gebonden media zoals *De Telegraaf* Colijn portretteerden. Handtekeningenjagers achtervolgden hem alsof hij een sportheld was.¹⁴² Colijn betekende spannende verhalen, Colijn hield de lezers bezig, Colijn was, kortom, voer voor journalisten.

De geschiedschrijving van de Nederlandse journalistiek en de Nederlandse politiek had tot voor kort niet veel aandacht voor marktverschijnselen. De verzuiling had immers de politieke markt en het systeem van abonnementen had immers de dagbladenmarkt zozeer verkaveld dat mar-

keting toch geen effect kon hebben gehad? Juist in het geval van Colijn zou aandacht voor marktwerking echter weleens verhelderend kunnen zijn. In Groot-Brittannië was er aan het einde van de negentiende eeuw een samenhang tussen de positie van Gladstone en het feit dat geen dagblad om zijn redevoeringen en spectaculaire figuur heen kon. Er was blijkbaar ook een markt voor de enorme stapel populaire biografieën en biografietjes die er toen van hem verscheen.¹⁴³ Gladstone, die het deed zonder strak georganiseerde partij of verzuiling, was veel meer afhankelijk van dit type losse werving dan Colijn, wiens basis gevormd werd door de ARP, de gereformeerde zuil en de christelijke bladen.

Maar voor Colijns relatie met het niet-anti-revolutionaire publiek was dit anders. Zoals Gladstone erop kon vertrouwen dat de niet-liberale pers zijn toespraken verbatim reproduceerde, simpel doordat ze nieuws waren waar het publiek om vroeg, zo kon Colijn erop rekenen dat ook de niet-anti-revolutionaire pers zijn radioredes de dag erop afdruckte; wie geen radio bezat, behoefde van de boodschap niets te missen. Van Colijn verscheen ook een respectabele hoeveelheid populaire biografieën, misschien meer dan van welke andere Nederlandse politicus ook.¹⁴⁴ Er wordt wel gezegd dat politiek leiderschap tegenwoordig een kwestie van marktbewerking en imago is, maar als er een Nederlandse politicus is voor wie dit geldt, dan is het wel Colijn in de relatie tot zijn niet-anti-revolutionaire sympathisanten.

Colijn hielp parlementaire of politieke journalisten die niet tot zijn directe aanhang behoorden, een nieuwe rol te vinden. Lange tijd bleven de meest vooraanstaande parlementaire journalisten liberaal. Zoals de parlementaire geschiedschrijving tot na de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk in handen was van liberalen - zoals Van Welderen Rengers aan het eind van de negentiende eeuw en Oud voor het interbellum -, zo bleef dat grotendeels ook voor de journalistiek gelden. Van oudsher hadden liberalen zich op het parlement geconcentreerd en waren confessionelen en sociaal-democraten meer geïnteresseerd in het sociaal-politieke leven buiten het parlement. Liberalen hadden ook altijd de pretentie gehad het algemene te vertegenwoordigen; zij zagen zichzelf het liefst niet als een partij te midden van andere, maar als vertegenwoordigers van een onpartijdig algemeen belang. Daarnaast begonnen liberale parlementaire journalisten te professionaliseren en stelden zij prijs op hun onafhankelijkheid. Het is een van de verklaringen waarom er na 1900 soms positieve commentaren op politici als Kuyper of Troelstra te lezen waren in liberale bladen. Men had het dan meestal niet over hun politieke uitgangspunt, maar over hun politieke tech-

niek of over hun persoonlijkheid. Deze tendens zette zich versterkt door na de Eerste Wereldoorlog, toen liberalen de regering niet meer domineerden.

De veranderde houding van liberale journalisten en het oprukken van de vermaaksjournalistiek kwamen samen in de aandacht voor de persoon Colijn. Journalisten van buiten de anti-revolutionaire kring schreven de successen van een politicus als Colijn niet toe aan zijn ideologische uitgangspunten. Toen de ARP in 1937 haar grote overwinning behaalde, schreef de NRC: 'Dat deze winst niet te danken is aan de beginselen der A.R.P., maar aan de suggestieve kracht, die ervan de persoon van den minister-president uitgaat, zal niemand willen weerspreken.' En volgens *De Telegraaf* waren 'geen partijen, maar mannen' gekozen. Colijn beaamde het graag. Hij had niet veel op met het in 1917 ingevoerde stelsel van evenredige vertegenwoordiging en vond het een goed teken dat 'de liefde voor de lijst overschaduwde [was] door de belangstelling voor den persoon'.¹⁴⁵ Op 15 juni 1929 had *De Standaard* opgemerkt dat 'verkiezingshartstocht in ons land zich bij voorkeur toespitst op een persoon'. Daarbij trok het blad een parallel met Kuyper. Maar de aandacht voor de persoon van de politieke leider was inmiddels van een andere aard. Kuyper werd het middelpunt van politieke polarisatie door de wijze waarop hij de verpersoonlijking was van zijn partij. Zijn grootste triomfen vierde hij niet door boven de ARP uit te stijgen, maar juist door zijn vereenzelviging ermee. Colijn was een ARP'er, daaraan twijfelde niemand, maar zijn carrière maakte hij als minister, niet als partijbestuurder, en de fascinatie met zijn persoon gold juist de manier waarop hij mensen aansprak buiten zijn partij.

De parlementaire journalist D. Hans stond op vertrouwelijke voet met Colijn en schreef tientallen artikelen over hem. In het jubileumnummer dat *De Standaard* bij Colijns zeventigste verjaardag uitgaf, verzorgde Hans het artikel 'In het parlement'. Door zijn artikelen over niet-liberale politici - hij beschreef ook De Geer, Ruijs en anderen - gaf Hans een nieuwe invulling aan de oudere liberale idealen van onpartijdigheid en versterkte hij tegelijkertijd zijn eigen positie. Hij wierp zich op als intermediair tussen de anti-revolutionaire wereld en een liberaal of neutraal publiek. Wat was een mooiere manier om het bestaansrecht van zijn type journalistiek te bewijzen? Met het portret en het interview rukte het sfeerbeeld op in de Nederlandse politieke journalistiek en nam de aandacht voor stijl en persoonlijkheid toe. Wat was een dankbaarder onderwerp dan 'Colijn'? Als Hans De Geer beschreef, dan moest er een verontschuldiging bij dat hij niet zo tot de verbeelding sprak als Colijn, maar bij Colijn konden alle registers open.

Colijn en zijn Europese tijdgenoten

Colijn werd met zijn brede ervaring, internationale allure en doortastendheid in Nederland vaak als een uitzondering beschouwd. Men zou dan verwachten dat velen hem vergeleken met belangrijke buitenlandse politici, maar dat gebeurde niet veel. Tegenwoordig noemen historici hem weleens een Nederlandse Chamberlain of een Nederlandse Churchill,¹⁴⁶ maar dit is een vergelijking die men in de toenmalige beschouwingen niet of nauwelijks maakte, alleen al doordat Chamberlain pas in 1937 Prime Minister werd en Churchill pas in de oorlog. Colijn was door zijn verleden bij een Nederlands-Britse oliemaatschappij Brits georiënteerd, hij had sympathie voor Churchill en was het eens met Chamberlains appeasement-politiek, maar dit alles had weinig effect op de beeldvorming rond zijn persoon. In de tijd zelf sprong in de media de vergelijking met Mussolini eruit, alleen al doordat die kon aansluiten bij Colijns imago. Colijn voelde zich echter niet verwant met het fascisme.

Het is op het eerste gezicht niet gemakkelijk Colijn internationaal te plaatsen. Zoals hiervoor betoogd is, zijn de parallellen tussen Guizot en Thorbecke zo duidelijk dat de vergelijking tussen de twee hun positie kan verhelderen en is het niet moeilijk een internationaal gezelschap van politieke leiders te vinden waarin Kuyper goed op zijn plaats is. Zoals nog zal blijken heeft ook Drees een aantal buitenlandse tegenhangers gekend. Maar Colijn? Hij zou het zelf waarschijnlijk ook niet gemakkelijk gevonden hebben. Thorbecke heeft bij verschillende gelegenheden stilgestaan bij Guizot, Kuyper verwees naar Gladstone als een inspirerende politicus, Drees zou zich later verwant voelen met het Labour van Clement Attlee, maar vergelijkbare uitlatingen zijn bij Colijn eigenlijk niet te vinden, al was hij niet ongevoelig voor een Mussolinirol.

Het past wel bij de wat zwaarmoedige toon van het Nederlandse politieke leven in het interbellum. Weinigen zagen nog inspirerende voorbeelden aan de internationale horizon. Toen de nationaal-socialisten in Duitsland de partijen verboden, verloren sociaal-democraten en katholieken in Nederland hun belangrijkste buitenlandse voorbeelden. De anti-revolutionairen hadden onder Kuyper naar internationale voorbeelden gezocht en een ogenblik gedacht die te vinden in de Duitser Stoecker, iets langer in de Brit Gladstone, maar van die voorbeeldfunctie was in het interbellum niets meer over. De anti-revolutionairen waren niet langer een oppositiebeweging, ze gaven nu zelf de toon aan en in het buitenland zagen ze meer bedreigingen dan voorbeelden.

Toch zijn er bij nader toezien parallellen tussen Colijn en vooraanstaande politieke leiders van zijn tijd. Op het eerste gezicht staat Colijn qua politieke persoonlijkheid ver af van de appeaser Neville Chamberlain. Men was het er wel over eens dat Colijn niet echt een gentleman was. En was Chamberlain niet de naïeve gedistingeerde Brit die zich met paraplu en principes volstrekt liet inpakken door Hitler? Schijn bedriegt echter; de vergelijking met Hitler heeft van Chamberlain te veel de keurige Brit gemaakt. Wie verder kijkt, ziet opmerkelijke overeenkomsten tussen Colijn en Chamberlain. De twee mannen waren in 1869 geboren, hadden ervaring als harde imperialistische pioniers - zelfs Churchill was van Chamberlains koloniale verhalen onder de indruk¹⁴⁷ - en waren ondernemer geweest, Chamberlain zelfs veel langer dan Colijn. Ook hij had geen universitaire opleiding genoten en benaderde de politiek bij voorkeur als een manager. ‘Businesslike’ is het woord dat voor zijn stijl voortdurend gebruikt wordt.¹⁴⁸ Ideologie stond voor hem niet voorop, evenals Colijn was hij pragmaticus, en bovendien redeneerde hij net als de Nederlander op basis van wat hij graag nuchtere feiten noemde.¹⁴⁹ Hij ontleende er een geloof in eigen kunnen aan dat eigenlijk zelfoverschatting was. Zoals Colijn in zijn tijd een controversiële figuur was dan Ruijs of De Geer, zo riep Chamberlain veel meer weerstand op dan de verzoenende Stanley Baldwin die hem als conservatieve premier was voorgedaan. Als er een verschil is tussen Chamberlain en Colijn, dan is dat niet het verschil tussen de gedistingeerde heer en de selfmade man. Er is wel een verschil in sociale vaardigheden. Chamberlain was een stugge figuur die niet veel vrienden maakte, Colijn was een charmeur die erin slaagde veel mensen voor zich te winnen.

In de literatuur over Chamberlain is in de loop van de tijd de slinger flink heen en weer gegaan. Na de enthousiaste ontvangst van zijn appeasement-politiek volgde de rigoureuze debunking vanaf 1940, toen een beroemde journalistenanalyse van onder anderen de latere Labourleider Michael Foot hem afschilderde als een van de ‘guilty men’ die Groot-Brittannië door slapheid en verwaarlozing van de defensie naar Hitlers slachtbank hadden geleid. Bij (bijna) verloren oorlogen zoekt men zondebokken en Chamberlain was een dankbaar object. Hij was misschien ‘a tough old business man’, maar hij was toch vooral ‘umbrella man’, een beeld dat zo sterk was dat het niet meer uitgelegd behoefde te worden.¹⁵⁰ In de eerste decennia na de oorlog bleef dit het dominante perspectief. Daarna volgde een periode van revisionisme waarin de nadruk meer op omgevingsfactoren lag en de vraag aan de orde kwam of hij wel veel alternatieven had gehad. Ten slotte is er recentelijk weer een herleving te zien van het ‘guilty men’-perspectief: de omstandig-

heden waren misschien niet ideaal maar Chamberlain had de zaak door zijn koppigheid en kortzichtigheid wel verder in het slop gebracht. Het inzicht van de revisionisten dat Chamberlain geen naïeve, bedeesde ziel was maar een dominerende, harde politicus, geldt nu als argument tegen hem. Dat hij modern en gewiekst de media bespeelde, verzwaaert in de ogen van zijn critici zijn verantwoordelijkheid. In de meest extreme formulering heet het nu dat zonder Chamberlain ‘World War II might have been averted’.¹⁵¹

De discussie over de ‘guilty men’ gaat over een van de kernproblemen van de studie van politiek leiderschap. Zijn het de omstandigheden of zijn het de leiders die de gang van zaken bepalen? Zo geformuleerd is de conclusie natuurlijk duidelijk: het gaat juist om de wisselwerking tussen beide. Het verwondert niet dat in het boek waaruit het vorige citaat is genomen, (kort) gespeculeerd wordt over Chamberlains ‘strong-willed, obstinate, and domineering’ karakter, een voorbeeld van ‘the authoritarian personality’. Het is de aanzet tot een psychologistische benadering van de politieke geschiedenis. Interessanter dan deze wat ahistorische aanpak is echter de vraag welke persoonlijkheden op een bepaald moment in de politiek komen bovendrijven of wat het publiek op een bepaald moment van de leiders verwacht. Op dit punt kan een vergelijking tussen Chamberlain en Colijn verhelderend zijn. Zij hadden de overtuiging gemeen dat zij beter dan wie ook de politieke problemen van hun tijd doorzagen. Ze ontwikkelden ook erg snel de overtuiging dat zij onmisbaar waren doordat alleen zij in staat waren de crisis het hoofd te bieden. Chamberlain maakte privé voortdurend negatieve opmerkingen over zijn collega-ministers en Colijn ging nog verder: ‘Het klinkt misschien niet heel erg bescheiden, omdat het op overschatting van mijzelf begint te lijken, maar ik durf in dezen tijd [eind 1938] waarlijk moeilijk voor enkele dagen van huis te gaan.’¹⁵² Hij overschatte niet alleen zijn positie in het kabinet, maar waarschijnlijk ook het prestige dat hij in het land genoot als sterke man.

Een dergelijke houding zegt iets over de psyche van de leider, maar het zegt ook wat over zijn sympathisanten die een dergelijke houding blijkbaar toejuichten. Zelfs de leden van Colijns kabinetten waren vaak bewonderaars die hem niets in de weg wilden leggen en ook Chamberlain domineerde zijn kabinet volkomen.¹⁵³ De publieke opinie jubelde over het schokbeton van hun overtuiging en zelfvertrouwen. Als we de perscommentaren moeten geloven, wilden velen graag op die eigenschappen vertrouwen. Zelfs als er af en toe wat ironie gemengd werd door de lof voor de rustgevende woorden - ‘My dear, could *you* sleep a wink without dear Mr. Chamberlain?’ was het onderschrift van een cartoon in *Punch* over de premier die evenals Colijn

het publiek over de radio voor het slapengaan geruststellend toesprak¹⁵⁴ -, stimuleerden de loftuitingen het zelfvertrouwen van leiders die al niet sterk door twijfel gekweld werden. Dat er problemen waren die zij niet in de hand hadden, wilden hun aanhangers niet toegeven en zichzelf niet zien.

De onmacht en het defaitisme van het einde van hun politieke carrière contrasteren merkwaardig met het imago van doortastendheid en zelfverzekerdheid dat Chamberlain en meer nog Colijn had omgeven. Daarom lijkt het contrast met Churchill groot. Toch had Colijn ook wel wat met hem gemeen. Zij kenden elkaar vrij goed en een Britse diplomaat schreef in zijn naoorlogse memoires over Colijn: 'By far the greatest Dutchman of his time, he had the same energy, the same courage and the same powers of endurance as Churchill.'¹⁵⁵ Na de oorlog zouden in Nederland hooguit anti-revolutionairen een dergelijke vergelijking nog hebben gemaakt, maar er is iets voor te zeggen. Ze deelden de militaire achtergrond en tot zekere hoogte ook de koloniale ervaring en beiden waren doeners. Churchill had evenals Colijn een goede neus voor publiciteit. Als jonge militair en journalist in koloniale oorlogen had hij geleerd hoe hij met zijn verhalen populair kon worden.¹⁵⁶ Hij was wel minder serieus dan Colijn, meer een avonturier, die twee maal van partij veranderde en wel van een gok hield. Hij werd vaak getypeerd als een groot kind.¹⁵⁷ Kort voor de Eerste Wereldoorlog wilde hij zijn vliegbrevet halen en zag daar pas vanaf toen de nog onbetrouwbare vliegtuigen voortdurend neerstortten; niet dat hijzelf het risico te groot vond, maar zijn vrouw kon er niet meer tegen. Overduidelijk genoot hij echt van de spanning die gevaar en oorlog opleverden - al was hij zich wel bewust van de ellende die ermee gepaard ging.¹⁵⁸

Zoals Colijn zich als het ware zijn hele loopbaan lang voorbereidde op de grote economische klap die moest komen en dus in zijn element was toen het zover kwam, zo riep Churchill al een eeuwigheid op tot de strijd, voordat hij in de oorlog de rol mocht spelen die zo goed bij zijn temperament paste.¹⁵⁹ Hij was een jaar of vijf jonger dan Colijn en bereikte dus het hoogtepunt van zijn carrière op ongeveer dezelfde leeftijd (hij in de oorlog, Colijn vijf jaar eerder). Verschillen waren er natuurlijk te over - Churchills avontuurlijkheid, zijn adellijke afkomst en zijn exuberante persoonlijkheid en dominantie over zijn kinderen die doen denken aan Gladstone of Kuyper - maar er zijn voldoende argumenten om te betogen dat Colijn en Churchill meer met elkaar gemeen hadden dan met politici van een vorige generatie en dat Churchill meer leek op Colijn, die graag mannenpraat met hem uitwisselde 'in de toon van jachtverhalen',¹⁶⁰ dan op de bescheiden Attlee die hem in 1945 zou opvolgen.

Door het gaat-u-maar-rustig-slapen-syndroom heeft Colijn in de beeldvorming achteraf meer te maken met Chamberlain dan met Churchill. Vanuit dat perspectief zou men verwachten dat de vergelijking met de opzwepende fascistische leiders volstrekt uit de lucht gegrepen zou zijn. Colijn werd echter als stoere man ook tegenover de ‘slappe’ normale politici geplaatst. Tegen die achtergrond is de vergelijking met fascistische leiders niet gek. De vergelijking met Hitler was echter eigenlijk altijd een contrast-vergelijking. Colijn zelf moest niets van het nationaal-socialisme hebben zoals hij begin 1934 aan Gerretson schreef, en de pers noteerde vooral de verschillen: de ‘sterke man’ in Duitsland ‘vervormde den staat tot één enkele partij, de sterke man in Nederland begon zich te begeven in parlementair overleg en vormde de staatsmacht door de partijen intact te laten, en ze op te roepen tot samenwerking’. Het verschil in stijl viel ook op in het radio-optreden. ‘Hitler: een volksredenaar van superklasse; Colijn: de rustige, vaderlijke stem van den bezadigden Nederlander. Hitler: een daverende, rommelende, schallende, scherpdoordringende stem, een en al hartstocht en felheid; Colijn: waardig, kalm, bewogen-rustig, geloovig-vertrouwend.’¹⁶¹

Uiteindelijk bepaalden dergelijke stijlelementen, die verder gingen dan alleen de vorm, ook het verschil met Mussolini, maar dit was niet meteen duidelijk. Al kort na diens machtsgreep in Italië werd Colijn zijn Nederlandse evenknie genoemd. Niet alleen in communistische of sociaal-democratische maar ook in christelijk-historische kringen, waar men van oudsher kritiek had op de leiderscultus in de ARP, viel het M-woord.¹⁶² Op bepaalde momenten voelde Colijn zelf wel iets voor een ‘Mussolinirol’. Hij had niet veel op met het parlement en was voorstander van krachtig leiderschap; Italië was ver weg, van een afstand merkte men niet veel van de dictatuur en leek Mussolini's regeerstijl dynamisch, doortastend en modern. Het waren kwaliteiten die Colijn aanspraken. Men moet zich hierbij realiseren dat het kwaad van het fascisme nog niet zo ondubbelzinnig vaststond als na 1945 het geval was. Hier gaat het bovendien om de manier waarop in het interbellum naar politieke leiders werd gekeken en Mussolini was toen internationaal een van de meest tot de verbeelding sprekende leiders. Meer dan om de ideologie ging het dan om de persoon. Hij had toch maar orde op zaken gesteld in Italië, vond bijvoorbeeld *De Standaard*.¹⁶³ Hij was een bijzondere man die men terdege moest onderscheiden van Hitler, meende de *Haagsche Post*.¹⁶⁴ Volgens de oprichter en hoofdredacteur van dit blad, S.F. van Oss, die Colijn bewonderde en Mussolini in Rome was gaan interviewen, was Mussolini nog in 1934 ‘de meest belangwekkende staatkundige

figuur van onzen tijd'.¹⁶⁵ Hij was bovendien een mediapersoonlijkheid, over wie net als in het geval van Colijn voortdurend dezelfde anekdotes werden verteld.¹⁶⁶

De politieke cultuur die Mussolini uitstraalde, fascineerde velen. *Het - Leven*, dat Salomons foto's van Colijn publiceerde, plaatste foto's van de Duce als sportman maar ook met een massa toehoorders 'in den ban zijner hartstochtelijke welsprekendheid'.¹⁶⁷ Hij presenteerde zich als een krachtige, dynamische en sportieve leider, paardrijder, bergbeklimmer en automobilist die het gevaar niet schuwde; het was in het interbellum waarschijnlijk voor het eerst dat publieke figuren zich bijna als sporthelden vertoonden, zoals in Nederland de ondernemer Deterding.¹⁶⁸ Mussolini presenteerde zich als een man uit het volk die een eenvoudig leven nastreefde en hij werd net als Colijn bewonderd omdat hij politieke problemen in zulke simpele termen wist uit te leggen. Beiden hadden bovendien baat bij hun onaanzienlijke afkomst, en in dit opzicht leek Colijn meer op Mussolini dan op Chamberlain of Churchill, wier vaders al een vooraanstaande rol in de nationale politiek hadden gespeeld: Neville Chamberlain was de zoon van Joseph Chamberlain en Churchill de zoon van de conservatieve leider Randolph Churchill.

In het verbreiden van Mussolini's imago buiten Italië speelde de fascinatie die hij op journalisten uitoefende een grote rol. Emil Ludwig, schrijver van veel populaire biografieën en zelf een Europese beroemdheid, publiceerde in 1932 *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig*. Hij was geen sympathisant van het fascisme en liet zich ook niet verleiden tot de superlatieven van een journalist als George Sylvester Viereck die Mussolini kort daarvoor een wijsgeer en denker, een 'opbouwend staatsman', ja zelfs 'den oppermensch der na-oorlogswereld' noemde.¹⁶⁹ Maar Ludwig was toch onder de indruk van Mussolini. Hij geloofde in grote mannen die uit het gewone volk afkomstig waren en presenteerde zijn interviews als 'die künstlerische Betrachtung einer ausserordentlichen Persönlichkeit'.¹⁷⁰ Dat was een kolfje naar Mussolini's hand, die koketteerde met een esthetische beschouwing van de politiek. Hij zei tegen Ludwig dat hij zich bijna als kunstenaar beschouwde, noemde fantasie de belangrijkste kwaliteit van de politicus en de dichter de wegbereider van de staatsman. Het boek van Ludwig, die al bekende portretten had geschreven van andere Europese leiders, speelde een belangrijke rol in de beeldvorming rond Mussolini.¹⁷¹ Zijn werk verscheen in het Nederlands, hij was in Nederland een 'schrijver en vogue' en natuurlijk werd er toen over Colijn gezegd: 'Als ons volk een Emil Ludwig bezat, zou er stellig van dit leven een sterk boeiende, romantische geschiedschrijving te maken zijn.'¹⁷²

Colijn had niets van de revolutionaire en atheïstische kant van Mussolini, flirtte niet met avant-garde en had geen enkele pretentie als artiest. In zijn geval zou ook de vergelijking met een opera-ster of een acteur van het melodramatische genre veel minder voor de hand hebben gelegen dan bij Mussolini,¹⁷³ maar hij speelde wel net als de Italiaan in op de behoefte aan Carlyle-achtige heldenverering van het interbellum. Meer dan aan het eind van de negentiende eeuw het geval was, werd de politieke leider daardoor een cultureel verschijnsel. Veel journalisten beschreven de leider amper nog als een politicus die concrete maatregelen nam, maar meer als iemand die op één lijn stond met de grote wetenschappers, ondernemers en filosofen van zijn tijd, als romantische figuur onttrokken aan de maatstaven die voor gewone stervelingen golden. Viereck publiceerde zijn schets van Mussolini in *Glimpses of the great* (1930), maar die groten waren behalve politici ook de filosoof Bernard Shaw, de auteur Arthur Schnitzler, de psychoanalyticus Sigmund Freud, de biograaf Emil Ludwig en de ondernemer Henry Ford. Een vergelijkbaar Nederlands boek van de katholieke journalist Kees van Hoek bevat onder de titel *Man en macht* (1932) naast een schets van Colijn - en nogal wat katholieke figuren - ook portretten van Henri Deterding en de dirigent Willem Mengelberg. Als extra aanbeveling gold dat het boek was 'verlucht met portretten en autogrammen'.

Dat de liberale parlementaire journalist Hans in deze jaren een 'onpolitiek interview' publiceerde, waarin het meer ging om de persoon dan om de politicus Colijn, past in deze trend. Zeker zo opvallend is dat journalisten die zich normaal niet met actuele politiek bemoeiden over politici publiceerden. Dit gold voor Ludwig, Viereck en een reeks van andere publicisten. Een van hen was Mary Pos.¹⁷⁴ Haar vader was evangelist en zij behoorde als het ware al van haar geboorte tot de anti-revolutionairen. In 1939 schreef zij bij de zeventigste verjaardag van Colijn in de beste wierookstijl het al aangehaalde, door *De Standaard* uitgegeven *Herinneringsalbum*. Ze was in de anti-revolutionaire wereld een onafhankelijke en flamboyante verschijning. Het 'is niet voldoende passief te zijn' want 'God wil, dat je onder elke omstandigheid actief bent!', schreef ze in een vroege roman over een actief gereformeerd meisje, en het kan als haar lijfspreuk gelden.¹⁷⁵ Ze was tot na de oorlog ongehuwd en zo gesteld op haar onafhankelijkheid dat ze zich ook zakelijk nergens vastlegde. In haar eentje reisde ze de wereld rond en zond vanuit alle hoeken haar reisverslagen naar *De Standaard* en een christelijk gezinsblad als *Timotheüs*, maar ook naar *De Telegraaf*. Haar stiel was human interest met een gereformeerde ondertoon en net als Colijn had ze goede contacten in liberaal-neutrale kring.

Een politieke journaliste was Mary Pos niet en erg veel politiek inzicht bezat ze evenmin, maar doortastend was ze wel. In de jaren dertig wist ze door te dringen tot Mussolini. Ze had een introductiebrief van Colijn bij zich, maar had het op eigen kracht zeker ook klaargespeeld. In juni 1935 publiceerde *De Standaard* haar verslag in vier afleveringen, met portret van de geïnterviewde.¹⁷⁶ De redactie was wat geschrokken van de toon van haar stukken: 'De lezer zal zich met ons wellicht afvragen, of de schrijfster niet te sterk onder de bekoring is gekomen van de krachtige persoonlijkheid van den Duce.' Het is voorstelbaar dat de redactie had gearzeld. Mary Pos schreef dat ze in een aantal opzichten lijnrecht tegenover Mussolini stond, maar desondanks noteerde ze 'dat hij zóó eenvoudig en natuurlijk zou zijn in den gewonen omgang, ik had het niet kunnen vermoeden [...] En welk een belangstelling toonde hij niet voor Holland, hoe sympathiek en vol waardeering sprak hij over Dr. Colijn.' Ze ontdekte dat Mussolini een gelovig man was en bovendien beschikte de Italiaanse leider over een 'uitzonderlijk geheugen' en een 'oersterke wil'. Na deze reeks keerde Mary Pos terug naar de reisverslagen. Over Mussolini publiceerde ze in *De Standaard* niet meer, maar later verschenen er, onder meer in de tijd dat Italië bezig was Ethiopië te annexeren, wel twee nieuwe interview-artikel in *De Telegraaf* en zijn zusterbladen (die overigens ook beter betaalden). De toon was nog dezelfde. Weer toonde ze zich getroffen door zijn 'eenvoud' en door zijn rust: 'rust gaat zelfs in dezen opwindenden, zenuwslopenden tijd, waarin de duizenden uit hun evenwicht geslagen zijn, uit van den man, op wiens schouders een schier ondragelijke verantwoordelijkheid rust'.¹⁷⁷

Smalend schreef een journalist in *Timotheüs* dat Mussolini wel wist 'dat interviews de best denkbare propaganda zijn' en dat daarom 'iedere derderangs krantenman' toegang tot hem kreeg en dan gevlaid artikelen ging schrijven die in de kraam van de dictator te pas kwamen.¹⁷⁸ In het interbellum waren gezagsdragers hooggeplaatste lieden, ver verheven boven journalisten. Pos toonde zich extreem gevoelig voor de gewone conversatie die met iemand als Mussolini mogelijk bleek en in zekere zin was Colijns jovialiteit een vergelijkbare troef onder journalisten die de stijve vormen van de Nederlandse bestuurders gewend waren. Pos was ook onder de indruk van Mussolini's soevereine rust. Rust was ook al de kwaliteit die Ludwig in Mussolini had ontdekt.¹⁷⁹ Bij Mussolini was dat dan altijd de rust van de mannelijke man die alles in zijn greep heeft, die de wereld domineert. Hij was 'een Man' zoals voortdurend werd herhaald.¹⁸⁰

Een echte man

Colijn werd stevast als mannelijk getypeerd. Nog bij zijn dood in 1944 schreef het in de oorlog opgerichte illegale anti-revolutionaire dagblad *Trouw*: 'Colijn was een man. Colijn was niet een parlementariër, niet een minister, niet een kapitalist, niet een militair, zelfs niet in de allereerste plaats een staatsman. Colijn was allereerst een man. Zoo heeft ons volk hem gezien, zoo heeft ons volk hem vertrouwd. Als men een eenvoudig mensch vraagt: Wat vindt ge van Colijn? Het antwoord zal luiden: Colijn was een kerel. Dat is het eerste geheim van Colijns persoonlijkheid.'¹⁸¹ Ook zijn tegenstanders dachten er zo over. 'Een kerel was je wèl!' had Kleerekoper op 8 maart 1926 in *Het Volk* geschreven, toen Colijn de regering definitief leek te verlaten. De later veel geciteerde uitspraak werd meteen bekend. 'Juist in dezen tijd, nu zoovelen in ons parlementaire leven ophouden kerels te zijn, zoodra Koning Kiezer maar even het voorhoofd fronst, is een kerel goud waard,' schreef *Het Vaderland* in een reactie. In 1939 dikte een ander min of meer liberaal blad het nog wat aan in een verhaal over 'deze oude veldsoldaat en politicus' die 'de elementaire mannelijke eigenschappen' bezat.¹⁸²

Dit was allemaal nog niets vergeleken met wat A. Ingwersen in *Wee mijn volk* uit 1935 presteerde.¹⁸³ Ingwersen, die Colijn persoonlijk kende, was ook weer een anti-revolutionair die contacten onderhield met *De Telegraaf*. Zijn boek was een overspannen klaagzang over de toestand van het vaderland. 'Gelukkig is dan ook alleen de staat, die *mannen* bezit. Want alleen mannen kunnen regeeren.' Nederland was verburgerlijkt maar had in 1933 gelukkig nog één man die pal stond. Het is vaak gezegd dat Nederland geen fascistische leider nodig had, want Colijn voldeed aan de behoefte aan krachtig leiderschap. Ingwersen zegt met zoveel woorden dat men in het buitenland misschien een Mussolini, Hitler of Stalin had, maar 'wij willen onze eigen, echte mannen kiezen'. Met enige moeite is het mogelijk om achter de cursivering te ontdekken dat mannelijkheid hier rust, hard aanpakken en vooral geen twijfel betekent. 'Twijfel, die rijst, is voor den geest, wat wassend water is voor het strand. Beide raken er hun vastheid door kwijt, worden doorweekt. Zóó, dat alles wat er op gebouwd is, verzwakt.'

Als ooit in Nederland een macho politiek leiderschap is aangeprezen, dan is het wel hier. De leider mocht geen twijfel kennen, maar moest zich als een echte man een weg banen door de politiek. Mary Pos noemt Mussolini en Colijn beiden mannen, maar alleen in het geval van Colijn valt het woord 'vaderlijk'. Nu lag dat bij Colijn die bijna een kwarteeuw ouder was dan Mussolini ook wel wat meer voor de hand, maar het geeft tegelijkertijd aan

dat het mogelijk is Colijn tussen de paternalistische appeaser Chamberlain en de macho fascist Mussolini te plaatsen. Er is de vaderlijke mannelijkheid en het viriele machismo. De overeenkomst is de rust en de eigenwijze overtuiging. Bij Colijn gaat het om de noodzakelijk geachte hardheid maar ook om de uitstraling dat men alles aan hem kon overlaten.

Velen gebruikten Colijns militaire ervaring in de koloniën om te tonen hoe goed hij paste in de rol van niet alleen strenge, autoritaire vader maar ook harde saneerder. Het leger was in Europa al lang niet in actie gekomen, maar Colijn had in Indië niet alleen geleerd te besturen, hij had ook daadwerkelijk gevochten. De Indische jaren hadden hem in de ogen van zijn bewonderaars ‘tot practicus en “reaal-politicus” gestaald’.¹⁸⁴ Toen had hij immers niet alleen ‘leidersqualiteiten’ kunnen verwerven, maar kon hij ook ‘de hardheid opdoen, noodig voor hem, die in moeilijke omstandigheden geroepen wordt tot regeeren’, zoals *De Telegraaf* opmerkt in een beschouwing die goed de beoordeling van koloniale oorlogservaring in die tijd weergeeft. ‘Steeds, als er, niet uit wreedheid, maar uit noodzakelijkheid hard gehandeld moet worden, treedt de militair op. [...] De man, die als minister van Financiën later “het mes van Colijn” hanteerde, had als militair geleerd, voor geen krachtige maatregelen terug te deinzen, en had zich vaker met het kapmes een weg moeten banen door de wildernis.’¹⁸⁵ Dit is meer dan het hakken en de spaanders. Hier is de moraal dat je de spaanders moet hebben zien vallen om het hakken goed onder de knie te krijgen. Het is een eufemisme voor wat er in de oorlog kan gebeuren maar wat men niet erg tot zich liet doordringen. Zelfs de kritische *Groene Amsterdammer* deed er in de verte aan mee. In Atjeh was ‘zijn loopbaan romantisch begonnen’, heette het hier.¹⁸⁶ De kolonie was natuurlijk veel meer dan strijd en oorlog, maar in de beeldvorming rond Colijn waren de twee nauw verbonden.

In het geval van Colijn denkt men dan meteen aan zijn omstreden rol in Indië. Toen zijn biograaf Herman Langeveld brieven aanhaalde waaruit bleek dat hij de executie van weerloze inlanders op zijn minst had toegelaten, leek het er sterk op dat oudere biografen de zaak met de mantel der liefde hadden bedekt.¹⁸⁷ Colijn zelf deed niet al te geheimzinnig. De zaak was niet in brede kring bekend maar hij heeft haar voor zijn naaste omgeving op het moment zelf niet verzwegen. Dat er in de koloniale oorlog hard geweld, zelfs wreedheid voorkwam, heeft hij bovendien in het openbaar verdedigd als onvermijdelijk. Toen in 1903 een christelijk-historische officier die in de strijd in Atjeh geweigerd had aan wrede praktijken mee te doen, de gang van zaken via politieke contacten in Nederland aan de kaak stelde, was Colijn een van de doelwitten. Hij reageerde op verzoek van zijn superieur

J.B. van Heutsz, met een nota die geheel en al de geest van verdediging van het onvermijdelijke ademt. De zaak kwam in de Kamer aan de orde maar Colijns argumentatie won het.¹⁸⁸

In 1903 was Colijn nog militair, geen politicus. Meer dan dertig jaar later kwam de zaak echter opnieuw in de openbaarheid. J.W. Naarding promoveerde in 1939 in Utrecht bij de historicus Gerretson op een onderzoek naar de militaire politiek van Van Heutsz in Indië.¹⁸⁹ Gerretson, die zijn promovendi nadrukkelijk placht te sturen, had een appeltje te schillen met Van Heutsz. Het proefschrift draaide om de manier waarop Van Heutsz in Indië de officier G.C.E. van Daalen aan de kant had gezet en Van Daalen was de schoonvader van Gerretson. Er ontstond een rel rond het proefschrift, maar de rel beperkte zich tot de waardering van het optreden van Van Heutsz, wiens grove optreden overigens moeilijk te ontkennen was. Hier is echter vooral van belang dat het boek als bijlage onder meer de nota van Colijn bevat. Zoals gezegd geeft die de nietsontziende gewelddadigheid van de koloniale strijd toe en praat die goed. Nu was Gerretson Colijns persoonlijk secretaris geweest, had hij hem in 1933 opgeroepen een kabinet te formeren dat los van de Kamer zou optreden, bewonderde hij hem zeer en liep hij met het plan rond diens biografie te gaan schrijven.¹⁹⁰ Ongetwijfeld wilde hij niet dat zijn promovendus zijn held in diskrediet bracht. Dat gebeurde dan ook niet. De zaak heeft naar het zich laat aanzien toen geen effect gehad op de reputatie van Colijn. Socialisten zagen er misschien hun overtuiging in bevestigd dat Colijn niet deugde, maar confessionelen en liberalen begrepen alleen maar beter waar hij zijn 'leidersqualiteiten' had geleerd.

Er is een verband tussen de waardering van Colijns hardheid in de koloniale en in de sociale politiek. Voor zijn aanhang was hard optreden ook in de crisis noodzakelijk, niet alleen om het gezag te handhaven, maar zachte heemeesters maakten ook stinkende wonden. De sociale ellende was niet te vermijden als men op den duur weer een gezonde economie wenste. Omgekeerd legden zijn critici het verband ook. Voor hen was hij 'de sterke man die Atjehse kwaadwilligen met hun bloedverwanten "neerlegt" en werkeloozen hardhandig tot rede brengt' en die zijn krediet als vaderlijke mannetjesputter definitief verspeelde met zijn houding in 1940.¹⁹¹ In Engeland heeft de naoorlogse discussie over de politiek van het interbellum zich geconcentreerd op het punt van de bewapening. De 'guilty men' hadden een verkeerde economische politiek gevoerd, maar ze waren allereerst schuldig door hun gebrekkige voorbereiding op de oorlog en door hun defaitisme. Dit laatste is Colijn meteen na de oorlog ook verweten, maar in het Nederlandse geval was er toch altijd de gedachte dat zelfs uitstekende

voorbereiding een overwinning op het machtige Duitsland niet mogelijk had gemaakt. Anders lag dat bij de oorlog tegen economische misère. Als men maar andere keuzes had gemaakt, had die volgens de critici wel gewonnen kunnen worden. Colijn werd vooral een gebrek aan mededogen verweten.

Colijns zeer op zijn persoon gerichte stijl is in de geschiedenis van politiek leiderschap in Nederland tamelijk uitzonderlijk. Hoewel Colijn evenals Kuiper ingebed was in de ARP, staan de meest uitgesproken beelden van zijn leiderschap toch grotendeels los van zijn partij. Colijns macho stijl paste niet alleen in een internationaal patroon, maar ook in Nederland was al in de Eerste Wereldoorlog een verlangen uitgesproken naar krachtig leiderschap van ‘mannen’ en in 1929 had een vooraanstaande sociaal-democraat als W.A. Bongers zich in *De Socialistische Gids* opvallend genuanceerd uitgelaten over de betekenis van ‘grote mannen’.¹⁹² Voor wie meteen klaarstaat met stereotypen over maaivelden, gewoon-doen en de Nederlandse aard, is Colijns stijl in het interbellum, toch de beginperiode van het algemeen kiesrecht, iets om over na te denken. Opvallend groot is het contrast met de periode die er meteen op volgde: na de oorlog keerde zijn leiderschapsstijl zich tegen hem.

Eindnoten:

- 1 H. Colijn, ‘Toevende dageraad’ (1920) in: *Geen vergeefs woord*, 211-230. De titel is wel Kuiperiaans.
- 2 Ruijs werd in de artikelen bij Lubbers' record genoemd, bijvoorbeeld door Mark Kranenburg, ‘Houdbaarheid van de leider’ in: Idem en Van der Malen ed., *Tijdperk Lubbers*, 118. Zelfs collega De Geer, *Avondmijmering*, 9, noemt niet hem maar Colijn als voorbeeld van een lang zittende minister.
- 3 Zoals de christelijk-historische H.W. Tilanus in Puchinger, *Tilanus*, 156 wat verbaasd opmerkt.
- 4 Bosscher, *Erfenis van Colijn*, over de naoorlogse waardering van Colijn; de anti-revolutionair L.W.G. Scholten, ‘In memoriam. Een groot Vaderlander werd op Nederlandsen bodem begraven’, *Kroniek van de Week* 21 juni 1947, klaagde dat men ‘steeds maar weer de nadruk legt op zijn misgrepen omstreeks het jaar 1940’; Langeveld, *Leven van krachtig handelen*. Zie over het beeld van Colijn verder J. de Bruijn, ‘Politiek en charisma’; idem, *Standbeeld voor Colijn?*; Langeveld, ‘Canonisering Colijn-beeld’.
- 5 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 51.
- 6 Drees bleef Colijn ook later voorzichtig beoordelen, tot verdriet van Rogier, *Zondagskind in de politiek*, 237.
- 7 Offringa ed., *Groot vaderlander*, 98 en 112 (P.M. Hooykaas), 164 (A. Stapelkamp), 180 (A. van Wijnbergen). ‘Kind van zijn tijd’ ook in ‘Colijn’, *Trouw* 29 mei 1947. Vgl. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*, 260, en Gerretson, ‘Colijn bijgezet’.
- 8 Vergelijkende opmerkingen in Oud, *Jongste verleden* I, 66-67.
- 9 Langeveld, *Leven van krachtig handelen* I, 79 en 104; vgl. de opmerkingen over de te teruggetrokken Afgescheidenen in Colijn, *Gemeenebest*, 16-17 (1934).
- 10 Colijn, *Gemeenebest*, 21 (1937).
- 11 *Het Hollandsche Weekblad* (19 augustus 1939) 4.
- 12 22 augustus 1910 in: *Briefwisseling Kuiper-Idenburg*, 206 en passim.
- 13 *Kuiper's lijn*, 34. Colijn zei hetzelfde in zijn eerste hoofdartikel, *De Standaard* 1 april 1922.

- 14 Colijn aan Idenburg, 22 april 1920 in: Puchinger, *Colijn. Momenten*, 114; n.a.v. de kritiek op zijn eerste Deputatenvergadering.
- 15 Schaepman in 1902, geciteerd door Gribling, *Nolens*, 109-110, in een vergelijking met Nolens. Bij deze alinea's Te Velde, 'Aparte techniek', 211.
- 16 L.N. Deckers, 'Dr. Nolens in het parlement' in: Aalberse e.a., *Nolens*, 35-36; deze bundel bevat meer uitspraken van deze strekking.
- 17 L.G. Kortenhorst in *Troelstra*, 12-13, en in de Tweede Kamer, 1956-1957, geciteerd door Kneegtmans, 'Albarda', 91-92.
- 18 Troelstra, *Mijn vader*, 150.
- 19 Vgl. de analyse van Saks, *Socialistische opstellen I*, 211-226.
- 20 Fuchs, *Colijn*, 31 en 36.
- 21 H. Colijn, 'Hetzelfde program', *De Standaard* 1 april 1922.
- 22 K. Dijk in: Offringa ed., *Groot vaderlander*, 45.
- 23 Drees, *Zestig jaar*, 20.
- 24 *De Standaard* 16 september 1934 (een landdag met naar schatting 25 000 anti-revolutionairen).
- 25 Geciteerd door De Bruijn, 'Politiek en charisma', 147. Andere voorbeelden: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 211 (Idenburg, 1910: 'veldheer'); Puchinger, *Colijn. Momenten*, 159 (F.C. Gerretson aan Colijn, 1927); Van Vree, *Nederlandse pers en Duitsland*, 76 (*De Standaard*, 1937); Van Kaam, *Mannenbroeders*, 257 ('verkiezingsveldtocht' in 1937).
- 26 Marsh, *Chamberlain*, xi, 80, 668-669 en passim.
- 27 Aerts, *Letterheren*, 412.
- 28 Bruin, *Herenwereld ontleed*, 61-62.
- 29 Antonio, *Schetsen uit de Tweede Kamer*, 114.
- 30 Carlyle, *Helden, heldenvereering en heldengeest*, een uitgave van de op een groot publiek gerichte Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur oftewel de Wereldbibliotheek.
- 31 Aerts, *Letterheren*, 412-413.
- 32 K. Floor in: Offringa ed., *Een groot vaderlander*, 68; Hans, *Parlements-film*, passim; D. Hans, 'In het parlement' en I. Stap, 'De band met de jongelingen', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 17 en 73.
- 33 *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 8 maart 1926.
- 34 Citaten overgenomen uit Jansen van Galen en Spiering, *Rare jaren*, 48-49; 91-93 over Colijn.
- 35 Ritter Jr, *Donkere poort I*, 78.
- 36 Treub, *Herinneringen*, 371-372.
- 37 Treub, *Rede*, 5-6, reageert op kritiek van de vrijzinnig-democraat Marchant en de katholiek Nolens.
- 38 Bijv. Puchinger, *Colijn I*, 505-506 (bij kabinetsformatie in 1923).
- 39 Deze gedachte ontleend aan Houwink ten Cate, *Mannen van de daad*.
- 40 Vgl. Packer, *Lloyd George*, samenvatting met literatuurverwijzing; Lloyd George zoals geciteerd door Clarke, *Question of leadership*, 102.
- 41 De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, hfdst. 1.
- 42 Den Uyl in Puchinger, *Gereformeerde wereld*, 62 (naar zijn zeggen vond hij dat overigens al in 1937).
- 43 Den Uyl, 'Socialisme en vrije ondernemingsgewijze productie' in: idem, *Inzicht en uitzicht*, 181-195; Colijn, *Wat kunnen wij doen*, een uitgave van het liberale *Algemeen Handelsblad*, deels afgedrukt in Colijn, *Gemeenebest*, 140-148.
- 44 De Jong, *Voorspel*.
- 45 Van Reest, *Levensroman Colijn*, 236-244, 260. Deze analyse kwam toen in de pers meer voor.
- 46 Het citaat is genomen van de kافت van dit boekje van Jobert.
- 47 Het weinig kritische Hendrix, *Henri Deterding*; 'kerels': Van Hoek, *Man en macht*, 223; in dit boek ook een gesprek met Colijn.
- 48 Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering I*, 214; in het rijtje verder Coen, Rhodes, Krupp en Rockefeller.
- 49 P.W. Klein, 'Colijn en de "Koninklijke"' in: De Bruijn en Langeveld ed., *Colijn*.
- 50 Van Reest, *Levensroman*; Jobert, *Colijn*, 6; Van Hoek, *Man en macht*, 82; *Het Volk* 21 juni 1939.
- 51 Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 52 (de liberale *Avondpost*) en 64 (*De Maasbode*).
- 52 Boot, *Burgemeester*, 20; verder Idenburg aan zijn vrouw, 24 februari 1915 in: *Briefwisseling Kuyper-Idenburg*, 505; Heldring, *Herinneringen*, passim.
- 53 *Algemeen Handelsblad* 21 juni 1939 onder de kop 'De "sterke man"'.

- 54 De voorgaande citaten van A.A. de Jong en D. Bakker in Boekman e.a. ed., *Albarda*, 48 en 51. In dit boek meer vergelijkbare uitspraken waartegenover Koos Vorrink in de inleiding Albarda's hartstocht en meeslepende redevoeringen benadrukte.
- 55 Drees geciteerd in de inleiding van Becker e.a. ed., *Van Troelstra tot Den Uyl*, 14.
- 56 'De toovenaar van het woord', *Colijn-nummer van de Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939.
- 57 A.H. Gerhard in: Boekman e.a. ed., *Albarda*, 26.
- 58 'Twee regentenfiguren. Dr. Wibaut en de heer Colijn', *Algemeen Handelsblad* 22 juni 1929.
- 59 Troelstra aan Albarda, 15 juli 1925, afgedrukt in Puchinger, *Colijn* II, 34.
- 60 De kop van een artikel over de zestigjarige Ruijs in *Algemeen Handelsblad* 1 december 1933 als voorbeeld. Bij het volgende Gribling, *Aalberse*, waaruit Ruijs' paternalistische standsbesef blijkt.
- 61 Brom, *Ariëns*, 379: 'Schrijven deed hij niet, en had hij voor het feestnummer van een krant bij te dragen, dan verviel hij in de trant van een militaire proclamatie, die blijkbaar zijn normale toon vormde, als hij de tekst niet door een ander liet ontwerpen.'
- 62 Schurgers, *Ruys*, passim.
- 63 De beschouwing komt voor in *De Tijd* 22 december 1929 en *De Limburger* 23 december 1929.
- 64 Aalberse, 'Voorzitter Ruijs', 18.
- 65 *De Nieuwe Eeuw* 1 juni 1922.
- 66 *De Nedermaas. Limburgsch geïllustreerd maandblad* II nr 1 (augustus 1924) 2-3 (portret van Ruijs).
- 67 Ruijs geciteerd door Verhagen, *Ministerie Ruijs de Beerenbrouck*, 96; M. van Nispen tot Sevenaer-Ruijs de Beerenbrouck, geciteerd door De Vries, 'Katholieke jonker', 103-104.
- 68 Onder meer Puchinger, 'Minister-president Ae. Mackay'.
- 69 Tilanus in Puchinger, *Tilanus*, 113; trefzekere typering in Oud, *Jongste verleden* I, 23-24. Bij het volgende Gribling, *Nolens*.
- 70 T.J. Verschuur aan A. van der Deure, 13 december 1939, geciteerd door Puchinger, *Colijn* III, 1094; aldaar II 571 ook een opmerking van Ruijs over de 'adoratie' die Colijn ten deel viel.
- 71 *De Avondpost* 29 november 1932. Ruijs lachte een beetje om Colijns 'dik doen': Puchinger, *Colijn* I, 554.
- 72 Interview in *De Tijd* 22 december 1929, alsmede *De Limburger* 24 december 1929.
- 73 *Het Hollandsche Weekblad* 19 augustus 1939, 4. Een samenvattende beschouwing over De Geer in Van Spanning, *Christelijk-Historische Unie*, 229-238.
- 74 D. Hans, 'Vaderland-sche interviews. Bij Jhr.Mr. D.J. de Geer, Minister-President', *Het Vaderland* 12 oktober 1928; 'Een vraaggesprek met Jhr.Mr. D.J. de Geer', *Timotheüs. Geïllustreerd weekblad* 30 nr 8 (22 november 1924) 90.
- 75 De Geer, *Vervlogen dagen*, 33, waar hij de ook door Puchinger gebruikte levensbeschrijving van Mackay door Lohman aanhaalt. De reserves van Lohman bijv. in Suttorp, *Lohman*, 22.
- 76 De Geer, *Herinneringen*, 16.
- 77 Puchinger, *Colijn* III, 152; A.C.D. de Graeff, Buitenlandse Zaken in 1933; zie ook Klaassen ed., *Voor u persoonlijk*, 3 en 109.
- 78 Puchinger, *Tilanus*, 138; J.C. Koningsberger die in 1926 minister van Koloniën werd.
- 79 De Geer, *Hou en trouw*, 11-12.
- 80 D.P.D. Fabius aan Colijn, 18 augustus 1923, in Puchinger, *Colijn* I, 406; in dit deel ook veel katholieke verzuchtingen van gelijke strekking; bij de volgende zin: lof van het *Algemeen Handelsblad* in De Geer, *Hou en trouw*, 121.
- 81 Klaassen ed., *Voor u persoonlijk*, 39.
- 82 Bijv. 'Dr. H. Colijn zeventig jaar', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939. Vgl. Marchant, *Coalitie-staatslieden*, 50: hij mist 'juridisch onderscheidingsvermogen en de noodige kennis van het staatsrecht en het administratieve recht. Hij heeft hiervoor zelfs geen belangstelling.'
- 83 Bij het volgende o.a. Puchinger, *Tilanus*, 128-137.
- 84 D. Hans, 'Een bezoek aan onzen Minister-President. Jhr.Mr. D.J. de Geer in zijn werkkamer', *De week in beeld. Geïllustreerd familie-weekblad voor Nederland* 22 maart 1940, 10.
- 85 Vgl. Blom, 'Machtspositie van Colijn'.
- 86 Colijn, *Gemeenebest*, 183.
- 87 J. Witlox, 'Dr. Colijn, beginselvast opportunist en nationale figuur', *Colijnnummer van de vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939, 7.

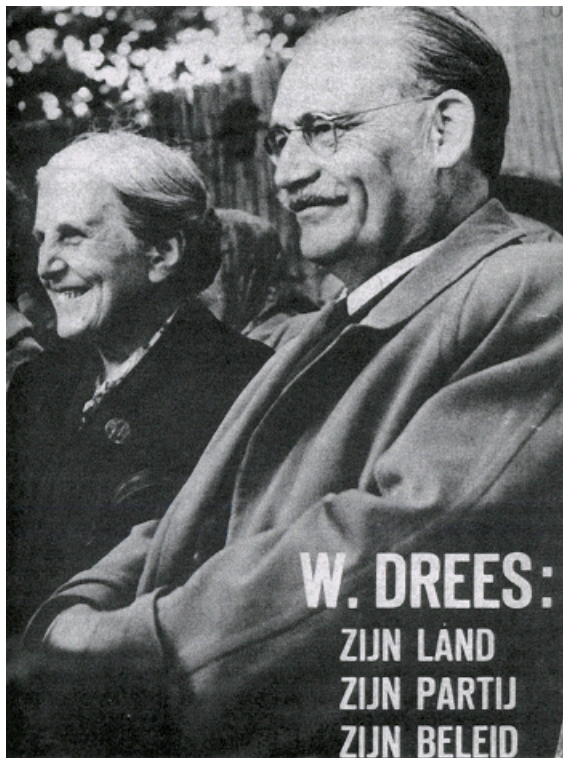
- 88 Barkey Wolf, *Christus Mea Petra*, 22-23. Vgl. De Wilde en Smeenk, *Het volk ten baat*, 657: 'Zijn radioredevoeringen, dikwijls op vaderlijken toon uitgesproken, maakten indruk.'
- 89 Visser van Nieuwpoort, *Anti-Revolutionnaire Partij en Colijn*, 20.
- 90 Brieven in Archief De Geer, ARA, inv.nr 59. Oud, *Jongste verleden* VI, 217, spreekt van de 'geruststellende radioredevoering' van november 1939; gemengder is het oordeel in Heldring, *Herinneringen*, 1419, 1423, 1430, 1451.
- 91 Niet in *Colijn in de caricatuur*, maar wel in het Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 49 en 65, en in Pos, *Herinneringsalbum Colijn*, 51. Vgl. Barkey Wolf, *Christus Mea Petra*, 23-24: 'Er bestaat een oude plaats van Braakensiek waarop hij voorgesteld wordt als een schipper, met den zuidwester op het hoofd, midden in een storm, met de beide handen aan het stuurrad geslagen.'
- 92 Koos Vorrink in Boekman e.a. ed., *Albarda*, 8; bij het artikel 'Hoe Nederland's schip van staat 1925 invaart. De stuurman aan het roer', *Limburger Koerier* 31 december 1924.
- 93 *De Voorpost* 24 oktober 1935.
- 94 *Nieuwe Zeeuwsche Courant* 7 mei 1925; *Utrechtsche Courant* 16 februari 1933; J.R. Snoeck Henkemans in *Nieuwe Arnhemsche Courant* 18 maart 1933. Zie voor 1918 het dagboek van P.J.M. Aalberse in Scheffer, *November 1918*, 117, 140; vgl. Puchinger, *Tilanus*, 90-91.
- 95 Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, 14; 30 (affiche van de VDB) en 36 (Colijn).
- 96 *Nieuwe Haagsche Courant* 24 juli 1935 in: Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 62.
- 97 Colijn geciteerd in Boot, *Burgemeester*, 20; Oud, *Jongste verleden* II, 113: 'De Geer is [...] geen bewindsman voor slechte tijden.' Piet de Rooy gaf de typering eerder in Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 209. Volgende zin: *Limburger Koerier* 29 juni 1929.
- 98 Langeveld, *Leven van krachtig handelen* I, 257-258, stelt dat de Eerste Wereldoorlog zijn overgang naar economisch pessimisme markeerde.
- 99 Brieven van Colijn, in extenso in Puchinger, *Colijn. Momenten*, 111 en 177.
- 100 Colijn, *Gemeenebest*, 126; ook in Colijn, *Wat kunnen wij doen*, 7, beroemde hij zich op zijn vroege inzicht. Vgl. P.A. Diepenhorst in Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 35: 'Vroeg is door Dr. Colijn de crisis voorspeld. Klaar doorzag hij het vooze van den schijn-rijkdom.'
- 101 Colijn, 'Crisis', 1; idem, *Wat kunnen wij doen*, 5; vgl. idem, *Gemeenebest*, 229 en 232.
- 102 Colijn, 'Grens van twee werelden', 594.
- 103 Elout, *Figuren en momenten*, 107 en 112.
- 104 L.F. Duymaer van Twist, 'Dr. H. Colijn en de openbare orde' in: Offringa ed., *Groot vaderlander*, 32-39. Vgl. idem, 'Onze partij en de revolutionaire woelingen' in: *Schrift en historie*, 356-363. Zie bij deze alinea ook Blom, *Muiterij*, en Bank en Vos, *Colijn*, 102-103.
- 105 Colijn, 'Op de grens van twee werelden', 603.
- 106 Colijn, *Saevis tranquillius in undis*, 161-162.
- 107 Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 47-50. In deze beschouwing over Indië geeft Colijn scherp zijn visie op politiek.
- 108 Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur?*; Colijn aan Gerretson, 28 januari 1934, Archief Gerretson, ARA, inv.nr 393; vgl. Te Slaa, 'Sterk gezag'.
- 109 *De Rotterdammer* 1 mei 1937.
- 110 *Het Volk* 15 augustus 1939; vgl. De Rooy, *Werklozenzorg*, 208.
- 111 Bomans, 'Man met de witte das'.
- 112 *De Standaard* 16 september 1934; *Zege van Colijn*, 12; foto van 'Het bekende gebaar' in *Colijn-nummer van de Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939, 16.
- 113 Bij het volgende Lohuis, *Pater Borromaeus*: een compilatie van commentaren; Van der Plas, *Rijke Roomsche leven* geeft voorbeelden uit zijn werk. Een analyse in Bak en Geurts, 'Pater Borromaeus de Greeve'.
- 114 Over hem onder meer Van der Plas, *Godfried*, 18-21, 64-66 en passim.
- 115 Oud, *Jongste verleden* I, 32 en 170-171; III, 49-50.
- 116 Oud, *Jongste verleden* II, 265-266; Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* II, 466, doet het voorkomen alsof het om bekering gaat, maar de praktijk was het opwekken van enthousiasme onder de al bekeerden; Drees, *Nederlandse parlement*, 143-144.
- 117 Vorrink, *Feest-cultuur*, 5.
- 118 Wiardi Beckman aan Van der Goes van Naters, 25 mei 1926, in Wijne, *Wiardi Beckman*, 43; volgende citaat, uit 1937, op p. 69. Een vergelijkbare uiting over de massa van Vorrink zelf, uit 1913, in Wiedijk, *Vorrink*, 32.

- 119 Vgl. R. Hagoort, 'Dr. Colijn als journalist en volksredenaar' in: Offringa ed., *Vaderlander*, 90; Bank en Vos, *Colijn*, 59-60.
- 120 *Colijn-nummer van de Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939, 16. Zie verder bijv. *De Tijd* 23 februari 1925 ('Hij is, zoo zeide men mij, geen redenaar') of *De Telegraaf* 21 juni 1929.
- 121 D.J. de Geer, 'Een zeventigjarige', *Timotheüs. Geill. Weekblad* 17 juni 1939. Volgens Hagoort, 'Colijn als volksredenaar' in: Offringa ed., *Groot vaderlander*, had hij de gave 'de moeilijkste dingen eenvoudig voor te stellen'.
- 122 P.A. Diepenhorst, 'De econoom', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 35-39.
- 123 *Nieuwe Drentsche Courant* 19 juni 1925. Dergelijke opmerkingen vaak ook elders.
- 124 Onder meer J.B., 'Dr. Colijn als redenaar', *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 16 mei 1937.
- 125 Hier door de katholieke parlementariër A. van Wijnbergen, 'Een christen-staatsman', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 41; bij de volgende zin ook De Bruijn, 'Politiek en charisma'.
- 126 'Dr. Colijn spreekt in de Betuwe', *De Courant - Het Nieuws van den Dag* 4 mei 1937.
- 127 Pos, *Herinneringsalbum Colijn*, 3.
- 128 A. Zijlstra, 'Dr. Colijn in het parlement', *Gereformeerd Jongelingsblad* 50 (1939) 644-645; *Algemeen Handelsblad* 21 juni 1939; de katholieke A. van Wijnbergen, 'Een christen-staatsman', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 41; vergelijkbare opmerkingen op veel plaatsen.
- 129 Oud, *Jongste verleden* III, 190, keert zich met een - wat discutabel - beroep op Gladstone tegen deze redenering.
- 130 Tekst van Colijns rede bij Kuypers begrafenis, 12 november 1920, in archief Colijn, Historisch Documentatiecentrum VU, 054 doos 5; Troelstra, *Gedenkschriften* IV, 300.
- 131 Marianne M. Colijn, 'Dr. Colijn thuis', Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 73.
- 132 Langeveld, *Leven van krachtig handelen*, 15.
- 133 Dr. Colijn-nummer van de *Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939, 16; zie ook Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 73.
- 134 Pos, *Herinneringsalbum Colijn*, 26, 29, 31. Veel van deze teksten ook in Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 93-98.
- 135 *De Standaard* 7 augustus 1925.
- 136 *Utrechtsch Nieuwsblad* 17 juni 1939.
- 137 A.T. van Oosterum in *Onze Banier* 1 maart 1938, geciteerd in Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 38.
- 138 Dr. Colijn-nummer van *De Standaard* 22 juni 1939, 73. Vgl. *Algemeen Handelsblad* 21 juni 1939: 'Er is wel niemand in het Nederlandsche volk, wien de beeltenis van dien stoeren, als uit graniet gehouwen, kop, onbekend is.'
- 139 Gerretson aan Colijn, 15 december 1938, Archief Gerretson, ARA, inv.nr. 393.
- 140 *Groninger Kerkbode* 24 april 1937 (reproductie van een krijttekening); K. Floor in Offringa ed., *Vaderlander*, 62.
- 141 Bij deze passage Bank en Vos, *Colijn*, 163; Bool, Hekking en Van der Wijk ed., *Erich Salomon*, 23-27; Luijendijk en Zweers, *Parlementaire fotografie*, 13-15; citaat: *Het Leven* 22 februari 1936.
- 142 *De Courant - Het Nieuws van den Dag* 29 april 1937.
- 143 Zie bijv. Hamer, 'Gladstone: the making of a political myth'.
- 144 Zie onder meer het in dit hoofdstuk geciteerde werk van Rullmann, Van Reest, Jobert, Fuchs. Juist in deze tijd verschenen ook, zelfs deels door dezelfde auteurs, biografietjes van Abraham Kuypers in dezelfde heldenstijl: Rullmann, *Kuypers*; De Gooyer en Van Reest, *Kuypers de Geweldige*; Van Loon, *Kuypers*; De Moor en De Moor-Ringnalda, *Maassluiser jongen wordt Minister-President*.
- 145 Citaten in *Zege van Colijn*, 17, 26, 28.
- 146 Van Diepen, 'Schuldige mannen', 16; G. van Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', in: De Bruijn en Langeveld ed., *Colijn*, 315.
- 147 Churchill, *Gathering storm*, 438-439.
- 148 Vgl. de hoofdstuktitel 'The businesslike approach: Neville Chamberlain' in: Clarke, *Question of leadership*; als slechts enkele voorbeelden verder: Montgomery Hyde, *Neville Chamberlain*, 168, 175 (citaat van Attlee). Vgl. McDonough, *Chamberlain, appeasement*, 156: 'Neville

- Chamberlain was a businessman in politics, who came from the provinces, never attended university and entered politics at a very late age.'
- 149 Ruggiero, *Chamberlain and rearmament*, 13, 16.
 - 150 Cato, *Guilty men*, 47-53 ('Umbrella man' is de titel van het hoofdstuk over Chamberlain, maar pas op p. 86 wordt expliciet de link tussen titel en hoofdpersoon gelegd), 60.
 - 151 Ruggiero, *Chamberlain and rearmament*, 229, de laatste woorden van het boek; volgende citaat van p. 8. Chamberlains spel met de media in Cockett, *Twilight of truth*; McDonough, *Chamberlain, appeasement*, 70 (orkestratie van 'München'), 126 (omgang met film).
 - 152 Geciteerd door Puchinger, *Colijn* III, 561. Bij de volgende zin Klaassen ed., *Voor u persoonlijk*, 39.
 - 153 De Graaff, 'Colijn', 46; Leo Amery, geciteerd door Cockett, *Twilight of truth*, 15.
 - 154 *Punch* 17 mei 1939 (de verwijzing dank ik aan Huub Wijfjes). Vgl. J. Witlox, 'Dr. Colijn, beginselvast opportunist en nationale figuur', *Colijn-nummer van de vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen* 22 juni 1939: 'Als een ander het deed zou het belachelijk worden of veeleer irriterend werken en het omgekeerde effect bereiken. Van Colijn neemt men het aan, zij het hier en daar met een lichten glimlach.'
 - 155 R.B. Lockhart, geciteerd door De Graaff, 'Colijn', 34.
 - 156 Vgl. Churchill, *My early life*, 313: 'Journalism requires Advertisement. [...] I became for the time quite famous.'
 - 157 Gilbert, *Churchill*, 483, 486-487, 544, 705, 722, 729, 832, 852, 919.
 - 158 Ibidem, 268, 275, 285, 294-295.
 - 159 Zie bijv. Kavanagh, *Crisis, charisma and British political leadership*.
 - 160 Hirschfeld geciteerd door Bank en Vos, *Colijn*, 70.
 - 161 Colijn aan Gerretson, 27 januari 1934, Archief Gerretson, ARA, inv.nr 393; *Utrechtsch Dagblad* (1933), geciteerd door Fuchs, *Colijn*, 39; *De Vrijheid* nr 865, afgedrukt door Cooper, *Ridder*, 53.
 - 162 Puchinger *Colijn* I, 450, 509 en 523; II, 522. Volgende zin: Bank en Vos, *Colijn*, 106. Zie ook Stoop, *Christelijke staatkunde*, 140-141.
 - 163 Zie bijv. Van Vree, *Nederlandse pers en Duitsland*, 269.
 - 164 Jansen van Galen en Spiering, *Rare jaren*, 98.
 - 165 Van Oss, *Dingen op komst*, 10; het interview is afgedrukt in Van Oss, *Vijftig jaren*, 356-372; vgl. 213-216.
 - 166 Passerini, *Mussolini immaginario*, 85: 'sono gli stessi aneddoti che tornano infinite volte'.
 - 167 *Het Leven* 28 (1933) 941, en 29 (1934) 632-633.
 - 168 Van Hoek, *Man en macht*, 229.
 - 169 Viereck, *Schijnwerpers*, 250 (vertaling van *Glimpses of the great*).
 - 170 Ludwig in Viereck, *Schijnwerpers*, 44; Ludwig, *Mussolinis Gespräche*, 16.
 - 171 Passerini, *Mussolini*, besteedt er meer dan tien pagina's aan (141-150 en passim) en behandelt, korter, ook Viereck.
 - 172 Heldring, *Herinneringen*, 1002-1003, die ook zijn Mussolini-boek leest; D. Hans, 'Gesprek met Colijn. Een on-politiek interview', *Haagsche Post* 10 oktober 1936; ook idem in *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* 26 mei 1934.
 - 173 Falasca-Zamponi, *Fascist spectacle*, 178.
 - 174 Tenzij anders vermeld is de volgende informatie uit Van Soethout, 'Mary Pos', aangevuld met gegevens uit het Archief Pos, Historisch Documentatiecentrum VU, vooral inv.nr 1 en 2. Zie voor de achtergrond Van Vree, 'Land van Mussolini'.
 - 175 Pos, *Daden*, 170.
 - 176 *De Standaard* 20, 22, 24, 25 juni 1935.
 - 177 *De Telegraaf* 18 november 1935; *De Courant - Het Nieuws van den Dag* 30 mei 1936.
 - 178 G.J. Peelen, 'Twee dictators', *Timotheüs. Geill. Weekblad* 10 juli 1937.
 - 179 Passerini, *Mussolini*, 144.
 - 180 Falasca-Zamponi, *Fascist spectacle*, 43-44.
 - 181 *Trouw* 2e jrg. nr. 17, eind november 1944.
 - 182 *Het Vaderland* 13 maart 1926; Nolens refereerde eraan in de Kamer (Puchinger, *Colijn* II, 676). De beschrijving van Colijn als echte kerel bijv. ook in *De Maasbode* 16 november 1934, geciteerd in Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 64. *Utrechts Nieuwsblad* 17 juni 1939.
 - 183 Ingwersen, *Wee mijn volk*; vgl. Langeveld, 'Canonisering van het Colijn-beeld' 202-203.
 - 184 Fuchs, *Colijn*, 12.

- 185 *De Telegraaf* 31 juli 1925 in: Cooper ed., *Ridder zonder vrees of blaam*, 43-44 (*Telegraaf*-schets van Colijn overgenomen door *De Standaard* 6 augustus 1925); ‘kapmes’ ook in Fuchs, *Colijn*, 20; ‘leidersqualiteiten’ ook in Rullmann, *Colijn*, 13. *De Zeeuw* 25 juni 1925 (verkiezingsnummer) over ‘onze Leider’: ‘een man in de harde school des levens gevormd’.
- 186 W. Verkade, ‘De magneet Colijn’, *De Groene Amsterdammer* 1 mei 1937.
- 187 Langeveld, *Leven van krachtig handelen* I, 59. Vgl. idem, ‘Canonisering van het Colijn-beeld’.
- 188 Zie behalve Langeveld ook G.R. Zondergeld, “‘Bidt God en houdt het kruit droog!’ Een christen als beroepssoldaat in Nederlands-Indië” in: De Bruijn en Langeveld ed., *Colijn*, 57-61.
- 189 Naarding, *Conflict*; vgl. Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 283 evv. Vgl. Archief Gerretson, ARA, inv.nr 762.
- 190 Gerretson, *Koninklijk kabinet*; idem aan Colijn, 15 december 1938, Archief Gerretson, ARA, inv.nr 393.
- 191 Visser van Nieuwpoort, *Anti-Revolutionnaire Partij en Colijn*, 17.
- 192 Bonger, ‘Groote mannen’.

Hoofdstuk 4

Gewone Nederlanders. De tijd van Drees

In de overgang van interbellum naar wederopbouw veranderde het Nederlandse politiek leiderschap. De onopvallende Willem Drees (1886-1988), minister van Sociale Zaken vanaf 1945 en daarna van 1948 tot 1958 leider van vier kabinetten, bovendien de centrale figuur binnen de nieuwe regeringspartij de PvdA, werd de gezichtsbepalende politicus. Er is veel geschreven over de vraag of de Tweede Wereldoorlog een breuk heeft betekend in de Nederlandse geschiedenis. Doordat de doorbraak, die een einde wilde maken aan politieke tegenstellingen op basis van confessie, geen doorslaand succes is geworden, de oude politieke verhoudingen in grote lijnen werden hersteld, en vooral doordat de verzuiling niet verdween en in organisatorisch opzicht zelfs een hoogtepunt bereikte, is het beeld ontstaan dat de continuïteit overheerste. Continuïteit is deels ook aanwijsbaar in het politiek leiderschap, vooral in die aspecten ervan die met de verzuiling te maken hebben. Colijn en Drees vertoonden overeenkomsten als stabiele leidersfiguren die konden rekenen op een bijzonder sterke vertrouwensband met hun partij en achterban.¹ Evenals Colijn werd Drees ‘regent’ genoemd. In de jaren vijftig was zijn partijgenoot en vriend Klaas Voskuil zo gek op het woord dat hij het in een portret van Drees van enkele pagina's wel een keer of vijf gebruikte, en ook in Drees' lijfblad *Het Vrije Volk*, de opvolger van *Het Volk*, kwam het voor.² Evenmin als Colijn was Drees universitair geschoold of uit een deftige familie afkomstig en men prees hem evenals Colijn omdat hij ingewikkelde problemen zo eenvoudig kon uitleggen en tot hun kern kon terugbrengen. Ook Drees gold niet als redenaar maar als iemand die ‘zonder eenige nadruk, met een uiterste bescheidenheid jegens zichzelf liet zien, hoe de dingen lagen’.³ Bescheiden was Colijn niet, maar ook zijn effectiviteit had op de schijn van evidentie berust. Schijn inderdaad, want het gaat hier wel degelijk om een bepaalde vorm van retorica.

De continuïteit in verzuild leiderschap maakt het mogelijk Colijn en Drees in een aantal opzichten op één lijn te plaatsen. Toch zijn er geen twee politici in de Nederlandse geschiedenis die zo verschillend gewaardeerd worden als Colijn en Drees. Colijn wordt tegenwoordig in alle toonaarden veroordeeld, Drees wordt in alle toonaarden geprezen. Colijns reputatie is vanaf 1945 steeds verder weggezakt, die van Drees heeft in de jaren zeventig

een dieptepunt bereikt maar is daarna weer tot ongekennde hoogte gestegen. Heeft Nederland na de oorlog eigenlijk wel meer dan één premier gehad? In ieder geval is er tegenwoordig maar één die als maatstaf kan dienen. Alleen al uit het verschil in waardering van Colijn en Drees kan men afleiden dat de voorstelling van het politiek leiderschap na de oorlog flink veranderd was. In het interbellum was er veel twijfel aan het functioneren van de democratie en, in de woorden van Drees, veel waardering voor ‘de sterke man, die onder moeilijke omstandigheden gezag en orde wist te handhaven’.⁴ Na 1945 was de parlementaire democratie voor het eerst onomstreden, al was het nog steeds een zeer gedisciplineerde democratie, en groeide de overtuiging dat de zekerheid van een bescheiden bestaansminimum daarvan de basis moest zijn. Drees werd de belichaming van deze verandering en stond hiermee tegenover Colijn.

Na 1940 was Colijn alleen nog voor een aantal partijgenoten een voorbeeld. Voor de sociaal-democraat Drees, die toch al een lange politieke ervaring had, was het Britse Labour van de jaren na 1945 een inspirerend exempel, maar waren de vooroorlogse Nederlandse premiers niet van belang. De christelijk-historische premier De Geer had altijd al amper als model gegolden en had zich onmogelijk gemaakt door zijn defaitisme in de oorlog. Ruud Lubbers heeft de in 1936 overleden Ruijs de Beerenbrouck later als inspirerend levensbeschouwelijk voorbeeld naar voren gehaald,⁵ maar zijn voornaamste kwaliteit is toch zijn beminnelijke, regenteske onzichtbaarheid geweest. Een rolmodel was hij niet, al hebben katholieken later zijn weinig geprononceerd kabinetsleiderschap wel voortgezet.

Op het punt van de kabinetsleiding veranderde er na de oorlog het een en ander. In 1984 publiceerde George Puchinger *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*. Hij begon bij Kuyper, die inderdaad als eerste permanent voorzitter van de ministerraad was en de positie van minister-president naar buiten benadrukte.⁶ Men zou een verhaal over de Nederlandse minister-president eigenlijk echter in 1945 moeten beginnen. De term werd namelijk pas in dat jaar voor het eerst gebruikt in het reglement van orde voor de ministerraad; voordien was daarin slechts sprake van een (tijdelijk) voorzitter.⁷ De wijziging bevestigde op het eerste gezicht vooral een al voor de oorlog gevormde praktijk. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog was aangedrongen op de formele vastlegging van de positie van de minister-president, omdat de regering een krachtig middelpunt nodig had - en op dat moment in de figuur van P.W.A. Cort van der Linden ook bezat - maar ook omdat de bevolking in de voorzitter van de ministerraad al een dominerende figuur wilde zien.⁸ In het interbellum domineerde Co-

lijn en was voorgesteld om aan de minister-president alleen het ministerie van Algemene Zaken op te dragen, zoals dit tegenwoordig nog het geval is. Colijn stelde dit ministerie in 1937 in maar dat was toen niet definitief vastgelegd en in 1939 was De Geer behalve kabinetsleider nog minister van Financiën.⁹ De ontwikkeling in de oorlog gaf de laatste zet, onder meer door het toen natuurlijk prestigieuze voorbeeld van de Britse Prime Minister.¹⁰

Op het eerste gezicht was de oorlog vooral een time-out. In de Londense regering in ballingschap volgde de dissidente anti-revolutionair P.Sj. Gerbrandy de falende De Geer op.¹¹ De keuze voor hem had meer met de ideeën van Wilhelmina dan met die van de partijen te maken. Tegen de wens van de ARP-leiding in had Gerbrandy in 1939 zitting genomen in het kabinet-De Geer. Was er geen oorlog geweest, dan was het vrijwel uitgesloten geweest dat hij ooit leider van het kabinet zou zijn geworden. Na de oorlog werd hij weer de eigenwijze dissident die hij tevoren was geweest, al ging het toen minder om sociaal-economische dan om koloniale politiek en werd hij in zijn partij nu minder links- dan rechtsbuiten. Als kabinetsleider voor moeilijke tijden had Gerbrandy wel iets van Churchill, die hij bewonderde en met wie hij de hang naar een vooroorlogs koloniaal rijk gemeen had. Maar Gerbrandy was toch veel meer outsider dan Churchill, die men weliswaar als avonturier zag maar die toch al vele ministersposten had bekleed.

De Londense regering was in allerlei opzichten een geïsoleerd verschijnsel. Na de oorlog waren oudgedienden als Colijn en De Geer van het toneel verdwenen, maar ook de eerste SDAP-ministers Van den Tempel en Albarda verdwenen en bleken meer de belichaming van het verleden dan het begin van de toekomst te zijn geweest. Achteraf gezien waren ze de eersten van de succesvolle naoorlogse reeks van sociaal-democratische ministers, maar het ministerschap was voor hen het einde van hun carrière. Eigenlijk begon de sociaal-democratische ministerreeks pas goed met Drees; zijn wegbereiders hebben weinig sporen nagelaten in het nationaal geheugen. Vooroorlogse leiders en Londense politici verdwenen en de oorlog bezegelde het lot van politici die optraden als de grote leider. Na de oorlog zei Gerbrandy dat de tijd van 'leiders' voorbij was: Colijns werkloosheids- en defensiepolitiek waren veel te kritiekloos gevolgd en de ARP had er een ongezonde leiders-cultus op na gehouden.¹² Gerbrandy's opmerkingen werden hem in de ARP niet in dank afgenomen, maar op dit punt zei hij wel wat de meeste Nederlanders buiten zijn partij ervan vonden: geen al te opzichtige leiders meer. De traditie van het politiek leiderschap begon in dit opzicht opnieuw.

De bekende conservatief-liberale essayist en journalist P.H. Ritter had in het interbellum als geïnteresseerde toeschouwer biografietjes geschreven

van de communist David Wijnkoop en de nationaal-socialist Anton Mussert omdat, behalve Colijn, Nederlandse politici niet inspeelden op 'de volksbelangstelling'. 'Wie poogt dezen tijd te boetseeren in woord of beeld, moet het zoeken aan de peripherie.'¹³ Toen hij na de oorlog overwoog aan welk type leiderschap nu behoefte was, dacht hij er heel anders over. Over geen onderwerp waren de laatste decennia meer dwalingen verkondigd dan over het leiderschap, meende hij nu. De fascistische leider 'moest zijn een krachtige, felle persoonlijkheid, die knopen weet door te hakken'. De democratie had echter helemaal geen behoefte aan zo'n knopendoorhakker, ze had een 'bedienaar van het element der samenwerking en samenbinding' nodig.¹⁴ Het macho aspect van het leiderschap werd niet langer gewaardeerd.

Ritter schreef over de liberaal Oud, maar karakteriseerde feitelijk vooral de sociaal-democraat Drees. Bij de zeventigste verjaardag van Drees in 1956 was het commentaar van het *Haagsch Dagblad*: 'Dat 't Nederlandse volk in deze tegelijk gewone en ongewone man zijn na-oorlogse leider heeft willen erkennen, is een bewijs van de gezonde burgerzin, na een periode, waarin de klemtoon zozeer en met zo noodlottige gevolgen was gevallen op het breideloze leiderschap van de totalitaire staat.'¹⁵ Al in 1935 had Kleerekoper opgemerkt dat zijn partijgenoot Drees 'op verbluffend-preciese wijze juist het tegenovergestelde belichaamt van wat tegenwoordig als Leider en Dictator zichzelf opwerpt. Niets aan den buitenkant dan schuchterheid en terughouding. Alles eenvoudig wat de klok slaat.'¹⁶ Kleerekoper heeft Colijn nooit echt in de categorie van de dictatoren ondergebracht en in de jaren dertig werd Colijn als rustige figuur tegenover het lawaaiige fascisme geplaatst, maar na de oorlog waren politieke mannetjesputters in het algemeen uit de gratie, en tot die categorie behoorde Colijn natuurlijk wel.

Een nieuwe model-politicus

Zoals Colijn voor de oorlog de figuur was aan wie iedereen werd afgemeten, zo werd Drees na de oorlog het nieuwe model. De omslag werkt tot op vandaag door. Zeker nu politiek leider en kabinetsleider meer zijn gaan samenvallen dan vroeger, is de positie van Drees in het nationaal geheugen ijzersterk. Vaak is het succes van Wim Kok afgemeten aan de mate waarin hij een 'Drees' is. Commentatoren willen in Drees niet alleen de Nederlandse premier bij uitstek zien maar ook de belichaming van het Nederlandse volkskarakter. Ondubbelzinnig is de lof voor Drees niet. De soberheid van zijn tijd is verdwenen en bescheiden kleinburgerlijkheid geldt in de maatschappij beslist niet meer als deugd. Maar toch is het verhaal over

de Nederlandse premier na de oorlog allereerst het verhaal van Drees, of preciezer: het verhaal van de beeldvorming rond zijn persoon.

In de jaren zeventig ging Drees door voor regent van de oude stempel en exponent van een benepen samenleving. Een modern en communicatief leiderschap werd toen gevraagd en als minister-president belichaamde Den Uyl deze wens. Joop den Uyl geldt als de verpersoonlijking van de jaren zeventig en tegenwoordig staan de papieren van dit decennium laag, maar als er één premier is die tegenover Drees een concurrerend rolmodel vertegenwoordigt, dan is het toch wel Den Uyl, zoals in het volgende hoofdstuk nader zal blijken. Ruud Lubbers is merkwaardig snel uit de politieke commentaren verdwenen: door het mislukte einde van zijn premierschap, maar misschien, paradoxaal, ook wel doordat hij in zijn pragmatisme lijkt op zijn opvolger. Van voorgaande premiers wordt de zakelijkheid of deskundigheid aangehaald (Jelle Zijlstra behoort in dit opzicht tot de Dreesachtigen), hoort men dat het bescheiden teamleiders waren (Jan de Quay en Piet de Jong) of, omgekeerd, dat ze te ambitieus of te dominant waren (Joseph Cals en Barend Biesheuvel), maar geen van hen heeft de plaats in de beeldvorming van een Drees of een Den Uyl. Als dit waar is, dan treft natuurlijk meteen dat deze antipoden tot dezelfde partij behoorden: dé Nederlandse premier is blijkbaar een sociaal-democraat. Het heeft er ongetwijfeld mee te maken dat de sociaal-democratie een traditie van politiek activisme kent die hooguit te vergelijken is met die van de anti-revolutionairen. De ARP torste echter de erfenis van Colijn en kon in een tijd die het premierschap steeds meer toewees aan de grootste partij, alleen bij uitzondering nog de premier leveren, en met Zijlstra en Biesheuvel ook slechts kort.

Omgekeerd valt op dat de katholieken die in de naoorlogse periode meestal de grootste electorale aanhang hadden, weliswaar veruit de meeste premiers leverden (zeven) maar ook de minst geprofileerde. Figuren als Louis Beel en Victor Marijnen spraken niet tot de verbeelding. Bovendien was de KVP als afzonderlijke partij bij verschillende gelegenheden de grootste zonder het premierschap op te eisen (Drees, Zijlstra en Biesheuvel) en had zij kort na de oorlog bezwaar tegen een dominante positie van de minister-president. Om die tegen te gaan heeft Beel als eerste naoorlogse katholieke premier nog geprobeerd het eerste-ministerschap als gewoon minister uit te oefenen.¹⁷ De meest geprofileerde KVP-premier was Cals, maar hij regeerde het kortst. Een eigenaardige positie neemt Dries van Agt in: hij was de eerste CDA-premier maar beriep zich in interviews en ander publiek optreden misschien wel meer op zijn katholieke achtergrond dan een van de andere katholieke premiers. Zijn gedistantieerde houding tegenover de politiek

past goed in de katholieke traditie, die veel minder ‘politiek’ is dan die van sociaal-democraten. Zo kostte het weinig moeite Drees of Den Uyl tot het ambt over te halen, maar lieten katholieken als Beel of De Quay zich maar moeilijk over de streep trekken en waren zij later niet meer beschikbaar. In de opstelling van de katholieken vóór het ontstaan van het CDA heeft ook een rol gespeeld dat de krachtigste katholieke politici, Nolens en Romme, in een land waar hun geloofsgroep een minderheid uitmaakte, de katholieke eenheid vooropstelden en liever fractie- dan kabinetsleider waren.

Dat Drees tegenwoordig weer als de maat der dingen geldt, is deels een reactie tegen de politisering van het minister-presidentschap onder Den Uyl. Een VVD'er als Ed Nijpels heeft Drees, vanwege zijn onpartijdigheid en zijn financieel-economische opvattingen, weleens uitgespeeld tegen Den Uyl als ‘het symbool van de sociaal-democraat waarmee wij als liberalen graag zaken zouden willen doen’.¹⁸ Drees wordt dan geprezen als sober en praktisch bestuurder en in dit opzicht kan hij ook nu nog als voorbeeld worden aangehaald. De positie van de premier is inmiddels echter ingrijpend veranderd. Zijn rol in de buitenlandse politiek - een gebied waarmee Drees niet al te veel op had - is veel groter geworden en alleen al door Europa met al het overleg tussen ‘regeringsleiders’ is de premier nu veel meer het gezicht van de regering dan vroeger. Dat is hij sinds omstreeks 1970 ook door persconferenties, televisie-interviews en het wekelijkse gesprek met de minister-president.¹⁹ Even belangrijk is de verandering in de rol van partijen. Kok heeft publiekelijk ideologie afgezworen; zo iets was voor Drees volstrekt ondenkbaar geweest. Hij was de man van de sociaal-democratie; haar traditie was zijn baken. Als organisatie en als ideologie hebben partijen tegenwoordig veel minder betekenis. In de afhankelijkheidsrelatie tussen partij en premier slaat inmiddels de balans sterk naar de laatste door.

De nieuwe model-politicus werd in de jaren na de oorlog wel bekritiseerd, maar de houding van de confessionelen toont de aantrekkingskracht van zijn type politiek én zijn type leider. Zoals Colijns centrale positie in de jaren dertig deels gebaseerd was geweest op de weigering van katholieken om een regering met de socialisten serieus te overwegen, zo was Drees' positie in de jaren vijftig deels gebaseerd op de voorkeur van de katholieken voor de rooms-rode coalitie. Voor de oorlog wilden de katholieken alleen met de sociaal-democraten regeren als er echt niet aan te ontkomen was, nu wilden ze alleen in uiterste noodzaak zonder de PvdA regeren.²⁰

De katholieke leider C.P.M. Romme bleef een man voor eigen gebruik die vooral ontzag afdwong, om niet te zeggen dat hij intimideerde. ‘Met

Romme dweept men niet', zei men zelfs in eigen kring. Niet zijn warmte maar zijn 'methodisch koel advocatenbrein' werd geprezen en zelfs op het hoogtepunt van zijn carrière, bij de verkiezingen van 1956, meende de reclameman van de KVP dat er geen beginnen aan was 'om Professor Romme in korte tijd populair te maken'.²¹ Hem bleef zijn vooroorlogse ministerschap achtervolgen waarin hij het befaamde kwartje van Romme had voorgesteld, een spaarmethode waarin de regering werklozen steunde op voorwaarde dat zij op hun armoede nog zouden bezuinigen. Als katholieke arbeiders de zaak na de oorlog dreigden te vergeten, dan wilden Rommes tegenstanders hun herinnering wel opfrissen. Bovendien was hij geen verzetsheld en werd zijn rol in de oorlog in twijfel getrokken. In de KVP zelf kon hij goed op de trommel van de katholieke saamhorigheid slaan - daar was hij 'de voorman, de generaal, de geweldige' en 'het orakel'²² - maar onder de katholieke kiezers was hij niet speciaal gezien en buiten katholieke kring werd hij vaak niet echt vertrouwd.

Wat vaderlijk zei de christelijk-historische H.W. Tilanus: 'Sommigen hebben hem, zeer ten onrechte, onbetrouwbaar genoemd. Maar ik herhaal: hij is *gecompliceerd*, en dat gaf wel eens misverstanden bij mensen die dat niet doorzagen.'²³ De *Haagse Post* merkte bij de verkiezingen van 1956 op dat Carl Rommes 'sobere levenswandel' de Nederlanders toch erg goed zou moeten liggen. Waarom was hij dan niet populair? Het blad zocht het in 'een samenloop van een Jezuïtische en juridische opleiding'.²⁴ Het niet-katholieke deel van het electoraat bleef vreemd staan tegenover Romme. Hij hield van politiek theater op een manier die protestanten maar raar vonden,²⁵ en bewaarde de katholieke eenheid door werk achter de schermen dat op de publieke opinie met haar rechtlijnig-protestantse normen een onbetrouwbare indruk maakte. Er was ontzag voor Romme en in de Kamer kon amper iemand tegen hem op,²⁶ maar hij bepaalde niet het beeld van Nederland in die periode. Dat zou ook nog moeilijk geweest zijn in een land waar het publieke leven nog steeds vooral bepaald werd door orthodoxe, vrijzinnige en voormalige protestanten. In dat land paste Drees beter.

A. Ingwersen, die in de jaren dertig Colijn buitensporig vereerd had als echte man, schreef in 1949 over Drees: 'Gij toch zijt, van een eenvoudige jongeman, een hoge autoriteit geworden. En dit niet door spel of dans, maar na een ernstige levensworsteling.'²⁷ De anti-revolutionair Ingwersen schreef dit terwijl de ARP in de oppositie was, maar Drees was calvinist onder de calvinisten. Al voor de oorlog had een vooraanstaande anti-revolutionair tegen hem gezegd: 'Drees, jij bent zo'n fidele kerel, dat, wanneer je vandaag Gereformeerd zou worden, wij je morgen ouderling zouden maken.'²⁸ En bij

zijn verjaardag in 1956 meende het anti-revolutionaire *Friesch Dagblad* op 5 juli dat hij een puritein onder de socialistten was. Zonder moeite kon het blad hem tekenen als een model-gereformeerde: 'Opgevoed door een streng rechtzinnige moeder, heeft hij den levensstijl behouden, die hem als kind is bijgebracht, sober, eenvoudig, arbeidzaam. Hij is geheelonthouder, kent zelfs geen enkel spel, waarbij kaarten te pas komen. Hij heeft nooit behoefte gehad aan de "grootseheid des levens". Zijn ontspanning ligt in de huiskamer. Zijn werk geeft aan zijn leven een strakke, bijna onverbiddelijke lijn.' Het verbaast niet dat Drees geen vat kon krijgen op de roomse Romme en dat er tussen Drees en de steile leider van de ARP Jan Schouten wederzijdse sympathie bestond.²⁹

Na de oorlog heeft de ARP geworsteld met de erfenis van Colijn. Ze bleef tot 1952 buiten de regering, maar toen twee ARP-ministers in 1952 tot het kabinet toetraden, was er een nieuwe ster aan het firmament. De jonge hoogleraar aan de Vrije Universiteit Jelle Zijlstra werd minister van Economische Zaken. 'Man van de daad' was hij volgens een ARP-verkiezingskrantje uit 1956. 'Vier jaar lang hebben de kranten van hem gedaverd.' Met Zijlstra had Nederland weer iemand die internationaal mee kon praten. Een jonge vent bovendien, dus 'wees up to date' en stem Zijlstra. Hij werd ook nog geprezen als een man van de werkelijkheid die de feiten liet spreken.³⁰ Zijlstra bewonderde Drees. Niet iedereen in de ARP was gelukkig met de als zakelijk geadverteerde koers van Zijlstra, maar het zegt wel wat dat de anti-revolutionair die in deze periode de meeste indruk maakte, zo gecharmeerd was van Drees. Niet alleen sloot Zijlstra in zijn Keynesiaanse politiek-economische denkbeelden bij de PvdA aan, maar in zijn stijl was hij 'de jonge vriend van Drees' die meende dat politiek vooral een ambachtelijke zaak was.³¹ Metselen deed je goed of deed je verkeerd, dat had met principes niet veel te maken, en zo was het ook met regeren. Zo zou Drees het niet geformuleerd hebben, maar er was zowel inhoudelijk als in presentatie een grote overeenkomst. Soberheid was een trefwoord voor beider politiek en persoon en in dit opzicht had Drees ook volgens Zijlstra wel voor anti-revolutionair kunnen doorgaan.³²

Zijlstra hoorde wel met iets van verbazing Drees' 'licht galmende preektoon' in verkiezingstijd. Die sprak hem niet erg aan, maar raakte naar zijn smaak de kern van het regeren niet. Voor Drees lag dat natuurlijk anders en het beeld van Drees was ook niet dat van een technocraat. Het standaardportret van Drees bevatte naast opmerkingen over zijn nuchterheid en zakelijkheid ook altijd zinnen over het vuur en de bedwongen inspiratie die eronder schuilgingen. Onder 'die wat grijze indruk, die zijn figuur op

de oppervlakkige beschouwer maakt heeft jarenlang een driftig vuur gebrand' verwoordt een biografietje kort na het einde van zijn carrière het cliché.³³ Maar alleen al het feit dat dit voortdurend gezegd moest worden, geeft wel aan wat de meeste indruk maakte. De sobere sociale politiek die Drees voorstond en de dito stijl die hij erop na hield, waren niet voor iedereen even inspirerend - 'aan de saaie kant' meende Zijlstra's generatiegenoot en voorganger als minister van Economische Zaken J.R.M. van den Brink³⁴ - maar ze dwongen wel ontzag af. Zijlstra heeft uitgelegd hoeveel hij aan Drees te danken had: 'Voor zover ik in het politieke ambacht enige bedrevenheid heb gekregen, heb ik het van hem geleerd.' Aan zo'n opmerking is te zien hoezeer Drees in die tijd gold als het model van de politicus. Ook anderen hebben getuigd dat zij van hem hebben geleerd wat politiek en bestuur inhielden. Hij was het die na de oorlog vorm gaf aan het minister-presidentschap.³⁵

Drees, Schermerhorn en Beel

Drees was niet de eerste kabinetsleider na de oorlog. Dat er in 1945 een poging werd gedaan politiek iets nieuws te beginnen kan niet beter worden geïllustreerd dan met de eerste officiële minister-president van Nederland, Willem Schermerhorn. Hij was als lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond in de politiek gekomen door zijn rol in de strijd tegen het fascisme voor de oorlog en vooral door het overleg in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel tijdens de bezetting, en sloot zich nu bij de PvdA aan. Naar eigen zeggen sprak hem in het politieke leven meer 'het beschouwelijk element' aan dan 'de directe politieke strijd' en was hij in 1945 de goede figuur geweest omdat het toen meer aankwam op enthousiasme dan op politieke ervaring.³⁶ Altijd werd zijn 'visie' geprezen, zijn verbeeldingskracht en het 'actieve' element van zijn politiek (tegenover de afwachtend bestuurlijke houding van Drees).³⁷ Hij bracht leven in de brouwerij. Op zijn departement werkten de Schermer Boys, jonge intellectuelen die hij had aangesteld en die zich van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat inzetten voor wederopbouw en vernieuwing. 'Het was eigenlijk een groot avontuur,' schrijft Sicco Mansholt in een terugblik op zijn debuut als minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. 'Ik had geen enkele bestuurservaring, maar mijn scholing was geweest vijf jaar oorlog en illegaliteit. Dan bekijk je de problemen op een volkomen nieuwe manier. In de geest van de illegaliteit was alles mogelijk. Je hoeft je niet te houden aan de strikte regels uit het verleden. Je doet wat nodig is.' Zo opereerde hij in 1945 als minister.³⁸

De doorbraak-gedachte kwam wel wat verder dan vage dromen, maar voor een minister-president vonden zelfs mensen die hem voor het lijsttrekkerschap als visionaire figuur aanprezen Schermerhorn toch te vaag en te aarzelend.³⁹ Een enkele criticus meende dat hij in zijn voorkeur voor beschouwing en onpraktisch 'ethisch gedoe' eigenlijk aansloot bij de 'verachting voor het begrip politiek' die in bepaalde kringen voor 1940 gangbaar was.⁴⁰ De eerste naoorlogse kabinetsleider gedroeg zich alsof het premierschap opnieuw moest worden uitgevonden. De directe politiek was in Schermerhorns leven niet meer dan een intermezzo in een wetenschappelijk bestaan en hij bewoog zich in de politiek alsof er geen traditie was, als bevlogen intellectueel-met-een-missie. Hij wilde ook geen gewone politicus zijn. Meer dan ooit had Nederland bij de bevrijding volgens hem behoefte aan een 'vergezicht'.⁴¹ Zoals hij later zelf opmerkte, beschouwde hij echter de oorlog te veel 'als een breekpunt in de geschiedenis'.⁴² Vernieuwing werd wel geaccepteerd, maar dan in aansluiting bij het patroon van voor de oorlog en zonder al te veel bevlogenheid. 'Voor uitgebreide ideologische debatten hadden we geen tijd,' zegt minister van Financiën Pieter Lieftinck in zijn herinneringen. 'Op allerlei gebieden moesten zeer urgente beslissingen genomen worden. Het ging iedere dag weer om noodmaatregelen. We waren zeer zakelijk bezig.'⁴³

Dat Schermerhorn weer van het toneel verdween, had ook te maken met de reacties van buitenstaanders. 'De naam Schermerhorn duidt een politieke atmosfeer aan - niet zo'n plezierige,' schreef de *Haagse Post* nog op 23 april 1956. Volgens het liberale *Elseviers Weekblad* (in 1948) was Drees de uitdrukking van 'het gelouterde, redelijke, politiek volwassen, sociaal-democratische denken', terwijl Schermerhorn met 'vage leuzen' appelleerde aan een soort revolutionair sentiment dat hooguit paste bij de 'verwarde na-oorlogse stemming'.⁴⁴ Socialisme was toen alleen acceptabel belichaamd door een figuur als Drees. Eigenlijk dacht zelfs menige partijgenoot er zo over. Drees gold in 1945 als een garantie dat de oude waarden van de SDAP in de nieuwe PvdA bewaard zouden blijven; Nederlanders hielden niet erg van 'de hardlopers en de haastigen' en Drees wekte bij nostalgische partijgenoten vertrouwen als 'het prototype van den Nederlander'. Drees zelf zei dat hij de oude SDAP aanvankelijk wilde behouden, niet om haar revolutionaire potentieel maar om haar waarde voor 'orde en opbouw'. Voor veranderingsgezinde partijleden was hij wel wat weinig dynamisch.⁴⁵

Interessant is dat direct na de oorlog oud-SDAP'ers in Drees de enige 'professionele' leider zagen.⁴⁶ Drees was een exponent van een generatie partijbestuurders die opgeklommen was via de lange mars door de par-

tijfuncties en het lokale bestuur. Dit was de sociaal-democratische variant van de notabelentraditie van ‘geboren’ bestuurders van een De Geer of een Ruijs. Professionaliteit in de politiek is een ingewikkelde zaak, omdat een voorkeur daarvoor ook meteen een voorkeur voor bepaalde vormen van politiek impliceert. Een voorkeur voor de professional Drees tegenover de amateur Schermerhorn betekende een voorkeur voor degelijkheid tegenover bevlogenheid, voor rustig bestuur tegenover avontuurlijke verandering, voor voortzetting van een sociaal-democratische traditie tegenover een onzekere vernieuwing. Hier zat een conservatief element in. Het beeld van de sympathieke maar onervaren Schermerhorn die ‘niet hard genoeg voor het vak’ was, kon achteraf functioneren als een diskwalificatie van de pogingen tot vernieuwing.⁴⁷ ‘Men beweert tegenwoordig, dat hij geen politicus was,’ schreef doorbraak-man ds J.J. Buskes in 1963. ‘Hij had in elk geval visie en fantasie. Drees is vele jaren een goed regent geweest, maar “Vader Drees” is voldoende aanduiding van wat Drees niet was. Een goed regent, maar de visie en de fantasie van Schermerhorn ontbraken.’⁴⁸

Zoals Schermerhorn in de vergelijking met Drees te veel de goedwillende en kwetsbare amateur wordt, zo lijkt Drees echter te veel de conservatieve voortzetter van het oude regime. De voorkeur voor professionele politiek betekende een volstrekt serieus nemen van de politiek van parlement en partij, die niet meer behoefte had aan de bevoogdende ondersteuning door notabelen maar nu aan zichzelf genoeg had om een nieuwe generatie leiders te kweken. Na de oorlog waren beroepspolitici minder verdacht dan ervoor. Drees belichaamde als professionele politicus in het ambt van minister-president de emancipatie van de nu onomstreden en zelfbewuste parlementaire democratie. Zo beschouwd was hij een even nieuwe verschijning als Schermerhorn.

Drees' duidelijke opvattingen over de parlementaire democratie hielden een beperking van de politiek in. Van directe democratie moest hij niets hebben en in ‘landen met een zuivere politieke democratie’ moesten sociaaldemocraten zich niet bezondigen aan ‘revolutionaire frases’. Dit schreef hij na het einde van zijn ministerschap, maar voordien merkte hij al op dat een volledige democratie ‘voldoende politiek geschoold, ook in zelfbeperking ten aanzien van strijdmethodes’ moest zijn.⁴⁹ Parlementaire democratie was een kwestie van volwassenheid en beheersing. Wie zich niet hield aan de ‘spelregels’, toonde nog niet echt rijp te zijn voor democratische politiek (zo dacht overigens ook Schermerhorn erover). De ‘eigenlijke politieke strijd’ was volgens Drees met het parlement verbonden.⁵⁰ Politiek was voor hem allereerst het beheer van de staat. Dit was een andere situatie dan aan

het einde van de negentiende eeuw toen confessionelen en socialisten van politiek een maatschappelijke aangelegenheid maakten of in het interbellum toen er voortdurend twijfel was aan de waarde van het parlementaire stelsel. Voor Drees stond de vraag wat politiek was, niet op de agenda. Het ging hem om resultaten en zowel zijn resoluut parlementair-democratische houding als zijn gebruik van de staat voor de sociale zekerheid zetten een norm die veel mogelijk maakte maar tegelijk ook gedecideerd beperkingen stelde aan de mogelijkheden. Dit laatste blijkt ook als men zich realiseert dat zijn verdediging van de parlementaire politiek paste in de tijd van de Koude Oorlog. De herinnering aan het nationaal-socialisme voedde de afkeer van de politiek van de straat, maar die afkeer werd vooral ingezet tegen het communisme en daarmee verbonden geachte vormen van directe actie en democratie. Andere dan parlementaire vormen van democratie waren ondenkbaar geworden.

De beperkingen van Drees' politiek blijken ook uit de moeite die hij had met de koloniale problematiek. Hij was zozeer op de binnenlandse politiek van de nationale staat gericht dat hij vreemd bleef staan tegenover wat daarbuiten viel. Drees verpersoonlijkte de beperking van politiek tot de gevestigde partij en het beheer van de staat. Vrijwel zijn hele leven stond in het teken van partij en bestuur. Hij had geen andere carrière doorlopen zoals Colijn en had evenmin een brede culturele belangstelling en creativiteit zoals bijvoorbeeld Kuyper en Troelstra. Hij liet wel blijken van poëzie te houden, maar hij citeerde altijd dezelfde voorbeelden, van de socialistische dichters Henriette Roland Holst of C.S. Adama van Scheltema. Ook zijn verdere leesvoorkeur sloot nauw aan bij zijn politieke werk. Dit betekent op zichzelf niet dat hij bekrompen was, maar dat hij zich specialiseerde in politiek en bestuur.

Als zowel een symbool van het nieuwe zelfbewustzijn van de democratie als van de beperking ervan tot een afgebakend terrein werd Drees in 1948 de eerste minister-president die noch over grote buitenpolitieke ervaring beschikte, noch afkomstig was uit een notabelenmilieu. De enige uitzondering hierop was Drees' directe voorganger en Schermerhorns opvolger, de wat saaie en stugge katholiek L.J.M. Beel. Beel is de merkwaardigste minister-president uit de Nederlandse geschiedenis. Vanuit het niets maakte hij aan het eind van de oorlog een komeetachtige politieke carrière die via een kortstondig ministerschap in 1946 uitliep op de eerste plaats in het kabinet. Zijn voornaamste verdiensten waren in eerste instantie zijn katholieke achtergrond, zijn beschikbaarheid en zijn onbesproken gedrag. Toen

hij zich vervolgens als bestuurder wist te handhaven, Romme niet wilde en voor de PvdA niet aanvaardbaar was en er ook geen andere katholieke concurrenten waren, kwam hij op een plaats die hijzelf niet voor mogelijk had gehouden. Louis Beel was eigenlijk alleen bestuurder. Anders dan Drees was hij zonder veel politieke voorgeschiedenis op de ministerszetel beland en was hij weliswaar zeer trouw aan zijn partij, de KVP, maar heeft hij daarmee eigenlijk nooit veel bemoeienis gehad. In katholieke kring bleef Romme de dominante figuur. Het weinig geprofileerde ministerschap van Beel en het krachtige leiderschap van Romme duiden er ook op dat katholieken vaak de prioriteit legden bij de ontwikkelingen in eigen kring en hieraan de meeste energie besteedden. Zoals Ruijs in het interbellum in de schaduw van Nolens had gestaan, zo bleef Beel aanvankelijk in de schaduw van Romme.

Beel was zakelijk en besluitvaardig, maar hij was geen redenaar, geen inspirerend denker, geen schrijver en niet iemand die zich gemakkelijk bewoog. Hij had geen parlementaire ervaring en wist eigenlijk niet hoe hij zich in de Kamer moest gedragen. Pas de tweede keer dat hij optrad als premier ging het gemakkelijker.⁵¹ Met zijn kleurloze verschijning zette hij wel de toon voor de onopvallende katholieke dominantie in de naoorlogse politiek, maar stijl kreeg het premierschap pas met Drees. ‘La politique n'est pas un rêve de poète,’ zei Beel in de rede die hij bij het tienjarig bestaan van de KVP hield, maar niemand die hem meemaakte, zou ook op dit idee gekomen zijn.⁵² De typering van Drees als ‘wethouder van Nederland’ is in de jaren tachtig door een boektitel bekend geworden en de vooraanstaande PvdA'er Jacques de Kadt noemde Drees al in het begin van de jaren vijftig een ‘degelijke nationale wethouder’.⁵³ Beel zou in navolging daarvan voor de boekhouder van Nederland kunnen doorgaan, of voor een kruising tussen een strenge professor en een gemeenteambtenaar.⁵⁴ Het is niet verwonderlijk dat Beel veel liever Drees had dan Schermerhorn.

Toen *De Groene Amsterdammer* op 5 augustus 1939 bij het aantreden van De Geers kabinet een artikel publiceerde over ‘Nederland's minister-presidenten’, legde het blad de nadruk op de ‘groote politieke stabiliteit’ die sprak uit de ‘rustige rij van premiers, op twee uitzonderingen [Colijn en Thorbecke], afkomstig uit den adel en de groote burgerij’ die meest op rijpe leeftijd het ambt gingen bekleden. ‘Alles ademt rust en vrede.’ Op de rust en vrede was nog steeds niet veel aan te merken en met de rijpe leeftijd zat het ook wel goed - Beel was nooit jong geweest - maar de stabiliteit kwam nu niet meer uit de adel en de grote burgerij. Er was toch veel veranderd.

Een archetypische Nederlander en een vader

Vanouds had de sociaal-democratie zich verzet tegen nationalisme en hadden haar tegenstanders haar voor on-Nederlands versleten. In het interbellum was daar verandering in gekomen toen eerst socialisten nationale tradities van verdraagzaamheid en rustige ontwikkeling gingen inzetten tegen het nationaal-socialisme en de SDAP daarna in 1939 regeringspartner werd. De vreugde over de regeringsdeelname was groot. Toen de SDAP na de oorlog opging in de PvdA en Drees namens de PvdA regeringsleider werd, was de omslag voltooid. De PvdA had haar eigen programma, maar identificeerde zich sterk met de wederopbouwpolitiek, en nog in 1954 legde Drees zelf de nadruk op de idee van 'samen één volk': 'Sedert de wereldoorlog verkeert ons land, verkeert Europa, verkeert de wereld in een nood, die andere eisen stelt aan de verhoudingen tussen volksgroepen dan het geval was in rustiger tijden.'⁵⁵ De gelijkstelling tussen de sobere wederopbouw en de sobere leider Drees was een van de troeven waarover de PvdA met Drees beschikte. In de verkiezingspropaganda heeft de partij de troef graag uitgespeeld.

Drees was een partijman in merg en been. Hij nam bij de oprichting van de PvdA in februari 1946 met moeite afscheid van de oude partij en haar symbolen en bleef innig verbonden met haar traditie. De partij definieerde hem. 'Man van jarenlange bestuurservaring, slagvaardig en bezadigd, een werker van erkende bekwaamheid, opgekomen uit de kern der S.D.A.P., weet ieder, wat hij van dezen bewindsman te wachten heeft,' aldus een christelijk-historisch blad.⁵⁶ Van zijn partij verwachtte Drees daarbij evenals Colijn geen kritiek maar vooral saamhorigheidsgevoel en hartverwarmende ondersteuning. Hij wilde zich er dompelen 'in het versterkende bad van de saamhorigheid met gelijkdenkenden'.⁵⁷ Op een bijeenkomst van de Jonge Socialisten, de PvdA-jongerenafdeling, dankte hij volgens het verslag 'voor de geboden gelegenheid om zich te verkwikken in ons kamp en een moment de regeringszorgen te kunnen laten rusten'.⁵⁸ Misschien sterker nog dan voor Colijn was de partij voor Drees een (harmonieuze) familie; echtgenote, partij en gezin noemde hij in één adem.⁵⁹ Een dergelijke recreatieve voorziening zouden de Jonge Socialisten voor Den Uyl later niet meer zijn. Tegelijk was de partij voor Drees wel de garantie dat politiek meer dan besturen om het besturen was. De partij moest een brede sociale beweging zijn en mocht niet 'verschrallen tot een enkel zakelijke, een enkel politieke partij', zoals hij kort na de oorlog zei.⁶⁰ Na de oorlog schreef ex-minister Van den Tempel dat de minister-president mocht domineren zolang de partijbinding garan-

deerde dat dit geen persoonlijk maar een werkelijk democratisch bewind betekende. Het was alsof hij van tevoren Drees' positie had willen typeren.⁶¹

Behalve partijman was Drees in de jaren vijftig, zoals Colijn in de jaren dertig, een 'nationale figuur'. Dit woord drukte uit dat hij centraal stond in de Nederlandse politiek en ook buiten zijn eigen partij gewaardeerd werd. Er waren tegenstanders die Drees de titel betwistten, maar zij zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen. De PvdA voerde de campagne van 1952 onder de leuze 'Nationale figuur vraagt uw vertrouwen' en in 1956 gebruikte de katholieke kamervoorzitter L.G. Kortenhorst de titel om Drees te feliciteren bij zijn zeventigste verjaardag.⁶² De connotatie ervan was echter anders dan in de jaren dertig. Toen ging het om de politiek en de uitstraling van een Colijn, nu ging het vooral om de vermeende overeenkomsten tussen Drees' persoonlijke eigenschappen en die van de gemiddelde Nederlander. Volgens Kortenhorst was het 'geestesmerk van het Nederlandse volk' in hem 'verpersoonlijkt'. Een enkeling had ook in Colijn de typische Nederlandse kleine burger gezien, maar overwegend had men hem toch geprezen vanwege zijn uitzonderlijkheid terwijl De Geer en Ruijs als personen minder opvielen, maar als patriciërs niet konden doorgaan voor doorsnee Nederlanders. Met Drees veranderde dat. Tot vervelens toe werd hij bescheiden en onopvallend genoemd. Volgens de NRC was hij in 1947 al 'het toonbeeld van de Nederlander zoals wij ons die gaarne zien. Nuchter - common sense - en nochtans niet gespeend van idealen.'⁶³

Ook volgens zijn partijgenoot Klaas Voskuil was Drees echt Nederlands in 'zijn sobere levensstijl, zijn eenvoud en oprechtheid'.⁶⁴ Voor de verkiezingen van 1956 vervaardigde de PvdA de brochure *W.Drees: zijn land zijn partij zijn beleid*, waarmee de partij inzette op de persoon van de lijsttrekker. 'Wanneer Dr. Drees thans in ons land een nationale figuur en een der populairste mannen is, dan komt hier tot uitdrukking de achting, die de kalme, nuchtere Nederlanders toedragen aan één van hen, die nooit zich zelf heeft gezocht, zich nooit op de voorgrond heeft gedrongen, trouw aan zijn socialistisch beginsel altijd heeft gestreefd een bindend element te zijn in onze samenleving.'⁶⁵ De kernwoorden zijn hier 'één van hen'. Hij was een Nederlander als alle andere. Een populaire biografie uit sociaal-democratische kring waarschuwde de lezers volstrekt overbodig dat zij in het verhaal geen sensationele wendingen moesten verwachten: niemand zal er bang voor zijn geweest. Drees was ook volgens dit boekje van omstreeks 1960 een typische Nederlander.⁶⁶ De sociaal-democraten typeerden hun leider graag als een ware Nederlander. Zij konden er vertrouwen mee wekken onder de behoudende delen van de bevolking; liberalen en confessionelen voltooiden

met dezelfde typering de domesticatie van de sociaal-democratie. Drees was de eerste leider van wie voortdurend gezegd werd dat hij een gewone Nederlander was en de PvdA benadrukte het Nederlandschap van haar voorman meer dan de ARP voor de oorlog.

Het liberale *Het Vaderland*, dat Drees in 1952 de titel nationale figuur nog had ontzegd, verklaarde hem in het jaar van zijn afscheid alsnog tot 'het prototype van de gemiddelde Nederlandse burger'. In 1958 zag de krant in Drees' vertrek zelfs het einde van een tijdperk. 'Wie de figuur en het karakter van dr. Drees schetst zou namelijk tot de merkwaardige conclusie komen, dat hij daarin als in een spiegel de naoorlogse politieke samenwerking ziet en tevens de ontwikkeling van de sociale verhoudingen.'⁶⁷ Omgekeerd tekende Drees het Nederland van zijn tijd (in 1952) als een geïdealiseerd zelfportret: 'Stabiel, energiek, bereid risico's te nemen en toch voorzichtig', kortom het ideale evenwicht.⁶⁸ Als men de exuberante Kuyper of de nouveau riche Colijn moet typeren, denkt men niet meteen aan de clichés over sobere calvinisten of benepen kleine burgers. De leiders van de ARP zijn de opvallendste politieke leiders geweest van de afgelopen honderdvijftig jaar. Pas met de socialist Drees werden de clichés te voorschijn gehaald die men bij anti-revolutionairen zou verwachten. Pas met hem deed de gedachte haar intrede dat de politieke leider zo gewoon mogelijk moest zijn. Toen de bekende parlementaire journalist Henry Faas in 1966 schreef dat in Nederland 'een politicus middelmatig [moest] lijken', omschreef hij eigenlijk het succes van de beeldvorming rond Drees, want Colijn was voor de oorlog niet gemiddeld geweest.⁶⁹

Colijn gold als iemand aan wie men het bestuur van het land kon overlaten. Hetzelfde dacht men van Drees. Maar zijn thema was geheel anders. Colijn was de mannetjesputter die het gezag hooghield; zijn zekerheid was de zekerheid van de overheid die de tucht handhaafde. Drees streefde naar 'bestaanszekerheid' en zijn persoon belichaamde dit streven. Drees wekte volgens een krantenverslag uit 1958 'een gevoel van veiligheid en geborgenheid, als - zij het anders geaard - eens bij dr. Colijn het geval was, veiligheid en geborgenheid ditmaal in het bijzonder door de sociale voorzieningen'. Toen Drees in de Kamer zijn streven naar sociale voorzieningen verdedigde, merkte hij op dat hij 'de onzekerheid van het bestaan' waaronder velen leden, wilde bestrijden en al in de jaren dertig had hij 'bestaanszekerheid' in één adem genoemd met 'continuïteit' en een 'regelmatiger voorziening in de behoefte'.⁷⁰ Zekerheid, continuïteit, regelmaat, het klonk niet als de aankondiging van een revolutie. Drees' socialisme zou geen opwindend en chaos brengen, maar voor iedereen een rustig bestaan.

Drees was een onopvallende verschijning, op het eerste gezicht niet de troef waarmee een partij verkiezingen wint. Het is ook de vraag of zijn succes zo groot zou zijn geweest zonder dat ene spectaculaire moment uit zijn politieke loopbaan, de Noodwet-Ouderdomsvoorziening (1947), die bekend werd als de Noodwet-Drees. De wet volgde uit het werk van een ambtelijke commissie onder leiding van de christelijk-historische A.A. van Rhijn die, geïnspireerd door het beroemde plan-Beveridge van de Britse regering, in Londen tijdens de oorlog voorbereidend werk had geleverd. Van Rhijn trad na de oorlog toe tot de PvdA maar het werk van zijn commissie werd zeker niet alleen door de socialisten gesteund. Katholieken protesteerden later dat ook anderen hun steentje aan de voorbereiding van de wet hadden bijgedragen.⁷¹ De wet was bovendien een noodmaatregel om de koopkracht van ouderen te beschermen en nog niet meer dan een eerste stap op weg naar het werk van Drees' partijgenoot Koos Suurhoff, de Algemene Ouderdomswet (AOW), die pas in 1956 werd aangenomen. Het maakte allemaal niets uit. 'De AOW was van Suurhoff; ik geneer me dood als ik zijn kinderen ontmoet,' zei Drees' zoon Willem decennia later nog, maar 'trekken van Drees' was het en bleef het.'⁷² Als Drees gezocht had naar een spectaculair middel om populair te worden, had hij het niet beter kunnen treffen.

Er zijn echter geen aanwijzingen dat hij minister werd om zich op de ouderdomsvoorziening te concentreren. Hij was bij voorkeur bestuurder en bij het einde van de oorlog was er nog even sprake van dat hij burgemeester van Amsterdam zou worden.⁷³ Hij was in het algemeen geïnteresseerd in bestaanszekerheid en hield zich bezig met wat op zijn weg kwam. In 1945 was hij bijna minister-president, maar uiteindelijk minister van Sociale Zaken geworden - hij gaf zelf de voorkeur aan het concretere gewone ministerschap⁷⁴ - en toen het zover was, zette hij zich aan de behandeling van de ouderdomsvoorziening. Het is de beste beslissing uit zijn politieke loopbaan geweest. Hij wekte meteen vertrouwen als bestuurder, maar de Noodwet vestigde zijn reputatie. Vanaf dat moment kwam hij in de opiniepeilingen onder de bevolking veel hoger uit dan Schermerhorn, zoals blijkt uit de exemplaren van *De Publieke Opinie* die hij in zijn archief bewaarde. Nu keerde het wat fletse beeld van oerdegelijke betrouwbaarheid in zijn voordeel. Toen hij daarna minister-president werd, had hij al het onuitwisbare stempel van de sociaal bewogen strijder voor de ouden en armen verworven. Een gewone bestuurder zou hij nooit meer worden.

Zoals Colijn alleen al kritiek moest verduren omdat hij nu eenmaal regeerde in een periode van grote economische malaise, zo profiteerde Drees

omgekeerd van de economische opgang na de oorlog. Daardoor bleef het op den duur in de sociale wetgeving niet bij de Noodwet, maar werd zijn werk de basis voor allerlei moois. Achteraf werd zijn wet normerend voorbeeld, net zoals zijn stijl het beeld van de Nederlandse politicus ging bepalen. Toen de NRC hem in 1958 uitzwaaide, zei het blad dat hij niet ‘alleen als de man van die noodwet’ moest gelden maar ‘als de man die een stempel heeft gedrukt op de politieke ontwikkeling in de eerste twaalf jaar na de bevrijding’.⁷⁵ Het één kon echter niet zonder het ander. Het stempel dat Drees op de naoorlogse politiek drukte, kon niet beter uitgedrukt worden dan door de Noodwet. Zoals in het interbellum Colijn zijn reputatie baseerde op krachtadig optreden en het zonder pardon handhaven van financiële en andere tucht, zo was Drees' reputatie op sociale wetgeving gebaseerd.

Het had anders kunnen gaan. Direct na de oorlog waren er arbeidsconflicten en de regering-Schermerhorn stelde zich hard op, ook al omdat de stakingen geïnspireerd waren door de Eenheids Vak Centrale waarin de communisten een belangrijke positie hadden.⁷⁶ De strijd tegen de EVC heeft de communisten gemarginaliseerd en toont dat Schermerhorn en Drees met volle overtuiging de Koude Oorlog meevochten, maar het heeft ze niet de naam van stakingsbrekers bezorgd. ‘Het duurde echter enige tijd voordat [Drees] het voor ieder onomstotelijke bewijs kon leveren dat achter zijn in vele opzichten strenge houding geen gebrek aan sociaal gevoel schuilging’, schreef reporter Klaas Graftdijk in een portret van Drees in *Het Vrije Volk* (9-10 februari 1959), maar toen kwam de Noodwet die hem beroemd maakte. ‘Toen het publiek hem eenmaal door de noodwet had ontdekt, werd hij [...] de verpersoonlijking van het goed-burgerlijke ideaal van de staatsman die méént wat hij zegt en die dóét wat hij zegt.’

Bij de aanneming van de noodwet in 1947 feliciteerde de oude Vliegen, in 1894 een van de oprichters van de SDAP, zijn partijgenoot Drees en schreef hij: ‘Het komt er nu op aan er de noodige propagandistische munt uit te slaan.’ Vijf jaar later schreef campagneleider Meyer Sluyser aan Drees dat hij weer Sociale Zaken moest nemen en dan ‘de blijvende ouderdomsvoorziening’ moest regelen, ‘want de Partij, die dit klaar speelt staat de eerste tien jaar bovenaan in de sympathie van de kiezers’. Drees behoefde dit niet eens te doen want zelfs toen Suurhoff de AOW invoerde, bleef hij de man van de ouderdomsvoorziening. Sluyser stuurde Drees ook een knipsel uit de *Bredase Courant* over de verkiezingen van 1952 waarin hij geprezen werd als nationale figuur die vertrouwen wakte met een rustige radiorede en als “‘Vader’” Drees’ die de PvdA extra stemmen bezorgde uit de kleurloze middengroep zoals Colijn dat in het interbellum voor de ARP had gedaan. ‘Het

persoonlijke element blijkt in de verkiezingen dikwijls een grotere rol te spelen dan men denkt.' Dit merkte ook CHU-fractie leider Tilanus achteraf in de Kamer op en ook hij maakte de vergelijking met Colijn.⁷⁷

Drees' kracht bleek alleen al uit de reacties van zijn tegenstanders. Bij de verkiezingen van 1956 probeerde de KVP de persoon van Romme op te poetsen. De KRO zond een gesproken 'Portret van Romme' uit, 'een getuigenis van wie hem kennen als strijder, als voorman en als vriend', die ook op grammofoonplaat werd gereproduceerd. Hij was niet alleen een politiek leider met een geweldige werkkraft, maar ook een voorbeeldig parochiaan, een goede vriend en een mens die men pas werkelijk leerde kennen in zijn ongedwongen en hartelijke huisgezin.⁷⁸ In een verkiezingskrantje dat de leider toont in huiselijke kring, wordt tussen neus en lippen door opgemerkt: 'Wij, Nederlandse katholieken, mogen ons gelukkig prijzen, dat wij 'n Romme hebben. Men zal hem nooit "vader" noemen. Hij zal kortweg Romme blijven.' Hij was tenminste een echte leider! 'Wat voor een valse sentimentaliteit ligt er ten grondslag aan de wens een politieke voorman te hebben die precies op ons lijkt! Onze politieke voorman moet beter zijn dan wij. Hij moet ons leiden.'⁷⁹ Duidelijker had de KVP niet kunnen uitdrukken dat ze met haar reclame in het defensief was gedrongen.

Al naar aanleiding van de verkiezingen in 1952 had de anti-revolutionaire staatsrechtgeleerde A.M. Donner geschamperd dat het socialisme niet meer van zijn eigen stelsel uitging maar zijn heil nu zocht 'in de naakte massapsychologie. Het zocht zijn kracht in een speculatie op de vaderbinding van de massa's door heel Nederland vol te plakken met de welwillende, vaderlijke trekken van Dr Drees.'⁸⁰ Donners commentaar getuigt van een wat intellectualistische visie op politiek en was bovendien anachronistisch omdat het suggereerde dat het in het verleden allemaal zakelijk en principieel was, terwijl de verkiezingen rond zijn partijgenoot Colijn nog veel personalistischer waren geweest. Het was een miskenning van de grote rol die de persoon van de leider nu eenmaal had in verkiezingscampagnes, eigenlijk al vanaf het einde van de negentiende eeuw en in sterkere mate onder het lijstenstelsel van de evenredige vertegenwoordiging.

Donner gaf het zelf toe. Hij merkte op dat de vader-suggestie van Drees meer was dan alleen de materiële zekerheid van de ouderdomsvoorziening. Het ging om de 'mythe van de rust en geborgenheid', voor Donner een schijngeborgenheid natuurlijk, maar voor het electoraat was Drees de verpersoonlijking van een sociaal-democratie die geen onrust maar zekerheid bracht. Drees' persoon was het PvdA-program in steno. In het verkiezingsjaar 1956, toen de strijd nog meer dan in 1952 om de persoon van Drees

draaide, verwoordde de *Haagse Post* dat op 23 april als volgt: ‘Het is normaal dat de naam van een man wordt vereenzelvigd met een politiek of met een politieke atmosfeer.’ De rol van personen bij de verkiezingen leek daarom op het eerste gezicht zelfs op de situatie onder het districtenstelsel. ‘Maar het is anders. Bij dat stelsel kiest men mensen - mensen die men kent en die men beoordeelt. In ons stelsel spelen mensen een rol omdat hun naam tot een symbool is geworden.’

Donner had het over de ‘vaderbinding van de massa's’ en de PvdA presenteerde Drees inderdaad als een vaderfiguur. Dit was meer dan alleen een verkiezingstruc. Als dank voor de Noodwet had een organisatie van ouderen Drees uitgeroepen tot vader der ouden van dagen en de erenaam Vader zou aan hem blijven kleven.⁸¹ Ook Colijn werden vaderlijke eigenschappen toegeschreven; paternalisme kenmerkte hun beider regeringsstijl en behoorde tot het wezen van de verzuiling waarin de gedachte altijd was dat de burger opgevoed diende te worden. Maar Drees heette nooit, zoals Colijn, een kerel of een echte man. Zijn vaderlijkheid was wel meer dan goedigheid. Toen hem de vraag werd voorgelegd of zijn bijnaam niet te veel de suggestie van ‘een goeie lobbies’ wekte, reageerde hij wat kribbig: ‘Moet een vader dan een lobbies zijn?’ Deze vader was dat in ieder geval niet. Collega's hebben vaak opmerkingen gemaakt over de harde politicus die hij kon zijn, en in *Dr W. Drees in de caricatuur* (1952) treffen in het overigens zo vriendelijke gezicht steeds de felle oogjes. Vader heeft hier minder met goedhartigheid te maken dan met trouw, vertrouwen en betrouwbaarheid.

‘Drees, uw vertrouwen waard’ was de leus waarmee de PvdA in verschillende varianten de verkiezingen inging. En als Drees zijn politieke succes moest beschrijven, lag het woord vertrouwen hem in de mond bestorven. Vertrouwen had voor Drees de connotatie van ruimte geven.⁸² Niet alleen zijn eigenlijke aanhang, maar de bevolking als geheel had veel ‘vertrouwen’ in hem gehad, had hem met andere woorden de ruimte willen geven om te regeren. Vertrouwen verwijst hier niet naar vertrouwelijkheid maar naar loyaliteit en betrouwbaarheid. In *W. Drees: zijn land zijn partij zijn beleid* nam de PvdA een oorspronkelijk in *Het Parool* van 30 september 1955 verschenen ‘Kronkel’ op van Simon Carmiggelt onder de titel ‘Vertrouwen’. Kronkel was in Den Haag geweest waar Drees zoals iedere morgen op hetzelfde uur naar zijn werk wandelde. Twee schoolmeisjes passeerden. Zei de een: “‘Ans, we moeten harder rijden. We zijn vreselijk laat”. “Hoe weet je dat?” vroeg de ander. “Nou, kijk dan zelf sufferd”, riep de eerste, naar de stoep wijzend, “Drees is al helemaal hiér!”” De betrouwbaarheid van het uurwerk, dat is wat hier wordt uitgedrukt.

Nederland was in de verzuilde periode nog meer dan anders een land van minderheden. De leiders van de minderheden genoten het vertrouwen van hun aanhang als één van hen. Ze waren van een afstand herkenbaar als lid van de katholieke, sociaal-democratische of anti-revolutionaire groep. Maar dit was alleen vertrouwen binnen de groep. Eigenlijk alleen als belangrijk minister of als regeringsleider konden de leiders van de minderheden in de positie komen om ook de rest van de bevolking te overtuigen. Als mannetjesputter had Colijn steun gevonden onder liberalen. Na de oorlog wist Drees in nog bredere kring vertrouwen te wekken als burgerlijke puritein.

Persoon, onpersoonlijkheid en de pers

Drees' populariteit had iets abstracts. Het was de populariteit van het instituut dat de sociale zekerheid garandeerde. Het publieke beeld van zijn persoon was vlak, wat de koele en ingetogen Drees zelf ook graag stimuleerde. Vader Drees was een eretitel maar geen teken van intimiteit of grote warmte. Zijn imago en zijn stijl laten zich typeren als onpersoonlijke persoonlijkheid. Het paste bij het zakelijke bestuur en de garantie van bestaanszekerheid die toen als opdracht van de politiek werden gezien. In verkiezingstijd en soms in het parlement konden de politieke spanningen hoog oplopen, maar 'verzakelijking' kan toch gelden als kenmerk van de politiek van deze periode vergeleken met wat eraan voorafging en wat erop volgde. KVP-prominent en minister Marga Klompé heeft naderhand weleens verzucht dat zij moeite had gehad met de politiek omdat die alleen ging over 'wat je had [...] niet wat je wàs'.⁸³

Dat politiek een kwestie is van hebben (zekerheid, inkomen) en niet van zijn (identiteit), geldt niet voor politiek in het algemeen, maar het geldt wel en misschien zelfs bij uitstek voor de jaren vijftig. Hierbij hoorde de onpersoonlijke stijl van die dagen. Mieke Aerts heeft getoond hoe Klompé, onder meer door in interviews telkens dezelfde gegevens en anekdotes te geven, een verzakelijkte biografie van zichzelf construeerde. Aerts noemt dat Klompés 'personage'. Dit verschijnsel gold ook voor Drees. 'Enkele episodes, die hij blijkbaar heeft geselecteerd om aan de openbaarheid prijs te geven, worden ons in bijna exact dezelfde bewoordingen verhaald als we ze elders aantreffen,' schrijven Jansen van Galen en Vuijsje.⁸⁴ Anders dan de leiders van vorige generaties die in hun autobiografie vaak dramatische bekeringsgeschiedenissen opnamen, wordt Drees in zijn memoires als vanzelf socialist. Het romantische element, dat rond Colijn zo sterk aanwezig was, ontbreekt volledig. Drees' publicaties zijn weliswaar nooit zonder autobio-

grafisch element, maar ze zijn ook nooit in een werkelijk subjectieve toon geschreven. Daarbij sluit aan, dat persoonlijke beleving en de relatie met het publiek weinig aan bod komen - de verbondenheid met de Beweging wordt natuurlijk wel beklemtoond - en dat het meestal gaat over het regelen van de dingen.

Herhaling is onvermijdelijk in het tijdperk van de massamedia en dat Drees op hoge leeftijd vaak met dezelfde verhalen voor de dag kwam, is niet uitzonderlijk, maar er is toch meer aan de hand. Ook bij Colijn was er een 'personage', maar dit was als het ware veel persoonlijker. Spannende verhalen moesten bij Colijn de prominentie van de persoon accentueren. Zelfs waar men toch ook bij Drees misschien drama zou verwachten - zijn armoedige jeugdjaren of de oorlogstijd bijvoorbeeld -, blijft de toon echter voortdurend onderkoeld. Er is dus misschien wel bij iedere moderne politieke leider een publiek personage, zelden is dit echter zo onpersoonlijk als in het geval van Drees. Zoals nog aan de orde zal komen, was dat niet alleen een kwestie van persoonlijkheid maar ook een keuze met politieke implicaties die op dezelfde manier verliep bij Drees' Britse tegenhanger Attlee. Dit blijkt al uit een artikel over SDAP-fractieleider Drees in 1939 in de reeks 'Onze politici thuis' van *De Groene*. De bescheiden Drees drijft de interviewer tot wanhoop want alle persoonlijke vragen buigt de ondervraagde meteen 'af naar het onpersoonlijke'. De interviewer concludeert dat de bescheidenheid echt is, dat 'show' Drees vreemd is, en dat er weliswaar persoonlijkheid in de man zit, 'maar al dat persoonlijke is minder op hemzelf dan op zijn werk gericht'.⁸⁵

Ook in de reeks 'Onze politici thuis' horen we weinig over Drees' thuissituatie. Het is echter wel duidelijk dat niet alleen zijn eigen leven maar ook dat van zijn gezin in het teken van de politiek stond. Zijn vrouw Catharina (To) Drees-Hent was partijgenote en ook zijn zoons en dochter Annie waren lid van zijn partij. Jan bleef thuis wonen en Willem junior ging enige tijd naar het buitenland, maar ontpopte zich later als een waar beheerder van de politieke erfenis van zijn vader. Meer dan men op het eerste gezicht van een socialist zou verwachten, speelde het gezinsleven en vooral zijn vrouw ook een rol in het beeld dat het publiek van Drees had; het was een belangrijk element in de voorstelling van Drees als de Nederlandse burger bij uitstek. In de beroemdste anekdote over Drees speelt zijn vrouw een hoofdrol. Het is het overbekende verhaal van de Amerikaanse diplomaat die komt praten over verlening van Marshallhulp aan Nederland en na bezoek aan Drees thuis, alwaar mevrouw Drees hem een kopje thee met mariakaakje presenteert, concludeert dat een land waar de premier zo eenvoudig leeft, de hulp zeker goed zal gebruiken.

De omslag van de PvdA-verkiezingsbrochure *W. Drees: zijn land zijn partij zijn beleid* uit 1956 is een foto van Drees met zijn vrouw. Sprekend wordt zij niet opgevoerd, maar haar aanwezigheid was van belang. Een laatste maal verscheen haar naam in het openbaar toen haar man in 1971 uit de PvdA trad waarbij hij zich niet langer thuis voelde. In zijn afscheidsbrief bedankt hij als lid. 'Ik moet u dan ook helaas verzoeken mij als zodanig af te voeren. Mijn vrouw, C. Drees-Hent, sluit zich hierbij aan.'⁸⁶ Zich aansluiten is de passieve rol die haar in het publieke beeld van haar man beschoren was. Helena Colijn legde in interviews de getuigenis af dat zij het als haar taak beschouwde altijd voor haar man klaar te staan en hem overal te volgen. Bij de sociaal-democratische To Drees lag tamboereren op gezinsdeugden wat minder voor de hand, maar de veronderstelling dat zij dezelfde rol vervulde, bevorderde het vertrouwen in Drees. Hij leidde een degelijk leven en op het eind daarvan presenteerde hij, ietwat provocerend, zijn familieleven als een voorbeeld van 'een geslaagd harmoniemodel' tegenover het toen populaire conflictmodel.⁸⁷

In vroege interviews klinkt soms frustratie van de journalist die niet wist door te dringen tot de persoon Drees. Toen hij echter eenmaal een bekende Nederlander was geworden door de Noodwet en daarna het eerste-ministerschap, veranderde dit. Dat hij zich als pretentieloze doorsnee Nederlander presenteerde, kon nu gebruikt worden om hem te typeren. Soms was dat een uiting van kritiek, zoals in een satirisch stukje in het CPN-dagblad *De Waarheid*: 'Vader Willem verlaat opgewekt het huis, kust vrouw en alle rozen in het voortuintje en begeeft zich op zijn dienstfiets, die er nooit in slaagt zijn decorum te schaden, naar het sombere gebouw waar hij zijn uren slijt.'

Vanaf het begin sprak uit het beeld meestal echter sympathie. In het *Haagsch Dagblad* is eind 1946 sprake van een minister die gewoon naar zijn werk wandelt, gewoon de tram neemt en voor een vrouw opstaat. Het is een klein stukje waarin geen naam genoemd wordt maar het zal iedereen duidelijk zijn geweest wie bedoeld werd. Geleidelijk werd het beeld verder uitgewerkt. 'Ergens in een van de lange Duinoordse lanen in Den Haag piept een tuinhekje open. Een oudere heer in een eenvoudige gabardine regenjas, blootshoofds, doet het zorgvuldig achter zich dicht, zoals tienduizenden Nederlandse huisvaders omstreeks dat zelfde tijdstip tuinhek en huisdeur achter zich sluiten en gaat op weg naar zijn werk. Hij loopt door het ontwakende Den Haag, waar de kinderen naar school gaan en de vuilnisbakken worden buitengezet. Hij is een van de duizenden, die zich naar hun dagelijkse taak begeven en eigenlijk let niemand op hem.' Het

is het begin van een artikel over Drees in de *Wereldkroniek* in 1950. Drie jaar later begint een artikel in de *Revue* zo: ‘In een nette Nederlandse straat staat een net burgerhuis, keurig in het rijtje van allemaal eendere woningen. Het heeft een voortuintje en een hekje, een nummer en een naamplaatje. Het is alles zo gewoon, dat er eigenlijk niet over te schrijven valt.’ Maar door de gewooneheid tot onderwerp te verheffen, had het blad het probleem meteen opgelost.⁸⁸

Dit zijn sfeertekeningen, geen verslagen van parlementaire journalisten, maar een boodschap trok men wel. Volgens de *Wereldkroniek* was Drees met zijn eenvoud iemand ‘op wie al die klassieke benamingen van “de man aan het roer” en “de man die aan de touwtjes trekt” geen vat hebben. Hetgeen overigens niet wil zeggen, dat hij dat ook niet dóét.’ Met andere woorden: niet iemand die zich op de borst sloeg of zich als mannetjesputter voordeed, maar wel iemand op wie men kon rekenen. Enkele jaren later, in de *Alkmaarsche Courant* van 24 juni 1955, was de boodschap nog duidelijker: ‘Niemand, die in de man met de wat verfomfaaide hoed en de aktentas van zijn huis wandelend naar het ministerie, in eerste oogopslag de minister-president herkent. Hoe anders was dat voorheen! Deze karaktertrekken, die van de werkelijke democraat, zullen elk mens sieren. Willem Drees sieren zij in het bijzonder.’ In de citaten wordt niet gezegd op wie de klassieke benamingen dan wel van toepassing waren of op welk voorheen gedoeld wordt. Duidelijk is in elk geval dat afstand genomen wordt van stoere mannen van het genre Colijn en dat de naoorlogse overtuigde democraat zich niet alleen liet kennen in zijn daden of opvattingen maar ook in zijn stijl. Met Drees werd de gedachte van democratisch leiderschap gevestigd dat de leider een burger is als alle anderen.

Journalisten raakten niet uitgepraat over de eenvoud en gewooneheid van Drees omdat ze in het persoonlijke vlak niet veel anders hadden om over te schrijven, maar ook omdat het echt iets nieuws was. De politieke leider als gewone Nederlander deed zijn intrede en ook na Drees zouden de Nederlandse kabinetsleiders niet meer uitblinken door extravagantie of deftige afkomst. Dit betekende niet dat de afstand verdween. In zijn opvatting van politiek hechtte Drees aan afstand, in de persoonlijke omgang zou hij de afstand, al had hij gewild, maar moeilijk hebben kunnen overwinnen. Als persoon was hij timide en gereserveerd en liet hij mensen niet gemakkelijk toe, als politicus hechtte hij aan zelfstandige verantwoordelijkheid. Bekend is hoe hij ondanks de hechte band met de PvdA een dualisme in acht nam dat de afstand tussen partij en regering en tussen fractie en regering benadrukte. Hij hechtte aan regels, niet vanuit een speciale voorkeur voor

staatsrecht zoals onder liberalen, maar vanuit een algemene voorkeur voor duidelijkheid en zakelijkheid.

Na de Noodwet was het imago van Drees nooit een probleem. Het betekende niet dat zijn relaties met de pers gemakkelijk waren. Colijn was een lieveling van de pers geweest die goede contacten onderhield met journalisten uit liberale hoek. Hij gebruikte ook het medium radio met groot succes en was het object van Erich Salomons spectaculaire fotojournalistiek. Drees' democratische gewoonheid strekte zich ook uit tot een weinig spectaculaire mediapresentatie. Het viel niet mee van Drees opzienbarende foto's te maken en zelfs voor karikaturisten was hij 'een moeilijke puzzel'.⁸⁹ Hij heeft zich hoofdzakelijk na zijn aftreden ontpopt tot radiospreker en later televisiecommentator. Met journalisten had hij in het algemeen niet veel contact, laat staan met journalisten van andere politieke richting. Drees vond hen vaak indiscreet en brutaal. Alleen met hoofdredacteur Voskuil van *Het Vrije Volk* had hij een vertrouwelijke relatie, zelfs dagelijks contact. Dat bleef echter binnen de rode familie en Drees had zelf de hand gehad in Voskuils benoeming. Voskuil was een van zijn weinige vrienden en gold als 'een soort Dreesje' in opvattingen, voorkomen en optreden: degelijk, vaderlijk, gereserveerd en niet al te veel grappen.⁹⁰ Daar kon weinig misgaan.

Drees en Attlee

In partijmanifestaties werden Colijn en andere grootheden van de jaren dertig altijd met veel fanfare binnengehaald. Bij Drees was dat anders. *Dr. W. Drees in caricatuur* (1952) eindigt met een prent van 'Drees in Amerika'. Je ziet een massa mensen op het trottoir, in blijde verwachting van de leider die zal komen. 'Hij komt hier langs!' luidt het onderschrift, maar de tekenaar heeft Drees tussen het wachtende publiek aan de kant van de straat getekend; niemand die het opvalt natuurlijk. Een pompeuze binnenkomst was niets voor Drees. 'Je ziet Drees nooit een vergadering binnenkomen, maar op een gegeven moment merk je: Drees zit er ook.'⁹¹ Natuurlijk werd ook hij door zijn aanhang wel toegejuicht, maar dan als spreker, niet bij binnenkomst: 'Toen dr. Drees, die vrijwel onopgemerkt, in zijn eentje de zaal was binnengekomen en temidden van de journalisten aan de perstafeltjes had plaats genomen, het spreekgestoelte innam werd hem een daverende ovatie gebracht en een massaal gezongen "Op socialisten sluit de rijen" weergalmde van de muren van het R.A.I.-gebouw.'⁹²

Een bescheiden persoon, een gewoon inwoner van het land, een trouw partijlid: het zou voor een beschrijving van Drees kunnen doorgaan, maar

niet alleen van hem. Men hoeft bij Drees niet lang te zoeken naar buitenlandse voorbeelden of naar buitenlandse leiders met een parallelle stijl. Na het einde van de oorlog was er in verschillende landen eenzelfde type sociaal-democratische leider aan het bewind. Men kan dan denken aan de Zweedse sociaal-democratie. Hier was wel sprake van een faseverschil omdat zij al in de jaren dertig aan de regering kwam en toen de basis legde voor een decennialang bewind. Maar de toon van deze sociaal-democratie vertoonde wel enige overeenkomsten met de Nederlandse. Duidelijker was dat in het Belgische geval. Ook hier had de sociaal-democratie al eerder aan de regering deelgenomen maar vormde de periode direct na de oorlog toch een belangrijk nieuw begin. Centrale figuur was Achiel Van Acker, evenals Drees een man die al een lange carrière in de sociaal-democratie achter de rug had, in zijn geval als vakbondsleider en - vanaf 1927 - volksvertegenwoordiger, maar voor de oorlog niet erg was opgevallen. Het verwonderde daarom zelfs enigszins ingevoerd dat hij in de oorlog opeens een centrale positie was gaan innemen in de illegale sociaal-democratie.⁹³ Maar evenals Drees had hij door zijn onnadrukkelijke aanwezigheid alleen de schijn uit het niets te zijn voortgekomen. Bij het einde van de oorlog was hij evenals Drees minister van sociale zaken (Arbeid en Sociale Voorzorg), ook in zijn geval gevolgd door het minister-presidentschap.

Van Acker struikelde weliswaar al snel over de Koningskwesitie, die de Belgische politiek lang domineerde, maar de overeenkomsten met Drees zijn treffend, te meer als zijn persoon in de vergelijking wordt betrokken. In commentaren van bekenden vallen dezelfde bijvoeglijke naamwoorden: bescheiden, beheerst, verlegen, pragmatisch en realistisch.⁹⁴ Ook Van Acker was uit behoeftige omstandigheden afkomstig en voornamelijk autodidact. Ook hij hechtte aan gezag en snelle beslissingen, was als minister populair en werd de vader van de sociale zekerheid genoemd.⁹⁵ Omdat zijn premierschap niet zo lang duurde als dat van Drees - een korte periode in 1946 en van 1954 tot 1958 - werd hij minder dan Drees het zinnebeeld van zijn land. En er waren ook verschillen tussen de persoonlijkheden. Van Acker was dichter, verzamelde kunst en antiek en de autobiografie die hij publiceerde, is eigenlijk een verzameling folkloristische beschouwingen.

De naam van Van Acker verschijnt niet vaak in beschouwingen over Drees.⁹⁶ Des te vaker wordt Drees echter vergeleken met Clement Attlee. Drees zelf had veel waardering voor de Labourleider van de Britse regering tussen 1945 en 1951 en deze is vaak aangehaald om Drees te typeren, net als Attlee 'werkt hij niet op de verbeelding van de massa', heette het al in 1945.⁹⁷ De vergelijking lag voor de hand. In 1945 genoot Groot-Brittannië groot

prestige en uitgerekend in dit land won het democratische socialisme de verkiezingen. De dramatiek van Churchill sprak in vreedstijd veel minder aan dan in 1940 en hij vergaloppeerde zich door Labour met totalitarisme en de Gestapo te vergelijken. Labour behaalde een grote overwinning die in Nederland veel indruk maakte. 'Ik ben er opgetogen van!' was Drees' reactie. 'De Engelse verkiezingsuitslag is een signaal, dat ook voor de Nederlandse socialisten verzamelen betekent,' schreef *Het Vrije Volk* en voorstanders van de doorbraak zagen er een ondersteuning van hun streven in.⁹⁸ De Britse Labourregering van 1945 tot 1951 geldt als een doorbraak op sociaal gebied. De National Health Service, nationalisaties (die Drees in Nederland ook wenste maar er niet door kreeg) en een aanzet tot de verzorgingsstaat zijn de vruchten van de regering geweest. Labour had eerder deelgenomen aan de regering, maar kon nu voor het eerst een meerderheidsregering vormen die bovendien in de naoorlogse omstandigheden meer tot stand kon brengen dan omstreeks 1930 in de crisis mogelijk was geweest.

Qua beleid en inspiratie zijn er duidelijke overeenkomsten met de regeringen waar Drees deel van uitmaakte. Zelfs wat op het eerste gezicht een essentieel punt van onderscheid lijkt, blijkt in tweede instantie hun beider positie te kunnen verduidelijken. Zo was Attlee afkomstig uit de conservatieve middle class, had hij een goede opleiding en had hij als officier in de Eerste Wereldoorlog gevochten zodat hij lang Major Attlee werd genoemd. Het maakte hem in zekere zin tot een man die iets archetypisch Engels had, in zijn verschijning, zijn public school-achtergrond en het genoeg waarmee hij *The Times* las en het cricket volgde. Als Prime Minister appelleerde hij graag aan de naar zijn smaak typisch Britse teamgeest. Zijn memoires besloot hij zo: 'I have been a very happy and fortunate man in having lived so long in the greatest country in the world, in having a happy family life and in having been given the opportunity of serving in a state of life to which I had never expected to be called.'⁹⁹ Als wandelend understatement had hij meer van de conservatief Baldwin, die altijd werd gekenschetst als een typisch Engelse, onopvallende 'man you can trust' die net als Attlee onafscheidelijk was van zijn pijp,¹⁰⁰ dan van zijn voorganger als Labourleider James Ramsay MacDonald. Zo was cricketliefhebber Attlee de onopvallende Engelsman die niemand voor een gevaarlijke revolutionair zou houden, zoals de korfballer Drees de gemiddelde Nederlander was. Zowel Drees als Attlee was een 'gewone man', maar die gewone man droeg de kleur van zijn omgeving.¹⁰¹

Een belangrijker verschil is het verschil in prestige. Van der Goes van Naters mocht Drees later graag wat ironisch kleineren als calvinist, kleine

Nederlander zonder horizon en wethouder. Het type kritiek is bekend, maar het heeft Drees tijdens zijn ministerschap niet erg in de weg gezeten. Attlee is het voorwerp van een ‘posthumous cult’ en wordt in Engeland nu wel bijna evenzeer gewaardeerd als Drees in Nederland, maar dat is niet altijd zo geweest.¹⁰² Beroemd zijn de uitspraak van partijgenoot Hugh Dalton ‘a little mouse shall lead them’ bij het aantreden van Attlee als leider in de jaren dertig en de karakterisering door Churchill als een schaap in schaapskieren en ‘a modest man with plenty to be modest about’. Onopvallende bescheidenheid is niet meteen een troef in de politiek. Voortdurend waren er pogingen Attlee als leider te wippen en leek hij te worden overvleugeld door de geweldnaren in zijn omgeving, de ministers Aneurin Bevan, Ernest Bevin en Herbert Morrison. Drees kon zich gemakkelijker handhaven door minder concurrentie en door het coalitiesysteem dat een niet al te uitgesproken leider een voorsprong geeft; zo smoorde de katholieke coalitiepartner het enthousiasme van Schermerhorn en potentiële successen van de geestdriftige planner en nationaliseerder Hein Vos in de kiem. Misschien was hij ook een dominantere persoon. In ieder geval had hij een beslissend voordeel: hij was de man van de Noodwet. Attlee was in de oorlog vice-premier geweest onder Churchill, maar was toen tamelijk onbekend. Daarna werd hij Prime Minister en dus meteen algemeen bestuurder zonder de glans van vaderlijke zorg die Drees omstraalde. Dit onderstreept nog eens de cruciale betekenis van de Noodwet voor Drees' loopbaan.

Dat de Britten een figuur als de betrouwbare maar wat kleurloze Attlee accepteerden, had ook veel te maken met de politici die hij afloste: eerst Ramsay MacDonald als partijleider en later Churchill als regeringsleider. Zij waren flamboyante figuren met een geweldige retoriek en een band met de aristocratie: bij Churchill een familieband, bij MacDonald snobisme. Zij maakten veel meer los dan Attlee, maar blonken niet uit in betrouwbaarheid. Wie Churchill, die nogal wispelturig was in zijn plannen en partijvoorkeur, wilde kritiseren, gebruikte onveranderlijk de beelden van het verwende kind en het wantrouwen dat hij inboezemde.¹⁰³ Alleen als oorlogsleider was hij een rots in de branding.

Binnen Labour gold MacDonalds houding als regeringsleider als ‘the greatest betrayal in the political history of this country’ (volgens de memoires van Attlee, die nergens zo uithaalt als hier).¹⁰⁴ In 1931 waren er plannen de zwakke Labourregering uit te breiden met ministers uit de conservatieve partij. De partij wilde in deze situatie uit de regering stappen. MacDonald stond voor de keuze tussen zijn regering en zijn partij. Het werd zijn regering. Bij de volgende verkiezingen verloor Labour zwaar. Het trauma was zo

groot dat nog in de jaren zeventig een beschuldiging van ‘MacDonaldism’ ongeveer het ergste was dat iemand van Labour kon overkomen.¹⁰⁵ In 1958 refereerde Drees in de Eerste Kamer aan de affaire om te betogen dat hij er niet aan dacht zonder de steun van zijn partij aan te blijven als ‘de Nederlandse MacDonald’. Dit betekende volgens hem niet zoals Oud suggereerde dat hij zijn partij boven zijn land stelde. Zonder zijn partij verloor hij immers zijn betekenis. Hij zou amen hebben gezegd op Attlees ontkenning ‘that I should have any value apart from the party which I serve’.¹⁰⁶ Het zou volgens Drees ‘een overschatting van mijn persoonlijke betekenis en van mijn persoonlijke onmisbaarheid’ zijn geweest als hij zonder band met zijn partij zou aanblijven als minister. De partij was essentieel omdat ze een ‘achtergrond’ verleende aan de politicus, zoals Drees in de Kamer zei.¹⁰⁷ Hier blijkt wat de betekenis van het op het eerste gezicht vlakke optreden van Attlee en Drees was: enerzijds ging het niet om de persoon op zichzelf en moest die dus niet te nadrukkelijk naar voren treden, anderzijds verleende de partij het perspectief waartegen de persoon tot zijn recht kwam. De vlakke politicus kreeg diepte of ‘achtergrond’ door zijn partij.

Attlee en Drees stonden tegenover de grote mannen van voor de oorlog. De gedachte dat stoere mannen hun land staande konden houden, had in het interbellum het beeld en zelfbeeld bepaald van zo uiteenlopende figuren als Colijn, Mussolini en Churchill. Daar hoorde een grote mate van dramatisering bij: het stoere optreden van Mussolini, de legerverhalen en andere anekdotes van Colijn en de grote woorden van Churchill. Als krachtpatsers wilden zij allemaal beschouwd worden. Typerend is de manier waarop Churchill in zijn boeken van wereldgeschiedenis een epos maakte en hierin vervolgens een plaats voor zichzelf reserveerde. ‘I hear that Winston has written a big book about himself and called it *The World Crisis*’ was het niet onaardige commentaar van de conservatief A.J. Balfour op de titel van Churchills werk over de Eerste Wereldoorlog waarin hij als minister geen gelukkige rol had gehad. Churchills stijl was meer op zijn plaats in zijn beschrijving van de Tweede Wereldoorlog, zoals in de beroemde zin aan het eind van deel één: ‘I felt as if I were walking with destiny, and that all my past life had been but a preparation for this hour and for this trial.’¹⁰⁸ Dit boek, *The gathering storm*, heeft veel bijgedragen aan het beeld van de jaren dertig - toen hij er in de regering niet bij was - als ‘the rule of the pygmies’.¹⁰⁹ In 1940 was zijn gevoel voor drama zeer op zijn plaats, maar in 1945 was er behoefte aan iets anders. Pygmeeën of niet, dat was niet langer de vraag van de actuele politiek, hooguit van de terugblik op de jaren dertig. In Nederland, waar men zich na het einde van de heerschappij over Indië

had neergelegd bij een plaats in een hoekje van de wereldpolitiek, was dit besef overigens sterker dan in Groot-Brittannië, waar de nostalgie naar het Empire sterk bleef.

Drees durfde vertrouwen te vragen van zijn kiezers omdat hijzelf trouw was aan zijn partij. Dit was de basis van zijn politieke leven en zo was het ook voor Attlee. 'Loyalty is a great virtue in private life and an even greater one in the stormy seas of politics.'¹¹⁰ Daarbij kwam dat de arbeidersbeweging gebaseerd was op de gedachte dat politiek werk alleen zin zou hebben als het gebeurde vanuit de partijachtergrond. Zoiets als nationaal belang was maar al te vaak een gemakkelijk argument geweest om de gevestigde orde te handhaven. Regeerders zaten er niet om de boel de boel te laten maar om - eventueel voorzichtig en geleidelijk, maar toch - de maatschappij te veranderen. Loyaliteit aan en verbondenheid met de partij was voor sociaal-democraten de enige garantie dat hun ministers meer waren dan gewone bestuurders. Het was een redenering die voor andere partijen minder overtuigend was. De Nederlandse liberalen en christelijk-historischen redeneerden veel meer vanuit een naar hun smaak onpartijdig vast te stellen algemeen belang en zelfs de anti-revolutionairen die toch een even strakke partijbinding kenden, hechtten zoveel waarde aan 'de natie' dat minder snel van verraad werd gesproken. Iemand als Gerbrandy die in 1939 tegen de wil van Colijn en zijn partij toetrad tot het kabinet-De Geer, werd niet uitgestoten en kon daarom in de oorlog als minister-president optreden.

De nadruk op loyaliteit verbond Drees en Attlee. De partij, niet de persoon staat voorop. Dit is een politiek standpunt, maar het is ook een kwestie van persoonlijkheid. En het is opvallend hoe vaak om die persoonlijkheid te omschrijven bij Attlee weer de woorden vallen uit de typering van Van Acker en vooral Drees. Verlegenheid kenmerkte hen alle drie, ook naar eigen zeggen. Voor conversatie of gezelligheid was Drees niet de aangewezen persoon, maar Attlee misschien nog minder. Gesloten, afstandelijk en kleurloos zijn woorden die zowel in beschrijvingen van Drees als Attlee voorkomen. Beiden hadden ze er moeite mee zelfs bekenden bij hun voornaam te noemen.¹¹¹ Sober en puriteins werden ze beiden genoemd. Het liefst maakten zij onopvallend gebruik van het openbaar vervoer in plaats van opzichtige grote auto's; het door zijn vrouw bestuurde kleine autootje waarmee Attlee in 1945 campagne voerde, werd beroemd tegenover Churchills pompeuze verkiezingsstoet. Een 'desiccated calculating machine' werd Attlee genoemd, een 'computer' zei men van Drees.¹¹²

Het klinkt allemaal niet erg aantrekkelijk maar er stond veel tegenover. Zoals Drees' zakelijke leiding van zijn kabinet - altijd om vijf uur klaar - la-

ter werd geprezen tegenover Den Uyls fameuze nachtelijke sessies, zo gold Attlee als een verademing na de eindeloze en wat ongerichte kabinetsvergaderingen onder Churchill. Hun hekel aan roddel en hun onpartijdige beoordeling van personen compenseerde het gebrek aan sociale vaardigheden. Ze hadden bovendien geen pretenties, waren over het algemeen bij hun afstandelijkheid toch vriendelijk in de omgang en bevorderden collegiale samenwerking. Bovendien stond hun zakelijke doelgerichtheid borg voor resultaten. Van theoretische discussies moesten ze geen van beiden veel hebben, ze wilden iets tastbaars totstandbrengen.

Hun schrijfstijl had iets vlaks. Bij het afscheid van Drees probeerde de katholieke *Maasbode* van 24 december 1958 er in een commentaar op zijn *Van mei tot mei* het beste van te maken. Zijn ‘welhaast ambtelijke stijl’ zonder enige opsmuk leidde tot de interessante paradox van enerzijds ‘het persoonlijk idealisme dat de lezer frappeert, anderzijds de bijna onpersoonlijke zakelijkheid waarin dat idealisme gestalte krijgt’. Op Attlees stijl kwam meer commentaar, waarschijnlijk omdat de Engelsen hogere maatstaven aanlegden. Iedereen vond Attlees memoires *As it happened* (1954) teleurstellend omdat ze zo weinig onthullend waren, te zakelijk als het ware. Zijn stijl kon daarbij overigens wel iets eigens hebben. Het moment waarop hij zijn aanstaande ten huwelijk vroeg, beschrijft hij zo: ‘I asked Miss Millar to go to a football match with me. When the day came, the ground was too hard for football and we went to Richmond Park instead. During the afternoon I proposed, and had the good fortune to be accepted.’¹¹³ Hij was natuurlijk evenmin als Drees een man voor een echte autobiografie, hooguit voor een menging van algemene en persoonlijke politieke geschiedenis. Het punt is hier misschien niet eens dat hij geen autobiografie kon schrijven, hij wilde het eenvoudigweg niet. Bij Attlee is er hetzelfde streven naar objectiviteit, in de letterlijke betekenis van zakelijkheid, als bij Drees.

Dit is meer dan een kwestie van persoonlijke stijl, het is een sleutel tot hun succes. Beiden kozen zij een wat droge stijl van simpele evidenties met korte zinnen zonder versiering. Het was een belangrijk wapen in het pragmatisch formuleren van principieel belangrijke hervormingen, zoals de grote kracht van de naoorlogse sociaal-democratie wel is omschreven.¹¹⁴ Volgens ambtenaren die ook andere Prime Ministers hadden meegemaakt, was Attlee als het ware apolitek en streefde hij een werkelijk nationale politiek na.¹¹⁵ Een dergelijke voorstelling had natuurlijk haar grenzen, zoals bijvoorbeeld bij het klassieke socialistische thema van de nationalisaties bleek. In Nederland kwam daarvan door de coalitieregering al helemaal weinig van terecht, maar ook in Groot-Brittannië zijn ze niet het meest succesvolle onderdeel van de

Labourpolitiek geworden. De partij zelf werd, op een bepaalde manier beschouwd, wel generationaliseerd. Het programma van sociale zekerheid vond na de oorlog brede steun en behoorde bovendien tot het vanzelfsprekende repertoire van een sociaal-democratische politiek. In combinatie met een rustige stijl kon zo de sociaal-democratie een natuurlijke regeringspartij worden.

Dreesie

Voor Van Acker, Attlee en Drees was het bereiken van het regeringspluche niet vanzelfsprekend. Het was voor hun partij een hoogtepunt en voor hen persoonlijk een onverwacht eindpunt van de lange mars door partij- en vakbondsfuncties. ‘A state of life to which I had never expected to be called’, meende Attlee wiens partij toch al eerder een regeringsleider had geleverd. Ook de Belgische partij had al aan de regering deelgenomen, maar de Nederlandse sociaal-democraten hadden pas in 1939 voor het eerst ministers geleverd. Hoe bijzonder was het dan dat een van hen al in 1948 minister-president werd. ‘Dat ik [...] zou beleven, dat een der onzen, de Eerste Minister, de Premier van het kabinet zou worden, en bovendien, door de overige publieke kopstukken met onderscheiding en respect begroet zou worden, dat is méér dan vroeger, door heel de partij verwacht werd,’ schreef de vijfentachtigjarige Jan van Zutphen aan Drees.¹¹⁶ Van Zutphen was eerst lid geweest van de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) en later van de SDAP. Hij had de sociaal-democratische vakbeweging vanaf het begin helpen opbouwen en was een prominent lid van de rode familie. In het jaar van zijn dood 1958 verscheen een romantisch getoonzette biografie van ‘Ome Jan’. In de hoofdstuktitels is de weg van de sociaal-democratie te volgen van ‘lijden’ en ‘strijd’ via ‘beproeving’ en ‘offers’ naar ‘zegepraal’.¹¹⁷ Voor de zakelijke jaren vijftig was dit een dramatische voorstelling die terug deed denken aan bewogen tijden. Maar er is geen twijfel aan dat een dergelijke opgaande lijn de visie op politiek van de oudgedienden in de sociaal-democratie bepaalde. Voor hen was politiek een uiterst serieuze zaak en was er alle reden dankbaar te zijn voor wat bereikt was.

‘De gedachte dat ik eens zou worden geroepen tot de posten die ik ten slotte heb bekleed, kon in mijn jonge jaren in de verste verte niet bij mij opkomen,’ schrijft Drees in de tweede alinea van zijn herinneringen met een formulering die sterk lijkt op de woorden waarmee Attlee *As it happened* afsloot.¹¹⁸ Met deze woorden toonden zij bescheidenheid maar ook zelfbewustzijn - per slot van rekening waren zij toch maar zover gekomen! - en

drukten zij het belang uit dat hun beweging aan het hoge politieke ambt hechtte dat zij hadden bekleed. Het ambt van eerste minister dat aan het einde van een lange strijd van emancipatie was verworven, moest in de ogen van de sociaal-democraten wel een hoog en belangrijk goed zijn. Het lag aan het einde van 'een ononderbroken lijn', zoals Drees in de volgende regels zijn politieke levenservaring typeert. Het was een onderwerp voor ontroerde terugblikken, niet iets wat veel grappen verdroeg. Notabelenbestuur was in Nederland altijd al weinig frivool geweest, maar de emancipatiebewegingen van anti-revolutionairen en sociaal-democraten hadden ook uit zichzelf een ernstige opvatting van politiek.

Dat de Provo's in de jaren zestig zo'n succes hadden met hun speelse provocaties van het gezag, had dan ook niet te maken met een speelse Nederlandse traditie, maar juist met het ontbreken daarvan in de politiek, zodat de overheid geen goed antwoord had op hun grappen.¹¹⁹ De politiek zelf bleef ook toen nogal ernstig en humor kwam niet van de radicale vernieuwingsbeweging maar werd eerder een wapen voor conservatieve politiek. Op de wijs van een lied van The Beatles zong Wim Kan in zijn oudejaarsconference van 1966 *Jelle zal wel zien*. Welke problemen het land ook teisterden, de gemoedelijke en vaderlijke premier Jelle Zijlstra zou wel een oplossing vinden, was de indruk die Kan weergaf. Nog in zijn memoires richt Zijlstra een 'borstbeeldje' op voor Kan, want zijn lied zou de ARP bij de volgende kamerverkiezingen zetelwinst opleveren.¹²⁰ Zijlstra's relativerende houding tegenover politiek was zijn wapen en een lichte toets kon hij wel waarderen.

Zijlstra was in zijn stijl en aanpak verwant aan Drees, maar op dit punt was er toch een groot verschil. Relativering van de politiek in populaire liedjes was niet iets voor Drees, al zou hij de stijlvolle cabaretier Wim Kan makkelijker hebben geaccepteerd dan wat hem in 1956 dreigde te gebeuren. Toen wilde een Amsterdams bejaardenkoor van Dreestekkers een ode aan hem opnemen. Kees Manders tekende voor de tekst met het refrein: 'Dreesie Dreesie. De oudjes doen het weer best. Dreesie Dreesie. In noord, oost, zuid en west. Bestaan er geen zorgen voor morgen. Want Drees zal voor iedereen zorgen.'¹²¹ *Het Vrije Volk* merkte eerst nog opgewekt op 'dat wij natuurlijk uit volle borst gaan meezingen', tenminste met de laatste zin. Er ontstond echter al snel een rel met stapels perscommentaren. *De Maasbode* was ontzet en kon de gedachte 'dat de eerste minister van het Koninkrijk wordt toegezongen met "Dresie-Dresie" [...] niet verwerken', en het *Deventer Dagblad* meende dat Drees met zijn 'gevoel voor goede stijl' moest ingrijpen om 'de sfeer rondom het ministersambt hoog te houden'.

De opname werd tegengehouden, naar het schijnt onder bedreiging van inhouding van de uitkering van de zingende Dreestekkers. Drees noteerde op een krantenknipsel: ‘Hiervan wist ik eerst niets, maar er is heel wat over te doen geweest. [...] Ik heb gevraagd mij de grammofoonplaat *niet* aan te bieden. Tenslotte is het in het geheel niet doorgegaan.’¹²²

Het lied zou een stijlbreuk hebben betekend. Gezellige populariteit was wat anders dan het ontzag voor het instituut Drees dat de Noodwet had gevestigd en naar wie later bejaardenhuizen werden vernoemd. Drees zelf was er ook veel te serieus voor. Zijn sobere degelijkheid was niet vreugdeloos, maar de vreugde was ingehouden en ernstig: soms ontroering, iets vaker voldoening, maar geen relativering, laat staan pret. Het was het gevoel aan het einde van een lange reis, maar Drees was niet iemand om te arriveren. Hij was de socialist die zich emancipeerde of de kleine burger die zich omhoog worstelde. Zoals Colijn opbloeide bij zwaar weer waarin hij zich als 's lands stuurman kon manifesteren, zo gedijde Drees in de wederopbouw. Eigenlijk had hij maar het liefst gehad dat die nooit was voltooid, maar in 1958 viel zijn laatste kabinet en in de jaren zestig trad een nieuwe fase in.

Eindnoten:

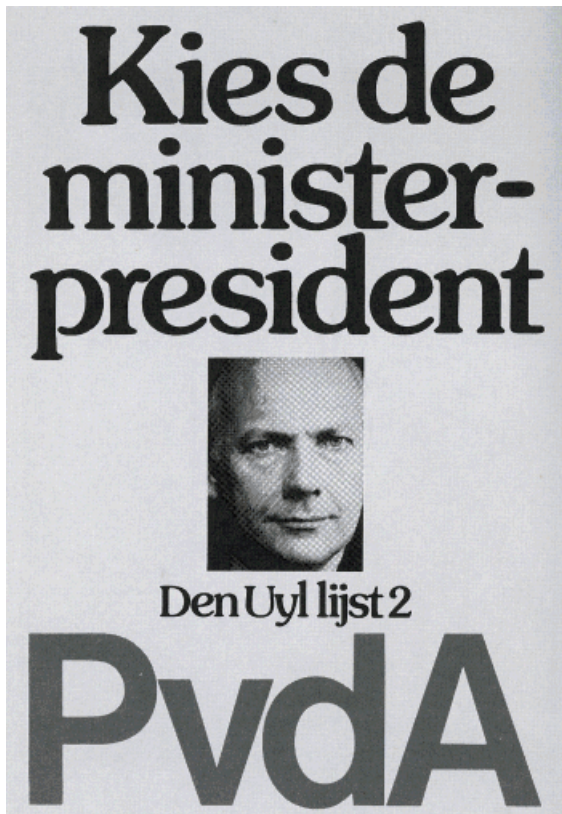
- 1 Vgl. Kossmann, *Lage landen* II, 277-278.
- 2 Voskuil ed., *Drees aan het woord*, 5-7 (‘de regent en de politicus’ en ‘de geboren regent’); idem ed., *Drees in caricatuur*, 6; ‘Een geboren regent, een goede greep, een knap financier’, *Het Vrije Volk* 24 juni 1950.
- 3 L.H.R. [Ruitenbergh], ‘In Frascati’, *De Hervormde Kerk* 6 oktober 1945; vgl. Te Velde, ‘Thorbecke tot Den Uyl’.
- 4 Van 't Veer ed., *Drees*, 58.
- 5 Zie bijv. Lubbers, ‘Charles Ruijs de Beerenbrouck’ (1990) in: idem, *Samen onderweg*.
- 6 A.M. Donner, ‘De opkomst van het ambt van minister-president’ in: Van Drimmelen e.a. ed., *Eenheid van beleid*, 28; Koekkoek, ‘Leider in eminenten zin’.
- 7 Rehwinkel, *Minister-president*, 16.
- 8 Colenbrander, *Studiën en aantekeningen*, 275.
- 9 Zie bijv. Van Raalte, *Ontwikkeling van het minister-presidentschap*, 12, 64-65.
- 10 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 57-58.
- 11 Bremmer, Kuiper en Postma ed., *Gerbrandy*.
- 12 Bosscher, *Erferis van Colijn*, 57-58, 122-123.
- 13 Ritter, *Mussert*, 5-6; idem, *Wijnkoop*.
- 14 Ritter, ‘Oud’, 298; knopendoorhakkers in Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering* I, 214, zoals geciteerd in het vorige hoofdstuk en in Van Oss, *Dingen op komst*, 16 en hoofdstuk II.
- 15 *Haagsch Dagblad* 5 juli 1956.
- 16 A.B.K., ‘Oproerige krabbels. Ode aan de Haagsche Ooievaar’, *Het Volk* 21 juni 1935.
- 17 Rehwinkel, *Minister-president*, 100-101.
- 18 E.H.T.M. Nijpels in Huis en Steenhorst, *Drees*, 151-152. Ook zijn partijgenote Van Someren in Van Zanen, *Van Someren-Downer*, 85-86.
- 19 Zie onder meer Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*.
- 20 Visser, *Uiterste noodzaak*, 46 en 54.
- 21 Mathieu Smedts in de *Volkskrant* 14 juni 1952; Bornewasser, KVP I, 370-371; verder Bosmans, *Romme*.

- 22 Verslag van congresrede in 1949 in *De Tijd*, gecit. in Bornewasser, KVP I, 199.
- 23 Puchinger, *Tilanus*, 168.
- 24 'Een verkiezing voor of tegen Romme. Een mysteryman in de volle openbaarheid', *Haagse Post* 23 april 1956.
- 25 Henry C. Faas, 'Romme als emancipator van de Roomsens', *Trouw* 21 december 1976.
- 26 Bijv. Zijlstra, *Per slot van rekening*, 88, 119.
- 27 A. Ingwersen, 'Ondeskundige bewindslieden. Een open brief aan Dr Drees', *Elseviers Weekblad* 11 juni 1949.
- 28 De anti-revolutionair De Wilde, in 1952 aangehaald door zijn partijgenoot Smeenk en geciteerd door *De Tijd* 13 december 1952.
- 29 Giebels, *Beel*, 173 (met de niet geprononceerde bestuurder Beel kon Drees het veel beter vinden); Bruins Slot, *Ik was gelukkig*, 127 (over Schouten en Drees).
- 30 *Nederlandse Gedachten*. Verkiezingskrant nr 1, april 1956.
- 31 Verkuil, 'Jonge vriend van Drees'.
- 32 Zijlstra, *Per slot van rekening*, 131-132; volgende citaat van 34.
- 33 Messer, *Drees*, 7-8.
- 34 J.R.M. van den Brink in: Daalder en Cramer ed., *Willem Drees*, 143.
- 35 Puchinger, *Zijlstra*, 39; Mulder, Arlman en Den Tex, *Val van de Rode Burcht*, 108 (K. Voskuil: 'mijn politieke leermeester') en Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 117 (de conservatieve secretaris-generaal C.L.W. Fock: 'Ik heb van hem geleerd hoe je regeren moet.');
- 36 Schermerhorn, 49 en 57.
- 37 Bijv. Buskes, *Hoera voor het leven*, 222; Brinkman, *Drees*, 239 (De Kadt).
- 38 Mansholt, *Crisis*, 23.
- 39 Bijv. Puchinger, *Tilanus*, 245; Mulder en Koedijk, *Léés die krant*, 156 (Goedhart die aanvankelijk, ook wel uit opportunisme, veel positiever was, en hem nota bene later nog verdedigde als mede-lijsttrekker: Brinkman, *Drees*, 240).
- 40 C.D.J. Brandt, geciteerd door Bank, *Nederlandse Volks Beweging*, 245.
- 41 Schermerhorn in de Kamer, 10 januari 1946, geciteerd door Duynstee en Bosmans, *Kabinet Schermerhorn-Drees*, 93.
- 42 *Schermerhorn*, 104.
- 43 *Lieftinck*, 91.
- 44 *Elseviers Weekblad* 10 januari 1948; dezelfde gedachte in 6 december 1947; dit laatste artikel is Drees toegestuurd door een sympathiserende maar niet tot zijn partij behorende accountant, Archief Drees, ARA, inv.nr 566.
- 45 Brinkman, *Drees*, 198, 217, 237 en passim; Sluysen, *Partij*, 57: een nostalgisch boekje over de oude SDAP (ik dank de verwijzing aan Erik de Graaf); Drees, 'De S.D.A.P. herrijst' (1945) in: Voskuil ed., *Drees aan het woord*, 106.
- 46 Brinkman, *Drees*, 236.
- 47 Duidelijk, maar deels niet opzettelijk, in Wittewaall van Stoetwegen, *Freule vertelt*, 156-157.
- 48 Buskes, *Hoera voor het leven*, 236.
- 49 Drees, *Marx en het democratisch socialisme*, 100 (1967); idem, *Kentering*, 97 (in de oorlog).
- 50 Drees, *Herinneringen*, 19, over de Sociaal-Democratische Bond die 'zich van de eigenlijke politieke strijd in verband met het parlement afwendde'.
- 51 Puchinger, *Tilanus*, 247: volgens Tilanus was Beel 'een goed voorbeeld dat ook bekwame mensen in hoge betrekkingen moeten groeien.' De karakterisering van Beel in deze alinea's is gebaseerd op Giebels, *Beel*.
- 52 Bornewasser, KVP I, 170.
- 53 Jansen van Galen en Vuijsje, *Drees. Wethouder van Nederland*; Havenaar, *Tocht naar het onbekende*, 202; vgl. een aantekening van Daalder en Gaemers bij Drees, *Op de kentering*, 14.
- 54 Zie voor dit laatste H.G. Hermans in Stevens, Giebels en Maas ed., *Formatiedagboeken van Beel*, xix.
- 55 Peter van Griensven in Van Baalen en Ramakers ed., *Kabinet-Drees III*, 553; Van 't Veer ed., *Drees*, 186.
- 56 'Minister Drees', *Koningin en Vaderland. Christelijk-historisch weekblad voor Nederland* 11 januari 1946. Vgl. partijgenoot H. Vos, 'In redelijk vertrouwen. Een kenschets van dr. Drees', *Vrij Nederland* 25 juni 1955: 'Men verwacht van Drees niet het onverwachte. Men weet wat men aan hem heeft.'

- 57 Aldus Drees op een PvdA-congres in 1955, geciteerd door M. Brinkman, 'Drees en de Partij van de Arbeid' in: Daalder en Cramer ed., *Drees*, 77.
- 58 *De Nieuwe Koers* 1 september 1949.
- 59 Van 't Veer ed., *Drees*, 6-7.
- 60 Jansen van Galen en Vuijsje, *Wethouder van Nederland*, 72; vgl. W. Drees, 'De S.D.A.P. herrijst' (1945) in: Voskuil ed., *Drees aan het woord*, 115.
- 61 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 57-58.
- 62 PvdA-brochure onder de titel *Nationale figuur vraagt uw vertrouwen* (1952); L.G. Kortenhorst voor Radio Nederland Wereldomroep 5 juli 1956; tekst bijvoorbeeld in Archief Drees, ARA, inv.nr 567. Tegenstanders: *Het Vaderland* 2 september 1952 en de conservatieve katholieke Ch. Welter, 'Geen nationale figuur. Klassenstrijd opnieuw geïntroduceerd', *Burgerrecht* 21 juni 1952.
- 63 NRC 24 mei 1947; zie ook *De Hervormde Kerk* 6 oktober 1945 en *Algemeen Dagblad* 24 december 1958.
- 64 Tekst van K. Voskuil voor Radio Nederland Wereldomroep, ca begin juli 1956, Archief Drees, ARA, inv.nr 567.
- 65 *Drees: zijn land*, 2.
- 66 Messer, *Drees*, 7.
- 67 *Het Vaderland* 24 december 1958.
- 68 Drees, 'Perspectieven voor ons volk', 292.
- 69 Faas, 'Denken wij eigenlijk wel', 50.
- 70 *Nieuwe Haagse Courant* 29 december 1958; 'De "Noodwet-Drees"' in: Van 't Veer ed., *Drees*, 166.
- 71 Bijv. *de Volkskrant* 24 juni 1955.
- 72 Gesprek met Drees door Theo Royen en Ger Thielen in *Senior. Vakblad voor het bejaardenwerk in het Nederlandse taalgebied* 40 nr 12 (1994) 7-10. Voor de achtergrond Van der Zwaal, 'Drees en de verzorgingsstaat'; zie ook idem, 'Oudedagsvoorziening'.
- 73 Drees, *Mei tot mei*, 173-174.
- 74 H. Daalder, 'Drees als president van de ministerraad: ervaringen en opvattingen' in: Van Drimmelen e.a. ed., *Eenheid van beleid*, 67 en 74.
- 75 NRC 23 december 1958.
- 76 Bank, NVB, 228-231; De Rooy in Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 254-255.
- 77 *Vader der ouden van dagen*, 18; M. Sluysen aan Drees, 1 juli 1952, Archief Drees, ARA, inv.nr 549 en *Bredase Courant* 28 juni 1952; *Handelingen Tweede Kamer* 1952-1953, 70 (4 november 1952); Peter van der Heiden en Johan van Merriënboer in Van Baalen en Ramakers ed., *Kabinet-Drees III*, 19.
- 78 Archief Romme ARA, inv.nr 348.
- 79 Verkiezingskrant, afgedrukt in Van Praag, *Strategie en illusie*, 22.
- 80 *Anti-Revolutionair beleid*, 42; zie Bosscher, *Erfenis van Colijn*, 386-391, voor een analyse van de brochure. De hiervoor geciteerde Tilanus meende dat de afhankelijkheid van Drees een zwakte van de PvdA was.
- 81 Vgl. *Vader der ouden*, 19.
- 82 Vgl. Drees (1975) in *Drees* 90, 276: 'Men zal de ministers meer vertrouwen moeten schenken en grotere bewegingsvrijheid laten'.
- 83 *Elzeviers Magazine* (1986) over haar afscheid uit de politiek, geciteerd door Aerts, *Politiek van katholieke vrouwenemancipatie*, 164. Ik gebruikte deze zinnen eerder in Te Velde, 'Thorbecke tot den Uyl'.
- 84 Jansen van Galen en Vuijsje, *Drees*, 12; op dezelfde pagina: "'Het is allemaal zo glad, zo rond", zegt Anne Vondeling'.
- 85 *De Groene* 9 december 1939. De reeks is verder niet erg boeiend. Zie verder bijv. het interview in *Het Parool* 15 mei 1946.
- 86 Geciteerd door Brinkman, *Drees*, 303.
- 87 Van 't Veer ed., *Drees*, 276 (besluit van het boek).
- 88 *De Waarheid* 14 augustus 1951; *Haagsch Dagblad* 11 december 1946; 'De man van Plein 1813: Dr W. Drees, minister-president', *Wereldkroniek* juli 1950; 'Zij die ons regeren', *Revue* 1 augustus 1953.
- 89 Voskuil ed., *Drees in caricatuur*, 5.
- 90 Zie bijv. Mulder, Arlman en Den Tex, *Val van de Rode Burcht*, 105, 108 ('Dreesje' is van Jaap Burger).

- 91 Frits Albrecht, 'Vertrouwen', *Paraat* 26 november 1955.
- 92 *Het Parool* 11 mei 1956.
- 93 *Liber Van Acker*, 13.
- 94 *Liber Van Acker* is een collectie van beschouwingen die dit beeld en de volgende gegevens oplevert.
- 95 Zie de uitvoerige beschouwing Guy Spitaels, 'Achille Van Acker, père de la sécurité sociale en Belgique', *ibidem*.
- 96 Maar zie het tot internationale vergelijking inspirerende Bank e.a., *In dienst van het gehele volk*.
- 97 Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, 29; citaat uit L.H.R., 'In Frascati', *De Hervormde Kerk* 6 oktober 1945; vergelijking ook in *Schermerhorn*, 99, en uitgewerkt bij B.A.G.M. Tromp, 'Drees en het democratisch socialisme' in: Daalder en Cramer ed., *Drees*, 30 en 43.
- 98 *Het Vrije Volk* 27 juli 1945, en Bank, NVB, 165-166.
- 99 Attlee, *As it happened*, 217. De klassieke biografie is Harris, *Attlee*; daarnaast heb ik gebruikt: Beckett, *Attlee*; Brookshire, *Attlee*; Pearce, *Attlee*; schetsen in Clarke, *Question of leadership* en in Morgan, *Labour people*.
- 100 Williamson, *Baldwin*, 37, 82, 86 en afbeelding 10.
- 101 Vgl. Schwartzberg, *Politieke superstars*, 49, die ook betoogt dat na de 'held' de 'gewone man' komt.
- 102 Ben Pimlott, 'The man for austerity', *TLS* 9 januari 1998.
- 103 Vgl. Morrison, *Autobiography*, 210: 'In both the Tory and Labour parties there were many who suspected him and disliked him.'
- 104 Harris, *Attlee*, 97-98.
- 105 Watts, *MacDonald*, 1. De klassieke biografie is Marquand, *MacDonald*.
- 106 Harris, *Attlee*, 254.
- 107 *Handelingen Tweede Kamer* 1958-1959 (11 december 1958) 505, waar hij zegt dat MacDonald 'geen achtergrond meer' had na de breuk met zijn partij. De verwijzing naar MacDonald staat op veel plaatsen, het meest compleet bij Brinkman, *Drees*, 262-263.
- 108 Citaat van Balfour in Charmley, *Churchill: the end of glory*, 192; Churchill, *Gathering storm*, 589.
- 109 Volgens de typering door de historicus C.L. Mowat in 1955, geciteerd door Marquand, *MacDonald*, 1.
- 110 Geciteerd door Harris, *Attlee*, 294.
- 111 Beckett, *Attlee*, xiii.
- 112 Citaten in Pearce, *Attlee*, 3, en Jansen van Galen en Vuijsje, *Drees*, 15.
- 113 Attlee, *As it happened*, 52.
- 114 Het is een uitspraak van J.Th.J. van den Berg, geparafraseerd door Th.J.A.M. van Lier, en later overgenomen door B. Tromp en W. Kok: B. Tromp, 'Drees en het democratisch socialisme' in Daalder en Cramer ed., *Drees*, 44 en noot 64 op p. 211; idem en W. Kok in Bank e.a., *In dienst van het gehele volk*, 21 en 149.
- 115 Harris, *Attlee*, 408.
- 116 Brinkman, *Drees*, 241-242.
- 117 Scheffer, *Ome Jan*.
- 118 Drees, *Zestig jaar*, v.
- 119 Het lijkt me dat Kennedy, *Nieuw Babylon*, 121 en noot 21, dit niet goed ziet.
- 120 Zijlstra, *Per slot van rekening*, 185-187; Puchinger, *Zijlstra*, 134, 137.
- 121 Huis en Steenhorst, *Drees*, 73.
- 122 *Het Vrije Volk* 29 september 1956; *De Maasbode* 20 oktober 1956; *Deventer Dagblad* 19 oktober 1956; Archief Drees, ARA, inv.nr 65.

Hoofdstuk 5

Leiderschap zonder Leiders. De tijd van Den Uyl

In 1979 werd Joop den Uyl geïnterviewd over de ‘strategie’ van de PvdA. Hij had er weinig zin in. Wie niets van belang te zeggen had over de inhoud, kon altijd nog over de politieke strategie beginnen, bromde hij. Als politiek leider had hij er weinig behoefte aan zijn bewegingsvrijheid in te leveren door zich vast te leggen op één strategie, maar veel partijactivisten meenden dat moderne democratie hun het recht gaf daarover te beslissen. Johannes Marten den Uyl (1919-1987) was een van een reeks PvdA-prominenten die de *Haagse Post* interviewde voor een themanummer over partijstrategie. Het viel de ex-premier op dat onder hen verder geen vertegenwoordigers van zijn generatie waren. ‘In Nederland heeft de zogeheten vernieuwing van de jaren zestig nogal toegeslagen. Meer dan enige andere socialistische partij heeft de PvdA de schrik van de jaren zestig ondergaan, is er echt huisgehouden, soms op een noodzakelijke, soms wel op een wrede en verkeerde manier. De hele generatie van vijftigers en zestigers is voor een goed deel buitenspel komen te staan.’¹

Met deze opmerkingen wees Den Uyl op de eigenaardige ontwikkeling van het politieke leiderschap sinds 1960 en op zijn uitzonderlijke positie. Toen de KVP in 1968 een nieuwe voorzitter zocht, werd overwogen het jonge talentvolle kamerlid Frans Andriessen te kandideren. Maar na overleg met diens vader die ook partijvoorzitter was geweest, besloten de partijbonzen hem niet nu al ‘te verbruiken’.² Dit was geen overbodige terughoudendheid. De jaren zestig waren een tijd van snel toenemende consumptie en politieke leiders behoorden tot de vluchtigste verbruiksgoederen. In hun *Crisis in de Nederlandse politiek* (1974) maakten de politicologen Van den Berg en Molleman de balans op. Ze constateerden de snelle generatiewisselingen in het leiderschap van alle partijen. Van de leidende figuren die in de jaren zestig naar voren waren gekomen, was op dat moment Den Uyl ‘de enige overlevende’.³ De ontwikkelingen volgden elkaar zo snel op en de houding tegenover leiderschap werd zo ambivalent, dat het hoogst bereikbare voor een leider inderdaad overleven was. De turbulentie in de politieke partijen maakte evenwichtig leiderschap vrijwel onmogelijk.⁴

Op een van de vele bijeenkomsten over ‘het partijwezen’ in de late jaren zestig merkte een van de aanwezigen op: ‘Er is natuurlijk een crisis in het

politieke leiderschap.’ Dat sprak toen zo vanzelf dat de spreker er verder geen woorden meer aan vuil maakte. Een opvallend aspect van de crisis was dat men zich ging bezinnen op mogelijkheden om de persoon van de politicus meer naar voren te laten komen. Het is een van de weinige momenten in de moderne politieke geschiedenis van Nederland waarop velen zich zorgen maakten dat de politiek niet te veel maar juist te weinig om personen draaide. Op dezelfde bijeenkomst in 1966 bepleitte de vooraanstaande KVP'er W.C.L. van der Grinten daarom de invoering van elementen uit een districtenstelsel. ‘Het zou gunstig zijn, wanneer in ons stelsel een meer persoonlijk element zou worden geïncorporeerd. Een moderne partij is een naamloos iets. [...] Uiteindelijk wordt de politiek gemaakt en gevoerd door levende mensen. Laat de kiezer zich er meer van bewust zijn, dat hij zijn stem geeft aan individueel bepaalde mensen.’⁵ De ideeën waarmee D'66 zich in hetzelfde jaar zou profileren, hingen in de lucht. Een PvdA-rapport van enkele jaren daarvoor had zich ook al gekeerd tegen de ‘onpersoonlijkheid’ van het kiesstelsel en wilde de kiezers ‘met de persoon van de verschillende politieke leiders vertrouwd’ maken.⁶

Voorstellen voor een terugkeer tot het districtenstelsel hadden tot doel de band tussen de kiezers en de persoon van de politicus te versterken, ook de personen van de gewone politici die onder de lijsttrekker op de lijst stonden. Als het over personen in de politiek ging, dan ging het echter toch hoofdzakelijk over politieke leiders. Het wetenschappelijk bureau van de PvdA initieerde in 1961 een opinieonderzoek onder (oudere) jongeren naar ‘de ideale politieke leider’. Jacques de Kadt schreef in datzelfde jaar: ‘Juist omdat in de moderne democratie de persoonlijkheid van de leider van overwegende betekenis is geworden, juist omdat men het vertrouwen méér geeft aan vooraanstaande persoonlijkheden dan aan partijen, laat staan programma's, is de vertrouwen inboezemende leider van doorslaggevende betekenis.’ De Kadt zei vervolgens iets over de rol van de televisie, maar concentreerde zich op de kwestie van de kiezers buiten de traditionele arbeidersaanhang. Nu de verzuiling ter discussie stond, zo zei hij eigenlijk, moest de leider de zwevende kiezers gaan winnen.⁷

Begin jaren zestig lag alles open. In de jaren vijftig had het geleken of de leiders van de grote partijen er altijd waren geweest en er ook altijd zouden blijven. Maar de een na de ander waren zij vertrokken: Schouten in 1956, Drees in 1958, Romme in 1961, Tilanus en Oud in 1963. De ARP zag zich het eerst met het leiderschapsprobleem geconfronteerd en was sindsdien op zoek naar een leider die voor de achterban de anti-revolutionaire politiek kon verpersoonlijken. Ze moest echter concluderen dat ze niet over de

‘mythische figuur’ beschikte die daarvoor nodig was, zoals de term luidde die voortdurend werd gebruikt.⁸ Al was Zijlstra de figuur geweest die in het PvdA-onderzoek de ideale leider duidelijk het meest had benaderd, hij was daarvoor toch volgens sommigen in de ARP niet geschikt. Hij had gezag maar raakte volgens zijn critici ‘het hart’ niet genoeg. Zijlstra's distantie tegenover de (partij)politiek - hij was naar eigen zeggen geen ‘homo politicus’ en relativeerde de politiek meer dan in zijn kring gebruikelijk was - maakte hem populairder onder het grote publiek dan in zijn eigen partij. Het onderscheid tussen publiek en partij viel door opiniepeilingen en door de afname van de verzuiling in het algemeen meer op. Iets dergelijks gold voor de KVP-minister van Buitenlandse Zaken J.M.A.H. Luns die uit opiniepeilingen steevast als populair politicus te voorschijn kwam. ‘Minister Luns is er altijd geweest en hij zal er altijd blijven.’ Zo begint een boekje over hem uit 1967.⁹ Vanwege zijn vermogen ‘niet-partijgebonden kiezers te trekken’ stelde een aantal KVP-afdelingen hem in 1966 kandidaat voor het lijsttrekkerschap, maar daarvoor was hij te weinig allround politicus en te veel een representant van de rechtervleugel.¹⁰

De KVP was het al voor het vertrek van Romme opgevallen dat ze niet beschikte over charismatische leidersfiguren. De fase ‘waarin Weber's “charismatische” leiders een rol spelen’ was volgens een katholiek onderzoeksbureau reeds lang voorbij.¹¹ Sommigen maakten van de nood een deugd en betoogden dat het bij politieke keuze niet om de leider maar om een emotioneel-traditionele binding aan een kerkelijk milieu ging, anderen daarentegen achtten juist voor de kiezers aan de rand van het katholieke milieu een aansprekende lijsttrekker van groot belang. Deze laatste gedachte won veld. Omstreeks 1970 zocht de KVP een leider met de uitstraling die nodig was om een klein aantal thema's aan de zwevende kiezer te verkopen.¹² Het is verleidelijk deze verschuiving toe te schrijven aan de toenemende invloed van de televisie die om een gezicht vroeg en de omgang met dit medium begon in de jaren zestig inderdaad een belangrijke factor in politiek leiderschap te worden. Dit kan echter op zichzelf wel verklaren waarom men op zoek ging naar een leider, maar niet waarom die zo moeilijk gevonden kon worden of zo snel weer verdween.

De invloed van de media was zelf deel van een verandering van het hele idee van leiderschap. Leiderschap was nu eigenlijk als zodanig verdacht. ‘De vrees voor “een vent” is iedere Nederlander aangeboren,’ schreef Henry Faas in 1966, niet gehinderd door herinneringen aan Colijn.¹³ ‘Van politieke leiders willen we helemaal niets weten’ was volgens anderen in 1970 de stemming in Nederland, want die rieken al snel naar stalinisme

of ‘fascisme’.¹⁴ Met dit laatste woord stond men toen zo snel klaar dat zelfs Wim Duisenberg er weleens van beschuldigd is.¹⁵ In 1967 sprak de gepensioneerde anti-revolutionaire burgemeester J.J.G. Boot, die nog een intimus van Colijn was geweest, voor het genootschap van burgemeesters over ‘hedendaagse gezagshandhaving’. Volgens hem was er sprake van ‘een kritisch-voorwaardelijke, chronisch onstabiele gezagsaanvaarding’. Boot vond dat maar niets, maar het is geen slechte typering van wat velen op dat moment ook werkelijk principieel nastreefden. ‘Gezagsaanvaarding’ moest in een democratie immers altijd kritisch-voorwaardelijk zijn? Boots roep om ‘leiders, vaders’ kon niet op veel instemming rekenen.¹⁶

Leiderschap was dus verdacht, maar de televisieverslaggeving en de dramatisering van de politiek vanaf de tweede helft van de jaren zestig waren ondenkbaar zonder de gezichten van de leiders die ook de nieuwe zwevende kiezers moesten boeien. Deze paradox kan het snelle opkomen, blinken en verzinken van politieke leiders verklaren. Den Uyl wist de paradox het best te beheersen. Hij was niet erg lang premier - van 1973 tot 1977 - maar was daarnaast van 1966 tot 1986 leider van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer en partijleider. Hij was daarmee de grootste politieke overlever van zijn tijd en ook de meest typerende leider in de jaren zestig en zeventig. Tegelijkertijd is hij dat op een andere manier dan Drees of Colijn in ‘hun’ decennia.

In 1968 zei Jaap Burger, de voormalige fractieleider van de PvdA die enkele jaren later de formatie van het kabinet-Den Uyl zou laten slagen: ‘Het lijkt tegenwoordig soms wel of het grootste ideaal in de publiciteit - denk ook aan T.V. - is, om leidende figuren te ontluisteren, maar zonder dat er iets positiefs voor in de plaats wordt gesteld.’¹⁷ Hij richtte zich hier tegen de invloed van de media, maar over de situatie in zijn eigen partij zal hij niet veel enthousiaster zijn geweest. Nog in 1981 publiceerde het vroegere lid van Nieuw Links Bram Peper een beschouwing waarin hij de partijleider in de PvdA voorstelde als een soort discussieleider. Hij mocht de discussie ‘richting en creativiteit’ geven, maar dat was het wel zo ongeveer.¹⁸

Wegwerp-premiers

In de jaren zestig werd wel gesproken over wegwerp-lijsttrekkers,¹⁹ maar ook de premiers waren toen wegwerpartikelen. Geen van de minister-presidenten tussen Drees (tot 1958) en Den Uyl (vanaf 1973) heeft zijn ambt langer dan één termijn volgehouden of zelfs maar na het ambt nog een grote politieke carrière gehad. Nu is dit deels gezichtsbedrog, want om uiteenlopende redenen ambieerde J.E. de Quay noch Zijlstra een voortge-

zette loopbaan in de politiek, nog afgezien van Beel die na Drees een kort overgangskabinet voorzat. Maar het feit blijft opvallend, alleen al door het onvrijwillige vertrek uit de politiek van de overige premiers: V.G.M. Marijnen, J.M.L.Th. Cals, P.J.S. de Jong en B.W. Biesheuvel. Marijnen was de snelst verschiende ster. Bij de verkiezingen van 1963 speelde hij geen prominente rol, maar de KVP wilde een katholieke premier en schoof hem naar voren. Niet veel meer dan anderhalfjaar later was het alweer afgelopen. Het kabinet viel over de betrekkelijk onbenullige controverse over het wel of niet accepteren van commerciële omroep, Marijnen werd later burgemeester van Den Haag, maar politiek werd er nog amper iets van hem vernomen. Al in 1967 heette het dat hij ‘als een politieke anonymus is gekomen en gegaan’.²⁰ Bij zijn dood in 1975 behoorde hij volgens *Volkscrant*-journalist Jan Joost Lindner tot een lost generation. Het kabinet-Marijnen was gemiddeld even oud geweest als de premier, 46 jaar. Toen het aantrad, dacht men dat dit een nieuwe politieke generatie was, maar deze generatie bleek acht jaar later ‘bij het kabinet-Biesheuvel al bijna compleet verdwenen’.²¹

Cals (KVP) en Biesheuvel (ARP) gingen heen vanwege onenigheid met hun partij. Biesheuvel was de laatste in een rij krachtige anti-revolutionaire leiders: Kuyper, Colijn, Schouten en in zekere zin Zijlstra. Hij struikelde toen zijn kabinet viel, maar verliet de politiek omdat zijn partij zijn lijn niet wilde volgen en in feite ook omdat zijn leiderschapsstijl in deze tijd niet aansprak, eenzelfde combinatie van problemen als bij Cals, zoals nog aan de orde zal komen. Cals was voor zijn partij uiteindelijk te progressief, Biesheuvel niet progressief genoeg, maar in wezen ging het om een vergelijkbaar leiderschapsprobleem.

Het eigenaardigst is wellicht de houding van de KVP tegenover haar premiers. Jan de Quay moest zo ongeveer gedwongen worden premier te worden, had in het begin grote moeite zich als premier te handhaven en slaakte een zucht van opluchting toen hij na vier jaar weer mocht vertrekken. In zijn dagboek putte hij zich uit in beschrijvingen van de ellende waarin hij verkeerde. ‘Ik doe het met pijn; zou er dolgraag af zijn; lijd er dagelijks erg onder [...] ik kan het niet; ik weet, men vraagt een “echte” M[inister-] President’.²² Hij liep niet over van zelfvertrouwen - ‘Wat een prul ben ik’ - en redde het aanvankelijk alleen door de steun van andere kabinetsleden.²³ De KVP is altijd teruggeschrokken voor een geprononceerde premier uit eigen kring. Het had te maken met angst voor anti-papisme, maar ook met de opvatting van politiek in de partij. Beel en Romme hadden De Quay naar voren geschoven terwijl zij wisten dat hij niet stond te trappelen en bovendien geen enkele Haagse politieke ervaring had; hij

had de Eerste Kamer slechts éénmaal en de Tweede Kamer niet meer dan twee keer aan het werk gezien!²⁴ De keuze van de premier beschouwden de katholieke prominenten blijkbaar vooral als element in een (interne) partijpolitieke strategie en niet zozeer in een electorale strategie, gericht op het winnen van stemmen. Zij richtten zich allereerst op de harmonie in eigen kring, niet op politieke daadkracht, laat staan wervende kracht onder de bevolking.

Het nam niet weg dat een premier als De Quay toch over troefkaarten bleek te beschikken, zoals die van goed teamleider. De Quay wist zo'n goede geest in zijn kabinet te brengen dat het na zijn aftreden voor de gezelligheid bleef bijeenkomen. De sfeer werkte ook naar buiten. Met zijn soms wat stuntelige maar bescheiden optreden won De Quay gemakkelijk sympathie; hij werd werkelijk populair in het land en deed het goed op de televisie.²⁵ Hij beschouwde het politieke ambt als een plicht die hij nu eenmaal moest vervullen. Toen hij in 1959 gevraagd werd premier te worden, schreef hij in zijn dagboek: 'O, o, wat wordt het. Ga toch niet direct nee zeggen. [...] Er is nog iets als plicht.'²⁶ Hij beschreef zijn eigen positie ook graag in religieuze termen, zoals op oudejaarsdag 1960: 'Toch offeren. Toch de kelk tot bodem leegdrinken.'²⁷ Meestal in minder dramatische varianten was de metafoor van het 'offer' altijd geliefd geweest onder de notabelen die zich dan in vredesnaam maar beschikbaar stelden voor de politiek. In ieder geval in eigen ogen waren zij niet ambitieus, alleen al doordat ze niet solliciteerden maar voor iedere functie gevraagd werden. Dit slag politici was vaak op harmonie gericht en de katholieke premiers waren dat zeker. De Quay, De Jong en Van Agt wilden graag harmonieuze teamleiders zijn. Zij legden allen de nadruk op hun coördinerende, meer dan op hun richtinggevende rol. Ze zouden ook op dezelfde manier populair worden, als amateurs in de politiek.

Piet de Jong was premier vanaf 1967, toen een nieuwe tijd was aangebroken. Hij wist de termijn van vier jaren zonder kabinetscrisis vol te maken en deed dat bovendien in een turbulente tijd. De betrekkelijke stabiliteit van de jaren vijftig was verdwenen. 'Het opmerkelijke van ons land', zo werd gezegd in 1967, 'is, dat het zo voortdurend in beweging is, dat er bijna geen statische toestand te onderkennen valt.'²⁸ Aan het kabinet zou men dit de jaren daarna echter niet aflezen. Rustig ging het zijn weg, zonder polarisatie of politieke drukte van enige aard. Spreekwoordelijk is De Jongs uitspraak geworden dat het kabinet in een onrustige tijd op de winkel wilde passen. Hij meende dat hij het eigenlijk niet al te druk moest hebben. Als teamleider moest hij immers pas in actie komen als het ergens spaak dreigde te

lopen. ‘Dat de minister-president doelbewust leiding geeft, verdraagt zich niet met onze staatsinrichting’, meende hij.²⁹ Na Colijn was hij de eerste ex-militair als premier. In de beeldvorming speelde zijn achtergrond als duikbootkapitein een grote rol. Ook zelf beriep hij zich wel op zijn ervaring als bevelhebber in de marine, maar presenteerde zich dan als rustig beslisser - rustig varende door een mijnenveld - en niet als een Colijn die zich een weg hakte door de problemen. ‘Hij is een klein vadertje des vaderlands. Hij maakt de indruk heel zeker van zijn zaak te zijn en alle problemen terug te brengen tot heel simpele zaken, klein, rond, duidelijk, helder, zoals hij zelf is.’³⁰ Zijn populariteit onder de bevolking maakte echter geen einde aan zijn onzichtbaarheid in de politiek zelf. ‘Premier De Jong moet oppassen niet reeds tijdens zijn ambtstermijn te worden vergeten,’ schreef een journalist in *De Telegraaf*, een krant die hem overigens welgezind was. Maar De Jong meende: ‘dat is nu eenmaal mijn stijl. Als je daaraan gaat knutselen, spreekt het niet aan.’³¹

Dat de KVP hem in 1971 aan de kant zette en daarmee een electorale troef weggooide, demonstreert dat bestuur vanuit het kabinet en partijpolitiek in deze jaren ver uiteenlagen en dat de partij zich nauwelijks raad wist met de opdracht zwevende kiezers te trekken. Het had er ook mee te maken dat De Jong niet de moderne, democratische stijl van een G.H. Veringa had, die de KVP in zijn plaats tot lijsttrekker nam: ‘Een nieuw soort politicus, die onder alle omstandigheden bereid is te praten, te luisteren, te onderwijzen én te leren. Geen onaantastbare autoriteit. Geen traditionele regent. Gewoon een geëngageerd man.’³² Het deel van de oorspronkelijk katholieke achterban dat op zoek was naar deze stijl van politiek, stemde echter al snel helemaal niet meer op de KVP. Tot dan toe waren katholieken in Nederland gewend van de politiek vooral bescherming van hun eigenheid te verwachten en katholieke politici konden zich in een land met een protestantse meerderheid niet sterk profileren als nationaal politicus. Zij werden ook nooit als typische Nederlanders omschreven, zoals met Drees en later zelfs met Den Uyl wel zou gebeuren. Bij dit alles paste een relativerende houding tegenover de politiek. In de discussie over partijvernieuwing zeiden katholieken ‘dat de politiek [gelukkig] een zaak is, waarover men zich ook wel eens vrolijk maakt. Laten wij de relativiteit van de politiek ook in het oog houden.’ En Joseph Luns werd de populairste politicus van het land door in de stijl van de herensociëteit politiek niet helemaal serieus te nemen; ‘hij houdt je ongelooflijk van je werk’, merkte een collega op over zijn grappen in de ministerraad en Marijnen moest daar nogal eens vragen: ‘Hou nou eens op Josèph, want ik wou graag luisteren naar wat er gezegd wordt.’³³

Na Luns was Van Agt pas de volgende die electoraal van deze houding profiteerde. Hij zou er in feite bijna postuum, na het verscheiden van de KVP, een katholiek populistisch wapen van maken tegenover de ernstige politiek van Den Uyl en de zijnen. Toen werd ook nog eens duidelijk dat sociaal-democraten en anti-revolutionairen de (parlementaire) politiek in Nederland het meest serieus namen. ‘Voor mij is de politiek geen spel maar bittere ernst,’ zei Den Uyl.³⁴ De relativierende houding tegenover de politiek vond men het meest onder katholieken, maar kon men ook onder liberalen en zeker onder christelijk-historischen aantreffen. De CHU was geen partij maar een unie, fractiediscipline kende ze niet en partijcongressen draaiden vooral om de gezelligheid. Minister van Economische Zaken J.W. de Pous meende dat ministers uit de CHU nogal eens geen verdere politieke carrière maakten door de ‘relativering van de politiek in de engere zin des woords’ die er gebruikelijk was.³⁵ Hij gaf er meteen een deel van de verklaring mee waarom zoveel KVP-premiers niet terugkeerden.

Het kabinet-Cals, Schmelzer en de zwevende kiezers

Evenals Zijlstra beschouwde De Pous zich niet als ‘pur sang politicus’. ‘Opgaan in het echte politieke spel, zoals een Vondeling, Den Uyl, Cals of Biesheuvel dat kunnen, doe ik niet.’ In dit rijtje staat naast de sociaal-democraten Anne Vondeling en Joop den Uyl en de anti-revolutionair Barend Biesheuvel één KVP'er: Cals. Dat is niet toevallig. Cals is de enige katholieke premier die door zijn eigen partij ten val is gebracht. Hij was duidelijk een andere figuur dan De Quay of De Jong. Bij hem geen relativering van de politiek. Hij was een ambitieuze man die politiek bedreef met een missie. Kort na de val van zijn kabinet (1965-1966) omschreef hij het verschil tussen zijn houding tegenover de politiek en die van iemand als Luns zo: ‘als je vanuit de politiek in de politiek komt, om het zo maar te noemen, dan heb je ook veel meer gevochten voor bepaalde overtuigingen, voor bepaalde opvattingen, waartoe je zelf na studie en overleg bent gekomen’.³⁶ Evenals leidende PvdA'ers was Cals een strijdende politieke professional die ‘vanuit de politiek in de politiek’ kwam. Als minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had hij voor zijn Mammoetwet (1963) prettig samengewerkt met PvdA-kamerleden en hij bevond zich op de linkervleugel van zijn partij, maar ook in zijn stijl sloot hij bij de PvdA aan.

Het kabinet-Cals (KVP, PvdA, ARP) had iets weg van het latere kabinet-Den Uyl. Cals en de zijnen wilden niet op de winkel passen maar die in hoog tempo verbouwen. Toen enkele jaren later Den Uyls kabinet vergelijkbare

ambities tentoonspreidde, merkte een journalist op: Den Uyl 'domineert bij het leven - net als indertijd Cals. En dat lijkt in Nederland niet te kunnen.'³⁷ Het is in ieder geval in de jaren zestig en zeventig een riskante strategie gebleken. In de Nacht van Schmelzer (13-14 oktober 1966) struikelde het kabinet over een op zichzelf niet al te belangrijke financiële kwestie. Het ging vooral om een gebrek aan vertrouwen. Van een lid van de KVP-fractie had Cals gehoord: 'Aan De Quay en Zijlstra zouden wij veel gemakkelijker al dat geld hebben toegestaan. *Zij* gaven de indruk het zelf vervelend te vinden meer geld te vragen, terwijl *jullie* deden alsof je het prettig vond.' Op de opmerking dat de zaak dan toch wel meer door 'emoties' dan door 'politieke overwegingen' zou zijn bepaald, riposteerde Cals: 'Ja, maar u en ik hebben ook in bepaalde mensen vertrouwen en in andere niet.' Nog afgezien van de vraag of Cals werkelijk meer geld uitgaf, stelde zijn kabinet zich wel op als een regering die de zaken in het groot zou gaan aanpakken. Cals meende dat het nu moest gebeuren, omdat het anders 'voor goed *te laat*' zou zijn.³⁸ Hier is het alsof men de latere Den Uyl hoort die haast had en vond dat men niet kon wachten.

Cals meende dat men veel te bang was 'om zelf leiding te nemen' en dat het in een tijd van ontzuiling juist 'op leiders [zou] aankomen'.³⁹ De KVP was echter niet gediend van krachtig leiderschap uit het kabinet. Bovendien bereikte de 'crisis in het politieke leiderschap' juist toen een hoogtepunt. Cals behoorde duidelijk tot een nieuwe generatie, die de zaak anders wilde aanpakken dan verzuilde leiders als Romme en Drees. Maar deze generatie bereikte het publiek niet al te gemakkelijk. Ze heeft iets van Kappeyne van de Coppello in de jaren zeventig van de negentiende eeuw die modern, zakelijk en vernieuwend was, maar meer keek naar de politiek zelf dan naar de maatschappij. Dat is ook de indruk die deze generatie maakt, al wilde men wel graag de staat gebruiken om de maatschappij te hervormen.

Meer nog dan Cals kan de figuur van Vondeling duidelijk maken waar het hier om gaat. Met zijn grote aandacht voor de regels van de democratie liep de PvdA-fractie leider in zekere zin vooruit op de hervormingspartij D'66, die immers niet zozeer de maatschappij als wel het politieke stelsel wilde veranderen.⁴⁰ D'66 zou dat echter doen met een andere en succesvollere stijl dan Vondeling. Vondeling had naam gemaakt als oppositieleider tegenover Marijnen met een scherpe debattechniek en een grote beheersing van het parlementaire spel. 'Spel' is in dit verband een sleutelwoord. Het woord lag politicologen in de mond bestorven. Dan ging het vooral om de metafoor van de 'spelregels' de formele maar vooral informele regels die er golden.⁴¹ Ook politici zelf gebruikten het woord graag. Zoals Kappeyne had genoten

van het politieke debat als een spel, zo beschreef Vondeling de politiek graag als spel. Dit impliceerde niet in de eerste plaats een speelse maar vooral een zakelijke houding, het ging hem om de techniek van de politiek. In die zin ging hij, in de woorden van De Pous, op in het politieke spel. Hiermee leek hij wellicht op Cals, maar zeker ook op Den Uyl, minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals, die politiek beslist geen spelletje vond maar wel met overtuiging zei dat het spelelement hem aantrok. Als ‘de vragenstellers me aanvliegen, komt er een wedstrijdelement. Daar houd ik van. Ik ben eigenlijk wel fanatiek op dat wedstrijdelement. Politiek is een spel en ik probeer het goed te spelen’, zei hij als beginnend lijsttrekker meteen na de val van Cals.⁴²

Beiden waren ook zeer geïnteresseerd in kiezersonderzoek: Den Uyl analyseerde altijd zeer uitvoerig verkiezingsuitslagen en publiceerde erover in het partijblad *Socialisme en Democratie*, Vondeling besteedde veel aandacht aan kiezersonderzoek in zijn *Nasmaak en voorproef* van 1968. Zij waren professionele politici die de kiezer wetenschappelijk benaderden. Vondeling was vanuit een vrijzinnig-democratische achtergrond lid geworden van de PvdA, Den Uyl was begonnen als anti-revolutionair. Zij waren geen klassieke verzuilde politici, maar wilden de politiek zakelijk aanpakken.⁴³ Kiezersonderzoek was voor hen daarbij een middel om te bepalen hoe de kiezer benaderd wilde worden die geen lid van de rode familie was.

Vondeling en Den Uyl hadden met hun technische, bijna wetenschappelijke aandacht voor de politiek iets koels. Wie zich Den Uyl graag herinnert als een volkstribuun en een warme politicus, moet zich wel realiseren dat hij in de jaren zestig in veel opzichten dicht bij Vondeling stond. Regelmatig werden ze in één adem genoemd, bijvoorbeeld nog in een beschouwing uit 1970 over het imago van vooraanstaande Nederlandse politici. Over Den Uyl en Vondeling heette het: ‘Het algemeen imago van de politici van de PvdA is dat van de schoolmeester.’ Het staat in een snel geschreven weekbladartikel, maar de omschrijving komt ook elders voor. In het archief van Den Uyl bevindt zich bijvoorbeeld een artikel uit *Het Vrije Volk* bij de dood van Vondeling met ‘schoolmeester’ in de titel.⁴⁴ Vondeling had als parlementariër succes met zijn stijl, maar als minister van Financiën in het kabinet-Cals verspeelde hij zijn populariteit snel.

Vondeling heeft zich niet meer kunnen ontworstelen aan het beeld van de schoolmeester; na de val van Cals werd hij eerst partijvoorzitter en later voorzitter van de Tweede Kamer, een plek waar een meester juist op zijn plaats is. Den Uyl maakte ook weleens de indruk het beter te willen weten en ging na de Nacht van Schmelzer een onzekere periode in waaruit hij als leider en premier te voorschijn zou komen. In 1966 was dit nog niet te

voorzien en had hij niet alleen veel van Vondeling, maar in zeker opzicht ook wel iets van de tegenspeler van de PvdA, Norbert Schmelzer. Van den Berg en Molleman rekenen in hun typering van het leiderschap in de jaren zestig Schmelzer en Vondeling tot de kortstondige generatie van de ‘regelaars’ - waar op dat moment Den Uyl eigenlijk ook toe behoorde - die vooral oog had voor de ‘tactische en technische kanten van het vak’.⁴⁵ Na een kort interregnum was Schmelzer vanaf 1963 de eigenlijke opvolger van Romme als KVP-fractie leider. Evenals Den Uyl en Vondeling was Schmelzer een ambitieuze beroepspoliticus; hij gold als ‘meer zakelijk dan idealistisch’ en De Quay die op hem leunde, ergerde zich soms ook aan zijn overmatige ambitie: ‘Wat wil Norbertje toch?’⁴⁶ Ook hij hechtte openlijk grote waarde aan de techniek en het vakmanschap van de politicus en opvallend genoeg valt ook hier de term ‘spel’. ‘Als ik u zo hoor, spreekt dat spelelement [van de politiek] u nogal aan,’ legt zijn biograaf Ammerlaan hem voor. ‘Ja, ik vind het heerlijk,’ antwoordt Schmelzer meteen.⁴⁷

Terwijl de PvdA echter het grootste deel van de tijd in de oppositie verkeerde, zag Schmelzer het als zijn opdracht de kabinetten die op de katholieken steunden in het zadel te houden en intern in de fractie de eenheid te bewaren. Hij stond ermee in de traditie van zijn grote voorgangers Nolens en vooral Romme, wiens protégé hij was. Toen de twee doeleinden onder Cals met elkaar in botsing kwamen, koos hij voor de katholieke eenheid. Ook na zijn Nacht was Schmelzers positie in de katholieke fractie nog ijzersterk, maar zijn positie bij het grote publiek was onherstelbaar beschadigd. ‘Hij is de eerste man [in Nederland], bij wie de neergang in zijn politieke loopbaan voor een niet onbelangrijk deel is beïnvloed door zijn slechte image,’ schrijft Ammerlaan.⁴⁸ Zo geformuleerd lijkt het de schuld van de media, maar er was meer aan de hand. Tijdens het kabinet was de populariteit van minister Vondeling flink gedaald; het was een minder dramatische ontwikkeling maar toch zeker ook een voorbeeld van neergang in een politieke loopbaan door een ‘image’ dat te wensen overliet. Ook hier gaf het grote publiek, niet zijn eigen partij de doorslag. Van Thijn heeft Vondeling de eerste televisiepersoonlijkheid van de PvdA genoemd: hij sprak een modern publiek aan, verscheen graag op televisie, deed tot verdriet van zijn ambtenaren ook uitspraken buiten zijn vakgebied en liet zich begeleiden door media-adviseurs.⁴⁹ Hij paste in de ontwikkeling naar een partij die zich op zwevende kiezers richtte. Maar daarin was dan ook het beeld dat de kiezer van de leider kreeg een factor van minstens even groot belang als de mening van het partijkader. In die zin werd Vondeling het slachtoffer van zijn eigen succes.

Schmelzer deed niet eens een poging de zwevende kiezers te bereiken. Hij trad in de voetsporen van Romme. Die zei zelf: ‘Ik ben niet zo'n geliefd man. [...] ik heb een beetje een stijl die afstoot, die een beetje scherp is.’⁵⁰ Voor Romme was dit alleen in verkiezingstijd een handicap geweest als hij het moest opnemen tegen Drees. Zolang hij zijn fractie onder de duim had en zijn verzuilde partijgenoten gloedvol kon toespreken, was er niets aan de hand. Bij Schmelzer was dat anders. Zijn positie in de fractie was sterk, maar in 1966 was dat niet meer voldoende en was het publieke beeld van politici onder de zwevende kiezers van belang geworden. Schmelzer had contacten met alle delen van de katholieke partij, maar de wereld daarbuiten kende hij niet goed. Hij werkte evenals Romme het liefst achter de schermen. Het brak hem op toen hij tegenover de even ambitieuze Cals stond. De Quay: ‘Ik vond dat Schmelzer in de Nacht zakelijk gelijk had, maar zijn ingrijpen was veel te scherp. [...] Het is zo scherp gespeeld dat het publiek het bijna “vuil” begon te vinden. En dat heeft allereerst hemzelf, maar ook de politiek in het algemeen veel schade berokkend.’⁵¹ Schmelzers politieke techniek was voor de binnenkamer, maar kwam nu in het felle licht van de camera die de Nacht genadeloos in beeld bracht. De koelheid, misschien kilheid, van zijn methode straalde van zijn publieke verschijning af: de beroemde ‘gladde teckel’, zoals Wim Kan hem typeerde, die ook volgens geluiden uit katholieke kring wel erg ‘gepommadeerd’ was.⁵²

Bovendien waren de katholieke media juist bezig zich aan de dwang van de zuil te ontworstelen. Nog enkele decennia na dato schreef Schmelzer: ‘voor politici is het vertrouwen van de eigen achterban meer wezenlijk dan het oordeel van rivalen en van de media’.⁵³ Hier was toen wel iets op af te dingen. De Nacht fungeerde als een katalysator in het proces van ontzuiling van de media. Voor journalisten in *de Volkskrant* en de KRO betekende de Nacht een keerpunt. Bekend geworden is Ed van Westerloos latere beschrijving van zijn emoties in de nacht die hij als KRO-journalist van dichtbij meemaakte. Op slag werd Cals zijn (tragische) held en kreeg hij een gloeiende hekel aan Schmelzer.⁵⁴ Hij gaf toe ‘van het hele betoog geen jota begrepen’ te hebben en nauwelijks te weten ‘waar het eigenlijk over ging’. Het is dus duidelijk dat in zijn stellingname emoties een grote rol speelden en dat de kwestie versimpeld werd tot een strijd tussen de goede, progressieve Cals en de onbetrouwbare, conservatieve Schmelzer.⁵⁵ Politiek is echter niet alleen ratio, precieze redenering en techniek, maar ook emotie en betrokkenheid. De vraag is wel wat er in dit opzicht dan veranderde in de jaren zestig.

De vroegere CHU-leider H.K.J. Beernink zei in een interview in 1971: 'Weet u, de traditie is eruit. En in plaats van die traditie, die traditionele banden van de kiezers met een partij, komt de emotie. Dat mensen het stemhokje ingaan en tegen zichzelf zeggen: sakkerloot, nou zal ik ze ès even laten zien wat ik als kiezer waard ben. Dat is gevaarlijk.' Hij zag over het hoofd dat ook traditie veel 'emotie' bevat, maar dan van een andere soort: de vertrouwdheid van wat men kent, van thuisvoelen, die in de periode van verzuiling zo'n grote rol speelde, niet in de laatste plaats in Beerninks eigen Unie. Omschrijving van wat het wezen van de Unie was, kwam al snel neer op een reeks van sfeer- en stijlkenmerken: Beernink zelf had het over afwezigheid van 'scherpslijperij' en 'dikdoenerij' en een besef van 'de betrekkelijkheid van alle dingen'.⁵⁶

In de KVP werd gezegd: 'Katholieke politiek is vooral een kwestie van sfeer.' Men leefde er in een 'vertrouwde sfeer', merkte Cals op, en het belangrijkste criterium om een politicus vertrouwen te schenken was de gemeenschappelijke achtergrond.⁵⁷ In 1958 had een door de KVP geïnitieerd rapport zelfs betoogd dat juist confessionele partijen in principe de mogelijkheden hadden 'voor het versterken van politieke emotionaliteit, in de zin van bewogenheid'. Men dacht hierbij echter niet aan 'met psychologische voorzorgen gekozen lijsttrekkers' maar aan versterking van 'het traditioneel stemgedrag'.⁵⁸ Beernink verzette zich tegen de nieuwe emotionaliteit van de politiek, de critici van de verzuiling keerden zich tegen de vage sfeer die niet rationeel en niet politiek was. De pot verweet de ketel dat die zwart zag. Het is duidelijk dat er veel veranderde, maar emoties waren in beide situaties belangrijk.

Van Westerloos beschrijving is zo treffend doordat ze duidelijk maakt hoe de symbolische kracht van de Nacht van Schmelzer heeft kunnen ontstaan. Enerzijds was het evenement niet meer dan een stap in een ontwikkeling van ontzuiling, afbrokkeling van de KVP en emancipatie van de burger en de media. Anderzijds was het een versnelling van het proces en een samenballing ervan in een dramatisch moment, dat de televisie voor het eerst rechtstreeks uitzond. Hoe de politiek in dit prille televisiestadium beleefd kon worden, toont een citaat van een journalist die het debat over commerciële omroep in januari 1967 - dus kort na de Nacht - tussen KVP-coryfee Marga Klompé, die als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk het verzuilde omroepbestel verdedigde, en VVD'ster Haya van Someren-Downer via de televisie volgde: 'Haarfijn registreerde de camera alle bewegingen op het expressieve gelaat van onze Haya, alle nuances van sarcasme, spot, ongeloof, verbeterheid, vasthoudendheid, intelligentie,

ongeduld. Haarfijn registreerde de camera alle nerveuze vermoeidheid op het gezicht van minister Marga, alle vastbeslotenheid, herstel van kalmte, beheerste argumentatie, gespannen luisteren, strijdlust. En als de ene zij aan het woord was dan flitste een seconde lang het gezicht van de andere zij voor de kijkers op, en ach, daar zag je wat gebeuren! Om nooit te vergeten, die twee expressieve, emotionele gezichten van die twee politieke vrouwen die het onbegrijpelijke probleem “Omroepwet” voor mij tot een door merg en been gaande belevenis hebben gemaakt.’⁵⁹

Het was een van de eerste malen waarop twee vrouwen in de Nederlandse politiek in een belangrijke kwestie zo nadrukkelijk als de voornaamste sprekers tegenover elkaar stonden. Klompé belichaamde de verzuilde sociale politiek van de jaren vijftig, Van Someren sloeg zelfbewust een nieuwe, publieksgerichte, zo niet populistische toon aan. Dat het ging om twee vrouwen, voegde dramatische kracht toe en maakt de implicatie van het citaat nog duidelijker: politiek kan drama zijn, niet alleen als spektakel, maar zoals een toneelstuk of een film een boodschap soms beter kan laten doordringen dan precieze maar emotieloze presentatie. Ook hier opvallend genoeg weer die bekentenis dat een politieke kwestie onbegrijpelijk was totdat het drama haar tot leven wekte. Het ligt voor de hand nu de conclusie te trekken dat televisie de politiek tot een onzinnig simpel niveau terugbracht, maar dat is te gemakkelijk. Ook onder de verzuiling draaide politiek om dramatische gebaren. Politici wisten ook toen welke woorden ze moesten gebruiken en welke houding ze moesten aannemen. Het gebeurde alleen in een stabiel politiek landschap. De nieuwe situatie vroeg om andere kwaliteiten. Ook buiten de televisie om gingen veel kiezers anders op de politiek reageren. ‘Voor het eerst leek Nederland te beseffen, dat politiek, als een spel van mensen, menselijk bedreven moet worden - harteloos noch bloedeloos’, aldus Henry Faas over de verkiezingscampagne van datzelfde jaar 1967.⁶⁰ Niet anders dan tijdens de verzuiling speelden sentimenten een rol in de politiek, maar de kiezers baseerden hun keuze nu minder op traditie en meer op de indruk die zij op het moment zelf van de politiek kregen. In het snel veranderende politieke landschap van 1967 was die indruk mobiliserend genoeg.

Het is ondertussen opvallend hoe de partijen op de komst van de televisie reageerden. Mochten er al in de Kamer moraliserende opmerkingen gemaakt worden over de vervlakkende werking van het medium, in de verkiezingsstrategie zetten de partijen meteen alles in op de nieuwe televisie. In bijna heilig ontzag stelden ze alle vast, in de woorden van een KVP-notitie: ‘Televisie is het belangrijkste medium bij de verkoop van de partij, de be-

windslieden en bij de voorbereiding van de verkiezingen. Onze grootste aandacht is dus daarop gericht.’⁶¹ Partijen schakelden reclamebureaus in en poogden het medium zoveel mogelijk uit te buiten. Toen de VVD in 1962 criteria opstelde waaraan een nieuwe voorzitter moest voldoen, stond hierin dat die ‘T.V.-geniek’ moest zijn.⁶² Het is geen wonder dat er allerlei dingen misgingen. Het beroemdste geval is wel de CHU die, om te tonen dat ze met de tijd meeging, haar lijsttrekker B.J. Udink in 1971 met freule Wttewaall van Stoetwegen op pad stuurde om op de Dam te gaan zitten. (Later verscheen Udink nog op een montagefoto in een reclameblad met een pruik op.) Het was de meest dramatisch mislukte poging van ‘mannetjesmakers’ om een nieuwe politieke leider ‘op te bouwen’ die de ‘randkiezers’ kon bereiken, zoals de terminologie van de tijd luidde.

Men verwachtte eerder te veel dan te weinig van de televisie. In dit licht was de ophef in 1967 rond mannetjesmaker Ben Korsten wellicht ook wat overdreven.⁶³ Korsten sloeg zich in de pers op de borst vanwege zijn adviserende rol achter de schermen bij de presentatie van katholieke politici, maar het is de vraag of zijn rol wel zo spectaculair was als ze leek in de opwinding die volgde. Hij was niet gekozen, was geen gewone ambtenaar en had een ongecontroleerde invloed; toen hij ook nog verslaafd (aan morfine) bleek te zijn, was er alle reden eens te gaan snuffelen. Voor journalisten die zojuist de genoegens van kritische vrijheid hadden ontdekt, was een verhaal over een manipulator achter de schermen natuurlijk iets om van te smullen. Dat politieke mannetjes niet zomaar gemaakt konden worden, zag men echter over het hoofd. In het begin van het televisietijdperk vreesden velen dat een ‘image’ zonder meer ‘opgebouwd’ kon worden. Een band tussen beeld en inhoud was echter noodzakelijk, anders accepteerde het publiek het niet. Media-adviseurs zijn niet verantwoordelijk en hun mening moet niet (te veel) naar buiten komen; als dat wel gebeurt, worden zijzelf én de politici die zij adviseren zeer kwetsbaar.

Schmelzer had geen antwoord op de gecombineerde opmars van de televisie en de zwevende kiezer. Hij was een politicus voor politici, eigenlijk zelfs alleen een katholiek politicus voor katholieke politici, en zag ook zichzelf als ‘een manager achter de schermen, die de touwtjes in handen houdt’.⁶⁴ Schmelzers tegenstanders reageerden heftig op zijn koele en gepolijste stijl, maar het belangrijkste was wellicht de groep kiezers die was beginnen te twijfelen of ze nog wel op de KVP moest blijven stemmen. Schmelzer en de Nacht op televisie stootten juist die groep af.⁶⁵ Al voordien was de KVP overigens in meerderheid van mening geweest dat hij niet de aangewezen persoon was voor het lijsttrekkerschap omdat ‘de heer Schmelzer de grote

massa van *niet politiek geïnteresseerden* c.q. niet partij-gebonden kiezers, nog onvoldoende aanspreekt'.⁶⁶ Het gaat hier om meer dan om afkeer van een glad uiterlijk alleen; kiezers moesten in deze tijd echt geworven worden, en daar was Schmelzer de man niet naar. Het is overigens wel de vraag hoeveel verschil een andere leider had uitgemaakt, omdat er factoren in het spel waren die al veel langer werkten.

Regenten, standen en partijvernieuwing: Van Hall en Van Mierlo

Politiek had in de jaren vijftig vooral de betekenis gehad van het bestuur van de staat. Voor veel kiezers was politiek een saaie, technische aangelegenheid geworden en leken de grote partijen één pot nat. Wie zich niet van huis uit bij een van hen aansloot, had het niet gemakkelijk een keuze te maken. De latere CHU-leider Udink had toen de indruk gekregen dat 'de heren Drees en Beel, Schouten, Tilanus, Romme en Oud in Den Haag [zaten] te kwartetten over onderdelen van procenten van loonsverhogingen of prijsaanpassingen'. De programmatische verschillen tussen de grote partijen waren maar klein. 'Ze deden bovendien soms alle tezamen, soms in wisselende samenstelling mee aan het landsbestuur.'⁶⁷ Misschien typeerde deze relativerende opmerking de CHU, maar de jongeren uit de jaren zestig dachten er ook zo over. Voordat zij zich voor welke partij dan ook wilden inzetten, zou die de grauwsluier van de niet mobiliserende bestuurlijke politiek van de jaren vijftig moeten afleggen.

De PvdA had het er zeker zo moeilijk mee als de andere partijen. Terwijl de linkervleugel van de PvdA aansluiting trachtte te vinden bij het groeiende maatschappelijke protest, bevond de partij zelf zich in het centrum van de macht. Heel duidelijk werd dat toen het kabinet-Cals inclusief de PvdA-bewindslieden had ingestemd met het huwelijk van Beatrix en Claus op 10 maart 1966 in Amsterdam, terwijl PvdA-burgemeester G. van Hall hier de verantwoordelijkheid droeg voor de openbare orde. De onhandige reactie van de autoriteiten op de ongeregeldheden bij het huwelijk maakte Van Hall tot de representant bij uitstek van het 'regentendom' waar de protestbeweging van de jaren zestig zich tegen richtte. Van Hall was een rustige man uit een patricisch Amsterdams geslacht: hij behoorde na zijn grootvader en vader tot de derde achtereenvolgende generatie die lid werd van de Eerste Kamer en hij stamde uit de familie van de bekende tegenstander van Thorbecke. Hij had zich na een aarzeling tussen VVD en PvdA na de oorlog samen met zijn vrouw bij de laatste aangesloten en paste goed in de PvdA van de jaren vijftig. 'Als er één man in Nederland is, die ik boven allen hoogacht, is dit Drees,' schreef hij in zijn memoires.⁶⁸

Van Halls voorstelling van politiek was volstrekt bestuurlijk en zijn houding was die van een notabele die zich zuchtend ter beschikking stelde voor een publiek ambt. Hij was ‘goed nijdig’ geworden toen hij merkte dat er nog andere kandidaten waren voor het burgemeesterschap nadat hij zich ‘na veel innerlijke strijd, bereid verklaard [had] de functie te aanvaarden’. Hij was niet per se autoritair, laat staan ondemocratisch, maar had wel erg weinig begrip voor zowel het ‘schorrie morrie’ dat de onrust veroorzaakte als voor de eisen van publieke verantwoording die optreden in zijn ambt in de jaren zestig ging stellen. Hij stond met de mond vol tanden in het programma van Mies Bouwman waarin ‘een “televisiester” ten overstaan van honderdduizenden een burgemeester berispt’, zoals *Het Vaderland* verontwaardigd vaststelde.⁶⁹ Van Hall was als telg uit een oude notabelenfamilie en als oncommunicatieve, deftige bestuurder een dankbaar object voor de tegenstanders van het regentendom.

Het standsonderscheid loopt als een rode draad door de geschiedenis van leiderschap in Nederland. Het was op zijn sterkst in de negentiende eeuw, maar bleef tot in de jaren zestig van de volgende eeuw voelbaar. In Nederland, dat geen autoritaire staat heeft gekend, berustte publiek gezag voor een niet gering deel op de stijl van de gegoede standen. Gezagsdragers waren zich bewust van hun waardigheid en zuinig met grapjes, maar in de regel niet uitgesproken autoritair en ook niet demonstratief zichtbaar. Van Hall behoorde tot de laatste generatie voor wie dit alles vanzelf sprak en hij was ook niet voor niets burgemeester in plaats van bekleder van een meer politieke functie zoals minister. Het standsonderscheid had zelfs invloed op de critici ervan. Iemand als de door Van Hall bewonderde Drees heeft zich vanaf het begin van zijn politieke loopbaan verzet tegen ‘standsvooroordeelen’,⁷⁰ maar hij kwam er zelf niet los van. Als publieke figuur belichaamde hij het type van de eenvoudige burgerman en als privé-persoon keek hij op tegen de deftige ondernemersfamilie waaruit zijn schoondochter stamde.⁷¹ Vondeling, die als goed opgeleide jongere een andere achtergrond had dan Drees, registreerde nog in de jaren zestig veel restanten van standsdenken. Hij verklaarde er de ‘afstand tussen kiezers en gekozenen’ uit: ‘Er is iets grandioos mis in de verhouding tussen kiezer en gekozene. De mensen zetten een kamerlid in een andere, veel hogere wereld. Dat zit me hoog. De onderdanige toon in brieven, ook van je eigen partijgenoten, is voor mij onverteerbaar. Ze zetten er de mooiste titels uit de zakagenda boven tot en met excellentie toe. En ze putten zich uit in verontschuldiging omdat ze je lastig vallen, zoals ze dat noemen, of je kostbare tijd in beslag nemen. [...] Het is onze dwaze gezagsaanbidding. We hanteren standsbegrippen uit

vroeger eeuwen. Jongere maatschappijen kennen dat niet maar onze maatschappij is wat dat betreft versteend en verkalkt. [...] We moeten vechten tegen dat deftige standsgedoe.⁷²

Deze tekst dateert van enkele jaren voor zijn boek *Nasmaak en voorproef* waar hij de klacht in soberder woorden herhaalde en politici en ambtsdragers opriep tot grotere klantvriendelijkheid. Pas dan kon democratie werkelijkheid worden.⁷³ Ed van Thijn, weer duidelijk jonger, schreef in een brief met commentaar op Vondelings boek dat hij van die grote afstand tot de politici weinig meer merkte.⁷⁴ Dit was in 1968, toen alles in beweging was gekomen. Het zou niet lang meer duren voordat het ontzag voor het gezag zo was gedaald dat politici moesten vrezen alle maatschappelijke aanzien te verliezen; kamerleden hadden overigens al veel eerder een roep van oppervlakkige praters. Vondelings uitlatingen hebben een bredere betekenis. De Vondelingen, Uylen en Calsen van de jaren zestig waren moderne democraten die de standenmaatschappij achter zich wilden laten. Uit volle overtuiging werkten zij mee aan de afbraak van het ontzag voor het gezag. Zo hielpen zij een situatie te scheppen waarin elk leiderschap ter discussie werd gesteld, ook hun eigen leiderschap, maar hierop waren zij niet voorbereid.

Zoals al bleek, schrok Cals voor stevig leiderschap niet terug, en dat gold ook voor Vondeling en Den Uyl. Den Uyl had als wethouder in Amsterdam onder Van Hall geglorieerd met grootschalige industriepolitiek en was er een echte bestuurder geworden. Sommigen meenden dat dit toch eigenlijk de plek was geweest die het best bij hem paste.⁷⁵ Hij zei later dat hij toen zoveel plezier beleefde aan het concrete bestuurlijke werk dat hij als wethouder en kortstondig minister te weinig oog had voor wat er in de maatschappij gebeurde.⁷⁶ Er was in dit opzicht een duidelijk verschil tussen het kabinet-Cals en het kabinet-Den Uyl. Voor Cals was naar eigen zeggen niet het parlement, laat staan de partij het belangrijkste element van zijn werk, maar het leiden van de ministerraad.⁷⁷ Voor Den Uyl was het, net als bij Cals in een interview kort na de val van zijn kabinet, even duidelijk: hij was allereerst partijman, omdat alleen iemand die partij koos 'herkenbaar' was en een band had met de maatschappij.⁷⁸

Den Uyl heeft, toen hij er na 1977 maar niet in slaagde een tweede kabinet tot stand te brengen, weleens gezegd dat zijn kabinet eigenlijk te laat gekomen was.⁷⁹ De vernieuwingsbeweging was over haar hoogtepunt heen en de economie zat ook nog tegen. De conclusie moet dan echter zijn dat er nooit een goed moment voor zijn kabinet is geweest, want de tijd vanaf 1967 was te vroeg, zoals hijzelf had aangegeven bij de algemene beschouwingen

van dat jaar toen hij het kabinet-De Jong in de Kamer typeerde als overgangsregering die de zaken aan de gang moest houden zolang regerings- en oppositiepartijen in turbulentie verkeerden.⁸⁰ De onrust was niet in de laatste plaats in zijn eigen partij te vinden. Toen het gevecht rond Nieuw Links in de PvdA ontbrandde, zou de partij in een onmogelijke positie zijn beland als ze aan de regering had deelgenomen. De Nacht van Schmelzer kwam voor de partij als een geschenk uit de hemel,⁸¹ zoals het even later ook niet slecht uitkwam dat het kabinet-De Jong meteen Van Hall ontsloeg. Hoe slecht de partij ervoor stond, bleek wel uit de verkiezingen in 1967 toen niet alleen de KVP (van 50 naar 42 zetels) maar ook 'slachtoffer' PvdA geweldige verliezen incasseerde (van 43 naar 37). De Nacht gaf een adempauze. De opkikker van de gezamenlijke woede over het 'verraad' beviel zo goed dat later nog graag werd gefilosofeerd over een nieuw 'Nacht van Schmelzer-sentiment'.⁸²

De partijvernieuwing voltrok zich inmiddels van Nieuw Links in de PvdA tot het verschijnsel Koekoek aan de rechterzijde (met drie zetels voor zijn Boerenpartij in 1963 en zeven in 1967). Hendrik Koekoek was vooral de verpersoonlijking van een betrekkelijk kortstondig anti-politiek sentiment dat de overige partijen als waarschuwing wel verontrustte, maar niet veel gevolgen had voor het partijstelsel op de lange termijn. Anders was dat met D'66 dat in 1967 in één klap zeven kamerzetels behaalde. De reactie op de politieke stijl van notabelen en beheerste bestuurders nam twee gedaantes aan. De ene was een verwerping van de notabelenpolitiek waar alles in onderonsjes geregeld werd. Politiek was te serieus om geregeld te worden in de sfeer van oude jongens. Van deze houding zou de veranderde PvdA en vooral haar leider Den Uyl de dominante expressie zijn. De andere was de overtuiging dat de Nederlandse politiek saai en ouderwets was, een achterhaald systeem zonder uitstraling. Van deze gedachte waren D'66 en Hans van Mierlo de voornaamste politieke uitdrukking.

Terwijl Den Uyl en de zijnen zich als politieke professionals presenteerden, behoorde Van Mierlo tot een gezelschap amateurs. 'Wij zijn geen politici. Wij willen dat in dit stadium ook niet zijn', heette het in de brief waarmee Democraten 66 zich bekendmaakte aan de kiezers.⁸³ Politiek was voor Van Mierlo geen 'roeping' maar 'een ernstig avontuur' en hij zag D'66 als de politieke vertaling van Provo. Hij wist eigenlijk niet of hij wel een goede politicus wilde worden, hij wilde eigenlijk vooral 'de kloof tussen burgers en politici' overwinnen door 'net te doen als anders, jezelf te zijn'. Hij zag zichzelf niet als 'leider' en ook anderen zagen hem niet zo. Hij was ietwat aarzelend, een beetje verlegen misschien, en hij wenste zijn twijfels

niet te verbergen. Politiek was niet alles en er moest ruimte blijven voor gezellig eten en drinken, lezen, theater.

Evenals vele anderen in die tijd, maar wel het meest uitgesproken, vroeg Van Mierlo aandacht voor de persoon van de politicus. Zelf was hij nadrukkelijk als persoon naar voren getreden in wellicht het beroemdste Nederlandse verkiezingsprogramma, waarin men hem in lange regenjas ziet rondwandelen, al mijmerend over de politiek. D'66 had een goed gevoel voor de media - onder de oprichters was een heel stel journalisten en er waren innige contacten met een reclamebureau - en Van Mierlo's televisiepresentatie sloot aan bij de afkeer van regenteske elementen in de oude politiek. Televisie bracht de politicus op een nieuwe manier in de huiskamer, Van Mierlo had een hekel aan de oude deftige manieren en presenteerde zijn ideeën als vanzelf veel meer ontspannen; de televisie hielp hem om duidelijk te maken dat zijn boodschap allereerst lag in een nieuwe stijl van politiek optreden.

H.A.F.M.O. van Mierlo had een katholieke achtergrond die in zijn houding sporen achterliet. Hij relativeerde de betekenis van politiek op een manier zoals die onder katholieken wel meer voorkwam en hij legde evenals veel politici uit die wereld de nadruk op sfeer en harmonie. Op het oprichtingscongres was hij getroffen door 'een zeer bijzondere manifestatie van politieke saamhorigheid, zonder dat je je op traditie kon beroepen'.⁸⁴ Dit laatste gaf het verschil aan met de bestaande partijen waar de saamhorigheid nu juist met traditie samenhing. Eigenaardig is overigens dat deze anti-verzuilingspartij bij uitstek vanaf het begin juist zo sterk dreef op een gemeenschappelijke sfeer en houding - 'D'66 is in eerste aanleg een mentaliteit'⁸⁵ -, iets waar tot dan toe de verzuiling zich immers door kenmerkte. Toen het wat slechter ging met de partij beschuldigde *NRC Handelsblad* haar van een 'anti-politieke instelling'. Er bestond in de partij 'een diep emotioneel bezwaar tegen politiek als systeem: het gevecht om de macht, de noodzakelijke compromissen'.⁸⁶ Dit is wat te negatief geformuleerd. Het gaat niet om een anti-politieke, meer om een apolitieke houding, als men tenminste politiek ziet als iets van macht en compromissen. Meer nog dan onder Van Mierlo zou dit blijken bij de volgende succesvolle leider van D'66, Jan Terlouw, die zich stoorde aan de drammerigheid van de 'beroepspolitici' van de PvdA en aan de 'vergroving van de politiek', en die zich uiteindelijk qua stijl eigenlijk beter thuisvoelde bij een andere amateur in de politiek, Dries van Agt. Opvallend in contrast hiermee stond de zakelijke wijze waarop hij de bewerking van de kiezers aanpakte: D'66 was wellicht amateur in het politieke spel maar niet in het winnen van zwevende kiezers.⁸⁷

D'66 was de opvallendste verzameling bewuste amateurs in de politiek, maar er zijn overeenkomsten met andere nieuwkomers. In 1968 werd de Politieke Partij Radikalen (PPR) opgericht, in eerste instantie hoofdzakelijk als afsplitsing van de KVP, maar later onder leiding van Bas de Gaay Fortman - zoon van de jurist en ARP-politicus W.F. de Gaay Fortman - opererend vanuit een algemeen christelijke achtergrond. De Gaay Fortman was geen beroeps politicus. Van Mierlo heeft uiteindelijk toch zijn werkzame leven in de politiek doorgebracht, voor De Gaay Fortman was het een onderbreking van een leven in onder meer de wetenschap en hij is ook nooit minister geweest. Het heeft te maken met de positie in de marge van de Haagse politiek die een kleine linkse partij nu eenmaal innam, maar ook met de overtuiging bij klein links dat van de georganiseerde politiek rond de staat niet alles verwacht moest worden. Op andere plekken in de maatschappij kon men zich minstens zo nuttig maken; het is een houding die ook argwaan tegenover de 'beroeps politici' kon voeden. Een van de thema's van de politieke vernieuwing was dat men overal in de maatschappij politiek ging ontdekken. Dat Den Uyl politiek per se met de staat verbond, verklaart deels de aarzelingen over hem in de groepen links van de PvdA.

Omgekeerd had Den Uyl grote aarzelingen bij buitenparlementaire acties en in het algemeen bij de methodes van de politieke vernieuwers. Evenals bijna alle politici uit zijn tijd - inclusief bijvoorbeeld Bas de Gaay Fortman - definieerde hij politiek eigenlijk tamelijk beperkt als het Haagse en andere bestuurlijke werk (en de pogingen de bevolking hiervoor warm te maken). Het is bekend dat de democratiseerders van de jaren zestig graag het woord 'fascisme' gebruikten voor hun tegenstanders. Maar ze werden met gelijke munt terugbetaald. Dat P. Jongeling van het GPV op de Maagdenhuisbezetting reageerde door in de Kamer een vergelijking te maken met de straatterror van de SA in Duitsland en Mussolini in Italië, kwam wellicht niet als een grote verrassing, maar dat Den Uyl het werk van Nieuw Links in zijn eigen partij bijna fascistisch vond, is toch wel opvallend.⁸⁸ Het had te maken met zijn opvatting van parlementaire democratie. Als minister op het hoogtepunt van Provo vond hij dat alleen een generatie die de oorlog niet had meegemaakt en niet wist wat 'straatterror' was de straat op zou gaan. Hij meende dat 'een van de dingen, die door de jongeren onderkend moet worden, de waarde van spelregels' was.⁸⁹ Zijn bekende opstel over 'de smalle marge van democratische politiek' schreef hij naar aanleiding van de Maagdenhuisbezetting om te betogen dat men zich vooral aan 'de spelregels van de democratie' moest houden.⁹⁰ Spel was echt een modewoord, gebruikt door politici van diverse pluimage, zoals

bijvoorbeeld door de anti-revolutionair B. Roolvink.⁹¹ Er sprak iets uit van een zakelijk bedoelde benadering van de politiek en iets van het plezier dat men eraan kon beleven. Maar er was een andere kant aan het woord. Het impliceerde ook dat men zich aan de spelregels moest houden. Spelbrekers waren niet een categorie die veel consideratie verdiende.

Nieuwkomers stonden onbevangener en kritischer tegenover het politieke systeem. De Gaay Fortmans succes had ermee te maken. De winst die zijn partij bij de verkiezingen van 1972 behaalde (van twee naar zeven zetels), lijkt op de opkomst van D'66 ruim vijfjaar daarvoor. De Gaay Fortman had de uitstraling van een Van Mierlo en was evenmin als deze uit op polarisatie in stijl. Hij bepleitte een partij die 'op beleidspunten progressiever [moest] zijn dan de PvdA, doch meer gematigd in de stijl van politiek bedrijven'. Hij schreef dit in een boekje over het ambacht van de politicus uit 1979. Duidelijk in reactie op wat hij de afgelopen jaren had gezien in zijn eigen partij, maar vooral in de onrustige PvdA, ontkende hij dat democratisering de 'afschaffing van leiderschap' inhield.⁹² Het was de conclusie achteraf van een man die afscheid nam van de Haagse politiek. Ze tekent in feite een paradox die de politiek van deze tijd kenmerkte. Vernieuwers verwachtten van de politiek twee niet gemakkelijk te verenigen veranderingen. Aan de ene kant moest de politiek anders bedreven worden, minder autoritair, opener, democratischer. Vertegenwoordigers moest men niet zomaar hun gang laten gaan maar op de vingers kijken en zij hoorden daar eigenlijk ook toe uit te nodigen. Aan de andere kant moest de maatschappij veranderd worden en daartoe was een krachtige politiek nodig. Het discussiërende leiderschap dat het eerste verlangde, was voor het tweede niet per se een aanbeveling.

Den Uyls calvinistische leiderschap

De Gaay Fortman twijfelde aan Den Uyls mensenkennis en zeker aan zijn capaciteit om een vergadering te leiden. Erg onder de indruk was hij niet van hem. 'Het is niet een man, die mij inspireert.'⁹³ De Gaay Fortman was niet de enige met twijfels. Den Uyl is onder het grote publiek maar korte tijd populair geweest, vanaf ongeveer een jaar voordat zijn kabinet tot stand kwam tot het einde van de jaren zeventig toen ergernissen over zijn stijl van oppositie weer de overhand begonnen te krijgen. In andere partijen overheerste de weerstand tegen de partijpoliticus die zich te weinig om de gevoeligheden bij andere stromingen en om de menselijke factor bekommerde. Onder zijn partijgenoten moest hij zich in de jaren zestig

met veel moeite een positie verwerven en bleef er altijd iets hangen van het wantrouwen tegen de al te handige politicus die alle opties open wilde houden. Nieuw Links vond hem een politicus van de oude stempel en was nog in 1970 voorstander van een meervoudig lijsttrekkerschap. Zelfs toen Den Uyl toch tot enig lijsttrekker was gekozen, moest hij zich volgens Nieuw Links realiseren dat de tijd voorbij was dat die functie 'een min of meer absoluut politiek leiderschap' inhield.⁹⁴ Pas toen het in 1971 geformeerde schaduwkabinet van PvdA, D'66 en PPR met Den Uyl aan het hoofd veel publiciteit opleverde, kwam de omslag. Den Uyl was nu een populaire politicus om wie de partij niet meer heen kon.⁹⁵

Den Uyl was professioneel politicus. Na een korte periode als journalist was hij bij de Wiardi Beekman Stichting gekomen en daarna kamerlid en wethouder in Amsterdam geworden. Hij was eigenlijk vooral bestuurder, maar hield hartstochtelijk van discussie en had er als leider behoefte aan te merken dat zijn politiek gesteund werd door zijn partij en door de maatschappelijke groepen waarop hij zich richtte. Hij was in de jaren zeventig opvallend gevoelig voor opgestoken duimen van bouwvakkers op de steiger die hij passeerde of familiale begroeting door 'gewone' arbeiders. Het had te maken met herkenbaarheid voor zijn achterban. Toch was hij een tamelijk koele man die moeite had met de theatrale elementen van massabijeenkomsten. Nog bij het aantreden van zijn kabinet constateerden journalisten 'dat hij overkomt als een koude, grijze socialist'.⁹⁶

De ambivalentie van grote gerichtheid op de achterban maar tegelijkertijd enige afstand en vooral onhandigheid is Den Uyls handelsmerk geworden. Foto's waarop hij op verkiezingscampagne ongemakkelijk contact staat te maken met zijn kiezers, sieren tal van boeken over de PvdA. Hoor ook zijn collega-wethouder Roel de Wit: 'Als ik zie hoe hij op zo'n partijcongres wordt toegejuicht en schutterig met die bos bloemen achter zijn rug staat, en ik vergelijk hem met andere politici die daarin gloriëren, dan ben ik volstrekt vertederd. Dat is zo helemaal de calvinist Den Uyl!' 'Zo herinner ik me Joop den Uyl het liefst', schreef Wouter Gortzak, 'zoals hij schutterig-afwerend de ovaties in ontvangst nam na zijn slotwoord op een PvdA-congres en vervolgens, zichtbaar ongelukkig omdat dat lied werd gezongen en hij bovendien de tekst niet kende, met de Internationale stond mee te brommen.' En Maarten van Traa zei, ook in een terugblik: 'Je hoorde hem vlammend spreken, daar bovenop die auto, maar tegelijkertijd zag je in zijn ogen die lichte twijfel, of dat nu allemaal wel de beste manier was. Daardoor werd ik voor de man gewonnen.' Als premier stond Den Uyl bij een demonstratie tegen wreedheden van het dictatoriale regime in Spanje

boven op een auto, maar zijn naaste partijgenoten waardeerden juist zijn verlegenheid en reserves tegenover populisme.⁹⁷

Den Uyl zei dat hij zich niet om zijn ‘image’ bekommerde ‘als u tenminste bedoelt dat de mensen van mij een beeld zouden moeten hebben dat nobeler, genialer, flinker, geweldiger is dan de werkelijkheid. Daar doe ik niet aan mee.’ Hij doelde op pogingen om hem te overtuigen dat sigarenas en kreukelige pakken geen goede indruk maakten of op suggesties dat hij zich moest oppeppen tot krachtige taal. Hij liet zich geen ‘image’ aanpraten, maar was als politicus in de jaren zeventig wel voortdurend bezig met wat het publiek dacht van hem en zijn plannen, en dat leverde wel een politieke stijl op die evenzeer een imago werd. Den Uyl voelde er in de geest van de tijd in 1967 ‘geen barst voor de grote leider met hoofdletters te zijn’.⁹⁸ Hij behoorde tot een ander type dan Drees. Niet alleen voelde hij zich wat ongemakkelijk in de rode familie, maar hij was op den duur ook eigenlijk wel het type van de discussieleider die Nieuw Links zich wenste. Dat *Volkskrant*-journalist Lindner hem tijdens de formatie van 1977 een optreden als ‘de ware Leider’ verweet, geeft alleen maar aan hoe gevoelig de tijd voor overdreven leiderschap was, want overigens werd Den Uyl meestal eerder een tekort dan een teveel aan leiderschap verweten, zeker na de mislukte formatie van 1977. In dit opzicht verschilde Den Uyl duidelijk van Drees die een beslisser was.⁹⁹

Den Uyls leiderschap kreeg een zeer herkenbare stijl. Den Uyl werd altijd als calvinist omschreven, maar terwijl dat toen ook als scheldwoord werd gebruikt, was het hier vaak een vertederde karakterisering van zijn onhandigheid of een compliment om zijn gedrevenheid te omschrijven. Het woord kon ook dienen om te tonen dat hij een echte Nederlander was, zoals Drees op zijn manier in de jaren vijftig; ook Drees werd later calvinistisch genoemd.¹⁰⁰ In 1977 merkt Alice Oppenheim in een niet al te vriendelijk interview met Den Uyl in *Elseviers Magazine* op dat hij niet opviel omdat hij er gewoon uitzag ‘als een Nederlander van zevenenvijftig die het te druk heeft.’¹⁰¹ Ongeveer tien jaar eerder, in een vriendelijk interview door Saartje Burgerhart, gaat het ook over een gewone man. ‘Hij is erg Nederlands, deze Den Uyl.’ Nederlander dan Schmelzer die men voor een Fransman zou kunnen verslijten of de liberaal E.H. Toxopeus in wie men een Brit zou kunnen vermoeden. ‘Als typische Nederlander sleept hij dan ook de hele nalatenschap van de stam met zich rond. Brokken calvinisme, een noeste vlijt, zwaar afgegrensde kluizen waar dingen als persoonlijke gevoelens liggen opgetast, een wat moeizaam, niet met losse hand in een welgevulde woordkast tastend, prater, wars van fratsen.’¹⁰²

Den Uyls 'calvinisme' dient hier dus als argument om hem tot typische Nederlander te verklaren en anders dan bij Drees heeft het de connotatie van democratische toegankelijkheid en iets van vertederling. De verwijzing naar religie ging echter verder dan dit.

Uit het religieuze woordgebruik blijkt dat de jaren zestig en zeventig verbonden bleven met de verzuilde periode die eraan voorafging. Ze zijn ermee verbonden op dezelfde manier als de jaren zeventig en tachtig van de voorgaande eeuw, maar dan in spiegelbeeld: de ene periode is de aanloop tot de verzuiling, de andere de afloop ervan. Dat is duidelijk waarneembaar in de leiders. Er zijn zoals gezegd enige overeenkomsten tussen de tijd van Kappeyne en de jaren van Vondeling. Er zijn ook overeenkomsten tussen Den Uyls stijl uit de jaren zeventig en de stijl van volksleiders als Kuiper en Troelstra vanaf omstreeks 1880. In beide gevallen stond de partij centraal, niet de regering, al heeft Kuiper zich van partijman tot regeerder moeten ontwikkelen, wat hem niet helemaal lukte, en moest Den Uyl juist omgekeerd van bestuurder partijman en volkstribuun worden, wat hem evenmin helemaal lukte. Spiegelbeeldig is de omgang met leiderschap. In de opbouw van de verzuiling waren de leiders bijna alles, in de afbraak ervan moesten ze bijna niets zijn. Vergelijk de pompeuze vieringen van Kuipers jubilea met de manier waarop Den Uyl een congres binnenkwam en op het applaus reageerde: 'verlegen, half zwaaïend, half wegwuivend'.¹⁰³ Het contrast met de neocalvinist Kuiper maakt overigens duidelijk dat Den Uyls houding hier niet inherent is aan een soort calvinisme dat hem nu eenmaal eigen zou zijn.

De mobiliserende stijl en de bijna existentiële betekenis van politiek die beide periodes kenmerkte, zette een premie op religieus taalgebruik. Den Uyl werkte graag met bijbelteksten die de politiek als vanzelf een dramatische kracht meegaven - zoals in de regeringsverklaring van zijn kabinet met 'Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om' - en hij buitte zijn gereformeerde achtergrond uit in zijn presentatie die iets had van die van een predikant. Veel meer dan de tijd van het kabinet-Cals was het kabinet-Den Uyl de tijd van een 'religieuze' stijl. Niet voor niets was het geseculariseerde D'66 de populaire partij geweest van de op het politieke systeem zelf gerichte Cals-tijd en was aan het begin van het kabinet-Den Uyl de PPR dat met de haar toegeschreven 'zendingsdrang' en 'neo-confessionalisme'. Bas de Gaay Fortman sprak zelf over een 'mentaliteitspartij' die zich meer met de burgers en de maatschappij bemoeide dan met wat alleen de overheid kon doen.¹⁰⁴ De religieuze stijl was een uitdrukking van een meer dan gewone politiek die zich op de maatschappij richtte en de burgers wilde aanspreken.

Er was een duidelijke affiniteit tussen Den Uyl en de anti-revolutionairen. Anti-revolutionairen hadden ook veel respect en waardering voor Drees gehad, maar dit was anders. Bij Drees ging het om zijn soberheid en zakelijkheid, bij Den Uyl om een vorm van gedrevenheid. Op dit punt maakten hij en een groep anti-revolutionairen een vergelijkbare ontwikkeling door. De ARP van de jaren vijftig was geen gedreven partij, maar in de jaren zestig kwam er een groep evangelische radicalen op.¹⁰⁵ Den Uyl was geen zendeling maar een politieke strateeg en aanvankelijk allereerst bestuurder, maar zijn publieke stijl ontwikkelde zich omstreeks 1970 naar een duidelijke verwantschap met de evangelische radicalen. Stelde de hoofdredacteur van *De Nieuwe Linie* Gerard van den Boomen hem in dat jaar als 'schoolmeester' nog op één lijn met Vondeling en karakteriseerde hij hem als rommelige doctorandus met een air van geleerdheid, in 1974 had hij het over de 'dominee van het socialistische woord'.¹⁰⁶

Zoals vaak is opgemerkt, kon Den Uyl in zijn kabinet veel beter opschieten met de anti-revolutionairen dan met de katholieken.¹⁰⁷ Dat had met zijn persoonlijke achtergrond te maken, maar het zegt ook iets over de ontwikkeling die zijn politieke stijl doormaakte. In het kabinet-Cals zaten ook katholieken en anti-revolutionairen, maar de basis van dit kabinet was de goede verhouding tussen Vondeling, Cals en de anti-revolutionaire minister J. Smallenbroek geweest.¹⁰⁸ Hier was niets te bespeuren van een controverse tussen katholieken en protestanten. Dit kabinet had dan ook vooral zakelijkheid uitgestraald en de bevolking pas warm gekregen door zijn val. Het kabinet-Den Uyl wilde de bevolking uitdrukkelijk wel meekrijgen. Daarbij hoorde een ietwat messianistische stijl. Natuurlijk putte Den Uyl hiervoor uit het repertoire dat hij kende en dat de bevolking kende, maar het was een bewuste keuze. Daarom was het verschil tussen katholieken en calvinisten niet als zodanig de reden van de verwijdering die het kabinet ten slotte ten val bracht. Het ging er ten eerste om dat de anti-revolutionaire ministers Jaap Boersma en W.F. de Gaay Fortman inhoudelijk meer op één lijn zaten met Den Uyl dan de katholieke. Het ging er bovendien om dat het verschil tussen katholieken en calvinisten in het kabinet nu meer een verschil van stijl dan van beginsel was en een nieuwe politieke betekenis kreeg. Tijdens de verzuiling waren de verschillen tussen de confessies in feite groter geweest, maar waren die zelden uitgespeeld, omdat de confessionele partijen in de regel samenwerkten in de regering. In de jaren vijftig was de stijl van de politiek over het algemeen zakelijk en nuchter. Drees werd niet vaak een dominee van het socialistische woord genoemd.

Het kabinet-Den Uyl was het eerste duidelijk post-verzuilde kabinet, maar het ademde een religieuze sfeer. Dat was van belang omdat het kabinet zich presenteerde en ook gezien werd als een poging de stijl van de politiek te veranderen.¹⁰⁹ Vandaag de dag is het niet gemakkelijk vast te stellen wat de uitzonderlijke bijdrage van het kabinet-Den Uyl op het gebied van beleid en wetgeving is geweest. Op sommige terreinen - bijvoorbeeld de middenschool - hebben de plannen van het kabinet het op den duur niet gered, op andere, zoals dat van de sociale voorzieningen, was het beleid geen breuk met de voorafgaande periode. Van wat volgens de PvdA de toetsstenen van het beleid hadden moeten worden, kwam niet veel terecht. Het kabinet trok er in een tijd van economische tegenwind hard aan om zijn agendapunten te verwezenlijken, maar een revolutie was het niet. Omgekeerd is het verwijt dat het kabinet bestond uit potverteerders overtrokken, want de schulden liepen onder het kabinet van de 'puinruimers' Van Agt en Hans Wiegel veel verder op. Maar dat het kabinet-Den Uyl een stijlverandering bracht in de politiek, daaraan twijfelt niemand. De inleiding van het gezamenlijke programma van PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt 1972*, had dit van tevoren al aangekondigd: 'De val van het kabinet-Biesheuvel is meer dan een politiek incident. Het is de afsluiting van een periode, gekenmerkt door een politieke stijl waarbij de beslissingen worden genomen buiten de mensen om.'

In recente geschiedschrijving is er op de prestaties van het kabinet wel het een en ander aan te merken maar de stijlverandering blijft overeind. Het lijkt dan misschien of dit niet meer dan buitenkant was, maar de stijl is verbonden met de democratisering die het kabinet hoog in het vaandel had geschreven. Politiek moest op twee manieren toegankelijker worden: politici moesten enerzijds zelf regenten- en notabelengedrag afleggen en anderzijds moesten zij de politiek zo aan de burgers brengen dat die aangespoord werden zich ermee te gaan bemoeien. De stijl sprak aan, want ze was verbonden met pogingen van niet alleen het kabinet zelf maar ook van de vernieuwingsbeweging van de voorgaande jaren om de medezeggenschap van de burger overal in de maatschappij te versterken.

Den Uyl had een wervende stijl allereerst nodig om zijn eigen partij te winnen. In de tijd van Drees had het gevoel te behoren tot de rode familie de partij nog grotendeels kunnen binden, maar nu was een nieuw engagement nodig. Den Uyl voelde zich zeer verbonden met de PvdA en presenteerde zich als partijman, maar als kabinetsleider bleef hij toch op grote afstand van de permanente discussie in de partij.¹¹⁰ In een tijd van algehele twijfel aan leiderschap had hij het niet gemakkelijk. Het vroegere onverdeelde

vertrouwen in de leiding had plaatsgemaakt voor structureel wantrouwen jegens ‘dat ontheoretische geregeer’. Den Uyl ‘ligt, nu hij eindelijk echt regeert, met zijn realisme van de smalle marges beter dan vroeger. Maar de vervreemding waarmee zijn partij zijn buitenissige arbeid beziet, is groter geworden’. Ondertussen konden op een congres waar vroeger de partijkanonnen bulderden, nu naamloze kiezers als representanten van ‘de basis’ aan ‘het kreupelste betoog religieuze kracht bijzetten’.¹¹¹ Joop was de basis niet en verhalen over kabinetscompromissen wilde het congres natuurlijk niet horen; het enige dat hem restte, was die religieuze kracht.

In de jaren zeventig is het clichébeeld gevormd van Den Uyl als een ‘gedreven’ politicus. Geen interview of portret of het woord komt er wel in voor. Evenals Cals had hij haast, er was geen tijd te verliezen. Dit was zijn stijl van werken, inclusief de fameuze nachtelijke vergaderingen en ellenlange monologen, maar hij stelde het ook voorop in zijn publieke optreden. Al bij zijn aantreden als lijsttrekker had hij het over haast en benadrukte hij zijn gedrevenheid.¹¹² Hij was niet echt een volkstriebun in de zin van iemand die zich verliest in de massa die hij toespreekt, maar hij werd het wel in de zin van iemand die demonstratief de belangen van de volksklasse behartigt. Hij beschouwde het als zijn sterke punt en buitte het publicitair zoveel mogelijk uit. Als persoon had hij al iets rusteloos en haastigs gehad en dat werd als kabinetsleider alleen maar duidelijker. Maar de religieuze noot van zijn gedrevenheid was tot het einde van de jaren zestig in beschouwingen en interviews amper geconstateerd. Na 1970 veranderde dat.

Men zou verwachten dat Den Uyl zijn anti-revolutionaire verleden zoveel mogelijk in de schaduw zou laten. In 1966 had hij zich nog scherp uitgelaten over de bekrompen en betweterige (!) sfeer van de anti-revolutionaire wereld zoals hij die had gekend, hij zei ook herhaaldelijk dat zijn socialisme geen ‘kerkisme’ was. Hij heeft nooit goed raad geweten met de ‘kerkelijke’ aspecten van socialistische cultuur zoals die in de rode familie bestonden en op een andere manier later op partijcongressen.¹¹³ Zijn sociaal-democratische opvattingen waren ook niet religieus in de zin van sectarisch of dogmatisch. Hij was een pragmatische bestuurder, gericht op resultaat, en daarvoor sloot hij compromissen. Als men hem met het containerbegrip calvinistisch zou willen beschrijven, moet men dus goed weten dat het dan gaat om zijn stijl of presentatie. De manier waarop hij zich publiekelijk uitte, droeg de sporen van zijn herkomst, en die verloochende hij in de jaren zeventig niet. W.F. de Gaay Fortman, die toch bezwaar had tegen al te los gebruik van het woord ‘calvinistisch’, zei dat Den Uyls ‘presentatie nog iets sterk gereformeeds’ had.¹¹⁴

Meer dan ooit strooide hij met bijbelteksten en gebruikte hij een messianistische stijl. Het was zijn manier om de urgentie van politiek en vooral zijn politiek duidelijk te maken. Hij kon er zijn achterban mee pakken maar hij geloofde er ook zelf in. Doordat het publiek het van hem ging verwachten, werd het nog gestimuleerd. Daarmee gepaard ging een toenemend manicheïsme. Er was goed en er was slecht in de politiek. Meer dan een kwestie van politiek standpunt of politieke richting was dit een zaak van politieke stijl. Het kabinet-Van Agt/Wiegel was voor hem 'het kabinet van de villawijk' met Wiegel in zijn blauwe blazer en minister G.M.V. van Aardenne met een aardappel in zijn keel. Hij zei dit aan het eind van de jaren zeventig, toen hij wel wat de gevangene was geworden van zijn eigen politieke stijl, maar hij keerde zich tegen het vanzelfsprekende en soms zelfgenoegzame notabelenbestuur dat aan de parlementaire democratie in Nederland een enigszins conservatief gezicht had gegeven. Conservatieven hadden volgens Den Uyl, in een uitspraak die Thorbecke zou hebben beaamd, 'graag de sfeer van het vertrouwelijk gesprek, van het knipoogje, het elkaar toespelen van de bal. De progressieven moeten het hebben van de openbaarheid.'¹¹⁵

De vernieuwingsbeweging van de jaren zestig had zich verzet tegen de opvatting dat het in de politiek alleen ging om het regelen van de dingen. Het moest ambitieuzer of speelser, maar in ieder geval anders. De morele opdracht die Den Uyl aan de vernieuwingspogingen ontleende, bracht hem echter in een lastig parket. Met degenen die hij in zijn mobiliserende retorica als de tegenpartij afwees, moest hij in de coalitiepraktijk van zijn regering samenwerken. Als bestuurder was Den Uyl aanvankelijk dan ook helemaal geen voorstander geweest van de polarisatiestrategie. Ed van Thijn had die bedacht als middel om de politieke belangstelling te vergroten en het publiek een duidelijke keuze te bieden. Toen Den Uyl zich de strategie had eigen gemaakt, werd hij er echter de verpersoonlijking van, in de woorden van Van Thijn die Den Uyl zeer goed kende, 'vooral ook vanwege de gedrevenheid waarmee hij politiek bedrijft. Zijn totale inzet, compleet met heftige armgebaren en fonkelende ogen, laten tijdens het debat weinig ruimte voor zelfs maar de meest afgezwakte vorm van harmoniemodel.' De directeur van de Rijksvoorlichtingsdienst Gijs van der Wiel zei over Den Uyls persconferenties: 'Hij kon een stijging van de uitkeringen met een halve procent uitleggen alsof het een revolutie was. Alles werd gebracht tegen de achtergrond van de spreiding van kennis, macht en inkomen.'¹¹⁶

Zelf verklaarde Den Uyl dat zijn kabinet van het voorgaande afweek 'in stijl, optreden en beleid'. Hij zei het in deze volgorde en voegde eraan toe dat het 'politiserend' had gewerkt en 'de belangstelling voor de po-

litiek sterk vergroot' had.¹¹⁷ Dit clichébeeld maakt duidelijk dat Den Uyl waarde hechtte aan politieke stijl, juist omdat die zo belangrijk was voor de relatie met het publiek en de democratisering. In 1971 merkte hij op dat er allerlei mensen in de politiek rondliepen die eigenlijk geen politici waren. 'Als politicus moet je omgaan met de gevoelens, de frustraties van de mensen. Daaraan moet je als minister in feite je beleid toetsen.' Dit onderscheidde de 'echte politicus' van de technocraat. 'Hij moet daarbij zelf ook met zijn gevoel betrokken zijn.'¹¹⁸ 'Communiceren' en 'contact hebben met mensen' noemde hij aan het einde van zijn kabinet de kern van de politiek.¹¹⁹

Op dat moment stond hij op het hoogtepunt van zijn populariteit en was hij ome Joop geworden, maar zelfs toen was zijn manier van communiceren nogal abstract. Zoals de volkstribunen Troelstra en Kuypers beter waren geweest in warme contacten met een massa aanhangers dan met individuele vrienden, zo was Den Uyls communicatie beter met het publiek dan met de mensen om hem heen, voor wie hij nogal eens weinig attent was. Van de soorten leiders die in dit boek de revue passeren, lijkt Den Uyl in de waardering voor het 'contact hebben met mensen' het meest op de Troelstra's en de Kuypers. Thorbecke had principieel bezwaar tegen het contact, Colijns en Drees' opvatting van vertegenwoordiging hield ook een tamelijk grote afstand tot het kiezersvolk in. Maar voor Den Uyl draaide in de jaren zeventig politiek allereerst om zijn aanhang en om de 'gewone mensen', zoals dat ooit bij Troelstra en vergelijkbare leiders ook het geval was geweest. Den Uyl meende ook zelf dat hij wel wat had van Troelstra, maar hij zei er terecht bij dat hij eerder een kruising was tussen Troelstra en Hein Vos,¹²⁰ het type van de plansocialist die vanuit de staat de maatschappij had willen hervormen. Den Uyl was begonnen als een rationalistische plansocialist, maar had zich ontwikkeld tot een soort volkstribuun, al zou hij nooit de overgave aan de massa kennen van de soms onevenwichtige Troelstra. Die zou ook in de jaren zeventig niet zijn geaccepteerd.

Wiegel en Van Agt of schmieren in de politiek

Den Uyls stijl was een keuze van een rationele man voor de manier waarop hij zijn achterban het best kon bereiken. Omdat de gedrevenheid in zijn persoon al aanwezig was, maakte hij zich haar echter zowel in de zin van onrustige haast als in de zin van een bijna evangelische bevlogenheid zozeer eigen dat hij zich er niet meer van los kon maken. Enerzijds was het zijn

meest wervende eigenschap, anderzijds maakte hij het zijn tegenstanders er gemakkelijk mee. Hij nodigde als het ware uit om tegenover zijn stijl een andere te stellen.

De eerste die ontdekte dat het loonde om als anti-Den Uyl te gaan opereren was Wiegel. Een van de weinige opvallende uitspraken in *Een partijtje libre* dat hij in 1968 als piepjong kamerlid schreef, was een opmerking over de betrekkelijkheid van de politiek: 'Een beetje meer relativeren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten, zou een bijdrage tot politieke vernieuwing zijn, waar we wat aan zouden kunnen hebben.' Later zou hij zeggen dat degenen die niet konden relativeren, 'slechte politici' waren; hij noemde Den Uyl niet, maar het was duidelijk wie hij op het oog had.¹²¹ Wiegel zei dit in een boek over zijn mentor en VVD-coryfee Harm van Riel. Van Riel was in de jaren zestig de exponent van de conservatieve en enigszins populistische richting in de VVD geweest en had al vroeg Wiegels talent herkend. Van Riel zelf had volgens sommige waarnemers bewust aan een 'image' gewerkt 'met dat Pollewop-hoedje dat hij op had, met dat mondje, dat voortdurend in pose stond om er een sigaar in te steken, dat pak'.¹²² Hij poseerde als heer van stand. In feite was zijn vader ambtenaar geweest en niet echt deftig. Van Riel deed het graag voorkomen alsof hij de politiek eigenlijk niet erg aantrekkelijk vond, er toevallig in beland was en niet veel ambities had.¹²³ Nu was hij misschien niet de hardste werker onder de politici maar hier schmierde hij duidelijk. Hij nam de stijl van de heer van stand aan - inclusief de relativering van de politiek die daarbij hoorde en waarvoor Wiegel hem prees - maar hij behoorde net niet tot de notabelenkringen waarin men gevraagd werd voor een ministerschap.

Wiegel werd vaak met Van Riel vergeleken en wellicht heeft hij bij Van Riel gezien dat schmieren in de politiek een belangrijk wapen kan zijn. Wiegel werd politicus in een tijd toen standsverschil aan het verdwijnen was. Minder nog dan Van Riel was hij afkomstig uit de maatschappelijke elite, maar evenals hij presenteerde hij zich graag als heer: hij imiteerde volgens zijn partijgenoot Henk Vonhoff Van Riel 'met zijn grote sigaren, het onderuitzitten, de drielige pakken met horlogeketting'.¹²⁴ Misschien was voor sommige kiezers het gespeelde karakter van deze deftigheid wel aantrekkelijk. Wiegel was minder afstandelijk dan de oudere liberalen die uitstraalden dat ze de afstand tot gewone burgers eigenlijk niet wilden overwinnen. Wiegel sloeg een populaire toon aan die keurige liberalen van het slag P.J. Oud niet over hun lippen hadden kunnen krijgen.

Met de economische recessie nam de weerstand tegen Den Uyls politiek toe en toen Van Agt en de zijnen de passieve weerstand in het kabinet opvoerden, kon Wiegel incasseren. Als minister werd hij een gewone bestuurder en legde hij als dat nodig was zijn retoriek gemakkelijk af. Het suggereert dat politiek voor hem tenminste deels een gezelschapsspel was dat niet al te serieus was zolang de burgerlijke maatschappij maar niet in gevaar kwam. Wiegel was op een bepaalde manier beschouwd echter meer beroepspoliticus dan Den Uyl. Terwijl Den Uyl nog enige tijd journalist was geweest, had Wiegel niet eens tot zijn afstuderen kunnen wachten om zich in een politieke carrière te storten en deed hij tot na zijn ministerschap niets anders dan politiek. Hij profileerde zich ook met een scherpe debatstijl en met een oppositie tegen Den Uyl waarin hij van dik hout planken zaagde. Politiek was voor hem, anders dan voor Den Uyl, echter nauwelijks een middel om de maatschappij te veranderen. Onder zijn leiding werd de VVD eigenlijk vooral een anti-PvdA-partij. Wiegel heeft zich nooit veel om ideologie of visie bekommerd. Alleen al om deze reden was Den Uyl in deze tijd de persoon om wie het draaide. De anderen konden zich tegen hem afzetten en daarmee succes hebben, maar Den Uyl had het initiatief. Duidelijker nog dan bij Wiegel bleek dit in het geval van Dries van Agt die zich in de jaren zeventig als de eerste leider van het CDA ontpopte.

Toen Van Agt als minister van Justitie onder Biesheuvel in de politiek belandde, had hij de naam van een progressieve katholiek. Dat bleef zo tot halverwege het kabinet-Den Uyl toen hij vooral bij immateriële thema's als abortus een standpunt innam tegenover de PvdA. Dat hij de verpersoonlijking werd van de christen-democratische wrevel over het optreden van de PvdA in het algemeen en Den Uyl in het bijzonder, had echter minder met politieke stellingname dan met politieke stijl van doen. Van Thijn noemde Van Agt in 1977 een gevaar voor de democratie, 'niet vanwege onze meningsverschillen over de zedelijkheidswetgeving. Niet omdat hij stuntelt als Minister van Justitie. Niet omdat hij onhandig opereert in gevoelige zaken voor oorlogsslachtoffers. Niet omdat hij zich losmaakt van het kabinetsbeleid. Wel vanwege zijn stijl van politiek bedrijven.'¹²⁵

Van Agt werd in zijn presentatie het volstreckte tegendeel van Den Uyl.¹²⁶ Zei Den Uyl voortdurend dat het in de politiek niet om de persoon moest gaan, Van Agt toonde al zijn persoonlijke aarzelingen, ongesteldheden en humeuren. Besteedde Den Uyl overduidelijk weinig aandacht aan zijn flodderpakken, Van Agt maakte altijd een gesoigneerde indruk. Vond Den Uyl de waardigheid van het ambt minder belangrijk dan de toegankelijkheid ervan, voor Van Agt gold het tegenovergestelde. Was Den Uyl de professional

in de politiek, Van Agt beschouwde zich als amateur. Kon de professional niet zonder politiek, de amateur zei voortdurend dat hij er niet van hield en niet goed wist waarom hij er eigenlijk in zat. Het was overigens duidelijk dat het initiatief in de verhouding tussen Den Uyl en Van Agt bij de eerste lag. Van Agt reageerde; Den Uyl had zijn publieke persona gevormd in contact met partij en publiek, Van Agt de zijne vooral in reactie op Den Uyl.

Toen Van Agt zich realiseerde dat hiermee politieke en electorale winst te behalen was, ging hij koketteren. Zijn troef was vooral de relativering van de politiek. Over Wiegel zei hij: 'Wij zijn geen van beiden gedreven, bevlogen of fanaat. Wij missen allebei het verblindend geloof in eigen gelijk. Hans en ik kunnen relativëren en lachen, ook om onszelf.'¹²⁷ Van Agt zei dit in een interview dat vooral over het kabinet-Van Agt/Wiegel ging. 'Het kabinet-Van Agt/Wiegel week vooral in stijl af van het kabinet-Den Uyl,' merkte Ruud Lubbers op: geen polarisatie meer, noch in de zakelijke, noch in de persoonlijke sfeer, maar weinig verandering van beleid.¹²⁸ Van Agt gaf het grif toe: zijn bezuinigingsbeleid was geen succes geweest, maar het kabinet werkte in een gemoedelijkheid die onder Den Uyl onmogelijk zou zijn geweest. Van het luidruchtig beledigen van Wiegel kwam niet veel terecht, maar het kabinet bracht wel een breuk in de politieke stijl. Het maakte dat het kabinet-Den Uyl, achteraf bezien, het best te begrijpen is als het einde van de periode van ontzuiling en emancipatie.

Het kabinet-Van Agt/Wiegel (1977-1981) hoorde nog bij de voorgaande periode als een reactie op het kabinet-Den Uyl, afhankelijk van datgene waartegen het reageerde. Wiegel kijkt niet voor niets nog steeds met iets van nostalgie terug naar de polarisatie van de jaren zeventig. Van Agt heeft er nooit misverstand over laten bestaan dat hij Den Uyl als de echte politicus beschouwde en dat hij als vice-premier niet veel meer had kunnen doen dan tegenwicht bieden. Zijn houding past in een katholieke politieke traditie. Voor het eerst kon een katholieke politieke stijl ongestraft uitgebuit worden zonder geweldig anti-papisme op te roepen: de weerzin die Van Agt opriep, was meer politiek dan religieus.¹²⁹ Het CDA was christelijk, maar niet per se katholiek. Nu Den Uyl de typische calvinistische politicus was, kon zijn tegenstander zich als katholiek politicus presenteren en daarbij de steun verwerven van alle tegenstanders van de PvdA'er, ook de niet-katholieke. Het relativierende, het koket-bourgondische, de zalvende toon, het was allemaal spelen met katholieke tradities. Van Agt was een overtuigd katholiek, maar in de politiek schmierde hij. Ook in overeenstemming met een lange katholieke traditie van gedeisd optreden was Van Agts positie die van de underdog. Hij stelde zich op alsof hij tot een minderheid behoorde, niet tot de

hoofdstroom. Over het relativeren van de politiek zei hij bijvoorbeeld: ‘Wij hebben allerlei vaderlandse kwaliteiten en deugden, maar het vermogen tot relativeren hoort daar toch beslist niet bij.’¹³⁰ Hij gebruikte hier het woord ‘wij’ voor de Nederlanders, maar stelde zich er zelf buiten. Zoals katholieken gewend waren, beschouwde hij de ‘vaderlandse kwaliteiten’ als het erop aankwam toch als iets protestants of eventueel socialistisch, maar blijkbaar niet als katholiek. Van Agt beschouwde zich niet als typische Nederlander en anderen zagen hem ook niet zo. Toch kon hij aansluiten bij een liberale, christelijk-historische en katholieke notabelengeschiedenis van relativering van de politiek.

Tegenover de bezetenheid van politiek die Den Uyl belichaamde, stelde Van Agt vooral relativering. Zijn wapens waren stilte en passiviteit. Hij zweeg en verdween, vermeid Den Uyl en zegde het vertrouwen in het kabinet op met een toespraak in een uithoek van het land. Winnen kon hij wel, maar dan op een negatieve manier. Dat bleek nog niet in het kabinet-Den Uyl, het was ook nog maar half duidelijk onder Van Agt/Wiegel toen iedereen op de val van het kabinet zat te wachten, maar het werd daarna goed duidelijk in het hopeloze, o zo korte kabinet-Van Agt/Den Uyl (1981-1982). Toen dit kabinet na eindeloos getouwtrek bijna tot stand was gekomen, ontving Van Agt beoogd minister Marcel van Dam. “‘Heb je er zin in?’” “Nou, en of”, zegt Van Dam. “Daar was ik al bang voor”, mompelt Van Agt gelaten.¹³¹ Hij moest nog een keer geloven aan een kabinet met de tegenpartij om de voorkeur voor centrum-links bij een belangrijk deel van zijn partij tevreden te stellen. In het dagboek dat der Dritte im Bunde, D’66-leider Jan Terlouw, maakte van zijn ervaringen in formatie en kabinet, blijkt hoe succesvol Van Agts passieve tactiek was. Ook al is het een boek van een politicus met een agenda, toch geeft het een mooi beeld.¹³²

Terlouw begon met een persoonlijke en politieke voorkeur voor samenwerking met de PvdA en stond kritisch tegenover Van Agt, maar het eind van het liedje was dat hij en Van Agt in de beste harmonie samenwerkten tegenover de PvdA. Van Agts stilte werkte beter dan Den Uyls betoog. ‘Met een inzet alsof hij een partijcongres voor zich had’ probeerde Den Uyl Van Agt te overtuigen. ‘Theoretisch had hij volkomen gelijk, maar ieder spoortje psychologie ontbrak.’ Toen het kabinet er eenmaal was, ging Terlouw zich steeds meer ergeren. Den Uyl ‘had grote kwaliteiten, maar hij heeft zich overleefd. Hij is onmogelijk geworden. Als Dries ook eens wat zegt zit hij na een halve minuut onrustig te schuiven op z’n stoel en na vijfenveertig seconden begint hij te interromperen.’ Dries is tenminste bondig, vindt Terlouw als het kabinet is gevallen en een rompkabinet van CDA en D’66

doorgaat. Waarom zijn die ‘beroepspolitici’ van de PvdA eigenlijk zo langdradig? ‘Waarschijnlijk omdat zij het ware geloof bezitten. Geloven is een zeker weten, zegt Paulus, en socialisten weten zeker dat ze gelijk hebben.’

In het relaas blijkt niet alleen de betekenis van persoonlijke verhoudingen, maar ook die van publieke beeldvorming. De woorden waarin Terlouw zijn verhaal giet, zijn de clichés van de jaren zeventig: Van Agt als de zwijgzame sfinx tegenover de gelovige en drammerige beroepspoliticus Den Uyl. Geen van de partijen kon zich nog aan de clichés ontworstelen en geen van de partijen wilde dat eigenlijk ook, met uitzondering van Terlouw die in het geweld ten onder ging. Er was iets misgegaan met de personen in de politiek. Bas de Gaay Fortman vond het begrijpelijk dat de politieke strijd zich op personen toespitste, maar signaleerde al in 1979 ‘dat de strijd tussen de personen zo'n negatief karakter heeft gekregen’. Men stemde niet meer uit positieve overtuiging op één uit het drietal Den Uyl, Wiegel of Van Agt, maar omdat men een hekel had aan (een van) de anderen.¹³³ Voordat het kabinet-Den Uyl geschiedenis werd, werd het herhaald in de vorm van een drama, misschien zelfs een klucht, zodat iedereen wist dat het afgelopen was. Den Uyl ging weliswaar nog jaren door, maar Van Agts vertrek kondigde het einde van een periode aan. Toen hij Den Uyl had uitgeschakeld, verliet hij plotseling de nationale politiek. Zijn missie als anti-Den Uyl zat erop en een eigen missie had hij daarna blijkbaar niet meer. De tijd was rijp voor Lubbers die zich niet liet verleiden tot Van Agts stijlparodie op Den Uyl en voor zichzelf en in de beeldvorming nooit zo diametraal tegenover Den Uyl is komen te staan, ofschoon zijn beleid toch veel meer dan dat van Van Agt afweek van Den Uyl.

Den Uyl als de leider van ‘de jaren zestig’

De twijfels die er op het moment zelf misschien zijn geweest, zijn inmiddels blijkbaar verdwenen: het kabinet-Den Uyl was de politieke uitdrukking van de jaren zestig. Vriend en vijand zijn het hierover eens.¹³⁴ De linkse kritiek in de PvdA zelf en daarbuiten tijdens het kabinet werd naderhand irrelevant. Wat overbleef, was een nostalgische herinnering in kringen rond de PvdA. We weten allemaal dat het nooit meer kan worden als toen en dat willen we ook niet meer, is daar de teneur, maar ach, wat leefde de politiek en wat was het een mooie tijd! De voormalige tegenpartij is het daar hartgrondig mee eens. De VVD heeft zich vlak voor en onder het kabinet-Den Uyl ontwikkeld van de partij van de deftige burgerheren tot de conservatief-liberale volkspartij die ze sindsdien is gebleven. De partij

kon Den Uyl nog onder Frits Bolkestein goed gebruiken als een mythe om zich tegen af te zetten. Bolkestein zelf zegt graag dat hij speciaal de politiek in ging om de ruïneuze gevolgen van Den Uyl en de zijnen te bestrijden - al houdt Van Thijn vol dat hij zich eerst bij de PvdA meldde alvorens bij de VVD terecht te komen¹³⁵ - en Wiegel heeft zoals gezegd zijn politieke carrière gebouwd op de strijd tegen Den Uyl. De VVD heeft nooit veel behoefte gehad aan politieke theorie en het kabinet-Den Uyl was een mooie samenvatting van alles waar de partij tegen was, wat wilde men nog meer? Zelfs in de in 1994 aangetreden paarse coalitie had het kabinet nog een functie. Men kon - bijvoorbeeld bij de herdenking van 25 jaar kabinet-Den Uyl in 1998 - immers gezellig oude tegenstellingen ophalen en de suggestie wekken dat er nog diepgaande meningsverschillen bestonden, zonder dat het pijn deed.

Het kabinet-Den Uyl kan echter beter als kanalisering dan als uitdrukking van de vernieuwingsgolf van de jaren zestig worden gezien. Zoals Den Uyl met zijn 'smalle marge' duidelijk maakte, wilde hij de bestaande parlementaire democratie gebruiken om stap voor stap de maatschappij te veranderen. Tegelijkertijd wees hij buitenparlementaire politiek af. Hij wilde de vernieuwingsbeweging zo kanaliseren dat ze de effectiviteit van de parlementaire politiek als motor van vernieuwing zou versterken, maar hij wilde niet al te veel sleutelen aan het vertegenwoordigende stelsel. De moeite die hij had om zijn evenwicht te bewaren tussen de gevestigde politici die vaak vonden dat hij zijn oor te veel liet hangen naar zijn achterban en aan de andere kant de critici van de bestaande politiek die hem toch maar een gewone politicus of zelfs een regent vonden, tekent zijn positie. Hij heeft daarom ook maar een jaar of vijf het beeld van de ideale politieke leider kunnen belichamen. Dat was niet alleen korter dan de andere leiders van de politieke canon die in dit boek aan de orde komen, maar het was ook nog eens dubbelzinniger omdat leiderschap als zodanig toen verdacht was. Den Uyl moest dus leider zijn, maar eigenlijk ook weer niet.

De ambivalentie van de manier waarop Den Uyl de belichaming van de jaren zestig en van het leiderschapsideaal van zijn tijd was, is ook te vinden in zijn houding tegenover de politieke thema's van die jaren. Spreiding van macht, kennis en inkomen was het motto van zijn kabinet, en in zoverre dat klassieke sociaal-democratische thema's waren, pasten ze uitstekend bij Den Uyl. Hij had niet veel op met de rode familie en ook niet met Drees' zuinigheid en ingetogen bestuursstijl, maar hij streed uit alle macht voor de verheffing van de arbeidersklasse. De immateriële waarden die in de jaren zestig en zeventig aan het linkse politieke pakket werden toegevoegd, spraken hem veel minder aan. Staatskundige vernieuwing, milieu, vrouwen-

emancipatie en de strijd rond abortus waren zaken waarvoor hij zich pas ging interesseren toen hij er door anderen op was geattendeerd. Met zijn stijl van ‘dominee van het socialistische woord’ belichaamde hij de politieke cultuur van de jaren zestig-zeventig, maar in de politieke thema's die zijn voorkeur hadden was hij traditioneel sociaal-democratisch.

Op het eerste gezicht was hij ook als privé-persoon traditioneel. Hij was keurig getrouwd en vulde zijn schaarse vrije tijd bij voorkeur met zijn gezin. Er was echter een opvallend verschil met voorgaande generaties. Zijn vrouw Liesbeth den Uyl was een geheel ander type dan mevrouw Colijn-Groenenberg of mevrouw Drees-Hent waren geweest - en overigens ook dan bijvoorbeeld de onzichtbare mevrouw Van Agt. Henk Hofland ergerde zich aan de persoonlijke politiek van Van Agt en zeker aan ‘het publieke bedanken van Eugénie die zo vaak alleen zit, onlangs nog “het vrouwtje”, alsof hij de enige politicus was die er een op de kop had getikt’.¹³⁶ Liesbeth den Uyl had eigen politieke functies, en dan niet in de charitatieve sfeer waarin vrouwen altijd hadden gefunctioneerd. Zij was een zelfstandige vrouw met eigen politieke opinies die zich heeft ingezet voor vrouwenemancipatie, en voor de Dwaze Moeders in Argentinië. Den Uyl deed er niet geheimzinnig over dat zij weleens anders dacht dan hij. Hij had, zei hij voor de KRO-televisie in 1974, ‘een hevig gesprek’ met haar gehad over abortus: ‘ze moet natuurlijk zelf zeggen hoe zij er tegenaan kijkt, daar heeft ze alle recht en vrijheid toe, maar mijn vrouw heeft dus heel erg de neiging zich te solidariseren met de positie van de vrouw’.¹³⁷ Willem Drees jr, zoon van Vader Drees en voorman van de PvdA-afsplitsing Democratisch Socialisten '70, verklaarde Den Uyls radicalisering omstreeks 1970 deels uit haar invloed. ‘In de jaren zestig had zij haar handen nog vol aan de vele kleine Uyltjes. In de jaren zeventig had zij meer tijd om hem 's avonds uit te leggen welke zaken hij feller moest aanpakken.’¹³⁸ Drees was duidelijk noch met de richting van Den Uyls politiek, noch met de invloed van diens vrouw erg ingenomen.

Den Uyl heeft later, toen hij al in de neergaande fase van zijn politieke loopbaan beland was, nogal mislukte pogingen gedaan om mee te doen aan pretprogramma's op tv. Succesvoller was de aandacht voor zijn privé-leven omstreeks 1970, zoals die in interviews en portretten naar voren kwam. ‘Thuis bij meneer Den Uyl’ is de titel van een stuk in *Margriet* in 1971 dat Den Uyl de moeite van het archiveren waard heeft gevonden.¹³⁹ Het is geschreven in de beste tradities van het routinestuk: ‘Links bestookt hij zijn zoon Xander op het dambord. Uiteraard valt hij aan over de linker vleugel.’ De journalist noteert de aarzeling die Den Uyl heeft om een journalist bij zich thuis toe te laten, maar die aarzeling zal het bij een groot deel

van het Nederlandse publiek juist goed gedaan hebben. Anderhalf jaar later verscheen in hetzelfde blad een stuk over Liesbeth den Uyl onder de titel ‘Politiek kan best charmant zijn’ dat vooral bestaat uit foto's van de bijdetijdse kleding van deze vrouw die toch maar moederschap over zeven kinderen combineert met politieke bezigheden.¹⁴⁰

Interessanter is ‘Een dag uit het leven van een Rooie vrouw’ in *Eva* uit datzelfde jaar: ‘Het dagelijks leven van Liesbeth den Uyl ziet er anders uit dan dat van de doorsnee huisvrouw. Niet omdat ze de echtgenoot is van een van Nederlands toppolitici [...] maar omdat ze persoonlijk mee wil bouwen aan een betere maatschappij. Jazeker, haar gezin [...] komt op de eerste plaats, zoals ze zelf zegt, maar ze heeft rigoureuus tijd gemaakt voor activiteiten in ruimere kring. Politiek en vrouwenemancipatie spelen daarin een belangrijke rol.’¹⁴¹ Liesbeth den Uyl was een vrouw van haar tijd. Daarbij hoorde misschien wel de verklaring dat het gezin op de eerste plaats kwam, maar ondertussen had ze een zelfstandige politieke rol waaraan ze veel energie gaf. Het tekent de politiek van die tijd. Bij Colijn en Drees was er een zekere parallel tussen de rol van hun gezin en echtgenote en die van hun partij: zij verwachtten er warmte en bijna onvoorwaardelijke ondersteuning te vinden. Iets van zo'n parallel is er ook bij Den Uyl, maar dan in een andere zin. Zowel partij als echtgenote en gezin waren zelfstandiger en kritischer geworden en hadden niet langer vanzelfsprekend een ondersteunende functie. En zoals de PvdA zich in navolging van de vernieuwingsbewegingen van de jaren zestig ging oriënteren op de maatschappij buiten Den Haag en ‘actiepartij’ wilde worden, zo hield ook Liesbeth den Uyl zich in haar maatschappelijke activiteiten met politiek bezig in een andere dan Haagse zin.

Niet alleen Liesbeth den Uyl paste in haar tijd, maar het niet geheel stofvrije huishouden van de Den Uyls was volgens de verhalen ook een soort woongemeenschap: een ‘instuif’ van zelfstandige bewoners die hun eigen gang gingen, waar gasten zelf kookten en een ‘beatgroep’ van een van de zoons in de kelder repeteerde. ‘Kritisch, langharig en gezellig thuis’ stond boven een krantenartikel over twee kinderen van Den Uyl.¹⁴² Den Uyl zei dat hij veel leerde van de confrontatie met de jaren zestig aan de keukentafel. Hij deed het achteraf soms wel voorkomen of hij alle ontwikkelingen van tevoren had zien aankomen, maar hij heeft nooit de pretentie gehad de gids van de jaren zestig te zijn geweest. Privé was hij de oudere man die zich soms door zijn vrouw of zijn kinderen liet leiden.¹⁴³ Publiekelijk liet hij dit blijken en het bepaalde mede zijn politieke persoonlijkheid. Die persoonlijkheid was niet gevormd door de jaren zestig, maar nam de invloeden daarvan op.

Het is misschien symbolisch voor de stand van de politiek op dat moment. Hierin stond leiderschap niet alleen ter discussie, maar was het ook de vraag of dat eigenlijk wel in Den Haag gezocht moest worden. Waren niet kleinschalige verbanden even belangrijk en was modern leiderschap niet vooral horizontale samenwerking in de maatschappij? Den Uyls energie was op de Haagse politiek gericht, maar veel vernieuwers hadden hun twijfels over de waarde van die politiek.

Den Uyls persoonlijkheid en zijn huiselijke omstandigheden kwamen aan de orde in de media, maar in wezen vond hij dat het persoonlijke er in de politiek niet toe moest doen. De nadruk op persoonlijke eigenaardigheden was iets van Van Agt die er vooral mee suggereerde zich niet echt druk te maken over politiek. De PvdA zette in de verkiezingscampagne van 1977 wel op de persoon van Den Uyl in - 'Kies de minister-president' -, maar hij belichaamde eigenlijk vooral in zijn publieke stijl en niet zozeer als persoonlijkheid de vernieuwingsbeweging van zijn tijd. In dit opzicht zou Van Mierlo een meer voor de hand liggende kandidaat zijn geweest, maar deze droeg weer een sfeer van relativering van de politiek uit, had weinig gevoel voor machtspolitiek en zijn partij bleef vrij klein; hij had bij lange na niet de politieke positie van een Den Uyl. Dat het elders soms anders ging, blijkt in de vergelijking met de grote internationale voorbeelden van politiek leiderschap uit de jaren zestig en vroege jaren zeventig: Willy Brandt, het voorbeeld voor Den Uyl en John F. Kennedy, in de jaren zestig algemeen gezien als het voorbeeld van een nieuwe geest in de politiek. Deze twee leiders combineerden, ieder op eigen wijze, een op hun persoon gerichte stijl met machtspolitiek en grote ambities.

Brandt, Kennedy en personen in de politiek

De buitenlandse politieke leider met wie Den Uyl het meest in verband is gebracht, is de Duitse sociaal-democraat en bondskanselier Willy Brandt (1913-1992). Brandts tussentijdse verkiezingsoverwinning in 1972 was een stimulans voor Den Uyl. *Parool*-journalist Harry van Wijnen die de politicus Den Uyl op de voet volgde, merkte op: 'In zijn Europese oriëntatie is hij sinds jaar en dag zo hevig geïnteresseerd in het wel en wee van Brandts politiek dat er van een zekere vereenzelviging sprake is.' Den Uyl 'reed even mee in Willy Brandts verkiezingstrein' en had het graag over 'mijn vriend Willy'. Brandt was 'in vele opzichten Den Uyls grote voorbeeld geweest' en werd bij diens dood gevraagd een woordje over zijn geestverwant te schrijven.¹⁴⁴

Er waren voor de hand liggende overeenkomsten tussen Den Uyl en Brandt. Zij hadden moeten vechten voor het leiderschap in hun eigen partij. De twee partijen hadden ook lang moeten wachten op het regeringsleiderschap: de PvdA vijftien jaar na Drees, de SPD nog veel langer, vanaf 1930. Den Uyl en Brandt vertegenwoordigden ook beiden een geest van vernieuwing in de politiek. ‘Mehr Demokratie wagen’ noemde Brandt het in zijn eerste regeringsverklaring van 1969. Al eerder hielpen zij de sociaal-democratie omvormen van arbeiders- naar volkspartij, maar nu ging het om een omslag in de nationale politiek. In Nederland verwachtten velen dat de jaren zestig in het kabinet-Den Uyl een politieke vertaling zouden vinden, in Duitsland dat er na de voorzichtige en bezadigde jaren-vijftig-politiek van de CDU van Konrad Adenauer in 1969 eindelijk een nieuwe wind zou gaan waaien.¹⁴⁵ Evenals Den Uyl moest Brandt aanvankelijk niet veel hebben van de buitenparlementaire vernieuwingsbeweging, maar probeerde hij de beweging later te integreren in de sociaal-democratie.¹⁴⁶ Daarbij ontmoette Brandt nog duidelijker dan Den Uyl de vernieuwingsbeweging in zijn familie: zijn zoon werd gearresteerd wegens protestacties. Verder had ook Brandt zich voorgesteld langer aan de regering te blijven; hij werd in 1969 en opnieuw in 1972 bondskanselier, maar moest in 1974 aftreden nadat was gebleken dat zijn naaste medewerker Günter Guillaume een DDR-spion was. Nadien hield ook Brandt iets mythisch; in zijn geval ging het zelfs meer om zijn persoon als zodanig, aangezien de SPD met Helmut Schmidt ook de volgende bondskanselier leverde.

Het aftreden zelf had in beide gevallen duidelijk iets te maken met de stijl van de leider. Met hun discussiërende, op overtuigen gerichte stijl van leiding geven pasten Brandt en Den Uyl goed in hun tijd, maar waren zij kwetsbaar voor kritiek. Toen er kritiek kwam op Brandts ‘Führungsstil’, schreef een naaste medewerker hem dat die voortvloeyde uit onbegrip voor ‘nicht-autoritären Autorität’. ‘Was Dir die Sympathie vor allem junger Menschen gewann, nämlich die Behutsamkeit im Umgang mit der Macht, das Vertrauen in die Überredung und der Appell an das Vernünftige, wendet sich nun ins Gegenteil.’¹⁴⁷ Brandt zelf beklemtoonde op een belangrijk moment, bij zijn aanvaarding van de Nobelprijs voor de vrede, dat twijfel in de politiek belangrijk was, omdat die het bestaande niet als vanzelfsprekend aannam en er niet maar één waarheid was.¹⁴⁸

Bij de leiderschapsstijl beginnen echter ook de verschillen. Terwijl Den Uyl vooral achteraf van gebrek aan leiderschap beschuldigd werd - naar aanleiding van de kabinetsformatie van 1977 en, meer verhuld, het management van de Molukse treinkaping bij De Punt in datzelfde jaar - leidde

de kritiek op Brandts leiderschap zijn val in. Zonder die kritiek was hij hoogstwaarschijnlijk niet afgetreden in de spionageaffaire. De positie van minister-president, meer *primus inter pares* dan grote leider, en de in het algemeen weinig op groot leiderschap ingestelde politieke cultuur in Nederland zouden Brandt op het eerste gezicht beter zijn bekomen. Maar hij was bondskanselier in Duitsland en aan hem werden andere eisen gesteld. Hij wilde zich ook op andere terreinen onderscheiden. De buitenlandse politiek was voor Den Uyl een zaak die het liefst zo geregeld moest worden dat hij er geen omkijken naar had,¹⁴⁹ maar stond voor Brandt centraal. Dit had te maken met het verschil tussen het kleine Nederland en de grote mogendheid Duitsland en vooral met de bewogen Duitse geschiedenis: Brandts grootste prestaties liggen op het terrein van de relaties met de DDR en met de voormalige oorlogstegenstanders. Brandts verleden had hem voorbereid voor een rol in de buitenlandse politiek. Voordat hij bondskanselier werd, was hij minister van Buitenlandse Zaken in de 'große Koalition' met de CDU/CSU en voordien had hij zich als burgemeester van Berlijn onderscheiden door optreden aan het internationale front. Brandt paste beter dan Den Uyl in de stijl van de buitenlandse betrekkingen waarin symboliek, goede vormen en de uitstraling van de persoonlijkheid kunnen worden uitgebuit. Hij was goed in gebaren die de verzoening met slachtoffers van Duitsland moesten uitdrukken, zoals zijn spectaculaire knieval in 1970 in Warschau, toen hij knielde bij het monument voor de gevallen bij de Opstand in het getto van de Poolse hoofdstad.

Den Uyl ging door voor een gewone Nederlander en stond ambivalent tegenover een politiek die zich op de persoon toespitste. Brandt was een ongewone Duitser en hij benadrukte dat. In zekere zin draaide het leven van Brandt nog meer om de socialistische beweging dan dat van Den Uyl. Brandt was, zoals hij het mooi uitdrukte, in het socialisme 'hineingeboren': 'Ik was als 't ware socialist van geboorte.'¹⁵⁰ Door zijn achtergrond belandde hij als vanzelf in de socialistische wereld, die in Duitsland zeker zo verzuild was als in Nederland. Brandt heeft als kind nauwelijks een gezinsleven gekend en de socialistische beweging was voor hem een gezinsvervangend thuis. Hoewel hij dus een geheide partijpoliticus was en zelfs van 1964 tot 1987 partijvoorzitter en daarna erevoorzitter, was voor hem de directe relatie tussen persoon en publiek veel belangrijker dan voor Den Uyl, die wat onhandig was in direct contact met de bevolking en voor wie de partij alfa en omega was.

Brandt wist hoe hij met de massa moest omgaan, zoals bij crisissituaties in Berlijn, toen hij door de menigte toe te spreken voorkwam dat pro-

testen op gewelddadige confrontaties met Oost-Berlijn zouden uitlopen.¹⁵¹ Mensen reageerden emotioneel op hem. Volgens persverslagen waren zijn verkiezingsbijeenkomsten op het hoogtepunt van zijn roem en macht in 1972 gewijde uren, waar de hoofdpersoon in een gregoriaanse melodie, de handen tastend uitgestrekt, zijn boodschap preekte. Het was de tijd dat Brandt bijna met Christus op één lijn gesteld werd.¹⁵² De indruk die hij maakte, schreven spottende tegenstanders wel toe aan zijn ‘sozialdemokratische Bergpredigt’. Zelf gaf hij toe dat hij ‘protestantisch geprägt’ was maar zei hij dat hij ‘gegen jeden missionarischen Eifer gewappnet’ was.¹⁵³ Hij was inderdaad minder missionaris dan Den Uyl; het was bij hem meer een kwestie van sfeer, een bijna religieuze stemming die suggereerde dat het om meer dan gewone politiek ging. De kritiek op Brandt kort daarna was zeker deels een reactie tegen de overdreven verering die journalisten zichzelf achteraf kwalijk namen.

In de politicus Brandt was de persoon Brandt cruciaal. Wat van de mens Den Uyl naar buiten kwam, hield meestal vrij rechtstreeks verband met zijn politieke werk. Brandt was een societyfiguur van wie alles interessant gevonden werd. Jaren na zijn kanselierschap en enige tijd na een ernstige ziekte, verscheen een interview in *Der Spiegel* onder de kop ‘Willy Brandt über seine Gesundheit und den Zustand der SPD’; de onderwerpen werden ook in deze volgorde behandeld.¹⁵⁴ Er was over Brandt niet alleen veel te vertellen, maar hij deed dat ook graag zelf. Den Uyl heeft allerlei lezingen en beleidsstukken geschreven, maar heeft niet meer de tijd gehad memoires te schrijven. Hij was ook te veel met de zaak bezig om echte egodocumenten te publiceren. Brandt heeft sinds hij veertiger was voortdurend persoonlijke verslagen geschreven van zijn politieke loopbaan. Brandts karakter en persoonlijke levensgeschiedenis hadden iets romantisch. De oorlog had op het leven van zijn generatie een stempel gedrukt, maar in het geval van Brandt kwam daar zijn vlucht in 1933 voor Hitler naar Noorwegen bij, waar hij tot 1947 zou blijven. Het had Brandt een bijzondere internationale oriëntatie gegeven, maar het was later ook een wapen voor conservatieve tegenstanders die zijn Duits-zijn in twijfel trokken. Pas tijdens zijn kanselierschap was zijn ballingschap vooral een teken dat hij aan de goede kant had gestaan en een troef die Brandt aantrekkelijk maakte voor progressieve jonge kiezers. Interessant voor de vergelijking met Den Uyl is dat zijn ballingschap niet gemakkelijk was maar in wezen toch een groot avontuur. Zijn identiteit werd erdoor gevormd - hij nam er zelfs een nieuwe naam aan: Herbert Frahm werd Willy Brandt - en hij wende aan een leven als bohémien.¹⁵⁵ Later zei hij dat hij geen aanleg voor ascetisme had en dat was een eufemisme.

Hij hield van het goede leven en hem omgaf altijd een sfeer van dynamiek en avontuur. Hij was geen evenwichtige persoon, maar iemand met heftige emoties, depressies waardoor alle werk tot stilstand kwam en tijden waarin hij veel meer dronk dan goed voor hem was.

Brandt was een leider met een uitstraling van een emotionele intensiteit die in Nederland na de oorlog amper is voorgekomen. In 1955 schreef een journalist dat Berlijn behoefte had aan ‘politischen Eros’ en dat de persoon van Brandt iets wist los te maken.¹⁵⁶ Als bondskanselier zou zijn kapitaal niet in de laatste plaats bestaan uit aantrekkelijkheid. Dat was anders dan de beslisser Adenauer die jaren-vijftig-zekerheid had uitgestraald. ‘Adenauer wurde respektiert, Willy Brandt wird geliebt,’ zei minister en naaste medewerker Egon Bahr bij Brandts val.¹⁵⁷ Het was een belangrijke politieke kwaliteit rond 1970, maar ook een kwetsbare: bij zijn aftreden werd opgemerkt dat hij wat meer van Adenauer had moeten hebben.¹⁵⁸

Brandt hield niet van conflicten, wilde graag dat mensen hem mochten en buite zijn aantrekkelijkheid ook als persoon uit. Zijn tweede vrouw Rut zag hem voor het eerst op een feestje: ‘Er war umschwärmt von Damen, und er hatte offenbar nichts dagegen.’¹⁵⁹ Hij zou uiteindelijk drie keer trouwen en ondertussen waren er de ‘Frauengeschichten’ zoals tijdgenoten en biografen het noemen. Al vroeg speelden die een rol in de politiek. Toen hij in de Bondsdagverkiezingen van 1961 kandidaat was voor het kanselierschap, verscheen een boek onder de titel *...da war auch ein Mädchen* met brieven van een vroegere maîtresse.¹⁶⁰ In de crisis die tot zijn aftreden in 1974 leidde, doken er opnieuw verhalen op. Het werd wel geaccepteerd dat Brandt er een grapje over maakte - ik ben nu eenmaal geen pilaarheilige, zei hij, terwijl zijn vrouw ernaar moest luisteren¹⁶¹ - maar de verhalen hielpen natuurlijk niet. Ze waren allereerst een particuliere zaak, maar tegelijk zeggen ze iets over het type politicus dat Brandt was: dat suggereerde avontuur en een gerichtheid op warme relaties, niet doorsnee politiek maar risico.

Brandt hechtte overigens aan stijl en een zekere distantie. Hij zou nooit als Den Uyl bij bijeenkomsten gezellig op de grond zijn gaan zitten, zeker niet toen hij in 1971 door de Nobelprijs voor de vrede definitief tot de categorie van de buitengewone politici was toegetreden. Den Uyl deed zijn best te tonen dat zijn kabinet meer was dan gewone politiek en nieuwe horizons opende; Brandt bewerkte deze indruk met andere middelen, niet in de binnenlandse politiek die volgens velen niet goed uit de verf kwam, maar in de spectaculaire buitenlandse politiek, en niet allereerst belichaamd in een program als *Keerpunt* maar in zijn persoon zelf. De Ära Brandt was bijzonder maar ze was ook snel voorbij. Ook het kabinet-Den

Uyl ging voorbij, maar bij Brandt was het de persoon die opgang en neergang belichaamde: de prachtige successen van Ostpolitik en ontspanning en de desillusies van de jaren die volgden. In Nederland was er geen politicus die als persoon zo centraal stond. De enige die in stijl enigszins aan Brandt doet denken, is niet Den Uyl maar Van Mierlo, ook de belichaming van een nieuwe tijd, avontuur, een onburgerlijke levensstijl en persoonsgebonden politiek. Alleen al het denkbeeld van de vergelijking maakt de grote afstand duidelijk. Van Mierlo had het aarzelende van Brandt (en zelfs de fascinatie door buitenlandse politiek), maar Brandt had een veel grotere zucht naar macht. ‘Verstehst du denn gar nicht, dass ich Macht will!’ riep hij in de jaren vijftig zijn vrouw toe.¹⁶² Hij verwierf macht en wist die te gebruiken.

Evenals de Nederlandse heeft de Duitse politiek een geschiedenis van sterke partijen. De verklaring voor de grotere nadruk op de persoon in Duitsland ligt dus niet in de afwezigheid van partijen; Brandt was immers overduidelijk een partijman. Daarnaast werkte echter de verplichting een coalitie aan te gaan met een (vrijwel) even grote partner in Nederland een weinig geprofileerd persoonlijk leiderschap in de hand en was er de gewoonte van terughoudend en niet erg zichtbaar bestuur. Populisme, opgevat als een directe, emotionele band tussen een populaire figuur en een niet georganiseerde massa, heeft Nederland weinig gekend. Charisma is in Nederland het duidelijkst aanwezig geweest bij de sterkst georganiseerde partijen, rond de Troelstra's en de Kuypers. Tot op de dag van vandaag kan het plebisciet, of het nu zaken of personen betreft, er op niet veel sympathie rekenen. Bij Brandt was dat anders. De democratische vernieuwing die hij op de agenda wilde zetten, bevatte een plebiscitair element. De direct betrokkenen moesten meebeslissen. ‘Sie wollen sozusagen ein plebiszitäres Element in die Politik einführen?’ vroeg *Der Spiegel*. ‘Ja, ich scheue mich nicht vor dem Ausdruck plebiszitär,’ antwoordde Brandt.¹⁶³ Nu ging deze discussie over het stimuleren van democratisering en niet over de persoon Brandt zelf, maar het is duidelijk dat Brandt altijd gebruik heeft gemaakt van zijn persoonlijkheid als middel om zijn aanhang te binden.

Brandts politiek concentreerde zich op zijn persoon en hij heeft daarbij jarenlang één figuur voor ogen gehad. Zoals Brandt het voorbeeld was voor Den Uyl, zo had Brandt op zijn beurt ook weer een voorbeeld. Hij heeft er zijn verkiezingscampagnes en zijn eigen imago in de jaren zestig bewust naar gestileerd: de Amerikaanse president John F. Kennedy (1917-1963).¹⁶⁴ Brandt was burgemeester van Berlijn toen Kennedy er zijn beroemde bezoek aflegde en Brandt heeft het contact gekoesterd. Hij gaf zijn *Begegnungen mit Kennedy* (1964) uit en benadrukte de parallellen. Hij was drieënhalve

jaar ouder dan de Amerikaan, maar trachtte dezelfde indruk van jeugdige dynamiek, bravoure en man van de wereld te maken, wat tegenover de bejaarde Adenauer niet al te moeilijk was. Tegen de tijd dat hij kanselier werd, stond hij wel weer op eigen benen, maar zijn Kennedy-imitatie zegt iets over de indruk die de president in Europa maakte en over de plaats die de leidersfiguur Brandt gezien vanuit Nederland inneemt: halverwege Den Uyl en Kennedy.

Het is bekend dat de moord op JFK in Nederland een geweldige indruk maakte.¹⁶⁵ Tot de Tweede Wereldoorlog had de Amerikaanse politiek in Nederland nooit veel losgemaakt en zelfs het grote prestige van de bevrijders had er niet toe geleid dat Amerikaanse politici na de oorlog een voorbeeldrol kregen. Maar dat veranderde met Kennedy en daarom komt hij als Amerikaan in dit boek voor. Zijn presidentschap was in 1960 ook in Nederland verwelkomd als het begin van een nieuwe tijd, het enthousiasme was daarna wat weggeëbd, maar de moord in 1963 maakte van Kennedy een icoon. Allerlei min of meer jeugdige, niet al te lelijke Nederlandse politici zouden in de volgende jaren Nederlandse Kennedy's worden genoemd, tot Ruud Lubbers en Wim Duisenberg aan toe. Maar degene die het meest met het epitheton is lastiggevalen, is Hans van Mierlo: 'Ik heb geen behoefte om te spelen. Ze hebben het over Kennedy-achtige image. Ja, ik weet 't niet hoor. Ik weet 't verdomd niet, hoor. 't Schijnt wat met die lok... Ik ga heel weinig naar de kapper. Ik denk dat het behoefte is van de mensen te personifiëren, te etiketteren. Ik heb helemaal geen behoefte aan een etiket.'¹⁶⁶ Van Mierlo is wel in 1968 in de Verenigde Staten geweest om er de verkiezingscampagne van Johns broer Robert te gaan zien, die in datzelfde jaar ook vermoord werd. Hij was duidelijk gecharmeerd van de Amerikaanse verkiezingsstrijd. In een interview verkondigde hij: 'Het persoonlijk element is een van de grootste krachten in een verkiezingscampagne. Ideeën kunnen de kleine groepen enthousiast maken, maar mensen bereiken de grote massa's. De politiek in Nederland is dood, omdat de persoon eruit verdwenen is, omdat niemand van de politici persoonlijk aangevallen kan worden.'¹⁶⁷

Van Mierlo's stijl sprak in Nederland aan, maar met zijn voorstellen voor een meer personalistische politiek heeft hij toch maar beperkt succes gehad. Ondanks decennialange klachten over amerikanisering van de politiek is in de twintigste eeuw niet één politicus zonder partij werkelijk succesvol geweest. En een Kennedy is Van Mierlo niet geweest. Op het eerste gezicht vertoonde hij er overeenkomsten mee door zijn uitstraling van jeugd en dynamiek, maar dat is maar een deel van de politicus Kennedy. Hij was in 1960 de verpersoonlijking van een nieuwe geest die zich tegen de saaie jaren-

vijftig-politiek van Eisenhower verzette, zoals in Nederland de politiek zich in de tijd van Van Mierlo ook tegen het voorafgaande decennium afzette. Maar Kennedy deed dat op een manier tegenovergesteld aan de richting die de Nederlandse politiek omstreeks 1970 insloeg. Kon Den Uyl zich in Brandts voorzichtige leiderschapsstijl wel herkennen, Van Mierlo zou geen affiniteit gevoeld hebben met de macho aspecten van Kennedy's leiderschap. Kennedy was president in de tijd van de seksuele bevrijding, maar vóór de tweede feministische golf. Zijn echtgenote Jacqueline verhoogde het culturele en mondaine aanzien van zijn presidentschap sterk, maar hij hield er verder een onwaarschijnlijke reeks van vriendinnen, veroveringen en avontuurtjes op na. Hij deed er tegenover zijn directe omgeving niet geheimzinnig over. Toch bleef het buiten de publiciteit door de nog gezagsgetrouwe houding van de pers; in de vorm van een macho imago kon het zelfs rekenen op enige instemming onder de bevolking. Kennedy paste in de wereld van figuren als Ernest Hemingway, de stoere schrijver met wie hij zich verbonden voelde, en Norman Mailer die in Kennedy de macho held verheerlijkte die het land de weg wees en verborgen behoeftes aan de oppervlakte bracht.¹⁶⁸

Kennedy's macho politiek was ten eerste de uitdrukking van zijn opvatting van democratie. Hij had een 'Carlylean approach to society' en geloofde dat 'history was full of heroes'.¹⁶⁹ Democratieën dreigden het zich te gemakkelijk te maken, zeker de Verenigde Staten van de jaren vijftig waar alles zo goed geregeld en rustig was. Kennedy meende dat grote mannen de geschiedenis bepaalden en dat de democratie behoefte had aan sterk leiderschap. Zijn interesse ging uit naar de buitenlandse politiek als een terrein waar grote leiders de confrontatie met elkaar aangingen. De Cubacrisis zag hij bijna als een western, waarin de leiders van Amerika en Rusland als kerels tegenover elkaar stonden. Leiders verpersoonlijkten hun land. Ontmoette hij premier Nehru en concludeerde hij dat deze 'in decline' was, dan kon het niet anders of India zelf was ook in verval.¹⁷⁰ Politiek draaide om leiders, zo dacht Kennedy erover, en zijn bewonderaars beaamden het: 'the central fact of politics has always been the quality of leadership under the pressure of great forces', schreef Theodore White in de inleiding van zijn beroemde *The making of the president 1960*, het boek waarin hij de verkiezingscampagne beschreef en waarmee hij een genre in de politieke literatuur begon. Ook Arthur Schlesinger, een even beroemde Kennedy-auteur, meende al voor 1960 dat een nieuwe politieke era aanbrak waarvan 'vigorous public leadership would be the essence'.¹⁷¹

Het was allemaal net eerder dan de jaren zestig in Nederland of Brandts nieuwe politiek in Duitsland. De overeenkomst was het verzet tegen de jaren

vijftig als een al te rustige en te behoudende tijd. Maar de remedie was bijna tegengesteld. Werd in Europa, en in het bijzonder in Nederland, enkele jaren later het politieke leiderschap als zodanig ter discussie gesteld, in de Verenigde Staten werd er juist het heil van verwacht. Het ging erom 'to get the country moving again' en de president moest daartoe de stoot geven. Hij en zijn omgeving keerden zich tegen bureaucratie en tegen eigenlijk alle vaste structuren in de overheid en wilden vertrouwen op de in echt Weberiaanse zin charismatische kwaliteit van de president die vooral tot haar recht kwam in al dan niet gedramatiseerde crisissituaties.¹⁷²

Het tweede aspect van het macho leiderschap was zijn erotische dimensie: op een heel concreet niveau, in het 'Oh, Jack I love yuh, Jack, I love yuh, Jack - Jack, Jack, I love yuh' van een fan in de massa bij de verkiezingen,¹⁷³ maar ook op een abstracter niveau. Zijn leiderschap bevatte een erotische dimensie in de zin van avontuur, spanning en een aantrekkingskracht die sterk emotioneel geladen was. In de Kennedyliteratuur gaat het stevast over zijn 'style'. Er is inmiddels een stapel boeken die uitlegt dat achter die stijl een aan seks verslaafde, chanteerbare, egoïstische, zieke en gedrogeerde man schuilging.¹⁷⁴ In een recensie van de eerste poging tot debunking wees Norman Mailer er al op dat die literatuur de kant van Kennedy negeert die het grote publiek aansprak, namelijk het beeld waarmee Kennedy zijn land inspireerde. Alle debunking leidde er ook later niet toe dat zijn mythe verdween.¹⁷⁵ Er ging een grote energie van hem uit die mensen in beweging kon brengen. In het Huis van Afgevaardigden en de Senaat of in wetgeving lag niet zijn eerste kracht. Zijn vader had hem al vroeg bestemd voor het presidentschap en heeft met zijn enorme fortuin en ambitie bewust een romantisch beeld geschapen van de jonge Kennedy. Zijn leven werd al snel 'larger than life', zoals hijzelf zei in reactie op Whites campagneboek.¹⁷⁶ White heeft in een terugblik gezegd dat hij zijn boek als een roman heeft willen schrijven, met een plot en een hoofdpersoon.¹⁷⁷ Kennedy zelf was een groot lezer, zag geschiedenis in een romantisch licht van sterke individuen en het beeld van zijn eigen leven kreeg al snel trekken van een roman of een Hollywoodfilm.

Kennedy introduceerde een nieuwe stijl van politiek bedrijven die appelleerde aan een maatschappij van individuen. Andere leiders boeiden hun aanhang door hun identificatie met het centrale thema van een bepaalde groep - zoals in de negentiende eeuw het geloof van de kleine luyden of de sociale problemen van de arbeiders - en werden vereerd als voorman en exponent van een groep. Kennedy projecteerde het beeld van een moderne, avontuurlijke en actieve persoon die de wereld veroverde, een voorbeeld ter

navolging voor autonome individuen, die het gevoel hadden vertrouwd te zijn met een leider die ze eigenlijk alleen uit de verte kenden. Na de moord schreef de NRC in Nederland dat ‘J.F. Kennedy dankzij de moderne communicatiemiddelen en vooral de televisie voor miljoenen zelfs een persoonlijke relatie geworden’ was.¹⁷⁸ John Hellmann, een historicus van zijn mythe, vat het mechanisme kernachtig samen: ‘Whereas a leader committed to a definite cause or agenda bonds with citizens as a group, aggrieved by some social injustice or frustration, Kennedy, committed to the fulfillment of his own image, bonded with individuals.’¹⁷⁹ In de ogen van Norman Mailer was Kennedy een ‘existential hero’ die zichzelf voortdurend vormde.¹⁸⁰

De moderne mens identificeerde zich daar graag mee. Er hoorde een imago van krachtadigheid bij, maar het ging uiteindelijk minder om concrete maatregelen dan om de inspirerende werking. Dit kon iets heel oppervlakkigs hebben, maar niet noodzakelijk. In politiek gaat het maar deels om concrete maatregelen op zichzelf, belangrijk is evenzeer de maatschappelijke steun ervoor en de symboolwerking die ervan uitgaat. In zijn tijd was Kennedy een progressief symbool van verzet tegen het conformisme van de jaren vijftig, maar later was het assertieve individu niet meer een per se progressief type en kon zelfs Ronald Reagan de Kennedy-symboliek gebruiken. Bovendien lokte Kennedy's op zijn persoon gerichte stijl debunking als het ware uit: als de mythe van hem een superman maakte, wat was er dan mooier dan te tonen dat hij al te menselijke trekjes had?

De debunking concentreert zich vaak volstrekt op de persoon op zichzelf. In dergelijke literatuur is er bijvoorbeeld weinig aandacht voor Jacqueline Kennedy. Zij wordt dan een onzichtbare en onbegrijpelijke figuur die zich door haar macho man liet vernederen.¹⁸¹ Nu slikte zij wel veel, maar een recente studie betoogt dat zij met Kennedy toch een hecht team kon vormen en dat ze elkaar opstuwden tot een grote publieke prestatie.¹⁸² Zij was meer dan in de gewone zin van het woord zijn partner in politieke symboliek. Door haar konden de Kennedy's Amerika's koninklijke familie worden, door haar werd Kennedy gecompleteerd, door haar werd in Kennedy's uitstraling platheid vermeden. Eigenaardig genoeg had daarmee de echtgenote in Kennedy's macho leiderschap een gelijkwaardiger rol dan in het leiderschap in Nederland, maar iets als Jacqueline Kennedy's symboolfunctie wordt hier dan ook al een eeuw door vorstinnen waargenomen.

Het bevrijdende gevoel dat velen ontleenden aan Kennedy, was niet alleen de emancipatie van de energieke individu uit de groep, het was ook de overwinning van de jeugd en de toekomst op het dode gewicht van het verleden. Alles leek mogelijk. Wat CHU-leider Beernink zo betreurde - dat

het in de politiek nu om ‘emotie’ in plaats van ‘traditie’ ging - en wat de katholieke journalist Faas juist toejuichte - dat nu eindelijk ‘politiek, als een spel van mensen, menselijk bedreven’ werd - werd van tevoren gesymboliseerd in Kennedy's politiek. Die was alles wat de Nederlandse politiek in de ogen van de vernieuwers niet was. Kennedy diende dus als contrast. Het was een voorbeeld uit de verte, inspirerend maar vrijblijvend. Als het al niet ondenkbaar was dat een Kennedy in de Nederlandse politiek zou opstaan, dan zouden veel Nederlanders in ieder geval geweldig zijn geschrokken als het sprookje werkelijkheid was geworden. Als Kennedy Brandts voorbeeld was en Brandt op zijn beurt het voorbeeld voor Den Uyl, dan wil dat nog niet zeggen dat Kennedy's leiderschapsstijl in Nederland paste. Jeugd en durf, in orde, maar niet in de vorm van iemand die wilde commanderen.

De stijl van het leiderschap

Anders dan Brandt of Kennedy verzette Den Uyl zich tegen de gedachte dat personen als zodanig in de politiek een grote rol spelen. Hij geloofde sterk in zijn eigen missie maar wilde in zijn presentatie de nadruk niet op zijn persoon leggen. Dat in het kabinet-Van Agt/Den Uyl de politiek in de ogen van het publiek een strijd om personen werd, was voor hem een nederlaag. Het verzet tegen uitgesproken leiderschap was in Nederland sterker dan de wens met een krachtige politiek de maatschappij te hervormen. In de visie op het leiderschap bleek in Nederland weinig van het geloof in de maakbaarheid van de maatschappij. Den Uyls discussiërende leiderschap paste goed in deze sfeer, evenals zijn houding van gewone Nederlander die zich als democratische persoon niets meer voelde dan een ander. Bij alle verschil bevestigde hij een lijn van ‘gewoon doen’ die Drees in het leiderschap had ingezet. Dat bleek ook uit het vervolg. Toen in de jaren tachtig de persoon van de politieke leider belangrijker werd dan zijn partij, bleef de uitstraling van het leiderschap tamelijk beperkt.

De komst van Lubbers betekende echter vooral een breuk. Alleen al de jaartallen laten dat zien. Sinds Drees was geen premier erin geslaagd twee termijnen als premier vol te maken, laat staan tien jaren. In 1993 zou Lubbers zelfs achtereenvolgens Drees als langstzittende naoorlogse premier en Ruijs de Beerenbrouck als algemeen recordhouder onttroonen. Tussen 1948 en 1958 had er één premier gezeten, tussen 1982 en 2002 waren er twee, maar tussen 1958 en 1982 negen. De grootste turbulentie was overigens in dit opzicht in 1973 alweer voorbij, toen Nederland sinds 1958 zeven premiers

had zien voorbijkomen. Bij zijn jubilea werd Lubbers weleens met Drees vergeleken en na 1994 lag de vergelijking tussen Willem Drees en Wim Kok al helemaal voor de hand, maar het was geen terug naar de oude tijd. De stabiliteit onder Drees was allereerst de stabiliteit van het verzuilde partijenlandschap, de instabiliteit daarna was vooral de instabiliteit van de partijen en de stabiliteit onder Lubbers en Kok was de stabiliteit van de leider. On-Nederlands lang vond men de tijd die Lubbers vol maakte als premier - het getuigde van een beperkt geheugen - en zowel bij hem als bij Kok vroegen journalisten zich vaak af waar hun populariteit toch vandaan kwam. De vraag is misschien verkeerd gesteld. In de huidige tijd zou het omgekeerde juist verklaring behoeven, namelijk een premier zonder populariteit. Alle aandacht concentreert zich op hem en hij moet het wel heel bont maken wil hij niet als het zinnebeeld van zijn land verschijnen. Maar de partij die van hem afhankelijk is, is bijna monddood, want de kip met de gouden verkiezingsresultaten mag niet geslacht worden. Het probleem was na 1982 niet langer, zoals vanaf 1958, hoe de premier in het zadel te houden, maar hoe weer van hem af te komen.

Vertegenwoordigen Drees aan de ene, Lubbers en Kok aan de andere kant, nu het normale Nederlandse patroon tegenover de uitzondering van de jaren zestig en zeventig? Er is een lijn van bestuurlijke politiek in de Nederlandse geschiedenis waarbij iemand als Kok graag aansluit, maar als dit de norm is, dan zijn er toch wel veel uitzonderingen: de jaren van de vestiging van de grondwet na 1848, het ontstaan van partijpolitiek aan het eind van de negentiende eeuw, de onrust rond het parlementaire stelsel in de jaren dertig, de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog en de jaren zestig en zeventig. Het oordeel over normaal en uitzonderlijk is hier uiteindelijk een politieke zaak, zeker als uit het verleden een norm wordt afgeleid. Uit alles blijkt echter dat de jaren zestig en zeventig in de geschiedenis van het politiek leiderschap nu een afgesloten tijd vormen, waarop men kan terugblikken of teruggrijpen, maar die niet zonder meer is voortgezet. Het waren decennia waarin de stijl van het politieke leiderschap een eigen kleur heeft gehad.

Eindnoten:

- 1 Martijn de Rijk en Leon de Wolff, 'Joop den Uyl: "Komt er in '81 geen tweede kabinet-Den Uyl dan wordt het tijd voor mijn opvolging', *HP-extra* 'De PvdA-strategen' (1979) 37-42.
- 2 Geciteerd door Bornewasser, KVP II, 280.
- 3 Van den Berg en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, 151.
- 4 Van den Berg, *Deining*, 399, suggereert niet helemaal overtuigend dat leiderschap turbulentie had kunnen voorkomen.
- 5 De Nijmeegse hoogleraren C.J.J. van den Bergh en W.C.L. van der Grinten in het - door *de Volkskrant* georganiseerde - *Verslag conferentie over het partijwezen*, 20 en 12-13.
- 6 *Nederlandse kiesstelsel*, 14 en 36 (een commissie met onder anderen Burger en Den Uyl).
- 7 Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 1-3; De Kadt, 'Falende oppositie', 768-769.
- 8 Van den Berg, *Deining*, 108-109, 222; Schaafsma, *Roolvink*, 80-81; Toonen, *Op zoek naar charisma*, 90-91.
- 9 Hansen, *Luns*, 9; op p. 130 een vergelijkende opmerking over distantie bij hem en Zijlstra.
- 10 Citaat van de kring Den Haag in Toonen, *Op zoek naar charisma*, 77.

- 11 Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, *Katolieke arbeider*, 77.
- 12 Bornewasser, KVP I, 433-434, 438; II, 290-291.
- 13 Faas, 'Denken wij eigenlijk wel', 68.
- 14 Aldus Gerard van den Boomen, 'Het image van de mannetjes en vrouwtjes in de politiek', *De Nieuwe Linie* 15 augustus 1970 (het artikel wordt o.a. aangehaald in Houwaart, *Storm rond partij en parlement*, 75). Vrijwel letterlijk dezelfde gedachte in Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering* I, 278.
- 15 Van Praag, *Strategie en illusie*, 198.
- 16 Boot, *Hedendaagse gezagshandhaving*, 17, 19 (abusievelijk 'chronische'); vgl. CHU-leider Udink, *Tekst en uitleg*, 134-135 en hfdst. 8, over de rel rond zijn voorkeur voor vaderlijk gezag.
- 17 Puchinger, *Hergroepering der partijen*, 17.
- 18 A. Peper, 'De verbeelding aan de macht (1970-1980)' in: Bank en Temming ed., *Brede visie tot smalle marge*, 224-225.
- 19 Ed. van Thijn, 'Joop den Uyl en de partij: een estafetteloop zonder wissel' in: *Tekens in de tijd*, 131, n.a.v. Vondeling.
- 20 Van den Berg, *Anatomie van Nederland*, 10; verder Veldkamp, *Herinneringen*, 111, over Marijnen als iemand 'die de politieke geschiedenis zich nauwelijks zal herinneren'.
- 21 Jan Joost Lindner, 'Ondanks matig premierschap. Mr Marijnen leider met verdiensten', *de Volkskrant* 7 april 1975.
- 22 Dagboek De Quay, 1 en 31 december 1960, geciteerd door Walravens, 'Schrijven Jan', 123 en 127; zie over De Quay ook idem, 'Niet altijd doen wat men prettig vindt'.
- 23 Citaat in Gase, *Misleiding of zelfbedrog*, 70; Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 78-84, over Schmelzers steun; niet een geheel onverdachte bron (zie De Quays kritiek in Gase, *Misleiding af zelfbedrog*, 159-160 en 172-173), maar de informatie wordt deels bevestigd uit andere bron, bijvoorbeeld Veldkamp, *Herinneringen*, 48. Overigens werd De Quays verleden in de Nederlandsche Unie pas geruime tijd na zijn premierschap echt tegen hem ingebracht.
- 24 Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 78.
- 25 Vgl Gase, *Misleiding of zelfbedrog*, 113.
- 26 Geciteerd door Rehwinkel, *Minister-president*, 1.
- 27 Geciteerd door Walravens, 'Schrijven Jan', 127.
- 28 Van den Berg, *Anatomie*, 7.
- 29 'Iemand zal op de winkel moeten passen', *Algemeen Dagblad* 4 april 1967, geciteerd door Brouwer en Merriënboer, *Buitengaats naar Binnenhof*, 219; dit boek geeft enkele van de volgende bronnen over De Jong. 'Premier: als het goed is heb ik niets te doen', *Gooi- en Eemlander* 9 december 1967.
- 30 Van den Boomen, 'Image'.
- 31 'Een vergeten premier', *De Telegraaf* 6 september 1969; 'De Jong: Ik ben er voor de rotbaantjes', *Het Vaderland* 11 oktober 1969.
- 32 Verkiezingsbrochure van R. Ammerlaan, geciteerd door Brouwer en Van Merriënboer, *Buitengaats naar Binnenhof*, 215.
- 33 Van der Grinten in *Verslag conferentie partijwezen*, 42; Van den Berg, *Anatomie*, 143; Hansen, *Luns*, 114.
- 34 Ischa Meijer, 'De veteraan', *Intermagazine* september 1982.
- 35 Vraaggesprek in Van den Berg, *Anatomie*, 129-130, ook voor het volgende citaat.
- 36 Hansen, *Luns*, 125.
- 37 Ad Langebent in Van der Werf, *Den Uyl*, 83. Vgl. Van den Berg, 'Minister-president'.
- 38 Interview met Cals in Puchinger, *Hergroepering*, 496; zie ook 500; Joop van Tijn, 'Cals: 'Ik heb wel eens gezegd, wat doet een premier als er geen prinsessen zich verloven', *Vrij Nederland* 17 december 1966. Vgl. Drees, *Gespiegeld in de tijd*, 150-151: 'Bij alles wat er over De Nacht is geschreven blijft het opvallend dat de critici en opvolgers van Cals en Vondeling - met name het kabinet-De Jong - geenszins met een soberder beleid kwamen.'
- 39 *Vrij Nederland* 17 december 1966; Puchinger, *Hergroepering*, 511.
- 40 Kuypers, *Politieke spel*, 54.
- 41 Kuypers, *Politieke spel*, 157. Zie verder 'De politieke spelregels', hoofdstuk 8 in Lijphart, *Verzuiling*, en, waarschijnlijk in navolging, Van den Berg en Molleman, *Crisis*, 26.
- 42 De Bok ed., *Den Uyl*, 30.
- 43 Bijv. De Rooy, 'Begeerten', 56, en De Haan, 'Maakbaarheid', 95, over aspecten van de zakelijkheid die Den Uyl in de jaren vijftig uitdroeg.

- 44 Van den Boomen, 'Image' ; "Schoolmeester" deed vaak van zich spreken', *Het Vrije Volk* 22 november 1979; Archief Den Uyl, IISG, inv.nr 948. Schmelzer vond hem 'een beetje schoolmeesterachtig': Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 198; H.A. van Wijnen noemt in *Het Parool* 19 januari 1970 een rede van Vondeling 'schoolmeesterachtig'.
- 45 Van den Berg en Molleman, *Crisis*, 148.
- 46 Henry Faas in een uitspraak waar Romme mee instemde: Van Vree, *Metamorfose van een dagblad*, 82; dagboek De Quay, 16 mei 1962, geciteerd door Walravens, 'Schrijven Jan', 121.
- 47 Dit en andere voorbeelden in Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 47, 78, 142.
- 48 Ibidem, 307.
- 49 E. van Thijn in: Bank en Temming ed., *Visie tot marge*, 182; Drees, *Gespiegeld in de tijd*, 149-150.
- 50 'Hier in Holland', *Haagse Post* 1 juni 1963.
- 51 Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 234.
- 52 Bornewasser, KVP II, 215.
- 53 Schmelzer, 'Nacht van Schmelzer', 190.
- 54 Van Westerloo, 'Traan'; Nacht als keerpunt: Van Vree, *Metamorfose van een dagblad*, 99.
- 55 Onder meer Righart, *Jaren zestig*, 209-210.
- 56 *Vrij Nederland* 31 juli 1971, in: Van Tijn, *Meester op het floret*, 146-148.
- 57 Bornewasser, KVP II, 192-193, en Verkuil, *Grondhouding*, 71; Cals in: Puchinger, *Hergroepering*, 507-508.
- 58 Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, *Katolieke arbeider*, 50, 88.
- 59 *De Haagsche Courant* in januari 1967, geciteerd door Van Zanen, *Van Someren-Downer*, 50-51.
- 60 Faas, *God, Nederland en de franje*, 73.
- 61 Interne notitie (1963), geciteerd door Bornewasser, KVP II, 77. Materiaal over alle grote partijen in Toonen, *Op zoek naar charisma*.
- 62 Profielschets geciteerd door Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 89.
- 63 Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 241-247.
- 64 Ammerlaan, *Verschijsel Schmelzer*, 309.
- 65 Vgl. een opmerking over opinieonderzoek in Bank, 'Dramatisering van de "nacht van Schmelzer"', 269.
- 66 Hier in de woorden van een brief van de kring Dordrecht van 19 september 1966 (een kleine maand voor de Nacht), geciteerd door Toonen, *Op zoek naar charisma*, 77.
- 67 Udink, *Tekst en uitleg*, 50.
- 68 Van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer*, 156; het volgende 136-142. Vgl. Krul, 'De burger als kunstenaar', 254-256.
- 69 *Het Vaderland* 21 maart 1966, geciteerd door Righart, *Jaren zestig*, 299.
- 70 Van 't Veer ed., *Drees*, 24, 37, 39; Brinkman, *Drees*, 39.
- 71 Vgl. Drees, *Gespiegeld in de tijd*, 79-80 (die familie had op haar beurt weer ontzag voor minister Drees).
- 72 Tekst van interview van Vondeling door Gerda Brautigam, ca 1965, in Archief Vondeling, ARA, inv.nr 68.
- 73 Vondeling, *Nasmaak*, 22-23, 202-203.
- 74 Brief van 2 september 1968, Archief Vondeling, ARA, inv.nr 110.
- 75 Hans Gruijters in Jansen van Galen en Vuijsje, *Den Uyl*, 147-149; 'zijn vrienden' in Van der Werf, *Den Uyl*, 23.
- 76 Ischa Meijer, 'De veteraan', *Intermagazine* september 1982.
- 77 Van den Berg, *Anatomie*, 168.
- 78 Van Houtert, *Eind van de rit*, 106 (interviews voor de AVRO-radio).
- 79 Bijvoorbeeld in De Kwant en Mathies, *Twee dingen*, 43: 'het had er eigenlijk al in 1969-'70 moeten zijn'.
- 80 *Handelingen Tweede Kamer* 1967-1968, 111 (10 oktober 1967); vgl. Brouwer en Merriënboer, *Buitengaats*, 136-137.
- 81 Doeko Bosscher in Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 218-229; Klijn, *Man uit Maastricht*, 206-208.
- 82 Van Praag, *Strategie en illusie*, 161.
- 83 Voss, *Beeld van een partij*, 9; Hoogendijk, *Partijpropaganda*, 132 - vgl. Van den Berg en Molleman, *Crisis*, 118. Bij het volgende: Van Mierlo in Puchinger, *Hergroepering*, 214; Van Mierlo in *Bibeb en andere vip's*, 251-264; Rogmans, *Van Mierlo*, 52 en 144 (interview uit 1986); vgl. Te Velde, 'Thorbecke tot Den Uyl', 168.

- 84 Puchinger, *Hergroepering*, 215.
- 85 Hoekstra ed., *Partijvernieuwing*, 159.
- 86 *NRC Handelsblad* 6 april 1974, in: Voss, *Beeld van een partij*, 125-126.
- 87 Vgl. Terlouw, *Zeventien zetels*, 170, 209, en passim, met de eerdere publicaties *Tony van Verre ontmoet Jan Terlouw* en Van Engen, *Opmars van Terlouw*.
- 88 Jongeling, *Veertien jaar in de Kamer*, 91; vgl. Jansen van Galen en Vuijsje, *Den Uyl*, 108; Van Thijn in Mevius, Booij en Van Bruggen ed., *Partij van de Arbeid*, 80.
- 89 Interview met Bibeb in *Vrij Nederland* 2 juli 1966.
- 90 Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, 149.
- 91 Bijv. Schaafsma, *Roolvink*, 44.
- 92 De Gaay Fortman, *Ivoor draaien*, 113, 68 en passim.
- 93 Van der Werf, *De Gaay Fortman*, 49-50.
- 94 Brief van Nieuw Links, geciteerd in *Het Parool* 12 oktober 1970.
- 95 Van Praag, *Strategie en illusie*, 116 en passim.
- 96 Frans Nypels en Kees Tamboer, 'Calvinist tegen wil en dank. Het leven van Joop den Uyl', *Haagse Post* 24 maart 1973.
- 97 De Wit: Jansen van Galen en Vuijsje, *Den Uyl*, 72; Wouter Gortzak, 'Den Uyl, staatsman en ontroerend aanvoerder', *Het Parool* 28 december 1987; Wagenaar ed., *Herinneringen aan Den Uyl*, 142.
- 98 De Bok ed., *Den Uyl*, 35-36.
- 99 *De Volkskrant* 8 en 29 oktober 1977; Van den Berg, *Anatomie*, 154, gebruikt voor Drees de uitdrukking knopen doorhakken, die bij een vorige generatie juist gebruikt werd voor types als Colijn tegenover de rustige en bescheiden Drees.
- 100 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 121; idem in Jansen van Galen en Vuijsje, *Drees*, 123.
- 101 De Bok ed., *Den Uyl*, 65.
- 102 Saartje Burgerhart, 'Den Uyl van kop tot staart', *Revu* 13 juli 1968; het is, toevallig of niet, bewaard in Archief Den Uyl, IISG, inv.nr 949.
- 103 Van Kemenade in Bootsma en Breedveld, *Verbeelding aan de macht*, 50.
- 104 Van den Berg en Molleman, *Crisis*, 94; Van der Werf, *De Gaay Fortman*, 45.
- 105 Van den Berg, *Deining*.
- 106 Van den Boomen, 'Image', en Gerard van den Boomen, Marjo van Soest en Jan Verdonck, 'Het image is de message. Hoe komen Joop en zijn ploeg op je af?', *De Nieuwe Linie* 24 juli 1974; vgl. Van der Werf, *Den Uyl*, 88.
- 107 Het meest uitvoerig in Bootsma en Breedveld, *Verbeelding aan de macht*.
- 108 Van den Berg, *Anatomie*, 165-166.
- 109 Zie bij het volgende Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*; Ramakers, Voerman en Zwart ed., *Illusies van Den Uyl*.
- 110 Van Praag, *Strategie en illusie*, 359.
- 111 A.J. Heerma van Voss en Kees Tamboer, 'Op de bres voor de basis. Het PvdA-congres', *Haagse Post* 22 september 1973.
- 112 Den Uyl, 'Winnen', 833. Vgl. Te Velde, 'Haast in de politiek', waaraan het een en ander ontleend is.
- 113 Een interview met hem in Puchinger, *Gereformeerde wereld*. Ischa Meijer, 'De veteraan', *Intermagazine* september 1982; vergelijk De Bok ed., *Den Uyl*, 206-207 (interview uit 1987).
- 114 Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 38.
- 115 De Bok ed., *Den Uyl*, 109 (1981); 33-34 (1967).
- 116 Van Thijn in *Tekens in de tijd*, 133; Van der Wiel in Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 317.
- 117 De Kwant en Mathies, *Twee dingen*, 43-44.
- 118 Interview met H.A. van Wijnen in *Het Parool* 24 april 1971.
- 119 Van Houtert, *Eind van de rit*, 104.
- 120 *De Volkskrant* 20 september 1975.
- 121 Wiegel, *Partijtje libre*, 6; idem in Jungman, *Van Riel*, 62.
- 122 Henry Faas, ibidem, 76; vergelijkbare gedachten ook bij anderen in dit boek.
- 123 Bijv. in Puchinger, *Hergroepering*, 72.
- 124 Henk Vonhoff in Hoedeman, *Wiegel*, 35.
- 125 Van Thijn aan W. Aantjes, 9 maart 1977, geciteerd in Bootsma en Breedveld, *Verbeelding aan de macht*, 186-187.
- 126 Te Velde, 'Haast in de politiek'.

- 127 Hoedeman, *Wiegel*, 114.
- 128 Ibidem, 123.
- 129 Duidelijk voorbeeld is Hofland, *Helden*.
- 130 Interview met Van Agt in 1995, Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 345.
- 131 Schwietert en Hillen, *Formatie van een tijdbom*, 125. Pagina 118 van dit boek is onthullend voor het kortetermijngeheugen van sommige politieke journalistiek: 'KVP, ARP en CHU hebben hun succes nooit te danken gehad aan populaire leiders. Een Jelle Zijlstra kon eens een extra zeteltje binnenhalen.' Over Colijn, laat staan Kuypers, zeggen de auteurs niets.
- 132 Terlouw, *Zeventien zetels*, volgende citaten van 89-90, 127, 209, 221.
- 133 De Gaay Fortman, *Ivoor draaien*, 117.
- 134 Zie Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*.
- 135 Van Weezel en Ornstein, *Bolkestein*, 32; vgl. 48.
- 136 Hofland, *Helden*, 126.
- 137 Van der Werf, *Den Uyl*, 155; vgl. 64, waar Liesbeth den Uyl opmerkt dat het wel uitzonderlijk was dat zij zich zo tegen hem keerde.
- 138 Drees, *Gespiegeld in de tijd*, 227.
- 139 *Margriet* 13-19 maart 1971.
- 140 Ibidem, 21-27 oktober 1972.
- 141 Yvonne Doorgeest in *Eva* 15-21 juli 1971.
- 142 *Haagsche Courant* 22 december 1970. Bij de vorige regels o.a. Van der Werf, *Den Uyl*, hfdst. 9.
- 143 Interview met Den Uyl in Bleich, *Partij*, 157.
- 144 *Het Parool* 7 en 22 november 1972, 12 mei 1973; Willy Brandt in *NRC Handelsblad* 28 december 1987 en *Voorwaarts* 8 nr 6 (januari 1988) 41; in Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, 166, is Brandts smalle-marge-politiek voorbeeld.
- 145 Er was natuurlijk al een intermezzo geweest met andere kanseliers en met de grote coalitie van CDU/CSU en SPD (1966-1969), waarin de SPD haar regeringskracht had kunnen bewijzen, maar de grote omslag kwam in 1969.
- 146 Zie bijv. Marshall, *Willy Brandt*, 88-90; Brandt, *Erinnerungen*, 302.
- 147 Aantekening voor Brandt van de auteur in Harpprecht, *Im Kanzleramt*, 345.
- 148 Marshall, *Brandt*, 118. Brandt verdedigde ook het discussiëren en overtuigen, bijv. in Böhme en Wirtgen ed., *Brandt: Die Spiegel-Gespräche*, 208.
- 149 Zoals Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, opmerkt.
- 150 Brandt, *Erinnerungen*, 439; Brandt, *Weg naar Berlijn*, 31; Stern, *Brandt*, 7; Koch, *Brandt*, 84.
- 151 Koch, *Brandt*, 216, 284-285.
- 152 Zons, *Denkmal*, 13 en 88.
- 153 Harpprecht, *Im Kanzleramt*, 24; Brandt, *Erinnerungen*, 300.
- 154 Böhme en Wirtgen ed., *Brandt: Die Spiegel-Gespräche*, 288-305 (1979).
- 155 Zie Harpprecht, *Im Kanzleramt*, 376; vgl. bij het voorgaande Vossen, *Alias Frahm*.
- 156 Klaus Harpprecht in *Welt am Sonntag*, geciteerd door Koch, *Brandt*, 213.
- 157 Harpprecht, *Im Kanzleramt*, 550.
- 158 Bijv. Zons, *Denkmal*, 151; Harpprecht, *Im Kanzleramt*, 548.
- 159 Brandt, *Freundesland*, 61.
- 160 Koch, *Brandt*, 287-289.
- 161 Brandt, *Freundesland*, 270.
- 162 Brandt, *Freundesland*, 111; vgl. Brandt over de reactie van zijn vrouw daarop in Harpprecht ed., *Willy Brandt*, 44.
- 163 Böhme en Wirtgen ed., *Brandt: Die Spiegel-Gespräche*, 160 (1969).
- 164 Zie onder meer Marshall, *Brandt*, 53, 67, 134; Stern, *Brandt*, 59, 61.
- 165 Een impressie daarvan in Veldman en Post, *Kennedy*.
- 166 *Bibeb & andere vip's*, 253.
- 167 Geciteerd door Rogmans, *Van Mierlo*, 72.
- 168 Vgl. Wills, *Kennedy imprisonment*, part one.
- 169 White, *Making of the president*, 135; idem, *In search of history*, 523 (uitspraak van Jacqueline Kennedy).
- 170 Schlesinger, *Thousand days*, 526.
- 171 Schlesinger, *Thousand days*, 18.
- 172 Wills, *Kennedy imprisonment*, part four, bevat een analyse van zijn charisma.
- 173 White, *Making of the president*, 330.

- 174 Het meest extreem, maar minder origineel dan hij suggereert is Hersh, *Dark side of Camelot*. Zie over de historiografie Brown, JFK.
- 175 Mailer, 'The leading man' (herdruk van de recensie van *J.F.K. The man and the myth* van Victor Lasky); Brown, JFK, 100.
- 176 Schlesinger, *Thousand days*, 481.
- 177 White, *In search of history*, 453-455.
- 178 NRC 23 november 1963, geciteerd in het inleidende Kors, 'President Kennedy'.
- 179 Hellmann, *Kennedy ohsession*, 96.
- 180 Mailer, 'Leading man', 291 en 293.
- 181 Bijv. in Hersh, *Dark side of Camelot*.
- 182 Learning, *Mrs Kennedy*. Het boek graaft niet altijd diep maar biedt een alternatief voor enerzijds de JFK-debunking waarin Jackie afwezig is en anderzijds de Jackie-biografieën die aan de politiek voorbijgaan.

Epiloog

De tijd sinds het vertrek van Van Agt in 1982 is nog open, voor een afgerond oordeel is het te vroeg. Maar als aanzet tot een korte nabeschuwing is het wel mogelijk te laten zien dat het verhaal van dit boek tot in het heden doorloopt. In de jaren zeventig hoorden Den Uyl en Van Agt bij elkaar als tegenpolen. Het verschil in beleid tussen hun kabinetten was niet groter dan dat tussen die van Van Agt en Lubbers, maar zij stonden tegenover elkaar in de stijl van politiek bedrijven en dramatiseerden bovendien het verschil. Lubbers en Kok horen bij elkaar doordat hun stijl juist grote overeenkomsten vertoont. Het verschil tussen de rijke ondernemer en de timmermanszoon heeft nauwelijks een rol gespeeld, net zo min als dat tussen de katholiek en de sociaal-democraat. Lubbers heeft zijn katholieke wortels graag benadrukt, maar zijn beschouwingen daarover¹ maakten weinig indruk; hij bleef voor het publiek de pragmatische bestuurder.

Kok was door zijn persoonlijke achtergrond, uitstraling en vakbondsverleden met de sociaal-democratie verbonden, maar hij heeft dat niet uitgebuit en ook hij is volledig pragmatisch bestuurder geworden. Hij heeft zich niet als paars politicus tegen zijn voorganger afgezet en zich evenmin als partijganger gemanifesteerd. De enige ideologische rede van betekenis die hij heeft gehouden, ging over het afschaffen van ideologie. Paradoxaal zei hij toen wel dat politici ‘de samenleving een gevoel van richting’ moesten geven en ‘enthousiasme’ konden losmaken.² Daar is niet veel van terechtgekomen en het is de vraag of Kok het eigenlijk wel wilde. Kok is degelijk en solide, maar vooral: ‘*Wim Kok is saai*’.³ In een interview naar aanleiding van zijn eigen tienjarig premierschap zei Lubbers dat de tijd van politieke mobilisatie voorbij was: ‘Nederland is door mij saaier geworden.’ Het werd bij zijn afscheid in 1994 weer aangehaald.⁴

De saaiheid is niet het werk van de premiers alleen. Geen van de grote partijen bood hun een kompas om politiek op een andere manier te bedrijven. De karakterisering geeft veeleer aan dat Lubbers en Kok evenals politieke leiders voor hen de beschikbare mogelijkheden van hun tijd hebben uitgebuit: beiden hadden zij een hang naar een politiek die zich concentreert op het regelen van de dingen en de politiek van hun jaren gaf hun alle gelegenheid die voorkeur uit te werken. Ook zonder Lubbers en

Kok zou de politiek toen waarschijnlijk saai en sober zijn geweest, maar vooral Kok heeft in deze eigenschappen zijn kracht gezocht en er de kern van zijn stijl van gemaakt. Hij wilde niet politiseren, laat staan polariseren, geloofde maar half in het concept paars en wilde vooral Nederland op orde brengen. Hij had respect voor Den Uyl, maar wilde zijn energie aan het bestuur besteden, niet aan mobilisatie en al helemaal niet aan zijn partij. Wie hem ook zou zijn voorafgegaan als premier, zijn eerste neiging zou zijn geweest om continuïteit in plaats van breuk te benadrukken.

Als FNV-voorzitter was Kok ook al voorzichtig, maar in 1980 waren er in de trant van de tijd wel massale acties die naar zijn zeggen honderdduizenden wisten 'te inspireren'.⁵ Inmiddels is zijn optreden het sterkste argument om te betogen dat saaiheid en gewoon doen de natuurlijke toestand van de politiek in Nederland is. Als dit betekent dat de staat degelijk bestuurd wordt en het land op orde is, heeft dat duidelijke voordelen. Voordat we concluderen dat politiek in Nederland dus altijd gewoon doen inhoudt, moet het verleden echter toch nog eens bekeken worden. Wie betoogt dat politiek gelijkstaat met bestuur en bestuur zijn best doet saai te zijn, reduceert Nederland daarmee tot het land van Drees. Drees heeft politiek tot bestuur beperkt en hij heeft de gewone Nederlander als politiek leider geïntroduceerd. Leaders als Thorbecke, Kuypers en Colijn waren weliswaar gewoon in de zin van afkomstig uit een niet-elitaire bevolkingsgroep, maar zij deden als persoon niet erg hun best onder het maaiveld te blijven. Wie gewoon doen tot de essentie van de Nederlandse politiek verklaart, veegt dus wel heel verschillende zaken op één hoop.

Men kan wel volhouden dat besturen in Nederland slechts zelden een opvallende zaak is geweest. Het is geen wonder dat veel Nederlanders zo gruwden van het bijna partijloze, plebiscitaire leiderschap van Charles de Gaulle. De Franse president sprak over zichzelf in de derde persoon als 'mon personnage' en had zich zo in zijn rol ingeleefd dat hij volgens André Malraux eerst Frankrijk had getrouwd en pas daarna zijn vrouw; mevrouw de Gaulle had het ook liever over 'le Général' dan over Charles. Hij zei dat alleen die politici 'groot' waren die het zelf hadden gewild, zag zichzelf als mythe en symbool en gedroeg zich ernaar. Hij was een voorbeeld van theatraliteit.⁶ Dit is het tegendeel van de bestuursstijl in Nederland met zijn onnadrukkelijke staat, coalitieregeringen en presentatie die vooral degelijkheid moet uitstralen. De afkeer van theatraliteit leidt ertoe dat men hier soms geneigd is alle elementen van spel of toneel in de politiek te verketteren, maar iets daarvan zal er toch moeten zijn om politiek te

maken tot ‘een herkenbaar conflict voor gewone mensen’.⁷ Er moet ook een onderscheid gemaakt worden tussen het bestuur op zichzelf en de politiek in bredere zin. De kabinetsleiders met de meest mobiliserende presentatie zijn in Nederland niet voor niets het duidelijkst partijpolitici gebleven: Kuyper en Den Uyl. Spectaculaire politiek is in Nederland sinds 1870 eigenlijk altijd aan sterke partijen gebonden geweest. Nu van de partijen niet veel meer over is dan een soort kiesverenigingen - essentieel voor de selectie van politiek personeel maar zonder veel maatschappelijke worteling -, ontstaat het probleem hoe de politiek buiten het bestuur eruit moet zien.

Een eeuw lang is de partij cruciaal geweest voor het succes of falen van politieke leiders. De leider gaf richting en focus aan de partij, maar omgekeerd gaf de partij ook de leider houvast en richting. De positie van de leiders van de canon die in dit boek aan de orde zijn gekomen, is sinds het ontstaan van de moderne georganiseerde partijen innig daarmee verbonden geweest. Kuyper richtte er een op, Colijn zou erzonder niet de positie hebben bereikt die hij heeft gehad, Drees definieerde zich als politicus volstrekt via zijn partij en Den Uyl zou zijn kompas kwijt zijn geraakt als hij de band met zijn partij had verloren. Zowel Kok als Lubbers had echter iets eenzaam. Het natuurlijke milieu dat de partij vroeger voor de leider was, is er niet meer. Onder Lubbers en Kok is de betekenis van de partij sterk afgenomen, maar zij hebben afgezien van bestuurlijke contacten en opiniepeilingen geen andere manier gevonden om met de wereld buiten Den Haag in contact te komen. Zij hebben een afschuw van het bad in de menigte waar de Gaulle beroemd om was, en in het algemeen van massale bijeenkomsten.⁸ Dat had Den Uyl ook gehad, maar voor hem was de partij een structuur die van de massa een georganiseerde groep maakte.

De canon bestaat uit de meest succesvolle politieke leiders en dit boek is dus vooral een verhaal over het succes van de winnaars. Wie niet tot de winnaars behoorde, was daardoor echter nog niet meteen een verliezer. Zelfs in de politiek zijn er altijd velen geweest die zich gelukkig voelden met een positie in de schaduw, op het tweede plan of in een ondersteunende functie. Zij zijn geen verliezers, maar wie zijn dat dan wel? Het zijn niet de naamlozen die gedroomd hebben het land te zullen leiden maar nooit verder zijn gekomen dan de onderste trede van de politieke ladder, noch Bomans senior, die omstreeks 1920 een kortstondig maar niet erg serieus populistisch succes beleefde, of burgemeester Van Hall, die in de jaren zestig slachtoffer werd van de politiek zonder er zelf vorm aan te willen geven. De eigenlijke verliezers zijn zij die even goed tot de winnaars hadden kunnen behoren, zij

die de ambitie hebben gehad hun stempel op het politieke leven te drukken en van wie het publiek op zeker moment ook heeft verwacht dat zij dat zouden gaan doen, maar die er uiteindelijk toch niet in geslaagd zijn. De verliezer is een Icarus die naar de zon streefde, maar zijn vleugels verbrandde en in zee stortte: hij is Elco Brinkman, Norbert Schmelzer, Willem Treub of Johannes Kappeyne van de Coppello. Zij wilden een standaard in de politiek zetten, de politiek opnieuw vormgeven, maar faalden. Ook bij hen was de partij cruciaal voor de uitkomst.

Kappeyne was in de jaren zeventig van de negentiende eeuw de dominante figuur in de politiek, maar hij wist zijn idee en stijl van speels en open debat tussen onafhankelijke parlementariërs niet door te zetten. Hij hervormde het Thorbeckeaanse liberalisme maar de toekomst was aan de georganiseerde partij, zoals Kuyper bewees. Treub was als minister aan het begin van de Eerste Wereldoorlog met zijn krachtige leiderschap de man van het ogenblik. Zijn nieuwe Economische Bond zou vervolgens in plaats van verdeeldheid en partijpolitiek zakelijke oplossingen voor maatschappelijke problemen gaan brengen. De zojuist verzuilde Nederlanders wilden echter geen afscheid nemen van hun partijen en Colijn had wel Treubs pretentie van zakelijkheid en nog meer dan hij de uitstraling van krachtig leiderschap, maar zijn basis bleef de levensbeschouwelijk gefundeerde partij. Schmelzer was een belangrijke representant van de verzakelijking van het politieke spel in de jaren zestig. Aan het einde van de verzuiling, toen de met een levenbeschouwelijk milieu verbonden partij niet meer de vanzelfsprekende basis voor electoraal succes was, wilde hij niet terug naar de maatschappij maar wilde hij politiek beperken tot het koele spel om de macht tussen de hoofdrolspelers, liefst achter de schermen. Achter de schermen bleef hij ook na zijn Nacht een belangrijke factor, maar als politiek leider met een publieke rol was hij uitgespeeld.

Bij Brinkman was het de wisseling van de wacht die verkeerd liep. Hij beet zich stuk op het probleem dat de stijl van het leiderschap onder Lubbers sterk bestuurlijk was geworden, maar dat de leider wel de basis was voor de electorale positie van zijn partij. In de jaren zestig konden de KVP-bonzen een De Quay, Marijnen of De Jong uit de hoed toveren en even gemakkelijk weer laten gaan omdat de premiers meer een pion in het partijenspel dan een stemmentrekker waren. Onder Lubbers was er enerzijds geen dominerende instantie meer om de nieuwe premier aan te wijzen behalve de zittende premier zelf, maar was die aanwijzing anderzijds juist veel belangrijker geworden omdat het verkiezingsresultaat ervan afhing. Lubbers' succes was niet het succes van de typische katholiek maar dat van de zakelijke manager.

Het leek of het CDA een nieuw publiek zou kunnen aanspreken en Brinkman wilde Lubbers' formule voortzetten. De traditionele achterban van het CDA verdiende in dit perspectief minder aandacht dan de aansluiting bij een modern publiek. Brinkman begon zich te gedragen alsof hij al premier was, in ieder geval maakte hij op zijn omgeving die indruk, en als fractieleider was hij een moderne, koele bestuurder, geen bindende figuur.

En dan was er nog Brinkmans mediapresentatie. Minister van theater noemde minister Bert de Vries hem. Hij moest 'proberen zichzelf te zijn' was het dringende advies van Biesheuvel.⁹ Het lijkt dan dat hij te weinig gewoon deed, maar het probleem was niet een teveel maar een gebrek aan presentatiebeheersing. Hij had blijkbaar te weinig zelfkennis om een presentatie te kiezen die bij hem paste; de onnatuurlijke indruk van iemand die een modern kunstje had geleerd, werd nog versterkt door de prominente aanwezigheid van zijn media- en campagneadviseur. Zo miste hij de aansluiting bij de CDA-achterban, toch het publiek waarmee hij allereerst een band had moeten leggen. De positie van het CDA was bij het vertrek van Lubbers op zich al niet benijdenswaardig, maar Brinkman versterkte de indruk dat de partij met zijn afscheid het hoofd verloor.¹⁰ Zijn presentatie ging niet te veel maar eerder te weinig van de persoon uit. 'Wat drijft hem nou?' vroeg PvdA-fractieleider Thijs Wöltgens zich na vele gesprekken nog af,¹¹ en daar zijn weinigen achtergekomen.

De personalistische campagne rond Lubbers had succes door simpel naar bestuurlijke en politieke daden te verwijzen en zijn bestuurlijke succes was gebaseerd op eindeloos overleg. Brinkman wilde echter een Lubbers zijn voordat hij veel kon laten zien en ook nog zonder diens stijl van compromis en overleg. Lubbers presenteerde hem bovendien als premierin-opleiding: hij was eigenlijk vooral fractieleider om ervaring op te doen, het echte werk moest nog komen.¹² Het was allemaal wat onwezenlijk en Brinkmans val heeft veel van een melodrama. Hij was te veel het type van de jonge carrièremaker, al gearriveerd voordat hij echt iets bereikt had. Zijn loopbaan kreeg pas diepgang met zijn gedramatiseerde val. Pas in de navertelling die het persoonlijke element in de gladde politiek laat zien, ontstaat een indruk van drama.¹³

Schmelzer en Brinkman hebben de hoogmoed gekend en de val, zij bieden in de recente politieke geschiedenis de duidelijkste voorbeelden van winnaars die verliezers werden. Behalve de premiers lijkt er in de jaren negentig echter geen succesvoller politicus in Nederland te zijn geweest dan VVD-fractieleider Frits Bolkestein. Hij symboliseerde de nieuwe positie van het liberalisme, dat zich weer beter voelde na het einde van het twintigste-

eeuwse model van de strak georganiseerde, verzuilde partij, en nu eigenlijk voor het eerst sinds de negentiende eeuw de politieke stijl en agenda weer ging bepalen. Bolkestein is er trots op dat hij ‘voor een nieuwe stijl van politiek bedrijven’ met meer openheid en directheid heeft gezorgd.¹⁴ Hij sneed nieuwe onderwerpen aan met een in de jaren zeventig nog ondenkbare stijl, domineerde de Kamer en beheerste het politieke debat. Zijn optreden deed Thorbeckeaans aan en hij werd niet voor niets wel als negentiende-eeuws politicus beschreven.¹⁵ Evenals Thorbecke maakte zijn stijl een wat geaffecteerde en gekunstelde indruk en was zijn presentatie apodictisch, meer het poneren van argumenten en stellingen dan een werkelijke uitwisseling. Ook hij was meer gerespecteerd dan geliefd en werd beschreven als imponerend, afstandelijk, vreemd. Ook hij was alleen, iemand die zich niet veel aantrok van zijn partij en daar een vreemde was.

Maar hoe succesvol was hij nu eigenlijk? Zijn partij merkte electoraal niet veel van zijn vertrek en wat is er overgebleven van zijn parlementaire stijl? Zelf wilde hij geen intellectueel zijn maar politicus en vond hij dat het de ‘taak van een politicus is om besluiten te nemen’.¹⁶ Daaraan gemeten is er ruimte voor twijfel aan zijn prestaties. Hij maakte niet de indruk recht op het premierschap af te koersen en bleef een voorbijganger in de Haagse politiek. Hij was geen Thorbecke. Was hij uiteindelijk niet een Kappeyne, iemand die grote indruk maakte met zijn stijl en de politieke agenda hielp veranderen maar in zijn politieke optreden iets vrijblijvends hield?

De vorige zin eindigt met een vraagteken, want de afstand is te klein voor een goed oordeel en dit boek wil niet afsluiten als een rond verhaal. Dit boek is een voorstel om op een andere manier dan gebruikelijk naar de politieke geschiedenis te kijken en het wil tonen dat vanuit de stijl van het leiderschap de politiek van achtereenvolgende periodes te karakteriseren is. De gedachte dat sommige aspecten van de negentiende-eeuwse politiek terugkeren, kan dan, behalve als reactie op de afbrokkeling van het twintigste-eeuwse partijmodel,¹⁷ nog op een andere manier verhelderend zijn. Het idee namelijk dat de politieke geschiedenis een vanzelfsprekende vooruitgang te zien geeft, bijvoorbeeld van ‘democratie’ of ‘emancipatie’, wordt erdoor ontkracht. In iedere periode is er opnieuw strijd over de definitie van dergelijke centrale waarden in de politiek, zoals ook de vraag wat politiek is en hoe die bedreven moet worden, telkens inzet van strijd is. De vooruitgangsgedachte gaat ervan uit dat er een duidelijke lijn in de geschiedenis is, bijvoorbeeld die van strijd voor democratie. De vraag is dan waarom het resultaat van deze strijd altijd zo tegenvalt. Betekent dit niet dat de kwaliteit van de politiek

dus voortdurend minder wordt? Moet het ontbreken van een duidelijke lijn in de politiek niet per definitie op het conto van de falende politici worden geschreven? Het tastende is echter eigen aan de politiek. Telkens opnieuw wordt de agenda vastgesteld, er is geen lijst van problemen die men in de tijd simpelweg kan afwerken; de lijst zelf verandert voortdurend. Het politieke leven wisselt van periode tot periode van karakter. Daarom heeft dit boek de structuur van hoofdstukken die ieder een periode met een eigen politieke stijl beschrijven. De speurtocht die elk tijdvak opnieuw onderneemt naar de juiste vorm van politiek, is een leerproces dat niet telkens opnieuw begint, maar een vanzelfsprekende ‘vooruitgang’ is er niet.

Was politiek vroeger niet dieper, serieuzer en gaat het nu niet alleen maar over personen? Met deze gedachte opende dit boek. De leiders hebben telkens de mogelijkheden gebruikt die de politiek bood en werden de maatstaf voor politiek gedrag en politieke agenda in hun tijd. Het is eigen aan de politiek dat die maatstaf altijd inzet van discussie is. Alleen al in die zin hoort de kritiek op de rol van personen bij de politiek. De vorige hoofdstukken hebben echter betoogd dat personen altijd centraal hebben gestaan in de politiek en dat het dan niet om de persoon op zichzelf gaat. De leider kan als persoon een belichaamd program zijn zoals Groen of Thorbecke, een aartsvader of verpersoonlijking van zijn partij zoals Troelstra of Kuyper, een stoere man die het land redt zoals Colijn, een gewone man die de zaken regelt en niets meer is dan zijn partij zoals Drees, een belichaamde paradox van maatschappijhervorming en discussiërend leiderschap als Den Uyl, maar hij (wanneer wordt het zij?) wordt altijd uitvergroot.

Politieke leiders willen hun stempel op de politiek drukken maar zij zijn ook de symbolen die wij van hen maken. Ze beginnen als vorm van de politiek van hun tijd, maar worden er in de loop van de tijd ook de uitdrukking van. Achteraf is dat wat er van hen overblijft. Zo kunnen historici een politieke periode aan de hand van een persoon karakteriseren, zonder daarmee aanhangers van een grote-mannen-theorie te worden. Personen bieden een goede toegang tot het politieke verleden. Hoe kan men de parlementaire en constitutionele politiek in de decennia na 1848 beter en pakkender typeren dan aan de hand van Thorbecke? Hoe kan de opkomst van de moderne partij en de overgang naar massapolitiek sprekender opgeroepen worden dan met Kuyper? Wie symboliseert de twijfel aan de democratie en het vertrouwen op het gezag duidelijker dan Colijn? Wat zou een helderder beeld opleveren van de politiek in de jaren vijftig dan de persoon van Drees? Hoe moet men het geloof aan de mogelijkheden van de politiek maar evenzeer de kritiek erop, kortom de ambivalenties van de jaren zestig en zeventig, be-

ter karakteriseren dan met Den Uyl? Tegen ieder beeld is iets in te brengen, maar hoe scherper het beeld, hoe helderder de discussie kan zijn. Laten we daarom om te beginnen de moderne politieke geschiedenis van Nederland indelen in vijf hoofdstukken: de tijd van Thorbecke, de tijd van Kuyper, de tijd van Colijn, de tijd van Drees en de tijd van Den Uyl.

Eindnoten:

- 1 Lubbers, *Samen onderweg*; idem, *Geloof in de samenleving*.
- 2 Kok, *We laten niemand los*, 11.
- 3 Bijv. Hans Verstraaten, 'Hoe saai is Wim Kok werkelijk? De beeldvorming van de PvdA-leider verklaard', *Haagse Post* 12 november 1988.
- 4 Max van Weezel en Leonard Ornstein, 'In de voetsporen van Drees. Lubbers zit er nie tom lellen uit te delen', *Vrij Nederland* 23 januari 1993. J.A. van Kemenade, Wim Meijer en Van Weezel zelf in Ammerlaan ed., *Lubbers*, 145, 220 en 334.
- 5 Nypels en Tamboer, *Kok*, 99.
- 6 Malraux, *Chênes*, 24, 85 (maar vgl. 110), 174; Guichard, *De Gaulle*, 317, 377; Agulhon, *De Gaulle*, 137. De klassieke tekst over leiderschap van hem zelf is de Gaulle, *Fil de l'épée*.
- 7 Hedy d'Ancona, 'Een opwindende soapopera' in: Ammerlaan ed., *Lubbers*, 41.
- 8 Zie over de hekel aan applaus en de angst voor de massa bijv. Klein en Kooistra, *Kok*, 55, en, voor Lubbers, Jan Tromp en Erik van Venetië, 'Ik ben niet geschikt te schrijven als De Gaulle', *de Volkskrant* 2 november 1991.
- 9 Kroeger en Stam, *Rogge*, 306, 309.
- 10 Vgl. Metze, *Stranding*, 275.
- 11 Kroeger en Stam, *Rogge*, 261.
- 12 Metze, *Stranding*, 272.
- 13 Vooral Metze, *Stranding*, hfdst. 1; vgl. Versteegh, *Honden blaffen*, 143.
- 14 Van Weezel en Ornstein, *Bolkestein*, 303.
- 15 Voor dit laatste bijv. *Elsevier* 21 december 1991.
- 16 Van Weezel en Ornstein, *Bolkestein*, 229.
- 17 Vgl. Te Velde, 'Spiegel van de negentiende eeuw'.

Verantwoording

De eerste ideeën voor dit boek gaan al jaren terug. Als het niet te veel als cliché klonk, zou ik zeggen dat ze ontstaan zijn als een inval tijdens een wandeling op de Drentse hei. Bij eerdere publicaties had ik gemerkt dat de politieke cultuur uit het verleden via personen toegankelijk kan worden, maar ik had me toen beziggehouden met relatief onbekende figuren. Nu wilde ik politici als uitgangspunt nemen die tot op de dag van vandaag tot de verbeelding zijn blijven spreken. Het zou me meer moeite hebben gekost mijn eigen gedachten serieus te nemen, als ik niet gedwongen was ze preciezer te formuleren.

In 1993-1994 raakte ik betrokken bij de opzet van een onderzoeksprogramma dat de politieke geschiedenis in Nederland zou moeten stimuleren. Van eind 1995 tot eind 1999 heb ik een coördinerende rol gehad in het programma dat de Natiestaat ging heten, omdat de ontwikkeling van politiek in het nationale kader centraal stond. De samenwerking met de initiatiefnemers Hans Blom en vooral Piet de Rooy was niet alleen zeer stimulerend, maar bood ook de gelegenheid mijn ideeën te concretiseren in een onderzoek naar de tijdgebondenheid van politiek leiderschap. De kunst was om aan de hand van personen over politiek te schrijven, maar zo dat in plaats van biografische schetsen een verhaal over het politiek leven zou ontstaan.

Vanaf eind 1995 kon ik een belangrijk gedeelte van mijn tijd aan het onderzoek voor dit boek gaan wijden, in Groningen, aan het Instituut voor Geschiedenis, en in samenspraak met Doeko Bosscher die ook bij het programma betrokken werd. Telkens waren er afleidingen, maar het lukte de nevenactiviteiten in de buurt van het hoofdproject te houden. Vooral in de zomermaanden, later ook in de maanden die daarop volgden, zijn de hoofdstukken van dit boek tot stand gekomen. Vanaf 2000 kon ik aan de Rijksuniversiteit Groningen met een eigen onderzoeksgroep beginnen, evenals de Natiestaat gesubsidieerd door NWO: een Pionierprogramma op het terrein van de geschiedenis van politieke cultuur.

Historisch onderzoek is iets wat men meestal alleen doet en wie daar niet van houdt, moet niet aan het vak beginnen. Toch is het een groot genoegen met een groep gelijkgestemde onderzoekers samen te werken. Niet alleen het plezier neemt toe, maar ook de productiviteit. In de laatste fase van

het werken aan dit boek heb ik geprofiteerd van de commentaren van Piet de Rooy en Doeko Bosscher, van die van mijn collega's Remieg Aerts en Barbara Henkes en van de deelnemers aan het Pionierprogramma. Het boek zou zonder de subsidie van NWO en zonder de prettige medewerking van uitgeverij Wereldbibliotheek niet of veel later tot stand zijn gekomen en de Rijksuniversiteit Groningen heeft mijn professionele leven veraangenaamd. Ik kan alleen maar hopen dat ik het met mijn collega's in de toekomst even goed zal treffen.

Geraadpleegde bronnen

Archieven

De volgende vindplaatsen hebben gediend om archiefmateriaal en vooral om moeilijk traceerbare dag- en weekbladartikelen, brochures of verkiezingsmateriaal op te sporen. In de noten is de vindplaats van dag- of weekbladartikelen niet afzonderlijk vermeld.

Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag

Archief Drees
 Archief De Geer
 Archief Gerretson
 Archief Van Hall
 Archief Romme
 Archief Ruijs de Beerenbrouck
 Archief De Savornin Lohman
 Archief Thorbecke
 Archief Vondeling

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit, Amsterdam

Archief Colijn
 Archief Kuyper
 Archief Pos

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief Den Uyl

Gemeentearchief Amsterdam (GAA)

Archief Hoofddcomité en commissies voor een huldeblijk aan de nagedachtenis van mr J.R. Thorbecke

Knipselverzamelingen van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen, het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen, Het Parool te Amsterdam

Literatuur

Artikelen in dag- en weekbladen zijn niet opgenomen.

- Aalberse, P.J.M., e.a., *Dr. Nolens* (Utrecht 1927)
- Aalberse, P.J.M., 'Voorzitter Ruijs', *In Memoriam Zijne Excellentie Jonkh.Mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck. Extra-nummer van de Katholieke Illustratie* (1936)
- Aerts, Mieke, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994)
- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997)
- Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren. Eert politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)
- Agulhon, Maurice, *De Gaulle. Histoire, symbole, mythe* (Parijs 2000)
- Altena, Bert, ed., 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932* (Amsterdam 1997)
- Ammerlaan, Robbert, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden z.j.)
- Ammerlaan, Robbert, ed., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn 1994)
- Anema, Anne, *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk* (Rotterdam 1921)
- Anti-Revolutionair beleid. Gedachtenwisseling tussen Prof.Dr. J.P.A. Mekkes en Prof.Mr. A.M. Donner* (Franeker 1954)
- Antonio, mr., *Nieuwe schetsen uit de Tweede Kamer onder het ministerie Kuyper 1901/1905* (Rotterdam 1905)
- Attlee, C.R., *As it happened* (Londen etc. 1954)
- Augustijn, C., en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998)
- Baalen, Carla van, en Jan Ramakers ed., *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001)
- Bak, C.G.M., en P.A.M. Geurts, 'Pater Borromaeus de Greeve ofm (1875-1947). Feestredenaar van de katholieke emancipatie', *Trajecta* 2 (1993) 245-259
- Bakker, Piet, ed., *Troelstra's heengaan. Stemmen en stemmingen uit eigen en anderen kring na het verscheiden en de begrafenis van mr. P.J. Troelstra* (Amsterdam 1930)
- Balsem, N.C. van, 'G. Groen van Prinsterer', *Mannen van betekenis in onze dagen* (1876) 357-408
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)* (Deventer 1978)
- Bank, Jan, en Stef Temming ed., *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen a/d Rijn 1981)

- Bank, Jan, e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam 1987)
- Bank, J., en C. Vos, *Hendrikus Colijn antirevolutionair* (Houten 1987)
- Bank, Jan, 'De dramatisering van de "nacht van Schmelzer". Televisie en politiek rondom 1966', *Jaarboek Mediageschiedenis* 3 (1991) 265-286
- Barber, James D., *The presidential character. Predicting performance in the White House* (Englewood Cliffs 1977)
- Barkey Wolf, A.G., *Christus Mea Petra. Dr H. Colijn in een rouwdienst herdacht* (Den Haag z.j.)
- Barrows, Susanna, *Distorting mirrors. Visions of the crowd in late nineteenth century France* (New Haven 1984)
- Bastiaan, W.J., *Gedenkschrift ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der stenographische inrichting van de beide Kamers der Staten-Generaal* (Den Haag 1949)
- Beaufort, W.H. de, *Dagboeken en aantekeningen 1874-1918* 2 dln (Den Haag 1993)
- Bebel, August, *Aus meinem Leben* (1911-1914; Bonn 1997)
- Becker, Frans, e.a. ed., *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1994)
- Beckett, Francis, *Clem Attlee* (Londen 1997)
- Berg, Jan-Jaap van den, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen 1999)
- Berg, J. van den, *De anatomie van Nederland* (Amsterdam 1967)
- Berg, J.Th.J. van den, en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen a/d Rijn 1974)
- Berg, J.Th.J. van den, 'De minister-president. Aanjager van noodzakelijk beleid' in: R.B. Andeweg ed., *Ministers en ministerraad* (Den Haag 1990) 97-125
- Biagini, Eugenio F., *Liberty, retrenchment and reform. Popular liberalism in the age of Gladstone, 1860-1880* (Cambridge etc. 1992)
- Bibeb en andere vip's* (Amsterdam 1967)
- Blake, Robert, *Disraeli* (1966; Londen 1967)
- Bleich, Anet, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986)
- Bloemgarten, Salvador, *Henri Polak sociaal democraat 1868-1943* (Den Haag 1993)
- Blom, J.C.H., *De mouterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975)
- Blom, J.C.H., 'De politieke machtspositie van H. Colijn in de jaren '30' in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989) 28-36
- Böhme, Erich, en Klaus Wirtgen ed., *Willy Brandt: Die Spiegel-Gespräche 1959-1992* (Stuttgart 1993)
- Boekman, E., e.a. ed., *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap* (Amsterdam 1938)
- Boissevain, Charles, *Van dag tot dag. Verzamelde opstellen* Leopold Aletrino ed. (Amsterdam ca 1925)

- Bok, Max de, ed., *Joop den Uyl. Een leven in interviews* (Amsterdam 1988)
- Bomans, Godfried, 'De man met de witte das. Herinneringen aan mijn vader' in: idem, *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek* (Amsterdam/Brussel 1971) 9-53
- Bonger, W.A., 'Over de rol der groote mannen in de geschiedenis', *De Socialistische Gids* 14 (1929) 810-826
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978)
- Bool, Flip, Veronica Hekking en Oscar van der Wijk ed., *Erich Salomon emigrant in Holland. Peter Hunter emigrant in London* (Amsterdam 1996)
- Boot, J.J.G., *Hedendaagse gezagshandhaving. Rede gehouden op de algemene vergadering van het Genootschap van Burgemeesters te Leiden, 19 oktober 1967* (Alphen a/d Rijn 1968)
- Boot, J.J.G., *Burgemeester in bezettingstijd* (1967; Apeldoorn 1973)
- Bootsma, Peter, en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999)
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980* 2 dln (Nijmegen 1995-2000)
- Bos, David, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999)
- Bos, Dennis, 'Living with the dead. Death and burial in the formative years of Amsterdam's socialist movement, 1870-1900' in: Wouter Steenhaut en Viviane Taeckens ed., *Acta. xxx annual conference* (Gent 2000) 29-35
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001)
- Bosch Kemper, J. de, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur* (Amsterdam 1865)
- Bosmans, J., *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991)
- Bosscher, Doeko, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen a/d Rijn 1980)
- Boterman, Frits, en Piet de Rooy, *Op de grens van twee werelden. Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amsterdam 1999)
- Boyce, D. George, en Alan O'Day ed., *Parnell in perspective* (Londen en New York 1991)
- Brandt, Rut, *Freundesland. Erinnerungen* (Hamburg 1992)
- Brandt, Willy, *Mijn weg naar Berlijn* (Amsterdam 1960)
- Brandt, Willy, *Erinnerungen* (1989; Berlijn 1997)
- Breedveld, Willem, en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996)
- Bremmer, C., en M.N.G. Kool ed., *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1978)* (Den Haag 1976)
- Bremmer, C., D.Th. Kuiper en A. Postma ed., *Pieter Sjoerds Gerbrandy* (Franeker 1985)
- Briefwisseling Kuyper-Idenburg* J. de Bruijn en G. Puchinger ed. (Franeker 1985)

- Brinkman, Maarten, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam 1998)
- Broek, Ilja van den, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Broglie, Gabriel de, *Guizot* (Parijs 1990)
- Brom, Gerard, *Schaepman* (Haarlem 1936)
- Brom, Gerard, *Alfons Ariëns* (Utrecht ca 1950)
- Brookshire, Jerry H., *Clement Attlee* (Manchester 1996)
- Brouwer, Jan Willem, en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001)
- Brown, Thomas, *JFK. History of an image* (Bloomington 1988)
- Brugmans, J.J., *Thorbecke* (Haarlem 1932)
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980)
- Bruins Slot, J.A.H.J.S., *...en ik was gelukkig. Herinneringen* (Baarn 1972)
- Bruijn, J. de, 'Politiek en charisma. Colijn als partijleider' in: idem en H.J. Langeveld ed., *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 129-154
- Bruijn, J. de, *Een standbeeld voor Colijn? Rede* (Amsterdam 1994)
- Burns, Michael, *Rural society and French politics. Boulangism and the Dreyfus Affair 1886-1900* (Princeton 1984)
- Busken Huet, Cd., 'Mr. Groen van Prinsterer' (1870), in: Puchinger ed., *Aandacht voor Groen*, 22-33
- Buskes, J.J., *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1963)
- Buys, J.Th., 'Groen van Prinsterer' in: idem, *Studiën over staatkunde en staatsrecht* I 597-603
- Buys, J.Th., *Studiën over staatkunde en staatsrecht* W.H. de Beaufort en A.R. Arntzenius ed. 2 dln (Arnhem 1894-1895)
- Buytendijk, S.H., *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk z.j.)
- Carlyle, Thomas, *Zes lezingen over helden, heldenvereering en heldengeest in de geschiedenis* (1902; Amsterdam 1907)
- Castoretpollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881)
- Cato, *Guilty men* (Londen 1940)
- Charmley, John, *Churchill: the end of glory. A political biography* (Londen 1993)
- Churchill, Winston S., *My early life. A roving commission* (Londen 1930)
- Churchill, Winston S., *The gathering storm* (1948; Harmondsworth 1960)
- Clarke, Peter, *A question of leadership. From Gladstone to Blair* (1991; Londen etc. 1999)
- Cockett, Richard, *Twilight of truth. Chamberlain, appeasement and the manipulation of the press* (Londen 1989)
- Colenbrander, H.Th., *Studiën en aantekeningen over Nederlandsche politiek (1909-1919)* (Den Haag 1920)
- Colijn in de caricatuur* (Baarn ca 1937)
- Colijn, H., *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* (Amsterdam 1928)
- Colijn, H., *Wat kunnen wij doen, en wat moeten wij laten, om onze ingezonken*

- volkswelvaart te verhoogen* (Amsterdam 1935)
- Colijn, H., 'De weg naar en uit de crisis' in: idem e.a., *Crisis* (Zutphen 1935) 1-17
- Colijn, H., *Voor het gemeenebest. Keur uit de redevoeringen* L.W.G. Scholten ed. (Utrecht 1938)
- Colijn, H., 'Op de grens van twee werelden' in: idem, *Saevis tranquillius in undis*, 581-615
- Colijn, H., *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het antirevolutionair beginselprogramma* (1934; Amsterdam 1940)
- Coninck, Pieter de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (dissertatie Leiden 1998)
- Cooper, Benjamin, ed., *Ridder zonder vrees of blaam. Een groote verjaarspartij met genoodigde en ongenoodigde gasten ter eere van den 70-jarigen Hendrikus Colijn* (Den Haag 1939)
- Croll, C., *Ter toelichting van mijn uittreden uit de 'Sociaal-Democratische Partij'* (Den Haag 1890)
- Crosby, Travis L., *The two mr. Gladstones. A study in psychology and history* (New Haven/Londen 1997)
- Daalder, H., en N. Cramer ed., *Willem Drees* (Houten 1988)
- Damas, *Haagsche omtrekken. Nieuwe bundel* (Den Haag 1886)
- Damsma, Dirk, en Piet de Rooy, "'Morele politiek". De Radicalen in de Amsterdamse gemeentepolitiek 1888-1897', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 115-128
- Diepen, R. van, "'Schuldige mannen?' Neville Chamberlain, Hendrikus Colijn en de Duitse dreiging, 1933-1938', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 3-17
- Diepenhorst, P.A., *Dr. A. Kuyper* (Haarlem 1931)
- Diepenhorst, P.A., *Groen van Prinsterer* (1932; Kampen 1941)
- Domela Nieuwenhuis, F., *Mijn afscheidsgroet aan de arbeiders* (Den Haag 1887)
- Domela Nieuwenhuis, F., *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam z.j.)
- Dongen, Bas van, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992)
- Drees 90. *Geschriften en gesprekken* (Naarden 1976)
- Drees, W.: *zijn land zijn partij zijn beleid*, nr 2 (1955-1956) van *Arbeid. Colportageorgaan van de Partij van de Arbeid*.
- Drees, W., 'Perspectieven voor ons volk', *De Gids* 115 (1952) II, 286-292
- Drees, W., *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1958)
- Drees, W., *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962)
- Drees, Willem, *Het Nederlandse parlement vroeger en nu* (Naarden 1975)
- Drees, W., *Herinneringen en opvattingen* (Naarden 1983)
- Drees, W., *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* H. Daalder en J.H. Gaemers ed. (Amsterdam 1996)
- Drees, W., *Marx en het democratisch socialisme* (Amsterdam z.j.)

Drees, Willem, *Gespiegeld in de tijd. De nagelaten autobiografie* (Amsterdam 2000)

- Drentje, Jan, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle 1998)
- Drimmelen, W. van, e.a. ed., *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987)
- Duverger, Maurice, *Les partis politiques* (Parijs 1951)
- Duynstee, F.J.F.M., en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees* (Assen/Amsterdam 1977)
- Duyverman, J.P., ed., *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des Konings 1806-1876* (Houten 1987)
- Elgie, Robert, *Political leadership in liberal democracies* (Basingstoke/Londen 1995)
- Elout, C.K., *De heeren in Den Haag I* (Amsterdam 1907)
- Elout, C.K., *Figuren en momenten uit de politiek van koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938)
- Elzinga, D.J., en G. Voerman, *Om de stembus... Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992; herz. uitg. 2002)
- Engen, Paul van, *De onweerstaanbare opmars van Jan Terlouw* (Alphen a/d Rijn 1982)
- Faas, Henry C., 'Denken wij eigenlijk wel' in: Han Lammers en J. van den Berg ed., *Wat denken wij eigenlijk wel? Journalistieke opinies over actuele facetten van de Nederlandse samenleving* (Amsterdam 1966) 44-79
- Faas, Henry, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen 1967)
- Falasca-Zamponi, Simonetta, *Fascist spectacle. The aesthetics of power in Mussolini's Italy* (Berkeley etc. 1997)
- Frieswijk, J., J.J. Kalma en Y. Kuiper ed., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/Leeuwarden 1988)
- Fuchs, J.M., *Korte levensschets van den minister-president dr. H. Colijn* (Amsterdam ca 1937)
- Gaay Fortman, Bas de, *De kunst van het ivoor draaien. Handleiding voor het politieke ambacht* (Utrecht/Antwerpen 1979)
- Gase, Ronald, *Misleiding of zelfbedrog. Een analyse van het Nederlandse Nieuw-Guinea-beleid aan de hand van gesprekken met betrokken politici en diplomaten* (Baarn 1984)
- Gaulle, Charles de, *Le fil de l'épée* (1932; Parijs 1996)
- Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1904)
- Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard'. 1872 - 1 april - 1897* (Amsterdam 1897)
- Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis 31 december 1916* (Amsterdam 1916)
- Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1919)
- Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921)

- Geehr, Richard S., *Karl Lueger. Mayor of fin de siècle Vienna* (Detroit 1990)
- Geen vergeefs woord. *Verzamelde deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951)
- Geer, D.J. de, *Van lang vervlogen dagen* (Den Haag 1949)
- Geer, D.J. de, *Avondmijmering* (Den Haag 1950)
- Geer, D.J. de, *Hou en trouw tot het einde* (Den Haag 1953)
- Geer, D.J. de, *Herinneringen* (Den Haag 1959)
- Gerretson, C., *Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan Dr. H. Colijn nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht* (Den Haag ca 1933)
- Gerretson, C., 'Colijn bijgezet' (1947) in: idem, *Verzamelde werken* IV (Baarn 1974) 291
- Giebels, Lambert J., *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1996)
- Gilbert, Martin, *Churchill. A life* (1991; Londen 2000)
- Gladstone, Herbert, *After thirty years* (Londen 1928)
- Gleichman, J.G., *Mr. F.A. van Hall als minister. Mededeelingen en herinneringen* (Amsterdam 1904)
- Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd. Herinneringen* (Amsterdam 1980)
- Goldberg, Hans-Peter, *Bismarck und seine Gegner. Die politische Rhetorik im kaiserlichen Reichstag* (Düsseldorf 1998)
- Goslinga, A., 'De term "Scherpe Resolutie" als brandmerk voor de wet-Kappeyne', *Antirevolutionaire Staatkunde* 4 (1928) 276-280
- Gooyer, A.C. de, en Rudolf van Reest, *Kuyper de Geweldige... van dichtbij* (Baarn z.j.)
- Graaff, Bob de, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek' in: *Jaarboek buitenlandse politiek* 1 (1994) 31-55
- Gribling, J.P., *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961)
- Gribling, J.P., *Willem Hubert Nolens 1960-1931. Uit het leven van een priester-staatsman* (Assen 1978)
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 2 dln (Amsterdam 1856-1857)
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting van 1849-1850* II (Amsterdam 1851)
- Groen van Prinsterer, G., *Parlementair fragment* (Amsterdam 1863)
- Groen van Prinsterer, G., *Aan de kiezers* 1-20 (Den Haag 1866)
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap* IX *Bescheiden* II J. Zwaan ed. (Den Haag 1991)
- Groen van Prinsterer, G., *Briefwisseling* V-VI J.L. van Essen ed. (Den Haag 1980-1992)
- Guichard, Jean-Pierre, *De Gaulle et les mass media. L'image du Général* (Parijs 1985)
- Guizot, F., *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps* 8 dln (Parijs/Leipzig 1858-1867)
- Guizot, F., *Histoire parlementaire de France. Recueil complet des discours prononcés dans les chambres de 1818 à 1848* 5 dln (Parijs 1863-1864)

- Haan, Ido de, en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200
- Haan, Ido de, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie, 1945-1965' in: idem en Jan Willem Duyvendak ed., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 89-103
- Hamer, D.A., 'Gladstone: the making of a political myth', *Victorian Studies* (herfst 1978) 29-50
- Hall, G. van, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam/Brussel 1976)
- Hall, M.C. van, *Drie eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie* (Amsterdam 1961)
- Hans, D., *Parlements-film. Figuren en momenten uit de Nederlandsche volksvertegenwoordiging* (Scheveningen z.j.)
- Hansen, Han J.A., *Luns, Drees, De Quay, Marijnen, Cals over Luns* (Hilversum/Maaseik 1967)
- Harpprecht, Klaus ed., *Willy Brandt. Porträt und Selbstporträt* (München 1970)
- Harpprecht, Klaus, *Im Kanzleramt. Tagebuch der Jahre mit Willy Brandt Januar 1973 - Mai 1974* (Reinbek bei Hamburg 2001)
- Harris, Kenneth, *Attlee* (1982; Londen 1995)
- Havenaar, Ronald, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990)
- Hawkins, Angus, "'Parliamentary government" and Victorian political parties, c. 1830 - c. 1880', *English Historical Review* 104 (1989) 638-669
- Hawkins, Angus, *British party politics, 1852-1886* (Londen/New York 1998)
- Heldring, Ernst, *Herinneringen en dagboek* Joh. de Vries ed. (Groningen 1970)
- Hellmann, John, *The Kennedy obsession. The American myth of JFK* (New York 1997)
- Hendrix, Paul, *Henri Deterding. De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds* (Den Haag 1996)
- Henggeler, Paul R., *The Kennedy persuasion. The politics of style since JFK* (Chicago 1995)
- Hersh, Seymour, *The dark side of Camelot* (1997; Londen 1998)
- Heyden, Marien van der, *Albert Hahn* (Amsterdam 1993)
- Hilton, Boyd, *The age of atonement. The influence of evangelicalism on social and economic thought 1786-1865* (Oxford 1988)
- Hoedeman, Jan, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Utrecht 1993)
- Hoek, Kees van, *Man en macht. Een serie interviews verlucht met portretten en autogrammen* (Hilversum 1932)
- Hoekstra, D.J., ed., *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar* (Alphen a/d Rijn 1968)
- Hofland, H.J.A., *Twee helden van de jaren zeventig* (Amsterdam 1979)
- Hoogendijk, F.A., *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam/Brussel 1971)
- Hooykaas, G.J., 'Thorbecke en de pers', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990) 39-54

- Houtert, Frans van, *Op het eind van de rit* (Bussum 1977)
- Houwaart, Dick, *Storm rond partij en parlement. De politieke jaren 1970-'71-'72* (Apeldoorn 1973)
- Houwink ten Cate, Johannes, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995)
- Hueting, Ernest, Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1981)
- Huis, Frits, en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht/Antwerpen 1985)
- Ingwersen, A., *Wee mijn volk* (Amsterdam 1935)
- Ising, A., *In de kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken 1850-1886* (Den Haag 1892)
- Jagger, Peter J., ed., *Gladstone* (Londen/Rio Grande 1998)
- Jalland, Patricia, 'Mr Gladstone's daughters' in: Bruce L. Kinzer ed., *The Gladstonian turn of mind. Essays presented to J.B. Conacher* (Toronto etc. 1985) 97-122
- Jansen van Galen, John, en Herman Vuijsje, *Drees wethouder van Nederland* (Alphen a/d Rijn 1980)
- Jansen van Galen, John, en Herman Vuijsje, *100 jaar Drees. Wethouder van Nederland* (Houten 1986)
- Jansen van Galen, John, en Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht* (1985; Baarn 1992)
- Jansen van Galen, John, en Hendrik Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post 1914-1990* (Amsterdam 1993)
- Jenkins, Roy, *Gladstone* (Londen/Basingstoke 1995)
- Jenkins, T.A., *Parliament, party and politics in Victorian Britain* (Manchester/New York 1996)
- Jenkins, T.A., *Disraeli and Victorian Conservatism* (Basingstoke etc. 1996)
- Jobert, Kees, *H. Colijn. Het leven en werken van een energiek man* (Den Haag z.j.)
- Jong, L. de, *Voorspel* (Den Haag 1969)
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999)
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (1968; Utrecht 1982)
- Jongeling, P., *Veertien jaar in de Tweede Kamer 1963-1977* (Amsterdam 1977)
- Jungman, W., *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek* (Bussum 1981)
- Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen ca 1964)
- Kadt, J. de, 'Falende oppositie? Na de algemene beschouwingen', *Socialisme en Democratie* 18 (1961) 761-769
- Kasteel, P., *Abraham Kuyper* (Kampen 1938)

- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, *De katolieke arbeider en zijn politieke houding* (Den Haag 1958)
- Kavanagh, Dennis, *Crisis, charisma and British political leadership. Winston Churchill as the outsider* (Londen 1974)
- Keerpunt 1972. *Regeerakkoord van de progressieve drie. PvdA, D'66, PPR* (Amsterdam 1972)
- Keller, M.A., ed., *Historisch overzicht. Pro en contra over een belangrijke kwestie, of wat deze en gene sprak en schreef over den onderstelden ridderorde-verkoop door Dr. A. Kuyper* (Apeldoorn z.j.)
- Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995)
- Kiehl, E.J., *Le gouvernement représentatif en Néerlande. Essai d'histoire contemporaine* (Rotterdam 1859)
- Klaassen, W.J.M., ed., *'Voor u persoonlijk'. Brieven van minister van buitenlandse zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* (Den Haag/Hilversum 1986)
- Klein, Pieter, en Redmar Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen* (Amsterdam 1998)
- Klijn, Annemieke, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993* (Nijmegen 2001)
- Knegtmans, Peter Jan, 'Johan Willem Albarda: democratisch socialist' in: Becker e.a. ed., *Van Troelstra tot Den Uyl*, 59-100
- Koch, Peter, *Willy Brandt. Eine politische Biographie* (1989; Berlijn/Frankfurt a.M. 1992)
- Koekkoek, Alis, 'Leider in eminenten zin' in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte ed., *Het kabinet-Kuyper 1901-1905. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 9 (Zoetermeer 2001) 101-114
- Kok, Wim, *We laten niemand los. Dr J.M. den Uyl-lezing 11 december 1995* (z.p.z.j.)
- Koole, Ruud, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten 1988)
- Koppen, Chris A.J. van, *De Geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992)
- Kors, P.B.L., 'President John F. Kennedy - een mythe? Het beeld van J.F. Kennedy in de Nederlandse dagbladen' (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Utrecht 1987)
- Korte schets uit het leven van Pieterella Baltus of de geestelijke moeder van Dr. A. Kuyper* (Leerdam 1914)
- Kossmann, E.H., 'De doctrinairers tijdens de Restauratie' in: idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 255-305
- Kossmann, E.H. *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* 2 dln (1976; Amsterdam/Brussel 1986)
- Krabbendam, H., 'Zielenverbrijzelaars en zondelozen. Reacties in de Nederlandse pers op Moody, Sankey en Pearsall Smith, 1874-1878', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* nr 34 (mei 1991) 39-55

- Kranenburg, Mark, en Kees van der Malen ed., *Het tijdperk Lubbers 1982-1994* (Rotterdam/Amsterdam 1994)
- Kroeger, Pieter Gerrit, en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998)
- Krul, Wessel, 'De burger als kunstenaar. Nederland in de jaren 1960' in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 246-271
- Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992)
- Kuiper, R., *Herenmijterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994)
- Kuiper, Roel, 'Een antirevolutionair afscheid van Duitsland. Abraham Kuyper (1837-1920) en Adolf Stoecker (1835-1909)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 220-243
- Kuiper, Roel, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven'. *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001)
- Kuyper-gedenkboek 1907. Bevattende een overzicht van de feestviering op 29 oktober 1907 ter gelegenheid van den zeventigsten verjaardag van Prof.Dr. A. Kuyper, oudminister van binnenlandsche zaken, te 's-Gravenhage, benevens een verzameling van tal van couranten-artikelen dat jubileum betreffende* (Den Haag 1908).
- Kuyper, Dr., in de caricatuur* (Amsterdam 1909)
- Kuyper's lijn, In Dr., Redevoeringen van Z.Exc. Mr. Th. Heemskerk, Prof.Dr. P.A. Diepenhorst en Z.Exc. Dr. H. Colijn, uitgesproken in de herdenkingsbijeenkomst ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het dagblad De Standaard op maandag 4 april 1932, met beschrijving van dezen feestavond* (Amsterdam 1932)
- Kuyper, A., *De Bartholomeusnacht* (Amsterdam 1872)
- Kuyper, A., *Confidentie. Schrijven aan den weled. heer J.H. van der Linden* (Amsterdam 1873)
- Kuyper, A., *Liberalisten en Joden* (Amsterdam 1878)
- Kuyper, A., *Eer is teer. Tegen mr. W.H. de Beaufort's Gidsartikel 'De deputatenvergadering'* (Amsterdam 1889)
- Kuyper, A., *In Jezus ontslapen. Meditatiën* (Amsterdam/Pretoria 1902)
- Kuyper, A., 'Ons Program' (1879; Hilversum/Pretoria 1907)
- Kuyper, A., *Starrentritsen. Editio castigata* (Kampen 1915)
- Kuyper, A., *Starrenflonkering. Een bundel driestarren* (Amsterdam 1932)
- Kuyper, A., *Ons instinctieve leven* (Amsterdam ca 1908)
- Kuyper, H.S.S. en J.H., *De levensavond van Dr A. Kuyper* (Kampen 1921)
- Kuyper, H.S.S. en J.H., ed., *Herinneringen van de oude garde aan den persoon en den levensarbeid van Dr. A. Kuyper* (Amsterdam 1922)
- Kuypers, G., *Het politieke spel in Nederland. Diagnoses, remedies en een suggestie* (Meppel 1967)
- Kwant, Aat de, en Evert Mathies, *Twee dingen. Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht/Antwerpen 1981)

- L., 'Democratie en Constitutionele Monarchie', *De Gids* (1871) iv, 59-112
- Laman, G.J., *Groen van Prinsterer als volksvertegenwoordiger (1862-1865)* (Franeker z.j.)
- Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944* I (Amsterdam 1998)
- Langeveld, Herman, 'De canonisering van het Colijn-beeld, 1930-1990', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek* 10 (1999) 200-219
- Leaming, Barbara, *Mrs Kennedy. The missing history of the Kennedy years* (Londen 2001)
- Le Bon, Gustave, *Psychologie des Foules* (1895; Parijs 1918)
- Liber amicorum Achiel Van Acker* (Brugge 1973)
- Lieftinck 1902-1989, Pieter. Een leven in vogelvlucht. Herinneringen opgetekend door A. Bakker en M.M.P. van Lent* (Utrecht/Antwerpen 1989)
- Linden, W.H. van der, *Domela Nieuwenhuis in 219 politieke prenten* (Amsterdam 1990)
- Lohuis, Gilbertus, *Pater Borromaeus zoals tallozen hem zagen en hoorden* (Leiden ca 1947)
- Loon, J.K. van, *Dr. A. Kuyper geleidelijk geleid. Een beknopt levensbeeld* (Amsterdam 1937)
- Loreck, Jochen, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde. Das Kommunikationsverhalten in der deutschen Arbeiterbewegung und die Konzeption der sozialistischen Parteipublizistik durch August Bebel* (Bonn/Bad Godesberg 1977)
- Lubbers, Ruud, *Samen onderweg. Over democratie, christendom & samenleving, economie en internationale vraagstukken* Arendo Joustra en Erik van Venetië ed. (Utrecht 1991)
- Lubbers, Ruud, *Geloof in de samenleving. Christen-democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers* (Nijmegen 1998)
- Ludwig, Emil, *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig* (Berlijn etc. 1932)
- Luijendijk, Tineke, en Louis Zweers, *Parlementaire fotografie... van Colijn tot Lubbers* (Den Haag 1987)
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (1968; Amsterdam 1976)
- Mailer, Norman, 'The leading man. A Review of JFK: The Man and the Myth' in: Earl Latham ed., *J.F. Kennedy and presidential power* (Lexington etc. 1972) 287-293
- Malraux, André, *Les chênes qu'on abat...* (Parijs 1971)
- Mansholt, Sicco, *De crisis* (Amsterdam 1975)
- Marchant, H.P., *Overpeinzingen van coalitie-staatslieden* (Rotterdam 1926)
- Marquand, David, *Ramsay MacDonald* (1977; Londen 1997)
- Marsh, Peter T., *Joseph Chamberlain. Entrepreneur in politics* (New Haven/Londen 1994)
- Marshall, Barbara, *Willy Brandt. Eine politische Biographie* (Bonn 1993) 88-90
- Matthew, H.C.G., 'Gladstone, rhetoric and politics' in: Jagger ed., *Gladstone*, 213-234

- Matthew, H.C.G., *Gladstone II* (Oxford 1995)
- Matthey, Ignaz, “‘Een diepe hulde, een warme toon’. De oprichtingsgeschiedenis van het Thorbeckebeeld’, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 85 (1993) 133-166
- McDonough, Frank, *Neville Chamberlain, appeasement and the British road to war* (Manchester/New York 1998)
- Messer, E., *Dr. Willem Drees* (z.p. ca 1961)
- Metze, Marcel, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995)
- Mevius, Martin, Lennart Booij en Erik van Bruggen ed., *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996)
- Michels, Robert, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (1911; Stuttgart 1970)
- Miquel, Pierre, *Les rois de l'Elysée* (Parijs 2001)
- Montgomery Hyde, H., *Neville Chamberlain* (Londen 1976)
- Moor, O. de, en A.M. de Moor-Ringnalda, *Een Maassluiser jongen wordt Minister-President. Het leven van Dr. Abraham Kuyper (1837 - 29 oktober - 1937)* (Nijkerk z.j.)
- Morgan, Kenneth O., *Labour people. Leaders and lieutenants, Hardie to Kinnock* (1987; Oxford/New York 1992)
- Morley, John, *The life of William Ewart Gladstone* 3 dln (Londen/New York 1903)
- Morrison, Herbert, *An autobiography* (Londen 1960)
- Mosse, George L., *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (Ithaca/Londen 1975)
- Mulder, Gerard, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam 1980)
- Mulder, Gerard, en Paul Koedijk, *Léés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam 1996)
- Muller, Eelke, “‘Liever een gordijn geschoven voor het akeligst schouwtooneel’. De moord op de gebroeders De Witt in de schilderkunst van de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 113-146
- Multatuli, *Ideeën IV* (Amsterdam 1986)
- Na tien jaar 1894-1904. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (Amsterdam 1904)
- Na'aman, Shlomo, *Lassalle* (Hannover 1970)
- Naarding, J.W., *Het conflict Snouck Hurgronje - Van Heutsz - Van Daalen. Een onderzoek naar de verantwoordelijkheid* (Utrecht 1938)
- Nederlandse kiesstelsel, Het. Rapport van de commissie Parlementaire Democratie* (uitgave Partij van de Arbeid ca 1964)
- Nypels, Frans, en Kees Tamboer, *Wim Kok. Vijftien jaar vakbeweging* (Amsterdam 1985)

- Offringa, B., ed., *Een groot vaderlander herdacht door tijdgenooten. Dr. H. Colijn* (Leiden 1947)
- Olivier, W.C.D., *Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke* (Arnhem 1872)
- Olivier, W.C.D., *Van de Staten-generaal* (Den Haag 1876)
- Onthulling van het standbeeld van Thorbecke* (Den Haag 1876)
- Oss, S.F. van, *Dingen op komst* (Den Haag 1934)
- Oss, S.F. van, *Vijftig jaren journalist* (Den Haag 1946)
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940* 6 dln (1948-1951; Assen 1968)
- Packer, Ian, *Lloyd George* (Londen etc. 1998)
- Paping, Richard, 'Die waardige man'. *Prof. H.C. van Hall (1901-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs* (Groningen 1996)
- 'Parasitische politiek', *De Gids* (1861) I, 137-174
- Parry, Jonathan, *The rise and fall of liberal government in Victorian Britain* (New Haven/Londen 1993)
- Passerini, Luisa, *Mussolini immaginario. Storia di una biografia 1915-1939* (Rome/Bari 1991)
- Pearce, Robert, *Attlee* (Londen/New York 1997)
- Perry, Jos, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947* (Amsterdam 1994)
- Perry, Jos, e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994)
- Plas, Michel van der, *Godfried. Het leven van de jonge Bomans 1913-1945* (Bussum 1982)
- Plas, Michel van der, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (1963; Baarn 1992)
- Plas, Michel van der, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Baarn 1995)
- Pos, Mary, *Daden!* (Amsterdam 1931)
- Pos, Mary, *1869 22 juni 1939. Herinneringsalbum zijne excellentie Dr. H. Colijn* (Amsterdam ca 1939)
- Praag jr, Philip van, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990)
- Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966)
- Puchinger, G., *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966)
- Puchinger, G., *Hergroepering der partijen* (Delft 1968)
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie* 3 dln (Kampen/Leiden 1970-1993)
- Puchinger, G., *Dr. Jelle Zijlstra. Gesprekken en geschriften* (1978; Naarden 1979)
- Puchinger, G., *Ontmoetingen met anti-revolutionairen* (Zutphen ca 1981)
- Puchinger, G., *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984)
- Puchinger, G., *De jonge Kuyper (1837-1867)* (Franeker 1987)
- Puchinger, G., 'Minister-president Ae. Mackay' in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn

- en A. Postma ed., *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 59-89
- Puchinger, G., ed., *Aandacht voor Groen van Prinsterer* (Kampen z.j.)
- Puchinger, G., *Colijn. Momenten uit zijn leven* (Kampen z.j.)
- Pugh, Martin, *The Tories and the people, 1880-1935* (Oxford 1985)
- Raak, Ronald van, 'Een conservatieve camarilla op het Loo. Gerrit Jan Mulder en het conservatisme in Nederland', *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999) 103-119
- Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001)
- Raalte, E. van, *De ontwikkeling van het minister-presidentschap in Nederland, België, Frankrijk, Engeland en enige andere landen* (Leiden 1954)
- Rauschnig, Hermann, *Die Revolution des Nihilismus* (Zürich/New York 1938)
- Rauschnig, Hermann, *De nihilistische revolutie. Schijn en werkelijkheid in het Derde Rijk* Menno ter Braak ed. (Den Haag 1939)
- Reest, Rudolf van, *De levensroman van Dr H. Colijn* (Baarn 1937)
- Rehwinkel, Johan Peter, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991)
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (1995; Amsterdam /Antwerpen 1997)
- Ritter jr, P.H., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918* 2 dln (Den Haag 1931)
- Ritter jr, P.H., *Over Mussert* (Baarn 1934)
- Ritter, P.H., 'Mr P.J. Oud, de mens' in: N. Arkema e.a., *Mr P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten* (Rotterdam 1951) 290-299
- Ritter jr, P.H., *Over Wijnkoop* (Baarn z.j.)
- Rogier, Jan, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980)
- Rogmans, Ben, *Hans van Mierlo. Een bon-vivant in de politiek* (Utrecht 1991)
- Roland Holst, Henriette, *De revolutionaire massa-actie. Een studie* (Rotterdam 1918)
- Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* 2 dln (1938-1940; Amsterdam/Antwerpen 1956)
- Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering. Herinneringen* (1970; Amsterdam 1988)
- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996)
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979)
- Rooy, Piet de, 'Begeerten en idealen' in: idem e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland* (Nijmegen 1995) 8-77
- Rosanvallon, Pierre, *Le moment Guizot* (Parijs 1985)

- Ruggiero, John, *Neville Chamberlain and British rearmament. Pride, prejudice, and politics* (Westport/Londen 1999)
- Rullmann, J.C., *Kuyper-bibliografie* 3 dln (Den Haag/Kampen 1923-1940)
- Rullmann, J.C., *Abraham Kuyper. Een levensschets* (Kampen 1928)
- Rullmann, J.C., *Colijn. Een levensschets* (Leiden 1933)
- Sagittarius, *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869)
- Saks, J., *Socialistische opstellen* 2 dln (Rotterdam 1918-1923)
- Sas, N.C.F. van, 'Romein en Thorbecke: twee worstelaars met de tijdgeest' in: H.M. Beliën ed., *Vijftig jaar erflaters. Een terugblik op De erflaters van onze beschaving van Jan en Annie Romein* (Rotterdam 1990) 70-92
- Sas, N.C.F. van, en H. te Velde ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998)
- Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* 2 dln (Den Haag z.j.)
- Schaafsma, Douwe, *Bauke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik* (Hilversum 1978)
- Schaepman, Mgr. Dr. H.J.A.M., *herdacht in de hoofdstad* (Amsterdam 1903)
- Schaepman, H.J.A.M., *Menschen en boeken. Verspreide opstellen* I (Utrecht 1893)
- Schaepman, H.J.A.M., 'Mr. Groen van Prinsterer' (1876) in: Puchinger ed., *Aandacht voor Groen*, 34-43
- Schaper, J.H., *Een halve eeuw strijd. Herinneringen* 2 dln (Groningen etc. 1933-1935)
- Scheffer, Age, *Ome Jan. Het leven van Jan van Zutphen* (Amsterdam 1958)
- Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968)
- Schermerhorn, Prof.Dr.Ir. W., *Minister-president van herrijzend Nederland* (Naarden 1977)
- Schlesinger, Arthur M., *A thousand days. John F. Kennedy in the White House* (Boston/Cambridge, Mass. 1965)
- Schmelzer, W.K. Norbert, 'De Nacht van Schmelzer', *Groniek* 139 (december 1997) 185-192
- Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928* (1928; Kampen 1929)
- Schurgers, H.J.H., *Charles Ruys. Mens, christen, staatsman* (z.p. 1973)
- Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer* (1976; Goes 1977)
- Schwartzenberg, Roger-Gérard, *Politieke superstars. De vedettencultus in de politiek* (Antwerpen 1977)
- Schwietert, Charl, en Hans Hillen, *De formatie van een tijdbom. Het tweede kabinet-Van Agt* (Haarlem 1981)
- Seebacher-Brandt, Brigitte, *Bebel. Kùnder und Kàrner im Kaiserreich* (Bonn 1988)
- Shannon, R.T., *Gladstone and the Bulgarian agitation 1876* (1963; Hassocks/Hamden 1975)
- Shannon, Richard, *Gladstone: heroic minister 1865-1898* (Londen etc. 1999)

- Slaa, Robin te, “‘Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!’ Colijn en zijn anti-democratische bewonderaars omstreeks 1933’, *Skript* 21 nr 1 (1999) 4-13
- Sluysen, M., *‘De Partij’* (Amsterdam 1947)
- Sneller, Z.W., ‘Groen van Prinsterer en Fruin’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde* 12 (1949) 547-657
- Soethout, Anneke van, ‘Mary Pos. Een fenomeen’, *Uitgelezen Boeken* 5 (1992) nr 1
- Spanning, Hans van, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (z.p. ca 1988)
- Stephanopoulos, George, *All too human. A political education* (Londen 1999)
- Stern, Carola, *Willy Brandt* (1975; Reinbek bei Hamburg 1988)
- Sternburg, Wilhelm von, ed., *Die dentschen Kanzler. Von Bismarck bis Kohl* (1985; Berlijn 1998)
- Stevens, R.J.J., L.J. Giebels en P.F. Maas ed., *De formatiedaghoeken van Beel 1945-1973* (Nijmegen 1994)
- Stirner, Hartmut, *Die Agitation und Rhetorik Ferdinand Lassalles* (Marburg 1979)
- Stoop, J.P., ‘Om het volvoeren van een christelijke staatkunde’. *De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (Hilversum 2001)
- Suttorp, L.C., *Jhr Mr Alexander Frederik de Savomin Lohman. Zijn leven en werken* (Den Haag 1948)
- Tamse, C.A., ed., *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eek aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884* (z.p. 1975)
- Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl* (Amsterdam 1984)
- Tellegen, B.D.H., ‘Thorbecke’, *De Tijdspiegel* (1872) 185-202
- Tempel, J. van den, *Nederland in Londen. Ervaringen en beschouwingen* (Haarlem 1946)
- Terlouw, Jan, *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981 - 5 november 1982* (Utrecht/Antwerpen 1983)
- Thorbecke, J.R., *Historische schetsen* (Den Haag 1860)
- Thorbecke, J.R., *Briefwisseling III-VI* G.J. Hooykaas (en F.J.P. Santegoets) ed. (Den Haag 1988-1998)
- Thorbecke, J.R., ‘Narede’ in: idem, *Parlementaire redevoeringen 1865-1866*, v-xx
- Thorbecke, J.R., *Parlementaire redevoeringen 1849-1850, 1862-1863, 1865-1866* (Deventer 1859-1870)
- Thorbecke, J.R., *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen II-V* G.G. van der Hoeven ed. (Groningen 1901-1907)
- Tilly, Charles, *Popular contention in Great Britain 1758-1834* (Cambridge, Mass. 1995)
- Tony van Verre ontmoet Jan Terlouw. *Tussentijds* (Bussum 1980)
- Toonen, Sjaak, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam 1992)
- Treub, M.W.F., *Rede uitgesproken in de constitueerende vergadering van den Economischen Bond op 15 december 1917* (z.p. z.j.)
- Treub, M.W.F., *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931)

- Troelstra, Pieter Jelles. *Redevoeringen ter gelegenheid van de plaatsing van het borstbeeld in het gebouw van de Tweede Kamer* (Amsterdam ca 1950)
- Troelstra, Jelle, *Mijn vader Pieter Jelles* (Amsterdam 1942)
- Troelstra, P.J., *Van leed en strijd. Verspreide stukken (1892-1898)* (Amsterdam 1898)
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften* 4 dln (Amsterdam 1927-1931)
- Tijn, Joop van, *Meester op het floret* Chris van Esterik ed. (Amsterdam 2001)
- Udink, B.J., *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986)
- Uyl, J.M. den, 'Om te winnen!', *Socialisme en Democratie* 23 (1966) 833-845
- Uyl, J.M. den, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978)
- Vader der ouden van dagen. Brieven aan Willem Drees* (Den Haag 1998)
- Veer, Paul van 't, ed., *Drees. Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1902-1972* (Assen 1972)
- Veer, Paul van 't, *De Atjeh-oorlog* (1969; Amsterdam 1980)
- Velde, Henk te, 'Ervaring en zingeving in de politiek. Het politieke charisma in de tijd van Abraham Kuyper', *Theoretische Geschiedenis* 23 (1996) 519-538
- Velde, Henk te, 'Een aparte techniek. Nederlandse politieke acteurs en de massa na 1870', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1997) 198-212
- Velde, Henk te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998) 322-343
- Velde, Henk te, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848' in: Van Sas en idem ed., *Eeuw van de Grondwet*, 146-181
- Velde, H. te, 'Haast in de politiek. De stijl van Den Uyl en de opkomst van Van Agt' in: Jan Ramakers, Gerrit Voerman en Rutger Zwart ed. *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998) 8-24
- Velde, Henk te, 'Koopman in nieuws' in: Herman Beliën e.a. ed., *In de vaart der volken. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 137-146
- Velde, Henk te, 'Authenticiteit en politiek', *Krisis. Tijdschrift voor Filosofie* nr 76 (1999) 35-45
- Velde, Henk te, 'Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie' in: Dick Pels en idem ed., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 151-173
- Velde, H. te, 'De spiegel van de negentiende eeuw. Partij, representatie en geschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000* (2001) 19-40
- Velde, Henk te, en Hans Verhage ed., *De eenheid en de delen. Zuilvernning, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)
- Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen. Le carnaval des animaux politiques* P.G.T.W. van Griensven en J.M.M.J. Clerx ed. (Den Haag 1993)
- Veldman, Hans, en Willem Post, *John F. Kennedy. De mythe, de ontluistering: het veranderende beeld van JFK* (Den Haag 1993)

- Verhagen, J.A.H., *De totstandkoming van het eerste ministerie Ruijs de Beerenbrouck. Een parlementair-historische studie* (Den Bosch 1952)
- Verkade, W., *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974)
- Verkuil, Dik, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992)
- Verkuil, Dik, 'De jonge vriend van Drees. Kleio-gesprek met Jelle Zijlstra', *Kleio* 33 nr 6 (1992) 15-21
- Verslag conferentie over het partijwezen in het Kurhaus te Scheveningen op 4 en 5 november 1966* (z.p. 1966)
- Versteegh, Kees, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999)
- Viereck, George Sylvester, *Schijnwerpers. De problemen van onzen tijd in gesprekken met grooten onzer dagen* (Leiden 1931)
- Viersen, J., *Minister P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de 19e eeuw* (dissertatie Groningen 1997)
- Visser, Anneke, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986)
- Visser van Nieuwpoort, A., *De Anti-Revolutionnaire Partij en Dr. H. Colijn* (Amsterdam 1946)
- Vissering, S., 'Thorbecke', *De Gids* (1872) III 1-7
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland 2 dln* (1902-1905; Amsterdam 1921-1922)
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan I* (Amsterdam z.j.)
- Voerman, J., *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (Utrecht 1954)
- Vollenhoven, C. van, 'De eendracht van het land' (1913) in: idem, *Verspreide Geschriften II* (Haarlem/Den Haag 1934) 173-209
- Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968)
- Vorrink, Koos, *Feest-cultuur. Eenvoudige praktische wenken voor het organiseren van vergaderingen en feestelijke samenkomsten* (Amsterdam 1935)
- Voskuil, K., ed., *Drees aan het woord. Geschriften en redevoeringen* (Amsterdam 1952)
- Voskuil, K., ed., *Dr W. Drees in caricatuur* (Amsterdam 1952)
- Voss, Vivian, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981)
- Vossen, Koen, *Alias Frahm. Het emigrantenverleden van Willy Brandt als politiek thema in de Bondsrepubliek Duitsland (1945-1974)* Utrechtse Historische Cahiers 17 (1996) nr 3
- Vree, Frank van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989)
- Vree, Frank van, "'In het land van Mussolini". De Nederlandse pers en fascistisch Italië', *Incontri* 6 (1991) 3-25

- Vree, Frank van, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996)
- Vree, J., *Abraham Kuyper als Amsterdams predikant (1870-1874)* (Amsterdam 2000)
- Vries, Huib de, 'De katholieke jonker uit het zuiden' in: C.C.C.M. van Nispen tot Sevenaer, *'t Suideras en zijn bewoners* (z.p. 1994) 101-108
- Wagenaar, Marja, ed., *Herinneringen aan Joop den Uyl. Artikelen en interviews* (Amsterdam 1988)
- Wagenaar, Marja, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (Den Haag 1997)
- Walravens, J.A.M., "'Men kan niet altijd doen wat men prettig vindt'. J.E. de Quay als minister-president 1959-1963' (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Nijmegen 1991)
- Walravens, Jan, 'Schrijven Jan, schrijven Jan. Een fragment uit het dagboek van premier De Quay: 1 december 1960 - 23 januari 1961', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (1999) 117-132
- Wang, Rongfen, *Cäsarismus und Machtpolitik. Eine historisch-bibliographische Analyse von Max Webers Charismakonzept* (Berlijn 1997)
- Watts, Duncan, *Ramsay MacDonald. A Labour tragedy?* (Londen 1998)
- Weber, Max, 'Politik als Beruf' (1919) in: idem, *Wissenschaft als Beruf Politik als Beruf* (Stuttgart etc. 1995) 29-74
- Weezel, Mas van, en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam 1999)
- Weideren Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1891* 3 dln (1889-1893; Den Haag 1905-1907)
- Werf, Hans van der, *Bas de Gaay Fortman. Profiel van een politicus* (Baarn 1973)
- Werf, Hans van der, *Joop den Uyl. Profiel van een politicus* (Baarn 1975)
- Weringh, Koos van, *Albert Hahn. Teken en te ontmaskeren* (Amsterdam 1969)
- Westerloo, Ed van, 'Ik zag een traan op zijn gezicht. Televisieverslaggever in Den Haag', *Jaarboek Mediageschiedenis* 3 (1991) 287-294
- White, Theodore H., *The making of the president 1960* (New York 1961)
- White, Theodore H., *In search of history. A personal adventure* (New York etc. 1978)
- Wickham, Glynne, 'Gladstone, oratory and the theatre' in: Jagger ed., *Gladstone*, 1-31
- Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Groningen z.j.)
- Wiegel, Hans, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam 1968)
- Wilde, J.A. de, en H. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949)
- Willemsz, Willem, *Dr. A. Kuyper 1837 - 29 oktober - 1917* (Amsterdam z.j.)
- Williamson, Philip, *Stanley Baldwin. Conservative leadership and national values* (Cambridge 1999)

Wills, Garry, *The Kennedy imprisonment. A meditation on power*
(Boston/Toronto 1982)

Withuis, Jolande, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976* (Meppel/Amsterdam 1990)

Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *Defreule vertelt* (Baarn 1973)

Wijne, Johan S., *Stuuf Wiardi Beekman. Patriciër en sociaal-democraat* (Amsterdam/Brussel 1987)

Zanen, Jan van, *Haya. Haya van Someren-Downer, vrouw voor vrijheid en democratie* (Amsterdam 1994)

Zege, De, *en het wederoptreden van Colijn weerspiegeld in de pers* (Groningen 1937)

Zons, Achim, *Das Denkmal. Bundeskanzler Willy Brandt und die linksliberale Presse* (München 1984)

Zwaal, Peter W. van der, 'Drees en de verzorgingsstaat. Ouderdomswetgeving en beeldvorming' (onuitgegeven doctoraalscriptie Rotterdam 1989)

Zwaal, P.W. van der, 'Politici, ambtenaren en de verzorgingsstaat. De oudedagsvoorziening, 1945-1952.' in: W.P. Blockmans en L.A. van der Valk ed., *Van particuliere naar openbare zorg, en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1992) 177-193

Zijlstra, Jelle, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam 1992.)

Herkomst afbeeldingen

- p. 17 Schilderij door Johan Heinrich Neuman: Thorbecke, minister van Staat en minister van binnenlandse zaken. Copyright Rijksmuseum Amsterdam
- p. 18 De regeringstafel in de Kamer getekend door J.M. Schmidt Crans. In de bankjes is rechts Thorbecke zichtbaar. Overgenomen uit *Nederlands Magazijn* (1860)
- p. 53 Portret van Kuyper door H.J. Havenman, 1896. Overgenomen uit C. Augustijn e.a. ed., *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (1987)
- p. 54 Huldiging van Kuyper op 8 april 1912 in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. Overgenomen uit Willem Willemsz, *Dr. A. Kuyper 1837 - 29 oktober 1917* (Amsterdam ca 1917)
- p. 105 Colijn in een ‘parlementaire film’ van Erich Salomon in *Het Leven*, Februari 1936
- p. 106 Colijn op een verkiezingsaffiche uit 1925. Met dank aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de VU
- p. 153 Drees bij zijn tuinhekje. Foto Uitgeverij Spaarnestad BV
- p. 154 Omslag van brochure *W. Drees: zijn land zijn partij zijn beleid* (1955-1956)
- p. 189 Den Uyl op campagne. Foto Daniel Koning. Afgedrukt in *de Volkskrant* 28 december 1987
- p. 190 Den Uyl op een verkiezingsaffiche uit 1977. Met dank aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Zie ook Dj. Elzinga & G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (2002)

Naamregister

Aalberse, P.J.M. 110, 119
 Aardenne, G.M.V. van 219
 Acker, A. Van 180, 184, 186
 Adama van Scheltema, C.S. 166
 Adenauer, K. 230, 233, 235
 Aerts, W.R.E. (Mieke) 175
 Agt, A.A.M. (Dries) van 11, 159, 196, 198, 210, 217, 220, 222-225, 227, 229, 239, 241
 Agt, Eugénie van 227
 Albarda, J.W. 9, 13, 111, 118, 126, 157
 Alberdingk Thijm, J.A. 42
 Ammerlaan, R. 201
 Andriessen, F.H.J.J. (Frans) 191
 Anema, A. 70
 Attlee, C.R. (Clement) 141, 144, 176, 179-186
 Attlee, V. (Violet) 184-185

 Bahr, E. 239
 Baldwin, S. 142, 181
 Balfour, A.J. 183
 Baltus, Pietje 73
 Bata, T. 116
 Beatrix, prinses 206
 Beaufort, W.H. de 85, 87
 Bebel, August 59-60, 82, 85, 93-94, 96, 100
 Beel, L.J.M. 159-160, 163, 166-167, 195, 206
 Beernink, H.K.J. 203, 238
 Berg, J.Th.J. van den 191, 201
 Bevan, A. 182
 Beveridge, W.H. 171
 Bevin, E. 182
 Biesheuvel, B.W. (Barend) 195, 198, 217, 222, 245
 Bismarck, O. von 36, 67
 Boersma, J. 216
 Boissevain, Ch. 65, 83
 Bokma de Boer, Sjoukje 81
 Bolkestein, Frits 226, 245-246
 Bomans, J.B. 131-133, 243
 Bomans, Godfried 131-132
 Bongers, W.A. 152
 Boomen, G. van den 216
 Boot, J.J.G. 194
 Bosch Kemper, J. de 47
 Bosse, P.P. van 64
 Boulanger, G. 59, 101

Bouwman, Mies 207
Bouwmeester, L. 131
Braak, Menno ter 95
Brandt, Rut 233-234
Brandt, Willy 11, 13, 229-236, 239
Brink, J.R.M. van den 169
Brinkman, L.C. (Elco) 244-245
Brom, G. 63
Brugghen, J.J.L. van der 34
Burger, J.A.W. (Jaap) 194
Burgerhart, Saartje 214
Burke, E. 45
Busken Huet, Cd. 39-40

- Buskes, J.J. 165
 Buys, J.Th. 35-37, 39, 50, 73
 Buytendijk, S.H. 85
- Cals, J.M.L.Th. (Joseph) 159, 195, 197-203, 206, 208, 215-216, 218
 Carlyle, Th. 113, 147, 236
 Carmiggelt, Simon 174
 Chamberlain, Joseph 59-60, 82, 99, 112-113, 146
 Chamberlain, A. Neville 141-146, 150, 156
 Churchill, R.H.S. (Randolph) 146
 Churchill, W.L.S. (Winston) 117, 141-146, 157, 181-185
 Claus, prins 206
 Clinton, W.J. (Bill) 14
 Colijn, Hendrikus 7, 9-11, 13-14, 58, 85, 87, 93, 107-152, 155-179, 183-184, 188, 193-195, 197, 220, 228, 242-244, 247-248
 Colijn-Groenenberg, Helena 136-137, 177, 227
 Cort van der Linden, P.W.A. 156
- Daalen, G.C.E. van 151
 Dam, M.P.A. (Marcel) van 224
 Damas (ps. van F. van Hogendorp) 65, 71
 Danton, G.J. 37-38
 Deterding, H.W.A. 116, 146-147
 Disraeli, Benjamin 63
 Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 12, 19-20, 37, 42, 56-57, 59, 61-63, 73-74, 81-82, 86, 88-89, 91, 93-96, 98-99, 101-102
 Donner, A.M. 173-174
 Drees, A.S. (Annie) 176
 Drees, J.M. (Jan) 176
 Drees, Willem 8-14, 19, 27, 68, 85, 108, 112, 117-118, 130, 132, 137, 141, 155-188, 192, 194-195, 197, 202, 206-207, 214-218, 220, 226, 228, 230, 239-240, 242-243, 247-248
 Drees jr, Willem 176, 227
 Drees-Hent, C. (Catharina, To) 137, 176-177, 227
 Duinkerken, Anton van 131
 Duisenberg, W. 194, 235
 Duymaer van Twist, L.F. 128-129
- Elout, C.K. 86, 128
- Faas, H.C. (Henry) 170, 193, 204, 239
 Foot, Michael 142
 Ford, Henry 147
 Fransen van de Putte, I.D. 113
 Freud, S. 147
 Fruin, R.J. 34, 58

Gaay Fortman, B. (Bas) de 211-212, 215, 225
Gaay Fortman, W.F. de 211, 216, 218
Gaulle, Charles de 242-243
Gaulle, Yvonne de 242
Geer, D.J. de 118-119, 122-127, 133, 136, 138, 140, 142, 156-157, 165, 169, 184
Gerbrandy, P.Sj. 157-158, 184
Gerretson, F.C. 130, 137, 145, 151
Gladstone, C. (Catherine) 83
Gladstone, H. (Herbert) 82
Gladstone, W.E. (William Ewart) 11, 13-14, 59-61, 82-84, 89, 93-102, 113, 139, 141, 144

Gordon, Ch.G. 84
 Gortzak, Wouter 213
 Graftdijk, K. 172
 Greeve, Borromaeus de 131-132
 Grinten, W.C.L. van der 192
 Groen van Prinsterer, Guillaume 8, 11-12, 14, 23, 30, 32-43, 45-48, 56-59, 61, 64-65, 68-70, 72, 75, 78-79, 123, 247
 Guizot, François 11, 13, 44, 51, 76-77, 79-80, 141
 Gunning jr, J.H. 42

Hahn, Albert 85-86, 138
 Hall, F.A. van 27-32, 35, 46, 51, 206
 Hall, G. van 206-207, 209, 243
 Hall, M.C. van 30
 Hans, D. 87, 122, 140, 147
 Hartington, S.C. 97
 Heemskerk Azn, J. 41, 50
 Heemskerk, Th. 68
 Hellmann, J. 238
 Hemingway, E. 236
 Heutsz, J.B. van 151
 Hichtum, Nienke van, zie Bokma de Boer, Sj.
 Hitler, Adolf 95, 142, 145, 149, 232
 Hoek, K. van 147
 Hofland, H.J.A. 227
 Hogendorp, G.K. van 12
 Hugo, Victor 49

Idenburg, A.W.F. 9, 75, 81, 87, 89, 109-110, 112, 118
 Ingwersen, A.U. 149, 161

Jansen van Galen, John 175
 Jong, L. de 116
 Jong, P.J.S. de 159, 195-198, 209, 244
 Jonge, A.A. de 115
 Jonge, B.C. de 123
 Jongeling, P. 211

Kadt, J. de 167, 192
 Kan, Wim 187, 202
 Kappeyne van de Coppello, J. 64-68, 113, 199, 215, 44, 246
 Kasteel, P. 78
 Kennedy, Jacqueline 236, 238
 Kennedy, John F. 14, 229, 234-239
 Kennedy, Robert 235
 Kennedy, P.J. (Joe) 237
 Keuchenius, L.W.G. 41

Kiehl, E.J. 28
Kleerekoper, A.B. 86, 132, 149, 158
Klompé, M.A.M. (Marga) 175, 203-204
Koekoek, H. 209
Korsten, B. 205
Kortenhorst, L.G. 110, 169
Kuyper, Abraham 8-14, 19-20, 22, 33, 37-38, 55-103, 107, 109-114, 117, 123, 128-129, 132, 134-141, 144, 152, 156, 166, 170, 195, 215, 220, 234, 242-244, 247-248
Kuyper, C.M.E. (Cato) 80
Kuyper, H.H. 61, 77, 80
Kuyper, H.S.S. (Henriette) 80, 82-83
Kuyper, J.H. (Johanna Hendrika) 80
Kuyper-Schaay, J.H. (Johanna Hendrika) 78, 80

Langeveld, H. 150
Lassalle, Ferdinand 59-61, 93-94, 96, 99, 101

- Le Bon, Gustave 90-91, 93
 Leenhoff, F. 21
 Liefstinck, P. 164
 Linden, G.M. van der 21, 29, 31
 Lindner, J.J. 195, 214
 Lloyd George, David 114-115
 Louis-Philippe, koning 45, 47
 Lubbers, R.F.M. (Ruud) 107, 156, 159, 223, 225, 235, 239-241, 243-245
 Ludwig, E. 146-148
 Lueger, K. 60, 112
 Luns, J.M.A.H. (Joseph) 193, 197-198

 MacDonald, J. Ramsay 181-183
 Mackay, Aeneas 121, 123
 Mailer, Norman 236-238
 Malraux, André 242
 Manders, Kees 187
 Mansholt, Sicco 163
 Marijnen, V.G.M. (Victor) 159, 195, 197, 199, 244
 Mengelberg, Willem 147
 Michels, Robert 60, 84, 95, 100
 Mierlo, H.A.F.M.O. (Hans) van 206, 209-211, 229, 234-236
 Molé, L.M. 46
 Molleman, H.A.A. 191, 201
 Morley, J. 89
 Morrison, H. 182
 Multatuli 51, 61
 Mussert, Anton A. 158
 Mussolini, Benito 90, 95, 141, 145-150, 183, 211

 Naarding, J.W. 151
 Nehru, J. 236
 Nijpels, E.H.T.M. (Ed) 160
 Nolens, W.H. 9, 110, 118, 121, 132-133, 160, 167, 201
 Olivier, W.C.D. 22, 83
 Oppenheim, A. 214
 Oss, S.F. van 145
 Oud, P.J. 7-8, 107, 132, 139, 158, 183, 192, 206, 221

 Pearsall Smith, R. 66
 Peper, A. (Bram) 194
 Polak, Henri 62
 Pos, Mary 134, 147-149
 Pous, J.W. de 198
 Puchinger, G. 156

 Quay, J.E. de 159-160, 194-196, 198-199, 201-202, 244

Rausclining, H. 95
Reagan, R.M. (Ronald) 238
Rhijn, A.A. van 171
Riel, H. van 221
Ritter jr, P.H. 157-158
Roland Holst, Henriette 166
Romein-Verschoor, Annie 19-20, 23, 50, 116
Romein, J.M. (Jan) 19-20, 23, 50, 71
Romme, C.P.M. 160-162, 167, 173, 192-193, 195, 199, 201-202, 206
Roolvink, B. 212
Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 14, 107, 118-122, 126-128, 136, 140, 142, 156, 165, 167, 170, 239

Salomon, Erich 138, 146, 179
Savornin Lohman, A.F. de 42, 57, 76, 78, 86, 97, 123-124
Schaepman, H.J.A.M. 9, 19-20, 39, 63, 86, 110-111

- Schaper, J.H. 62, 85, 90
 Schermerhorn, W. 163-167, 172, 182
 Schingen Hagen, Johanna Frederika 81
 Schlesinger, A.M. 236
 Schmelzer, W.K.N. (Norbert) 198-206, 209, 214, 244-245
 Schmidt, Helmut 230
 Schnitzler, Arthur 147
 Schouten, Jan 162, 192, 195, 206
 Shaw, G.B. 147
 Sluyser, Meyer 172
 Smallenbroek, J. 216
 Someren-Downer.H.V. (Haya) van 203-204
 Stahl, F.J. 45
 Stalin, J. 149
 Stap, J. 73
 Stoecker, A. 92-93, 141
 Suurhoff, J.G. (Koos) 171-172
- Talma, A.S. 79
 Tempel, J. van den 130, 157, 168
 Terlouw, J.C. (Jan) 210, 224-225
 Thijn, E. (Ed) van 201, 208, 219, 222, 226
 Thorbecke, Johan Rudolf 7-14, 19-51, 57-58, 61-62, 64, 67-70, 77, 79-80, 83, 85, 135, 141, 167, 206, 219-220, 242, 246-248
 Tilanus, H.W. 123, 161, 173, 192, 206
 Tilly, C. 89
 Toxopeus, E.H. 214
 Traa, Maarten van 213
 Treub, M.W.F. 7, 60, 112, 114-115, 244
 Troelstra, Jelle 81
 Troelstra, Pieter Jelles 8-13, 19-20, 22, 56-57, 59-62, 69, 72-75, 81-82, 85, 89-90, 94, 98, 100-102, 104, 111, 118, 126, 128, 132, 134-135, 139, 166, 215, 220, 234, 247
- Udink, B.J. 205-206
 Uyl, J.M. (Joop) den 10-11, 13-14, 68, 111, 115-116, 118, 130, 159-160, 168, 185, 191-240, 242-243, 247-248
 Uyl, X. (Xander) den 227
 Uyl-van Vessem, L. (Liesbeth) den 227-228
- Veringa, G.H. 197
 Verschuur, T.J. 121
 Viereck, G.S. 146-147
 Victoria, koningin 84
 Vliegen, W.H. 10, 57, 62, 91, 94, 100, 132, 172
 Vollenhoven, C. van 20
 Vondeling, Anne 198-201, 207-208, 215-216

Vonhoff, Henk 221
Vorrink, J.J. (Koos) 56, 132-133
Vos, Hein 182, 220
Voskuil, Klaas 155, 169, 179
Vries, Bert de 245
Vuijsje, Bert 175

Weber, Max 14, 95-96, 98, 113, 193, 237
Welderen Rengers, W.J. van 7, 50, 139
Westerloo, Ed van 202-203
White, Th.M. 236-237
Wiardi Beckman, H.B. 75, 132-133
Wibaut, F.M. 60, 118
Wiel, G. van der 219

Wiegel, Hans 11, 217, 219-226
Wijnbergen, A.I.M.J. van 135
Wijnen, H.A. (Harry) van 229
Wijnkoop, D. 158
Wilhelmina, koningin 126, 157
Willem I, koning 12
Willem II, koning 24, 33
Willem III, koning 34
Willem van Oranje 127
Wit, Roel de 213
Witlox, J. 125
Wöltgens, M.A.M. (Thijs) 245
Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I. 108, 205

Zijlstra, Jelle 159, 162-163, 187, 193-195, 198-199
Zutphen, Jan van 186
Zuylen van Nyevelt, J.P.J.A. van 41, 50